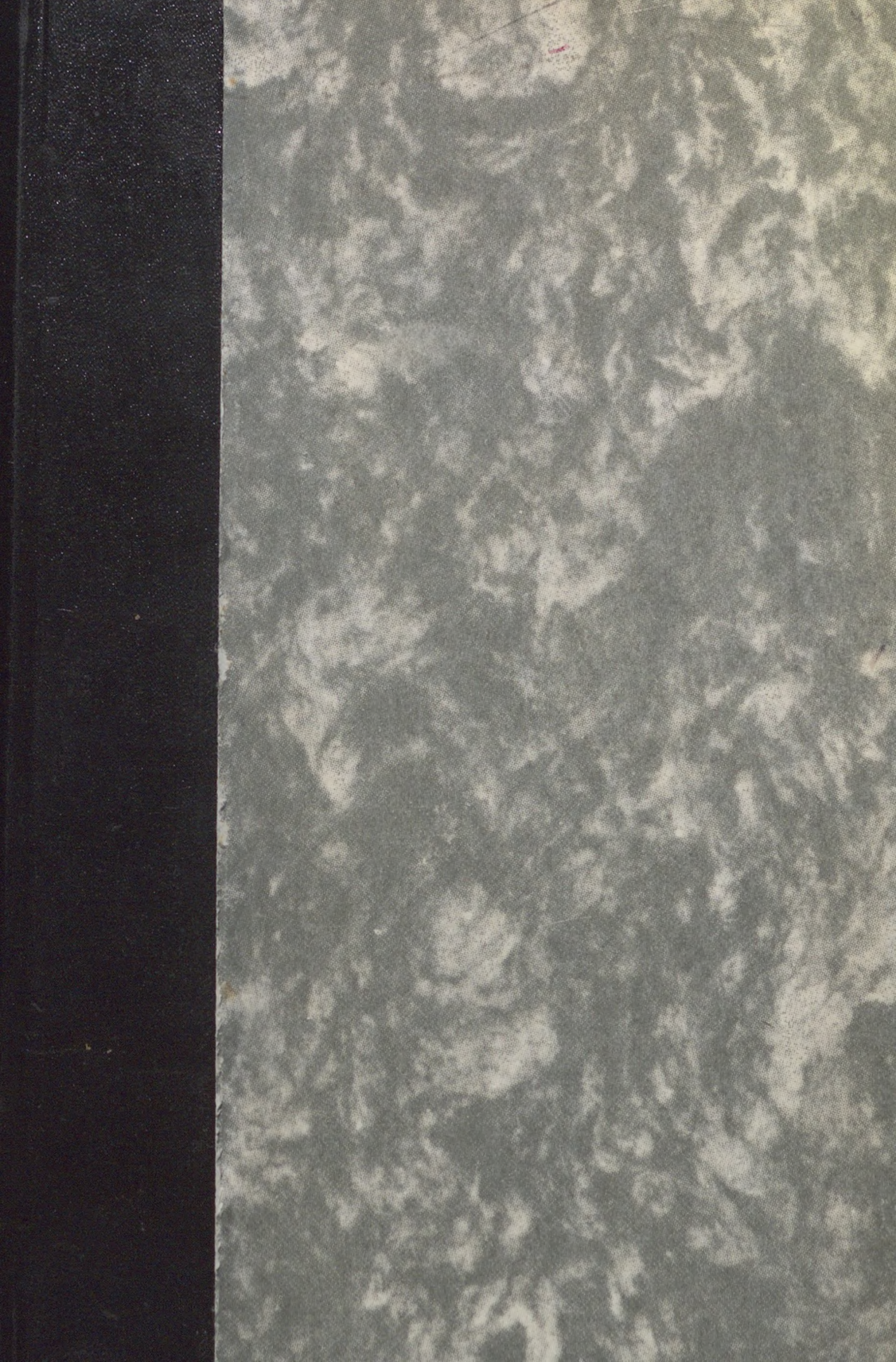
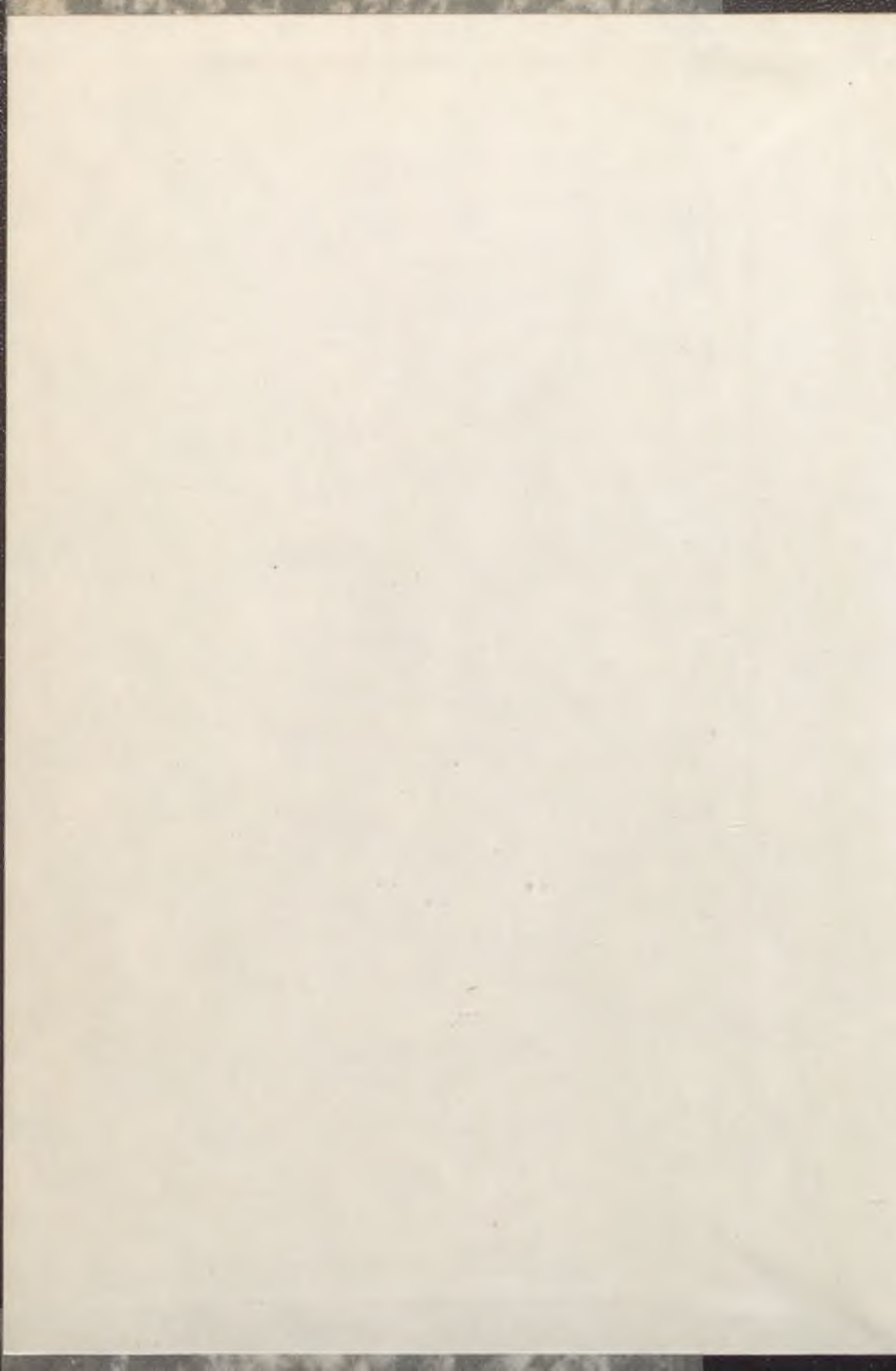

317.034

5
179

**NÓGRÁD
MEGYEI
MŰZEUMOK
ÉVKÖNYVE**

1979

**NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE**

**V. ÉVFOLYAM
25/1979**

NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA

Horváth István

Az 1918—1919-es forradalmak nógrádi eseményei a visszaemlékezések tükrében

I.

Visszaemlékezés: a szó, a fogalom önmagában is több rétegű. Az ízeletés, a körüljárás első pillanatában híres személyiségeket, nagy tettek végrehajtóit érezhetünk mögötte, egy kort meghatározó eseményekre, történelmi összefüggésekre vélhetünk általa utalást. Dinamikus fogalom. Történeti — irodalmi műfaj, amelynek lényeges vonása, hogy olyan viszonyokat képes átfogni, amely az egyes ember tetteit és az adott történelmi situációt fűzi egybe: és az adott korban az ember helyes cselekvési lehetőségeire mutat rá.

A visszaemlékezés a két minőséget — az embert és korát — viszonyító műfaj. Az adott történelmi korszakban élők a maguk ismeretének, tudásuknak, akaratuknak, lehetőségeiknek megfelelően élnek a mindennapok cselekvéseiben. Ezekben az életjelenségekben bennfoglaltatnak azok a fajta cselekvések is, amelyek a történeti fejlődés irányát mutató tetteket alkotják. Azaz: ez alkalommal nem szükséges részletezni azt a tényt, hogy a társadalmi cselekvés is rétegződő folyamatú, amelynek fő iránya, első vonulata az, amely meghatározza egy-egy történelmi időszak fejlődési tendenciáját, amely magán hordozza az adott kor felismert társadalmi törvényszerűségét, tehát tartalmazza a fentebb leírt viszonyt. Ilyen cselekvésre a társadalmi törvényszerűségeket tudatosan tanulmányozó, arra hatni tudó és irányát befolyásolni akaró személyek, szervezetek, közösségek képesek. Tehát az egyes ember számára sem közömbös, hogy a cselekvés melyik színterén éli — (teszi) életét. Nyilván a magasabb rendű: a társadalmi folyamatokra hatni tudó hatékonyabb cselekvésformák és -színhelyek felé törekszik. E törekvésének tükröképe jelenik meg az emlékezetében, ennek rögzített, közrebocsájtott variánsában, a visszaemlékezésben.

E gondolat sor azért rögzítődött, hogy igazoljuk: különbségeket kell tennünk azoknak megfelelően, hogy a társadalmi cselekvés milyen és melyik „színterén” elvégzett munka emlékeiről van szó. Ennek megfelelően nyilvánvalóvá kell tennünk a különbséget a lényeges — a társadalmi cselekvés első vonulatához tartozó — és kevésbé lényeges információt, ismerethordozó visszaemlékezések között. (Úgy tűnik az eddigiekben erre kevésbé törekedtünk a saját gyakorlatunkban.)

Mindebből következően a visszaemlékezés tartalma az objektív helyzetből eredően — a társadalmi törvényszerűségekre épülő — minősítés alapján nyeri

el helyét értékrendünkben. A szubjektum cselekvése gyakran utólag — ahogy mondani szokás — a történelem folyamatába ágyazva értékelhető realisan. Az ilyen megítélés során a korábban szándéka szerint nemes, formailag hősiesnek tűnő tettek valóságosabb megítélést nyernek, esetleg az ellenkező tartalmakra is fény derülhet és ennek megfelelően, tehát a történeti fejlődés iránya szempontjából, a benne rejlő információ, ismeret függvényében ítéljük meg az íróját (rögzítőjét), a cselekvések elkövetőjét.

Mindezek miatt is érthető, hogy a történettudomány és ennek egyik gyakorlati színhelye: a történeti muzeológia kissé „ridegen” bánik e hosszú évszázadok óta gyakorlott visszaemlékezés (memoár) műfajával akkor, amikor a hiteles oklevelekhez, jegyzőkönyvekhez, eredeti leírásokhoz stb. viszonyítva szekunder (másodlagos) forrásként tartja azt számon.

Mint általában az ilyesfajta fogalmak használata esetében itt is helyes az a megállapítás: óvakodjunk az elv ad abszurd gyakorlatától. Nem a források hierarchikus megkülönböztetését kell a megnevezésben látnunk. Hiszen a memoárok sokaságával lehetne igazolni, hogy egy-egy történelmi korszak életének megismerése szempontjából mily nagy azoknak a becsük. A magyar honfoglalás korára vonatkozó legfontosabb emlékünks — Anonymus történeti leírása — is igen sok visszaemlékező mozzanatot tartalmaz, de további, újkori példákkal is lehetne e helyes felfogást igazolni.

A források rendszerében elfoglalt és bizonyos viszonyt kifejező minősítő helyként kell felfognunk a szakmai megjelölést, amely semmiképpen nem jelenti — nem jelentheti — a források merev szétválasztásának szándékát.

A szubjektív mozzanat — a szerző érzelmi élete, politikai meggyőződése ismereteinek forrása, azok gazdagsága stb. erőteljesen hat a rögzített műre. Emiatt igen sok veszélyt is rejthet — különösen az adott témában kevésbé járatos vagy a műfaj szabályait kevésbé ismerő — gyanútlan olvasó számára.

Rendkívül fontos követelmény tehát — a kutató számára is — más források használata, a visszaemlékezésben rögzített események, tettek másirányú szembesítésének elvégzése.

Ezek — a most talán általánosnak tűnő — vizsgálódó szempontok az értekezés későbbi megállapításaihoz szorosan kapcsolódnak. Rögzítésüket emiatt tartottam szükségesnek.

2.

A címben jelzett és a korszakra vonatkozó visszaemlékezésekből a salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeumban jelentős mennyiséget őriztünk meg. Huszonhárom tételen írásban rögzített, kutatásra alkalmas forrás kimondottan és kifejezetten az 1918—1919. nórádi eseményeivel foglalkozik. Negyvennégy dolgozat nagyobb ívű, más történelmi időszakra is kiterjedő; ezekben azonban önálló fejezetként megjelennek a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság eseményei. Az adattárunkban elhelyezett visszaemlékezések túlnyomó része a Salgótarján és környéke néhány — mindenekelőtt a harci körülményeivel — foglalkozik; Balassagyarmatról és közvetlen környezetéből három, Nagyorosziból három visszaemlékezésünk van.

A visszaemlékezések — mint ahogy a fentiekből is kiolvasható — kifejezetten a múzeumi megőrzés szempontjából készültek. (Noha a „szempont” szempontnélkülisége a kutatás során gyakorta szemünkbe ötlik!) A kérdés szigorúnak tűnő keretei, más esetben a túlzottan nagy szabadságot adó meséltető lehetőség lehet sok esetben a rögzített, aránytalan és egyenetlen visz-

szemlékezések oka. Nem vált a hasznára dokumentumainknak a túl hosszú időt jelentő „felvételi” időpont. „Gyűjtési” alkalmakat elsősorban a forradalmak évfordulóira való felkészülés jelentett: 1959-től 1975-ig.

Így a munkában érzékelhető kampányjelleg nem tette lehetővé, hogy a század első évtizedének végén bekövetkezett forradalmi és hétköznapi események összefüggően jelenjenek meg, egy-egy ember, vagy egy-egy szervezet mindennapjaiból csak szórványadatok rögzítődtek

A lényeges politikai körülmények valóságosabb megismerését akadályozza, hogy lényegében a forradalmak vezetőitől nem maradt fenn feljegyzés, írás, sem töredékes, sem más formában. Azok a személyek, akiknek emlékképeit rögzítettük ténylegesen és valóságosan vettek részt — elsősorban mint vöröskatonák — a fegyveres harcokban. Sokan közülük — érthető módon — azonban nem ismerték a kor országos politikai összefüggéseit, de a nógrádi, a salgótarjáni életet jelentő körülmények ismeretének sem voltak teljes mélységében a birtokában.

Ezek ismeretében visszaemlékezéseink egészét a következő jellemvonásokkal ruházhatjuk fel. Egyrészt a begyűjtött adataink nagyon hasznos — pontosabban szólva nélkülözhetetlen — forrásjellegű töredékeket tartalmaznak, amelyek a politikai-katonai események megértéséhez, az azok által kiváltott hatások körvonalazásához nélkülözhetetlen segítséget jelentenek.

A kutatási munka azonban akkor lesz pontos és valóságos, ha az általuk bemutatott világot a meglevő más forrásokkal: levéltári jegyzőkönyvekkel, iratokkal és dokumentumokkal összekapcsoljuk.

Hogy ettől nem jelentenek többet, ennek okát — a már fentebb leírtakon túl abban látom, hogy a visszaemlékezések felvételére viszonylag későn került sor. Ez pedig azt jelentette, hogy az emlékezet megkopott; kevesen voltak olyan szellemi és fizikai állapotban a kor még élő salgótarjáni szereplői közül, hogy a visszaemlékezés igényei szerinti válaszok adására képesek lettek volna; az sem elhanyagolható a minősítéskor, hogy a kor első számú vezetői közül sokan a felszabadulást sem éltek meg. (Különböző okok miatt.)

Az is alapjaiban befolyásolta a visszaemlékezések minőségét, hogy — érthető módon — idősebb, a szellemi munkában kevésbé járatos emberek emlékképeit kellett rögzítenünk. Az idő az átélt és megélt élet pedig gyakran összezemosott eseményeket; így napokat, szereplő személyeket is nagyon nehéz volt azonosítani, a történetek sorába elhelyezni.

Utolstorsorban kell megemlítenünk a visszaemlékezést felvevők szubjektív meghatározottságát. A „gyűjtők” túlnyomórészt muzeológusok voltak: meghatározott ismeretanyaggal, habitussai és világnézettel. Az ezekben megmutakozó eltérések kimutathatóan jelentek meg a visszaemlékezésekben. A kérdések előre átgondoltsága nem mindig valósult meg, a kérdező ismeretkör rétegződésének felismerése gyakorta alatta maradt a szükséges történeti ismeretszintnek. Ezekhez párosultak még a társadalmi segítőszándék alapjaiban pozitív megnyilatkozásai: amelyek hol jól, hol kevésbé jól kidolgozott kérdésekből és rá megadott válaszokból álltak. Ezt a formát lényegében befolyásolta az, hogy ki, melyik szerv, szervezet bocsájtotta ki a „kérdőívet”, és ennek megfelelően „motiváltak” voltak a visszaemlékező válaszai.

Mindezek a formai, alaki kifogások ugyan gyengíthetik a visszaemlékezések hatását — ezt mindenekelőtt a kort kutatóinak kell kiküszöbölni —, ugyanakkor a bennük megfogalmazott ismeret, adat hasznos kiegészítő, esetenként pótolhatatlan forrásként jelentkezik a két forradalom nógrádi eseményei kapcsán.

3.

Természetesen a forradalmi időszakban született visszaemlékezések között találunk olyanokat is, amelyeket nem a múzeumunk gyűjteményeiben őrizünk, hanem — annak ellenére, hogy többük antikvár ritkaság ma már — a szélesebb olvasó réteg, az érdeklődők is tanulmányozhatják. Azokról a könyvekről, összefoglalásokról, személyes élmények közrebocsátásáról van szó, amelyek az ellenforradalmi korszakban íródtak, és egy részüket nyomtatásban megjelentették. Nyilvánvaló e tényből is, hogy célzatos, ellenforradalmi, politikai tartalommal bíró visszaemlékezések ezek.¹

Mindez nem zárja ki, hogy a kutatók, mélyebb történeti ismerettel rendelkező olvasók ne tanulmányozhassák az ott leírtakat. Érdekes, izgalmas olvasmányok: egy letűnt világ kísértetszemlélete szól ki e könyvek lapjairól. Meggyőződhetünk arról, hogy — politikai értelemben is — visszatekintőek. A múltra csak közhelyek szintjén támaszkodóak, túlhaladott, statikus elemekre épített felfogásuk irracionális, teljesen elűt azoktól a véleményektől, amelyek akkor az európai népek, az újonnan létrejött utódállamok hangulatát jellemezték.

Miről is olvashatunk e kiadványokban? A szerzőket ismerve „természetes”, hogy a polgári demokratikus forradalom idején vezető szerepet vállaló radikális értelmiségtől elindulva, a szociáldemokrata párton belüli politikai árnyalatok között különbséget nem téve csupa negatív megítélést találunk a kor megyei politikai vezetőiről. A forradalom fejlődésének előrehaladtával, 1919 elejétől kezdődően egyre inkább a kommunista vezetők, a szocialista forradalom győzelme után pedig kizárólag személyük és intézményeik elutasítása válik uralkodó hanggá. (Különösképp Tormay és a ferencesek történeti visszapiillantásában olvashatók a bizonyítás, az érvelés helyett becsmérlő sorok.)

Mit tudhat meg a történeti események után kutató írásaikból? Az első, lényeges problémakörben a megyében szervezkedő ellenforradalmi csoportosulások lelkületére találunk adatokat. A megfogalmazás nem véletlen, hiszen azt tapasztaltam, hogy egységes ellenforradalmi szervezet nem jött létre még a legkritikusabb politikai feszültség idején sem Nógrád megyében, bár a feltevéleim adottak voltak: azokban a napokban egyes személyiségek hatása olyan mértékben megnövekedett, hogy abban a történelmi pillanatban felcsillan előtűnik a politikai hatalom gyakorlása is. Ezek a vezető személyiségek elsősorban a középosztályból származtak, és korábban a közigazgatási pályán jelentős megyei pozícióban munkálkodókból kerültek ki. (Ilyen volt Huszár Aladár, vagy korábban a Rákóczy István; e jelenséggel mind a januári demarkációs vonal erőszakos délre tolásának idején, mind a májusi katonai válság során találkozhattunk.)

Az eseményekre valóságosan és tartósan azonban nem tudtak hatni, csak afféle „politikai hullámlövasként”, törekvéseikben, szándékaikban kíséreltek meg cselekedni a megyei közigazgatást is alapjaiban átforgató történelmi vihar lecsendesítésére. Szubjektíve nem is kevés ismerettel, tudással rendelkeztek, azonban mindez nem volt elegendő a valóságos társadalmi folyamatok felismeréséhez és kormányzásához.

Erdemes szólnunk a potenciálisan ellenforradalmi erőként számon tartott papság szerepéről, tevékenységéről. Az egyházak képviselői a falvakban, a városokban általában a csendes „kivárás” álláspontjára helyezkedtek; társadalmi szinten, cselekvéseikben nem megfogalmazható, közömbösség volt jel-

lemzőjük. Kritikus pillanatban (májusban) az új rend támogatói között találunk többüket. Alapelveként — a haza megvédését hirdették és fogadták el. E többségtől annál feltűnőbben elüt a szécsényi ferences rendház néhány szélsőséges, a politikában is szerepet követelő személye, (különösképp Virág Vénánc) akiknek tevékenységére a proletárdiktatúra hatalmi rendszeréből következő, az ellenforradalmi elemeknek kijáró választ kellett adni.

A megnevezett tanulmányok között olyan is találunk, amelyben igen jó összefoglalást olvashatunk a megyei munkásmozgalomban jelentkező politikai irányzatokról: természetesen negatív felhangú értékeléssel a baloldali érzelműekről; ahogy haladunk a politikai jobbszárny irányában, úgy egyre érzékletesebb, hangzatosabb, dicsekvőbb hangulatú rajzot kapunk a forradalmi eseményeket gátló erők szerepéről és tevékenységéről.

A leírtak is jelzik azt a fő vonulatot, amelyet az ellenforradalmi erők — ugyan egymástól elszigetelve kapcsolatot nem tudnak kialakítani — képezték a korszakban. Ez a kép megegyezett azzal — a további forrásokkal szembesített és teljessé tett — ismerettel, amely jellemezte akkor Nógrád megyét, és így a felsorolt művek tanulmányozása nem csak érdekes, hanem hasznos is.

4.

Mindezek után szóljunk azokról a visszaemlékezésekről, amelyek tartalmuk miatt és számukban is a túlsúlyt képezik: azoknak a volt vöröskatonáknak, parancsnokoknak az emlékeiről van szó, akik a forradalmi küzdelemben tevőlegesen részt vettek. Az általuk rögzített emlékekből történetileg hiteles — noha eléggé mozaikszerű — képben jellemezhető az időszak. A forradalmi megmozdulások egyik forrása és irányítója a frontokon harcoló és onnan hazatérő katonaság. Tevékenységük nagymértékben hatott 1918 őszén a megyében kialakult helyzetre, annak fejlődésére. A katonák részt vettek a helyi polgári demokratikus szervek létrehozásában és azok működésében. Mint-ahogy olvashatjuk:

„Amikor hazaérkeztem (az olasz frontról) jelentkeztem a csendőrségen, mert ott kellett jelentkezni. Akkor még egészen fiatal ember voltam. Itthon voltam néhány napja, egyszer csak behívtak a szakszervezetbe, és azt mondták ott, vállaljam el a nemzetőrpapancsnokságot. Nem volt más tennem, mint az hogy elvállaltam... Akkor a megalakulásakor hat emberem volt. Annak voltam én a parancsnoka. Állandóan két ember volt szolgálatban. Nekem állandóan talpon kellett lennem, mert azokat akik szolgálatban voltak ellenőriznem kellett. Hideg ételmezt kaptunk a direktóriumtól [?!] Rendes nyers húst kaptunk, amit otthon főztünk meg.”²

[A direktóriumfogalom használata is jelzi, hogy az emlékek összemosódtak, de talán nem túlzás, ha azt is leszűrjük belőle: a szó használat azt is mutatja, hogy a két forradalmat egyként és saját céljainak, vágyainak beteljesítőjeként kezelte a szegény ember.]

A visszaemlékezésekből érzékelhető az is, hogy az őszi forradalom vezető testületeiben, vagy pontosabban első számú vezetésében még nem találunk olyan személyt, aki a település szegényebb rétegeiből került ki. Ezt a feltételezést a levéltári kutatás is igazolta.

A forradalmi erjedés különösen az iparban foglalkoztatottak körében volt az átlagos megyei ütemtől eltérő. Ezt a forrongó folyamatot jól tükrözik a személyesen átélt emlékek is:

„1918. augusztus 1-én tértem haza orosz fogságból... A Salgótarjáni Acélgárban a párt szervezése már folyamatban volt, csak igen lassan haladt előre, mert a szociáldemokraták már megvetették lábukat az acélgárban és így ellen-súlyozták a kommunisták szervezkedését.

Mi, azonban, akik a Szovjetunióból [?!] hazajöttünk, el-beszéltük az ott látottakat és tapasztaltakat, s így a szerve-ző munka meggyorsult. Különösen fogékonyak voltak a fia-tal dolgozók, akik tömegesen iratkoztak be a KMP-be... Mi már akkor... öregek voltunk, mert megjártuk a háborút, illetve Oroszországot, és a forradalom részesei voltunk.

Kökény Gyula elvtárrsal igen jól be tudtuk tölteni az összekötő szerepet a fiatalok és az idősebb elvtársak között is. ... Az elvtársak már abban az időben bőségesen kapták a sajtótermékeket, ennek terjesztése azonban nagyon nehe-zen ment, mert még tartott a világháború.” [?!]³

Az Oroszországot megjárt katonák más élményeket is hoztak magukkal:

„Hadifogságom legkiemelkedőbb eseménye az volt, hogy 1918. elején Szentpéterváron egy népgyűlésen Lenint hallot-tam beszélni. Az egyébként alacsony növésű ember az emel-vényen hatalmas alakot mutatott. Arcán lángolt a szocialis-ta igazság meggyőző ereje, és még ma is érzem — hiányos nyelvismeretem mellett — a kiáradó népszerűtetet, és lán-goló gyűlöletet a feudalisták iránt.”⁴

A hozott élmények hatása megmutatkozott cselekvésekben is:

„1918. dec. 25-én megjelent Salgótarjánban Kun Béla és Rudas László elvtárs, hogy Salgótarjánban is megalakítsák a kommunista pártot. Ebben az időben a szakszervezet ve-zetősége között nézeteltérések voltak, s politikailag nem-igen akarták magukat exponálni.

A szakszervezet alelnöke Bozó György, aki a baloldali szociáldemokraták közé tartozott Kun Béla elvtársakat ven-dégül látta lakásán és megalakították a MKP [?!] salgótar-jáni csoportját. Ezt követően december 26-án nyilvánosan is bejelentették a megalakulását, s minden üzemben megin-dult a szervezkedés és a tagok toborzása.”⁵

A történelmet formáló cselekvés iránya nem változott a továbbiakban sem. Bár 1918. decemberétől — 1919. márciusáig folyó eseményekre nem nyílt meg az emlékezet.

A cselekvés folyamatosságát inkább a proletárdiktatúra helyi szerveinek megalakulásának jellegzetességeiben lehet mérni:

„1919. március 15-ét megünnepeltük. Az ünnepi beszédet én tartottam Szécsény községházának emeleti erkélyéről, melyet e szóval zártam le: „Világ proletárai, egyesüljetek!”

A Tanácsköztársaság kikiáltásakor március 19-én [!?] már a talaj úgy elő volt készítve Szécsényben, hogy egyhangú lelkesedéssel csatlakoztunk hozzá.

Azonnal megkezdődtek a választási előmunkálatok. A jelölő bizottság nagy dilemmába került, hogy a sok alkalmasnak ígérkező személy közül kiket jelöljenek a községi, járási és megyei direktórium tagjai közé.”⁶

„Egyszer egy szép reggel azt mondta nekem Kelemen Sándor, [a nagyorosi] direktórium elnöke, hogy mátol fogva nincs nemzetőrség, hanem vöröskatonák vagyunk. Két hónapig voltam nemzetőrparancsnok, de akkor csak az volt a feladatunk, hogy rendet tartsunk. Most azonban megindult a toborzás. Jó zsoldot kapott mindenki, szívesen jöttek. Élelmet, munkát kapott mindenki. Csak helybeliek voltak a Vörös Hadseregben. Az volt az első ténykedésünk, hogy mikor megalakultunk kineveztünk egy kürtöst, és az ha valami baj volt összehívta a falut, illetve a katonákat.”⁷

„1919. április havában a megyei direktórium a sziráki járási direktóriumhoz irányított, ahol a tagság elnökké választott. A sziráki járásban tevékenykedtem a Tanácsköztársaság leveréséig. A közigazgatás átvétele után megszerveztem a karhatalmat, majd az egyes községek (körök) közigazgatását, a tanácsok felállításával, illetve a meglévők megerősítésével.

Az egyesülés folytán szerveztük a dolgozók egyedüli pártját, az MKP-t [!], bár ezen a vonalon nem volt még jártassága a felszabadult munkásságnak és fontosabbnak tartottuk a lakosság élelemmel való ellátásának megoldását, különösen a Budapestre irányítandó élelmek gyűjtését, a mezőgazdasági tavaszi munkák megindítását. Kultúrvonalon is tevékenykedtem. Megnyitattam a nép előtt az eddig lezárva tartott grófi parkot, ahol vasárnaponként a helybeli népi zenészek térzenét adtak, táncokat rendeztek. Ott hallotta először és tanulta meg énekelni Szirák fiatalsága a „Fel, fel ti rabjai a földnek” proletárindulót.”⁸

Már fentebb olvasottakban is érezhető a visszaemlékezés hangvételének megváltozása: bensőségesebbé, emberibbé, szinte elfogódottá válnak az emlékezők, mint amikor nagyon kedves élményről, hozzátartozójáról szól a szegény ember, úgy mesélnek az 1919-es eseményekről is. Néha kicsit pontatlanul, de a történetekkel teljesen azonosulva.

Különösképpen kiszínesedett az emlékezet palettája, amikor a hősi honvédő harcok időszaka következett el. Minden lényeges esemény, összefüggés megjelent a visszaemlékezésekben. Így őrződött meg a munkások felfegyverkezése Salgótarjában:

„Futótűzként terjedt el a városban [ekkor még nagyközség Salgótarján] a hír, hogy Böhm Vilmos a hadsereg szociáldemokrata főparancsnoka Salgótarján feladását javasolta. A város népe meg sem várva Kun Béla elutasító határozatát, fegyvert fogott. Tisztában voltunk azzal, hogy mit jelent Salgótarján elvesztése az országot, de saját számunkra is. Salgótarjánt és környékét a 80. dandár volt hívatva vé-

delmezni, mely háromszoros túlerővel szemben nem tudta tartani a frontot.

1919. május 1-én a főtéren toborzó beszédet tartottam, melyet a hallgatók nagy lelkesedéssel fogadtak. Rövididőn belül több munkászászlóalj alakult meg. Így a bányász-zászlóalj is, melynek parancsnoka én lettem. A mi zászlóaljunk az acélgárba vonult, ahol a fegyvereket megkaptuk, rövid gyakorlatok után már harcra mentünk. Nem volt idő hosszú kiképzésre, mert a cseh burzsoácsapatok nagyon szorítottak bennünket. Félő volt, hogy a Salgótarján—Vízválasztó centralé találatot kap és akkor sötétben marad a város. De a legnagyobb veszélyt az jelentette, hogy áram nélkül a víz elönti a bányákat. Én az első századdal a rónabányai magaslatra mentem. Rövid eligazítás után megbeszéltük a támadás tervét és időpontját. Innen Cered irányába támadtunk, ahová az ellenség befészkelte magát. A támadás nagyon meglepte az ellenséget, ezt hajnali félháromra tűztem ki. Ekkor az ellenség hanyatt-homlok futott, elhajigálva minden felszerelését.

Amit Kun Bélának megígértek, teljesítették: nem hagyták cserben Salgótarján népét. A 6. hadosztály, melynek politikai megbízottja Dr. Münnich elvtárs volt, utasítást kapott Salgótarján védelmére. A 6. hadosztály bevetése fordulópontot jelentett, és így mi azonnal támadásba mentünk át. Május 12-én az ellenség Fülek, Losonc irányába fejesztett visszavonulásba kezdett.”⁹

Mások így emlékeztek:

„A felszerelési szállítmányok 3 napon belül befutottak és az acélgárban a legtöbb dolgozó április 29-én, 30-án felszerelt új ruhákban, új fegyverekkel, és 1919. május 1-t ily felszereléssel felvonulva ünnepeltük. Május 2-án pedig a somoskőújfalui hegyvonulaton foglaltunk állást. Persze, hogy a jobboldali szociáldemokraták romboló munkája már az első napokban megmutatkozott itt is, ugyanis az újonnan felszerelt századokban igen kevés volt a háborút viselt katona, mert hisz’ a századokban túlnyomó részben 16—18 éves fiatalok voltak, de az idősebbek is mint háborús szolgálatról felmentettek nem vettek részt a háborúban. Így bizony a jó kiadós májusi eső és a csehektől kapott jó néhány gránát elősegítette a jobboldali szociáldemokraták azon romboló munkáját, hogy Salgótarjánban a feleségeknek és anyáknak bebeszélték, hogy lám ily esős időben és ágyútűzben teszik tönkre gyermekeiket, illetve férjeiket.

Mivel a tűzvonal közelsége lehetővé tette, hogy az anyák és feleségek, illetve testvérek nap mint nap kijöjjenek Somoskőújfaluba, így a híreket elbeszélve hozzátartozóiknak, kezdtek elszóródni, illetve elválni a csapattestüktől, és irányt vettek hazafelé.”¹⁰

„1919. tavaszán önként beálltam a Vörös Hadseregbe, a Révész-féle vasas- [valóságban bányász] zászlóaljba. Az acélgárban szereltek fel, Gádor Béla volt a politikai megbízot-

tunk, a szakaszparancsnokunk pedig Bak Dénes. Velem együtt volt Szalvay Mihály, Penyaska István, Somoskői István, Nagy Antal, Rácz Dezső és többen mások. Később Bak Dénes századparancsnok-helyettes lett, s én lettem a szakaszparancsnok.”¹¹

A harcokban megmutatkozó magatartás emberi, tényleges vonásain nem szépítenek az emlékezők, így hitelességük csak fokozottabban érvényesült.

A harcoknak nagyon sok kedves emléke is volt. A harci cselekmények elmondásakor — erőteljesen jelen vannak mesei motívumok, csodás elemek és hangulatok is megfigyelhetők. A folklorizálódás, a legendateremtés e történeti események természetes velejárója, és tükrözi — e műfaj szabályai szerinti realitással — a korban élők érzelmi életét.

E tudatvilág jellemzésére példaként álljon a következő visszaemlékezés-részlet:

„Amikor a csehek Kisterenyét elfoglalták, én zászlóaljammal már a késő esti órákban elfoglaltam helyemet: Jánosakna, Kazár közötti részen. Hajnalban a csapatomtól kb. 1 km-re mentem előre az országúton és kémleltem a vidéket, nem-e venni észre ellenséges mozgást, azonban nem láttam semmit. Az országúton Nemti felől egy parasztember jött, vállán gereblyével, villával, akit megkérdeztem, hogy nem-e látott cseh katonákat. Kérdésemre azt válaszolta, hogy vannak csehek, de azok még mögötte vannak és itt az országúton is mögötte két cseh katona jön. Én utána az árokba húzódva távcsővel figyelni kezdtem az utat, ahol tényleg felfedeztem két alakot. Miután messze voltak és hajnali szürkület lévén nem lehetett megállapítani civil-e, vagy katona. Közelebb érkeve azonban távcsövön keresztül megfigyeltem, hogy a felém tartó, két cseh katona. Nálam se fegyver, se revolver, de más felszerelési tárgy nem lévén, a kezembe csak egy bot volt. Az árokba lehúzódva állandóan figyelemmel kísértem ezek közeledtét és nem lehetett nagyobb távolság közöttünk mint 100 méter, amikor kivehető volt, hogy egy cseh tiszt és közlegény közeledik felém, valukon karabély, de mindkettőnél revolver is van. Magam se tudtam mitévő legyek, miután egyedül voltam, csapatomtól messzire eltávolodva, közelemben senki, a távolság pedig egyre kevesebb lett közöttünk és elhatározásra még mindig nem jutottam cselekvést illetően. Megmozdulni nem mertem, mert ezzel elárulom magam és célpontot nyújtottam volna a két fegyveres katonának. Amikor 5 lépésre közelemben értek, akkor kiugrottam az árokból, a kezembe levő botot magasba emelve és elkiáltva magamat: holleruki! a két cseh magasra tartva kezét megadás jeléül. Erre hozzájuk ugrottam, a karabélyt kiakasztva nyakukból földre hajítottam, a tisztnél lévő revolvért letépve nyakukból magamhoz vettem és meggyőződtem arról, hogy töltve van-e. A revolver töltve lévén, most már könnyű dolgom volt...”¹²

A visszaemlékezések egy-egy téma, kérdéskör kapcsán nagy természetes-séggel emlitenek és lépnek túl olyan vitatott pontokon, amelyeken a helytörténetírás hosszú ideig töprengett. A korszak eseményeinek, összefüggéseinek kutatása során magam is találkoztam olyan ún. nehéz kérdéssel, amelynek feloldása jó tíz évvel ezelőtt sem jelentett — számomra — könnyű felada-

tot. Arról volt szó ugyanis, hogy a korábbi ítéletek túlzásaival szemben — viszonylag pontos választ kellett adni Rákosi Mátyás 1919-es salgótarjáni tevékenységére, amelyre ugyanakkor hitelt érdemlő forrás alig állt rendelkezésre. A vita frontja az „egyáltalán volt-e itt”-tól a már jelzett túlzásokig húzódott. Mai ismereteink és megítélésünk szerint sikerült ezt a történeti allergikus pontot nyugalmas és hiteles állapotba hozni.

Ha akkor — a méreteiben ugyan nem széles körű — vita által meghatározott és a tudat alatt jelenlevő állapothoz kapcsoljuk a visszaemlékezésekben — amelynek felvétele megközelítőleg ugyanakkor történt — rögzítődött képet ez esetben is a folklorizálódási folyamat erőteljes jelenlétét őrizhetjük meg. Nézzünk néhány példát: „Csákányháza felé haladtunk a bérceken, a csehek levertek; visszavonultunk, majd kaptunk erősítést. Ott volt Rákosi elvtárs is 1919. május hónapban. Rákosi elvtárs vezette a vadászokat...” Rákosi elvtárs minden tárnában, aknában volt lelkesítette a tömegeket, így tudtunk eredményesen harcolni...” „Rákosi elvtárs azt üzenté, hogy akinek van fegyvere, hozzon magával...” „Amikor a nemzetköziek erre jöttek Rákosi elvtárs is itt volt. Mosolygott és azt mondta: Nagy elvtárs keményen, szilárdan kitartani...” „Rákosi elvtárral jött elvtársak hívtak, hogy mennek-e velük, azt mondtam, nem hagyhatom itt az öreg szülőket.”¹³

A motívumok elemzéséhez szakember szükségeltetik. Számomra az első olvasás után a népmesei jellegzetességek a feltűnőek. A történeti folyamat, a valóságos párhuzamában váltak izgalmassá és érdekessé az idézett sorok, amelyben a magyar népi hagyományokon túl, a magyar történelem, a politikai viszonyok tükrözését is felvillanni véltem. (Hasonlóság a Kossuth-nótával, a csodálatos képességekkel bíró királyvezér alakjának megjelenése a parasztfiú szülőszerepében, amikor a hatalom és a szülőföld válaszfútja elé érkezik stb.)

Úgy gondolom, az eddigi idézetek — a leírt minősítéseket változtatlanul hagyva jelzik, hogy a nógrádi szegény ember, a nincstelen munkás és a falusi kisparaszt tudatába bevéődött hiteles kép a forradalmi viszonyokról, jelzi annak mélyseges hatását, magyarázza a továbbélés erősségének miértjét is.

A visszaemlékezések sajátos forrásai a történeti ismereteinknek is, és ezen túli — elemzésre is érdemes — világ üzenetét hozzák számunkra.

A történeti kutatások eredményeiből tudjuk, hogy Salgótarjában a proletárdiktatúra helyi intézményei a központi hatalom megdöntése után is működtek. Magyarázata is kialakult. Az akkori mindennapi világot azonban úgy vélem, nem tudtuk eddig kellően bemutatni, árnyalni.

Az ezután következő visszaemlékezést azért tartom szükségesnek közrebocsátani, mert sok — ma is még kevésbé ismert és alkalmazott tényre, összefüggésre mutat rá. Mindezeket túl hitelesen eleveníti fel az akkori napok drámai helyzeteit: dicséri a feszültségekkel teli világban dolgozó munkásvezetők bölcsességét, döntési képességét, akik valószínűleg is képesek voltak — nemcsak egy szűk régió, hanem — a proletár nemzetköziséget hirdető kommunista tanok és az igaz, szocialista hazafiaság elveit a gyakorlatban összeegyeztetni és megvalósítani. Olyan álláspontot alakítottak ki, amely számukra ezer veszélyt jelentett, de a közösségi érdekeknek nem váltak árulóivá. A dolgozat befejezésekké álljon itt e jelentős, forráshitelű dokumentum:

„Jelen visszaemlékezésemben nem térek ki 1919. egész hadműveleteire, mert jelenleg nem célom annak ismertetése. Ellenben szeretnék arra fényt deríteni, hogy milyen okok idézték elő azt, hogy Salgótarjában az 1919-es Tanácskörtársaság bukása után több mint 2 (kettő) hónapig a prole-

tárdiktatúra emberei irányítottak és vitték a vezető szerepet, akik közé jómagam is tartoztam. Tőlem ez ideig még senki nem kérdezte meg, hogy mit tudok a Tanácsköztársaság működésének és bukásának helyi vonatkozásáról.

Előljáróban megjegyzem, hogy naplót nem vezettem, így teljesen az emlékezőképességemre vagyok utalva. De az veszélyes is lett volna, mert a későbbiek során magam ellen szolgáltatam volna kézzelfogható bizonyítékot.

Talán ott kezdeném, hogy Tiszakeszin, illetve Mezőcsáton értesültem Pogány Józseftől arról, hogy a kommün megbukott, s így ránk nem a legszebb napok várnak. Ez kb. augusztus elején, vagy másodikán délután lehetett emlékezetem szerint. (Ekkor hallottam először Peidl Gyula nevét, aki a megbukott tanácskormány helyébe került elnöknek.) Alakulatunknak aznap este támadni kellett volna a románok ellen, mert attól féltünk, ha nem támadunk, bekerítenek bennünket. Én Mendelson zászlóaljparancsnokékat értesítettem mindarról, amit Pogány elvtárstól hallottam, akik nagyon meglepődtek a hír hallatán, mert még semmit sem tudtak a bukásról. (Ekkor értesültünk Szamuely Tibor meggyilkolásáról, de azt hittük is meg nem is.) Mendelson azonnal összehívta a század- és a szakaszparancsnokokat, politikai megbízottakat, amely megbeszélésen én is részt vettem. Ismertette a jelenlevőkkel, hogy mi történt és vázolta azt is, hogy feltétlenül támadnunk kell, mert különben a románok bekerítenek bennünket. Arról is szó esett, hogy a kommün bukása hírére sem szabad pánikba esni, hanem zárt rendben, egységesen vonulunk vissza, mert, ha szétzüllik a csapat, a románok és fehérek elfogdosnak bennünket. Úgy a támadást, mint a zárt rendben való visszavonulást helyeselték a jelenlevők, mert a románokról nem a legjobb hírek érkeztek hozzánk, így nem is csuda, hogy mindenki nagyon félt a román fogságtól. Végtelenül szadisták és kegyetlenek tudtak lenni a foglyokkal. Meg kell jegyezni, hogy a románok nem nagy ellenállást tanúsítottak és viszonylag jól felszerelt alakulatunk zárt rendben elindult Eger felé.

Ágyúink is voltak elegendő lőszerrel. Mire Egerbe érkezünk, ott már a fehérhadsereg katonái, az úgynevezett nemzeti hadsereg tagjai kezében volt a hatalom, románok nem voltak még bent, hanem magyarok. Ellenállást nem tanúsítottak, sőt mi még lovakat és kocsikat is rekviráltunk, hogy minden felszerelésünket haza tudjunk hozni. Én egy kocsin ültem Mendelson és Gádor Béla elvtársakkal. Beszélgettünk arról, hogy mi történne, ha megtámadnának bennünket?... Mendelson zlj. parancsnok határozottan kijelentette, hogy amennyiben nem engednek szabad elvonulást, bármilyen erővel is szembezállnánk és a tüzéségünket is bevetnénk, ha szükség lenne rá. Már ekkor beláttuk itt Egeren átvonulva, hogy milyen helyes volt zártrendben visszavonulni, mert egy felfegyverzett zászlóaljat Egerben

sem mertek megtámadni a nemzeti hadsereg katonái, (nekik ágyújuk sem volt), míg kisebb csoportokat elfogdostak volna...

Pétervásárán keresztül, Kisterenyét érintve érkezünk Salgótarjánba. Megérkezésünk után felmentünk a tanácsházára, ahol egy sovány ember, városi főjegyző volt (Olaj, vagy Koós főjegyző több személy szerint, akinek a fia tisztiorvos lett később Salgótarjában), fogadott bennünket. Velem együtt jöttek: Gólián András, idősb. Oczel János, Illek Antal, Kominek Lajos, Hack Gyula és Priska Dezső elvtársak, akik mind vezető szerepet töltöttek be a direktóriumban. De ott volt Malomhegyi Dezső, a járási direktórium elnöke, Váradi elvtárs, aki az egyesülés után lett a párt elnöke (korábban a szoc. dem. pártnak volt a tagja, nem tarjáni, valahonnan Erdélyből jött Salgótarjánba.) Ott volt még Tomanicza bácsi acélgyári nyugdíjas, régi mozgalmista, Vranovics bácsi, idős Puskás Gusztáv és Kökény bácsi az acélgyárból, s rajtuk kívül Juhász elvtárs a bányától, végül Tóth Gyula tanácsnok a községtől. (Salgótarján csak 1922-ben lett város.)

Mi ekkor egy rögtönzött gyűlést hívtunk össze a tanácsházán, ahol megbeszéltük, hogy mit is tegyünk, mihez kezdjünk?... Ezen a napon érkezett Budapestről egy elvtárs, aki Pesten vezető szerepet vitt, ezért menekülnie kellett (a nevét nem tudom biztosan, de az is lehet, hogy Vas elvtárs volt), akit átsegítettünk a csehszlovák határon.

Úgy Budapestről, mint az Alföld egyes városaiából (a Dunántúlról is) olyan hírek érkeztek, hogy sorra aggatják fel a kommunistákat... Ezek a lesújtó hírek valamennyiünket aggasztottak...

Mendelson azt javasolta, hogy sürgősen menesszünk egy küldöttséget Hatvanba a román parancsnoksághoz. Javasolta, hogy a küldöttség tegyen ajánlatot a román parancsnoknak arra nézve, hogy Salgótarján kívánságuk szerint ad nekik szénét és az itteni gyárak termékeit, valamint vállaljuk a rend és fegyelem fenntartását. Mendelson főhadnagy (zlj. pk.), aki románul kifogástalanul beszélt, vállalkozott is a tolmács szerepére.

Az a gondolat is felmerült ezen a megbeszélésen, hogy kik legyenek a küldöttség tagjai?... Voltak olyan nézetek, hogy inkább polgárok és ne kommunisták menjenek, mert állítólag a románok kommunistákkal nem tárgyalnak. Így esett a választás elsőnek báró Mendelsonra, aki egyben tolmácsa itt lett a küldöttségnek. Mint semleges személy került a salgótarjáni nagyállomás főnöke (Szente, vagy Szende nevezetű úr, pontosan már nem tudom a nevét), engem Bozó Györgyöt, Hack Gyulát, Priska Dezsőt, az acélgyári direktórium elnökét, Juhász elvtársat, aki a bányától volt a direktóriumba delegálva, egy hatalmas, szép szál ember, aki egyben nagyon jó elvtárs is volt. Így összesen hatunkat jelöltek a hatvani küldöttségbe.

Ezen a gyorsan rögtönzött gyűlésen azt is megbeszéltük, hogy amennyiben a szükség úgy kívánja, vagyis váratlan támadás fenyegetné Salgótarjánt (ezt már májusban is így csináltuk, így jeleztük) félreverik a harangot és ez azt jelenti, hogy mindenki, aki fegyveresen otthon tartózkodik, gyorsan vonuljon be a szálláskörletébe. (Ugyanis azok, akiknek családjuk és lakásuk volt Salgótarjában, nem tartózkodtak a Pécskő utcai és a polgári iskolában, csak a vidékiek laktak ott.) A katonai ügyek intézésével már korábban Kominek Lajos elvtárs volt megbízva, aki korábban a vörösőrség parancsnoka is volt.

Az állomásfőnök intézkedésére vasúti mozdonyon vittek bennünket Hatvanba, de már Zagyvapálfalván meglepetés érte küldöttségünket, mert ott felszállt 10—12 szuronyos román katona és kísérték bennünket Hatvanig. (Mi gyanakodtunk a pártönkívvüli állomásfőnökre is, hogy nem-e ő árult el minket, de erről nem bizonyosodtunk meg.) Amikor Hatvanban leszálltunk, a szuronyos katonák elől-hátul közrefogtak és úgy kísérték küldöttségünket kb. egy jó óráhozszát gyalogoltunk, amíg egy kastélyhoz érkeztünk, ahol a román parancsnokság be volt szállásolva. Mindnyájan attól féltünk, hogy önként besétálunk a kelepcébe, és nem-e fognak ezek itt lelővöldözni minket?... Elég hosszú ideig megvárakoztattak, míg végre egy idős, kifestett, ősz hajú tábornok fogadott bennünket, nem éppen a legszívélyesebben... Sem kezét nem fogott egyikünkkel sem, sem ülőhellyel nem kínált meg. Mendelson románul mondta el az otthoni megállapodás szerinti kívánságunkat, amelyre a tábornok mosolyogva magyarul válaszolt... Első kérdése az volt: »Van önök között kommunista?...« Amikor megnyugtattuk, hogy nincsen, újra megkérdezett, hogy »mit is akarnak önök tulajdonképpen?...« Mendelson újra elmondta most már magyarul, hogy küldöttségünknek az a kívánsága, hogy ne szállják meg a román csapatok Salgótarjánt, mi a küldöttség tagjai személy szerint is garanciát vállalunk azért, hogy »városunkban« rend és nyugalom lesz, vagyis azt saját hatáskörünkben biztosítjuk. Szénnel és a gyárak termékeivel kívánságuk szerint ellátjuk a román parancsnokságot. De, ha ezt így mégsem fogadnák el, mi abba is beleegyezünk, hogy közösen a románokkal hozzunk létre katonai parancsnokságot Salgótarjában. — Hangosan kacagott erre az ősz hajú tábornok, s így folytatta: »Önök naiv emberek, mit képzelnek, elvégre háború van! Önökre nézve szomorú idők következnek, s helyesebben teszik, ha nem is mennek vissza városukba...« Mi, a küldöttség tagjai egymásra néztünk, de nem sok jót reméltünk az elhangzottak alapján. Mendelson még arra kérte a tábornokot, hogy sok a beteg és a sebesült a salgótarjáni kórházban, kérte annak engedélyezését, hogy kiszállíthassák őket onnan. Erre engedélyt adott a tábornok és ennek a kórházvonnatnak Mendelson lett a parancsnoka. (Ugyanis ő önként vállalkozott erre.) Az engedélyre néhány nevet fel is írtak,

azokat Mendelson diktálta be. Köztük volt Kovách Ágoston ezredsegédtiszt is, talán még az én nevemet is felíratta az engedélyre. Katonás rövidséggel végzett velünk a tábornok, s mintha foglyok lettünk volna, úgy kísérték vissza a hatvani állomásra, ahol felültünk a mozdonyra, nyomunkban a szuronyos románokkal. Visszajövet is csak Zagyvapálfalváiig jöhettünk, mert az itteni vöröskatonák nem engedték, hogy Salgótarjánba bejöjjenek a románok. Onnan gyalog jöttünk be a községbe. Nekünk pedig igen sietős volt a dolgunk, mert a román tábornok azt ígérte, hogy 24 órán belül megszállják csapatai Salgótarját.

Másnap reggel a kórházvonalat — benne a sok sebesülttel — Mendelson és Kovách Ágoston parancsnoksága alatt kigördült a salgótarjáni állomásról. Mendelsonról azóta sem hallottam semmi hírt.

A tábornoktól kapott ijesztő hírre gyorsan kellett cselekednünk, mert azt ígérte, hogy 24 óra múlva megszállják a nekik stratégiaiilag fontos Salgótarját, s akkor ránk »szomorú napok várnak...«

Újból egy megbeszélést tartottunk, amelyen kb. húszan vettünk részt, valamennyien vezetők, akiknek félünk kellett a románoktól... Ekkor két megoldás vetődött fel. Az egyik: hogy valamennyien átszökünk a csehekhez, vagy, ha erre módunk lesz, a cseh csapatokat hívjuk be Salgótarjába. Ez utóbbi valamennyiünknek jobban tetszett. Ezen a megbeszélésen részt vett idősb. Oczel János, Hack Gyula, Illek Antal, Priska Dezső, Juhász a bányától és többen mások. Az átszökés ellen legjobban Oczel bácsi állt ki, míg a csehek behívását leginkább a cseh származású Illek Antal szorgalmazta. Mivel mégis a családos emberek akarata győzött, újból megválasztottuk a küldöttséget, akik a cseh parancsnoksághoz Losoncra hívatottak átmenni. A küldöttségbe engem is beválasztottak, bár valamennyiük között én voltam a legfiatalabb. A tolmácsunk ez alkalommal Illek bácsi volt, aki jobban beszélt csehül, mint magyarul. Hatan, vagy heten lehetünk küldöttek összesen. Ott volt Kominek és Juhász elvtárs is.

A bányától kértünk egy hintót, s mivel olyan hírek érkeztek, hogy Füleken keresztül nem engednek át senkit sem, mi megkerülve Litkén keresztül mentünk Losoncra. Litkéig minden nehézség nélkül eljutottunk, de ott utunkat állták. Mikor elmondtuk, hogy küldöttségbe megyünk Losoncra, négytagú cseh járőr kísért oda bennünket.

Losoncon megkerestük a cseh városparancsnokot, ahol előbb egy segédtiszt fogadott bennünket, majd, amikor elmondtuk jövetelünk célját, csak akkor kísérték át a szemben levő vendéglőhelyiségbe a tábornokhoz (akit Hahane, vagy Kahane-nek hívtak, sokáig emlegettük őt), a rögtönzött főhadiszállásra. (Később Sas vendéglőnek nevezték ezt a vendéglőt, ahol fogadott bennünket). A cseh tábornok nagyon szívélyesen fogadott minket, mindannyiunkkal kezet-

fogott, étellel és itallal kínált. Illek bácsi, amikor elmondta mondókáját cseh nyelven, a tábornok szintén magyarul válaszolt rá... Megdicsérte Illek bácsit a cseh nyelvtudásáért, de mint mondta, kicsit már kiment a gyakorlatból. Ezért inkább azt ajánlotta, hogy magyarul folytassák a megbeszélést. Elmondtuk a »kegyelmes úrnak«, hogy már jártunk Hatvanban a román parancsnokságnál, s milyen választ kaptunk. Azt sem hallgattuk el, hogy a román tábornok azt helyezte kilátásba, hogy 24 óra múlva megszállja Salgótarjánt.

A tábornok figyelmesen végighallgatta Illek bácsit (aki törve beszélt a magyar nyelvet), s megértően ezt felelte: »Salgótarján, mint bánya- és iparváros igen fontos centrum, értékes hely, kár volna a barbár románoknak átengedni, de mindez önökön múlik... Ha önöknek az a kifejezett kérése és kívánsága, hogy mi szálljuk meg Salgótarjánt, akkor mi annak eleget is teszünk.« De újból hangsúlyozta, hogy csakis a mi hívásunkra szállhatják meg Salgótarjánt. Nagyon szívélyesen elbeszélgetett velünk, ülve, közben étellel és itallal, szalámival, még ostyepkával is kínálgatták küldöttségünket... Mi közben attól rettegünk, hogy, ha a román tábornok beváltja az ígéretét, nem-e fogunk elkésni?... Mire mi hazamegyünk már nem-e a románokat találjuk otthon?... Ez irányú aggályomat el is mondtam a tábornoknak, aki megnyugtatót és kiment rövidebb időre (gondoltam talán telefonálni). A hattagú küldöttség úgy kívánta, hogy a cseh csapatok szállják meg Salgótarjánt és ezt egyhangúlag kértük is a tábornoktól. Ő megnyugtatót, hogy menjünk csak nyugodtan haza, minden el van intézve. Visszafelé ugyancsak Litkén keresztül jöttünk, odáig kísérték a cseh katonák. Másnap délelőtt kb. 11 órakor a cseh zászlóalj (kb. aug. 4-én, vagy 5-én) meg is érkezett Salgótarjánba. Fogadásukról a Főtéren gondoskodtunk.

Hogy polgári látszata is legyen a dolognak, s ne csak a kommun alatt vezető szerepet betöltők akaratát lássák ebben, az acélgyár igazgatóját: Liphay gyárigazgatót (aki korábban termelési biztos is volt) kértük fel a cseh zászlóalj üdvözlésére, aki angol nyelven mondta el fogadóbeszédét, hangsúlyozva a cseh zászlóalj történelmi küldetését, amit tolmács fordított cseh nyelvre.

A cseh zászlóalj parancsnoka egy aiezdredes volt, (névére már nem emlékszem), akit a régi Hangya Szövetkezet épülete helyén szállásoltunk el, ahol akkor ott kocsmá volt. Az üdvözlő beszéd elhangzása után az alezdredes tolmács útján (mert nemigen tudott magyarul, ha értett is, de beszélni soha nem hallottam magyarul) kereste »azokat az urakat, akik Losoncon a kegyelmes úrnál voltak küldöttségben...«

Kominek Lajos kivételével (aki éppen a csehek elszállásolását intézte akkor) mindnyájan jelentkeztünk is, s a fogadás befejezése után azt kérdezte az alezdredes, hogy »együtt

vannak-e mnidnyájan?» Ha igen, adják elő javaslatukat hogy »hogyan is gondolják?...« Ekkor mi előadtuk, hogy elképzeléseink szerint egy cseh és egy magyar (vörös) katona látja el az őrséget. Állandóan összeköttetést tartunk velük, minden előforduló ügyet közösen átbeszélve intézünk. Ekkor egy magyar és cseh nyelvű írásbeli megállapodást csináltunk, hogy amíg ők itt lesznek nagygyűlést nem hívunk össze, sztrájkot nem szervezünk stb. (Ez a megállapodás nálam is volt hosszabb ideig, amíg a Horthy-időben házkutatáskor a csendőrök elvitték.) A csehek a megkötött megállapodáshoz tartották is magukat.

Már kb. egy jó hete volt bent a cseh zászlóalj, amikor Zagyvapálfalváról egy román lovasszakasz akart bejönni Salgótarjába (valószínűleg rekvirálási szándékkal), akiknek egy hadnagy volt a vezetőjük. Ezt hírül vették a csehek, s elindult 2 cseh katona egy hadnagy vezetésével (ekkor a harangot is félreverték, s ez alkalommal magyart szándékosan nem vittek magukkal) a románok elé, akik a Szilárdy-féle gazdaságnál (a mai megyei tanácstól délre eső területen kb. 150 méterre) találkoztak össze. Szemtanúk elmondása szerint mindegyikük beszélt a maga nyelvén, de végképp nem értették meg egymást, amíg végül a cseh hadnagy két pofont lekent a román hadnagynak, de annak aztán mégsem lett következménye. Ellenben 2 kocsis szénát elvittek lovaiknak a Szilárdy-féle gazdaságból. Míg a takarmányügyet intézték a román szakasz a Jankovich-kúria előtt (akkor Takaréképület) várakozott.

A cseh zászlóalj már mintegy 10 napja tartózkodott Salgótarjában, minden folyt simán, a megállapodás szerint. Lehetséges, hogy a kívülállóknak úgy tűnt fel, hogy a csehek dirigálnak és intézik az ügyeket, valójában azonban mindent a direktórium emberei intéztünk továbbra is, habár nem a tanácsházán volt a székhelyünk. Ott a sovány főjegyző ült, de nem ő intézkedett, hanem mi.

Itt említem meg azt is, hogy a román csapatoknak tervbe volt véve Salgótarján megszállása, arra több alkalommal fel is készültek. Például 1919. augusztus 9-én, már statáriumot kihirdető plakátot is nyomtattak Salgótarján és környékére kiterjedő hatáskörre (ezen nagy betűkkel a fegyverek azonnali beszolgáltatását, szesztilalmat stb. rendeltek el), amit René Dimitriu román királyi százados írt alá. Ez a plakát elárulta a románok igazi szándékát, de valójában Salgótarján felett nem volt intézkedési jogkörük. Viszont Zagyvapálfalván és Salgótarjántól délre eső községekben már a románok dirigáltak, ott teljhatalmú urak voltak, s az ő rémuralmuknak volt áldozata a Zagyvapálfalváról elhurcolt és Hatvanban kivégzett hat bányász elvtárs is. (Drazsgyik, Pothornik Vencel stb.)

Ezekben az időkben jutott el hozzánk Horthy tenger-nagy szegedi készülődéseinek híre, aki állítólag »fővezér lett«. Pestről is kavargó hírek érkeztek, kormányok váltot-

ták egymást, József főherceg is újból porondra lépett. De hozzánk sem a Friedrich-kormány, sem Horthy intézkedései nem jutottak el, s mindezt a cseh kompromisszumnak köszönhattuk. Pedig augusztus második felében kegyetlenül üldözték a kommunistákat.

Viszonylag csendben teltek nálunk a hetek, míg az egyik napon Illek bácsi értesített (aki nemcsak vezető volt, hanem tolmácsunk is, benne megbíztunk), hogy a cseh alezredes hívat bennünket, igen fontos ügyben.

El is mentünk valamennyien (idősb. Oczel János, Priska, Hack, Juhász, Kominek és még két bányászeltárs), s csak akkor láttuk, hogy a tábornok is ott van... Udvariasan, de kíméltén közölte velünk, hogy »rendezni kell a helyzetünket, mert ez a rendkívüli állapot nem tarthat így tovább... Párizs mellett lesz rövidesen a béketárgyalás megtartva —, mondotta — elvinném oda az urakat, hogy ott is kifejezést adjanak óhajaiknak... már hovátartozásukat illetően...« Javasolnám — folytatta a tábornok —, hogy hívjanak össze egy gyűlést és válasszák meg küldötteiket, akiket felhatalmazva elküldenek a béketárgyalásra. De mindez nem erőszak, szuverén döntési joguk van, bántódásuk akkor sem történhet, ha másként döntenének... Oczel bácsi mondta elsőnek, majd Illek is csatlakozott és csehre is fordította, mert a tábornokon kívül mások is voltak ott, akik nem tudtak magyarul. Oczel a következőket mondta: mi kommunisták vagyunk, de nem vagyunk hazaárulók! Mi rendet akarunk és a románok terrorja elől megkímélni a sokat szenvedett Salgótarján lakóit, meg azt, hogy ne akaszszanak sorra fel bennünket... Igen nehéz kérdés elé állítottak bennünket, amelyben nem volt könnyű dönten. Különben sem voltunk jártasak efféle diplomáciai ügyekben, minket csak Salgótarján sorsa aggasztott.

Mivel ott nem volt alkalmunk átbeszélni e sorsdöntő kérdést, gondolkodási időt kértünk, amit meg is adott a tábornok. Még aznap újra összeültünk kb. 15-en, hogy mit is tegyünk?... Elfogadjuk-e Mahanek tábornok ajánlatát, vagy, akik exponáltuk magunkat, élve a cseh menedékjoggal átmenjünk, vagy mindent vállalva itthon maradunk?... Itthon maradunk, úgy döntöttünk... De a nyílt válasz megadását szerettük volna kicsit elodázn. Már kezdtünk abban reménykedni, hogy nem firtatják ezt a kérdést, megfeleltek erről, de kb. két hét múlva újból hívatott mindnyájunkat az alezredes, ahol ismét ott volt a tábornok is. Ezen a megbeszélésen délután a tábornok a következőket mondotta: »Kénytelen leszek más intézkedést folyamatba tenni, ha nem fogadják el ajánlatomat és nem jönnek át Csehszlovákiába... A helyzet úgy néz ki, hogy nem sokáig garantálhatom személyi biztonságukat, mert a közeljövőben fel kell vennem Horthyékkel a kapcsolatot.« De az alezredes garantálta azt, hogy amíg ő itt lesz, nem lesz semmi bántódásunk. Nem sokkal később azonban őt elhelyezték és helyébe egy százados került. Ahogy vissza tudok emlé-

kezni ez már kb. október közepén lehetett, mert a századossal mi már nem sokat találkoztunk. Amikor az alezredes elhagyta Salgótarját, hangsúlyozta, hogy most már le kell váltani a vöröskatonákat is, mert az idő sürgeti őket...

Emlékezetem szerint 1919. október 20-ig egészen biztosan tartott ez az együttműködés a cseh és vöröskatonák, vagyis a tanács hatalom vezetői között. A vöröskatonák részéről két század látta el a szolgálatot. Különösebb nézeteltérések ez alatt az idő alatt nemigen voltak, Salgótarjában rend és nyugalom volt, az élelmezési nehézségek ellenére is. Lényegében a cseheknek köszönhattuk azt, hogy megmenekültünk a románok féktelen terrorja alól, rekvirálásaikkal nem fosztották ki Salgótarját.

Említettem, hogy harangfélreveréssel jeleztünk, ha veszély fenyegette Tarját, ezzel riadóztattunk. Félreverték a harangot akkor is, amikor a csehek elválták Kisterenyénél a hatvan—losonci fővasútvonalat, ahonnan ki is űztük őket. (Ez még korábban volt, kb. május első felében cca. 2—14-ig.) Akkor is így módon riadóztattunk, amikor a csehek bevonulása után kb. 2 órával később a románok akartak bejönni Tarjába, Zagyvapálfalván voltak nagyobb román erők. Ugyancsak így jeleztek, amikor a román lovasszaksz jött be engedély nélkül, akik csak takarmányt vittek a lovaiknak. Lehet, hogy többször is volt hasonló jelzés, de ezekre különösen jól emlékszem.

Az ország többi részében, főleg a Dunántúlon sorra végezték ki a kommunistákat, ezek a hírek hozzánk is eljutottak, de a Friedrich-kormány megtorló intézkedései nem jutottak el Salgótarjába és ezt az ittlévő cseheknek köszönhattuk... De éreztük, hogy a mi napjaink is megvannak számlálva...

Körülbelül 1919. október 21-én (így emlékszem, vagyis letartóztatásom előtt egy héttel), amikor kiléptem a Fő utcára, egy cseh katonával, egy darutollas magyar katonát láttam sétálni... Rosszat sejtve rohantam Kominek Lajoshoz (aki éppen fát vágott), hogy mi van?... Ő sem tudott többet, mint én, azt felelte: »Most rajtunk a sor, de akkor sem menekülünk sehová...«

1919. október 28-án (én akkor már az acélgyárban dolgoztam) egy cseh katona és egy magyar csendőr a lakásomra jött, s amikor igazolásom után meggyőződtek arról, hogy Bozó György vagyok, bekísértek a járásbírószágra, ahol akkor már ott volt Priska Dezső, Hack Gyula, Gádor Béla, Révész Imre és többen mások. Bennünket átkísértek Balassagyarmatra, Litkéig bányai kocsin, majd onnan vonattal Balassagyarmatig.

Még szerencsénk volt, hogy nem vonattal vittek bennünket, mert Pásztón és Hatvanban már nagyon kegyetlenkedtek a fehér terroristák és nem sokat kukoricáztak, ha kommunista került a kezeik közé..." 14

JEGYZETEK

1. Közülük a lényegesebbek: Huszár Aladár: Gondolatok a világháború alatt. Bp. é. n.; Rákóczy István: A csehek kiverése Balassagyarmatról. Balassagyarmat. 1921. Tor-may Cecile: Bujdosó könyv I—II. köt. Bp. 1921—1922.; Sulaesik Zoltán: A balassa-gyarmati cseh kiverés története. Balassagyarmat 1933.
Lipthay Jenő: PI Arch. TAGYOB. II/28.
Tartalmaz információt a forradalmak időszakára: König Kelemen: Hatszázéves feren-ces élet Szécsényben 1332—1932. Vác. 1931.
2. Darázsi András nagyorosi kőműves visszaemlékezése. St. MM adattár 1119. sz.
3. Kalas László, acélgyári munkás visszaemlékezése. St. MM adattár 375—67. sz.
4. Sextius Lajos, szécsényi hivatalnok visszaemlékezése. St. MM adattár 220—67. sz.
5. Kovách Ágoston, acélgyári munkás visszaemlékezése. St. MM adattár 154—67. sz.
6. Sextius Lajos id. visszaemlékezéseiből.
7. Darázsi András id. visszaemlékezéseiből.
8. Balla Mihály, kőműves visszaemlékezése. St. MM adattár 736—68. sz.
9. Révész Imre visszaemlékezése. St. MM adattár 348—67. sz.
10. Kalas László id. visszaemlékezéséből.
11. Krivanek Antal, salgótarjáni gépmunkás visszaemlékezése.
12. Czirbesz István visszaemlékezése. St. MM adattár 378—67. sz.
13. Kristóf József, Juhász Mátyás, Nagy László visszaemlékezései. St. MM adattár 386—67. sz.
14. Bozó György, vasmunkás visszaemlékezése. St. MM adattár 287—67. sz.

ISTVÁN HORVÁTH:

Die Geschehnisse der Revolutionen 1918—1919 im Bezirk Nógrád im Spiegel der Erinnerungen

Die Erinnerung — als Kunstgattung — wird gemäss dem Begriffssystem der geschichtlichen Museologie als sekundäre Quelle betrachtet. Es gibt solche Fälle, in denen die Erinnerungen — behaltend ihre obigen Eigenschaften — eine bedeutende Rolle spielen, unser geschichtliches Wissen zu vervollständigen.

Im Salgótarjáner Museum für Arbeiterbewegung befinden sich mehr als 60 Erinnerungsschriften der Zeitgenossen, die an revolutionären Ereignissen aktiv teilnehmen. Diese Abhandlung vergleicht das Material der Erinnerungsschriften mit dem Ergebnis der historischen Forschung.

Sie stellt fest, dass sich der politisch-geschichtliche Vorgang des Zeitalters in den Erinnerungen im Grunde genommen richtig widerspiegelt, obwohl in manchen Fällen eine kleine historische Korrektur nötig ist.

In der Studie wird auch die Genauigkeit der während des gegenrevolutionären Regimes geschriebenen Erinnerungen im Zusammenhang mit den damaligen Ereignissen im Bezirk erwähnt.

Der überwiegende Teil der zitierten Erinnerungsschriften war bis jetzt vor dem Publikum unbekannt, deshalb bieten sie uns jetzt viele interessante Informationen an. Das wesentlichste aber besteht darin, dass man damit ins alltägliche Leben des Zeitalters und in die Gedankenwelt des handelnden Menschen einen Überblick bekommt.

Vonsik Ilona

A forradalmak időszakának írott és tárgyi emlékei a salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeumban 1918—1919

Abból a közismert megállapításból indulok ki, hogy a legújabb kor legfőbb politikai tényezője a munkáosztály s életének, harcának, küzdelmének színtere, összegzése a munkásmozgalom.

A Salgótarjában székelő Munkásmozgalmi Múzeumnak létrejötté, 1959 óta egyik alapvető feladata a munkásmozgalom megyei vonatkozású dokumentációinak, írott és tárgyi emlékeinek gyűjtése, őrzése és bemutatása. Ez természetesen nem zárja ki az országos, ma már nagy történeti értékkel bíró dokumentumok őrzését sem.

A legújabb korral és a munkásmozgalommal, annak történetével foglalkozó muzeológia eszköz a marxista történelemszemlélet terjesztésére, a szocializmus propagálására, a hazafiság, a proletár internacionalizmus eszméjének erősítésére, tudatosítására. A forradalmi hagyományok közkinccsá tételével segítjük a marxizmus—leninizmus eszmei térhódítását.

A 60 évvel ezelőtti nagy társadalmi és politikai sorsfordulók, események feltárása és nyomon követése mindig aktuális és nem csak a kerek évfordulók alkalmából szükséges. Annál is inkább, mert napjainkban már mind kevesebb az esélyünk arra, hogy eredeti dokumentum nyomára bukkanjunk. Sajnos már kevesen élnek azok közül, akik a forradalmi események aktív résztvevői, részesei, vagy csak szemlélői is voltak.

A Munkásmozgalmi Múzeum gyűjteményein — elsősorban a történeti dokumentációs gyűjteményén — keresztül, a teljesség igénye nélkül, nyomon követhetjük az országos események megyei vetületét, az azonosságot és a különbözőséget is. A dokumentumok és tárgyak helyhez, időhöz, személyhez, eseményhez, illetve történeti folyamatokhoz vannak kötve, életet, eseményt szólaltatnak meg. Segítségükkel nyomon követhetjük a forradalmi folyamatot, a forradalmi folyamatban részt vevő tömegek és személyek aktivitását, tevékenységét, helytállását.

A helyi események feltárása, a forradalmi folyamat mozzanatainak egymáshoz illesztése, viszonyuk, ok-okozati kapcsolatuk felderítése napjainkban már nem nélkülözheti a múzeumi keretek között őrzött, számszerűségében

és értékében is jelentős gyűjteményeket. A múzeum gyűjteményeiben őrzött elsődleges források —, eredeti és másolatok iratok, igazolványok, plakátok, röplapok, tárgyak, fényképek, — s mint másodlagos források a visszaemlékezések, a feldolgozások, tanulmányok, dolgozatok, kiadványok egységesen adják a kor feltárásához, a helyzet és viszonyok korhű megértéséhez és bemutatásához elengedhetetlenül szükséges adatokat, adalékokat.

A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság megyei időszakának írott és tárgyi emlékeinek ismertetésével arra vállalkozom, hogy a Munkásmozgalmi Múzeumban őrzött emlékeken keresztül, a történelmi események időrendjét követve képet adjak a gyűjtemények sokrétűségéről, gazdagságáról, mely elsősorban nem a számszerű adatokban nyilvánul meg, hanem eredetiségük, egyediségük és belső tartalmuk vonatkozásában.

A forradalmak emlékeinek feltárása, ismertetése természetesen nélkülözi a teljességet, esetenként a dokumentumok és tárgyak pusztá felsorolásával jelzem csak létüket gyűjteményeinkben. Az 1918—1919-es emlékek részletes leírása, ismertetése meghaladná e tanulmány kereteit, ezért csak a forradalmi folyamat kiemelkedő eseményeire vonatkozó anyaggal foglalkozom részletesebben.

A munkásmozgalmat, s ezen belül is a nagy történelmi sorsfordulókat tükröző emléktárgyból is kiemelkedik az a tárgy- és dokumentumgyűjtemény, mely a forradalmak viharában született, azoknak hatására jött létre. A polgári demokratikus forradalmat megelőző időszakot, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására bekövetkezett helyzetet bemutató muzeális értékű történelmi emlékek között rangos helyet foglalnak el a szovjet-hatalom első ezer napjának harcaiban részt vett internacionalisták, többek között Fazekas Sándor és Gyuris Ferenc kézzel írott visszaemlékezései, s a szovjet-hatalom által kitüntetett internacionalisták fényképei.

A háború minél előbbi befejezését, a béke követelését, a háborúellenes mozgalom kiszélesítését segítették elő a Szovjet-Oroszországból 1918-ban hazatért hadifoglyok, akik kijárták a forradalom iskoláját. Megismerkedtek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméivel, a forradalom gyakorlati lefolyásával, a szovjet-hatalom intézkedéseivel és eredményeivel. A hadifoglyok egy része a forradalmi események, és a körükben végzett felvilágosító munka nyomán kommunistává vált, s idehaza nagy szerepet töltött be a munkásosztály forradalmasításában, a kommunisták pártjának megszületésében. A Nógrád megyébe hazatért, s a szocialista forradalommal „megferdítőt” volt hadifoglyok száma ismeretlen. De nem ismeretlen előttünk az a felvilágosító tevékenység, melyet elbeszéléseikbe tudatosan, vagy tudatlanul bele-beleszórtak. A volt hadifoglyok gyakran érintkeztek a lakossággal és népszerűsítették az oroszországi eseményeket az ún. „bolsevik eszméket”. A tudatosan forradalmárokká vált hadifoglyokat ott találjuk a magyar forradalmak barikádjain, a helyi hatalmi szervek irányításában, a politikai testületekben, a marxista párt helyi vezetésében. Ilyen volt Murár Lajos, a Kommunisták Magyarországi Pártja egyik balassagyarmati szervezője, aki a Tanácsköztársaságban 1919. április 25-től a megyei direktórium vezetője volt. Fényképe, életrajza, visszaemlékezése megtalálható a múzeumban őrzött munkásmozgalmi emlékek között.

Az első imperialista világháború okozta veszteségek, a véráldozatok, a megpróbáltatások, a súlyos anyagi áldozatok — a hadikölesön, a háború me-

nekültjeinek ellátása az árak emelkedése, a rekvirálások, — a terror szinte elviselhetetlenné tette a megye munkáslakosságának életét. A háború okozta kilátástalanságból egyetlen út vezetett ki — a béke.

A forradalmi fellendülés egyik jelentős megnyilvánulása volt az 1917-es május elseje megünneplése. Ezen a napon mindenütt letették a szerszámot még olyan munkások is, akik azelőtt soha nem sztrájkoltak. A belügyminiszter bizalmas körlevélben közölte: „...a munkássztyálynak esetleges nép-gyűlései, tüntető felvonulásai és körmeneteinek megakadályozására kell gondot fordítani, (tehát ez — V. I.) tilos és megtartásuk karhatalommal is megakadályozandó.”

A munkássztyály nemzetközi ünnepének e szigorú keretek közé szorítása ellenére nagyszabású politikai tüntetés volt Salgótarjánban, melyről a Népszava 1917. május 4-én így számolt be: „Salgótarjánban a környéken dolgozó bányamunkások általános munkaszünetet tartottak... Az ünneplők száma meghaladta a 10—12 000-et. A város teljesen ünnepi képet öltött. A riadalom itt is nagy volt úgy, hogy két század katonaságot hoztak Losoncra és az egész környék csendőrségét mozgósították holmi mende-mondák alapján. Ennek ellenére semmi zavar nem történt... A gyűlés egyhangúlag hozzájárult a budapesti munkásság határozati javaslatához.” — mely a béke, jog, kenyér és szociális reformok követelését hangsúlyozta. E nagy politikai tüntetés a forradalmi fellendülés nyitánya volt az elkövetkező évek elszánt harcának megvívásához.

Az 1917-es május elseje megünneplésének leírása a múzeum gyűjteményéből mikrofilmen olvasható. Tárgyi gyűjteményünkben helyeztük el e május elsejének egyetlen, megyénkben megmaradt jelvényét.

1917. május 1-i jelvény

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom újabb lökést adott a munkásosztály harcának. 1917. október 25-én az ipárcsarnoki tüntetésen a salgótarjáni bányamunkások testületileg képviseltették magukat.

A megyében a munkásmegmozdulások sorát a kisterenyei nőgyűlés nyitotta meg 1917. november 25-én, mely tüntetés volt a béke és a forradalom mellett. A nőgyűlés szervezését és lezajlásának körülményeit 1977-ben a II. megyei honismereti tábor keretében dolgoztuk fel a korabeli sajtó és visszaemlékezések alapján. A feldolgozást a Munkásmozgalmi Múzeum adattári segédgyűjteményében helyeztük el. Archiv fényképtárunkban őrizzük a kisterenyei nőgyűlés alkalmából készült csoportképet.

Kisterenyei nőgyűlés 1917. november 25-én

1918-ban meggyorsult a forradalmi fellendülés folyamata. A sztrájkok sorát az iparmedencében a januári, majd az áprilisi munkabeszüntetések nyitották meg. A munkásokat már nem lehetett lényegtelen béremelésekkel félrevezetni, a kenyéradók „együttérzésével” becsapni. Az árak emelkedése mellett eltörpült a minimális órabérfeljavítás. A munkásság egyre jobban érezte a háború által fokozottabban érvényesülő tőkés kizsákmányolást.

A szociáldemokrata párt kezdeményezésére 1918. június 20-án országos politikai sztrájkra került sor, melyhez Salgótarján munkássága is csatlakozott. A sztrájk a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgótarjáni Acélgyárában kezdődött. A munkások Bozó György szakszervezeti főbizalmi vezetésével június 21-én délután kivonultak a gyárból. A katonai parancsnok és a munkások közötti tárgyalások nem vezettek eredményre, ezért a parancsnok gépfegyveres katonai erősítést kért. A munkásokat katonai behívásokkal fenyegették meg, de a megadott határidőre sem álltak munkába. Június 21-én

este csatlakoztak a sztrájkhoz a salgótarjáni bányászok is. Megtagadták a bányafenntartási munkát és sztrájkórséget álltak. A bérek emelését, a munka- és életkörülmények javítását követelő országos sztrájk július 2-án ért véget. E sztrájkban résztvevő acélgári munkások egy csoportjának sztrájkanyagát megőrzítő fényképek közül 2 db-ot őrzünk gyűjteményünkben.

Acélgári sztrájktagy, 1918. június

Az októberi polgári demokratikus forradalom győzelmét megelőző évek-ből számos munkakönyvvvel, szakszervezeti tagsági könyvvvel, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tagsági igazolványával és katonakönyvvvel rendelkezünk.

Tárgygyűjteményünkben őrzünk első világháborús fegyvereket katonai felszereléseket — kardot, derékszíjat, kulacsot; háborús kötvényeket, kitüntetések; a hadifoglyok által Szovjet-Oroszországból hozott rubeleket; saját készítésű használati eszközöket (emlékfokos, hajkefe); különböző háborús emléktárgyakat, így pl. ágyúlövedék hüvelyéből készült vázát, töltényhüvelyből készített öngyújtót. E tárgyaknál az a probléma, hogy hiányzik a személyes vonatkozás, a személyhez kötődés. Ismeretlen a készítőjük, és a volt gazdájuk, mert nem közvetlenül, hanem áttételesen kerültek e tárgyak gyűjteményünkbe.

Fényképgyűjteményünkben helyeztünk el első világháborús katonákat, hadieseményeket és hadfelszereléseket megőrkítő, megyei vonatkozásokat is magukon viselő fényképeket.

Az országos vonatkozású emlékek közül a magyarországi forradalmi szocialisták 1918. május elseje megünneplésére kiadott felhívását említem meg.

A polgári demokratikus forradalom győzelmének híre a Magyar Nemzeti Tanácstól 1918. november 1-én érkezett el Salgótarjánba. A Nemzeti Tanács kiadásában 7 db rölap van a birtokunkban, többek között a győzelmet hirdető, valamint a munkásokhoz forduló: „...Minden gyár főbizalmi egyénei haladéktalanul alakítsanak a gyár megbízható szervezett munkásaiból munkásőrséget...”

Katonák! Munkások! Polgárok!

GYŐZTÜNK!

A reakció kormányát 12 óra alatt elseperte a győztes forradalom. Károlyi Mihály minisztereinők. A Nemzeti Tanács átvette a hatalmat és kormányt, kizárólag a saját programja alapján.

Most már mindannyiunk kötelessége fentartani a rendet, a személyi és vagyonbiztonságot, hogy győzelmünket eredménnyel megtarthassuk. Mindenki térjen vissza a munkájához!

Szükség van rendre, hogy a Nemzeti Tanács azonnal elkezdhesse munkáját, mely a népnek békét, jogot, földet és kenyeret fog adni. Ez a Nemzeti Tanácsnak mindenkihez intézett parancsa.

Éljen a rögtön béke!

Éljen a független Magyarország!

Éljen a népiuralom!

A Magyar Nemzeti Tanács

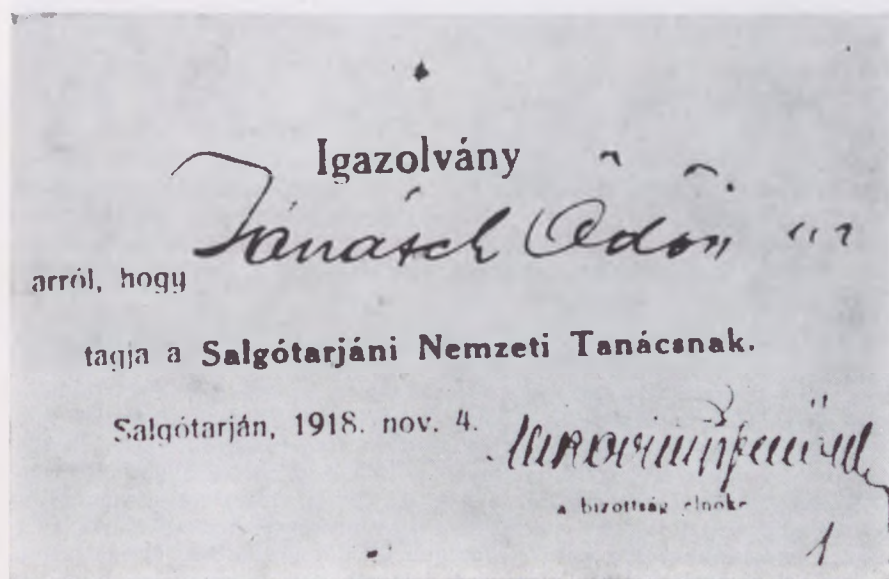
Győztünk!

A Salgótarjáni Nemzeti Tanácsban, mely november 3-án jött létre, a középrétegek képviselői mellett a munkásosztály legforradalmibb elemei is helyet kaptak, így többek között: Bene András bányász, Gurszky István

bányász, a szakszervezet elnöke, Komét Ferenc bányász, Juhász István bányász, Priska Dezső acélgyári szerszámlakatos, Malomhegyi Dezső acélgyári géplakatos, Tóth Pál acélgyári kőműves, Kiss István Hirsch-gyári vasöntő.

A nemzeti tanácsok szociáldemokrata, szervezett munkás többségűek, ennek ellenére még sem voltak forradalmi testületek, mely megmutatkozott tevékenységükben is. Intézkedéseik a magántulajdon védelmét, az elért eredmények megtartását, biztosítását, a forradalom továbbfejlesztésének megakadályozását szolgálták. Az intézkedések összhangban voltak a szociáldemokrata párt politikájával és irányvonalával, mely megelégedett az elért eredményekkel s a forradalom továbbfejlesztésétől elállt. Megelégedtek azzal, hogy a hatalom részesei, s ezzel elérik tekintett céljukat. Nem tartották időszerűnek a szocialista forradalmat, a polgári demokratikus viszonyokat akarták stabilizálni.

Az 1918 októberi polgári demokratikus forradalom helyi eseményeinek jelentései, a népi-forradalmi szervek tevékenységének írásos emlékei, a nemzetőrsegek állományára vonatkozó feljegyzések képezik az alapját az e korból fennmaradt, s a múzeumban őrzött történelmi emlékeknek. Az őszirózsás forradalommal foglalkozó emlékek között található a Salgótarjáni Nemzeti Tanács egy tagjának igazolványa, Jónásch Ödön névre kiállítva, 1918. november 4-i keltezéssel.

A Nemzeti Tanács igazolványa

Gyűjteményeink becses darabjai azok a fényképek, melyek őszirózsával a sapkájukon katonákat ábrázolnak; a vörös textilből házilag készített, kézzel festett Népőrség feliratú karszalag. Igen értékesek a gyűjteményben a forradalomban résztvevő, különböző funkciókat betöltő személyek korhű visszaemlékezései. A jelentősebb országos lapok — Népszava, Bányamunkás —, 1918. évi számainak mikrofilmmásolatai hasznos szolgálatot tesznek az e korszakkal ismerkedőknek.

„Népőrség” — karszalag

1918. november 16-án kikiáltották a köztársaságot. A magyar nép e nagyszerű vívmányát nem csak a sajtó és röplap adta hírül, hanem megjelentek díszítőelemként konyhai használati eszközökön is a köztársaságot hirdető szövegek. Gyűjteményünkben található tányér, pohár, bögre, mely az „Éljen a Köztársaság!” feliratot viseli. A Munkásmozgalmi Múzeum magáénak mondhatja Károlyi Mihály kormányának jelvényét is.

A munkásosztály forradalmi baloldala 1918. november végére már nem elégedett meg a szociáldemokrata vezetéssel, az általa elért eredményekkel. A szociáldemokrata párt az általános választójog és demokratikus követeléseken kívül fel sem vetette az üzemek ellenőrzésére, a szocializmusba való átmenetre irányuló programját, sőt az anarchia megakadályozásának ürügyén mindent elkövetett a forradalom továbbvitelének, a proletárdiktatúra megvalósításának megakadályozására. A polgári demokratikus forradalom érintetlenül hagyta a tulajdonviszonyokat, a kizsákmányolás legfőbb forrását. A polgári demokratikus forradalom győzelme után a gyárakban, üzemekben a vezetés a régi gárda kezében maradt. A dolgozók élet- és munkakörülményeiben számottevő változás nem történt. A munkásosztály 1918. végén többet akart, mint amiért a szociáldemokraták hallatták hangjukat. A forradalom továbbvitelét a szociáldemokraták sem tudták már megakadályozni.

1918. november 24-ig a munkásosztály egyedüli pártja a Magyarországi Szociáldemokrata Párt volt. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a magyarországi polgári demokratikus forradalom hatására felgyorsult a munkásosztály szervezkedése, új szociáldemokrata pártszervezetek jöttek létre, vagy jelentősen megnőtt a már működő pártszervezetek taglétszáma. Ebből az időből számos szociáldemokrata párttagsági könyv található gyűjteményünkben.

A szociáldemokrata pártban a munkástömegek belépése után kialakult egy jelentős baloldali irányzat, mely ellentétbe került a párt jobboldali vezetőivel, a pártnak a forradalmi folyamat stabilizálását hirdető politikája miatt. A munkások soraiban mind magasabb szintre emelkedett a szervezetség, s a szociáldemokrata párt opportunistá vezetése ellen mind élesebb harc bontakozott ki. Látták, hogy a szociáldemokrata párt jobboldali vezetése útját állja a kibontakozásnak, a forradalom továbbfejlesztésének. A munkáosztály haladó, progresszív irányvonalát követő erői új szakaszt nyitottak a munkásmozgalom történetében.

A polgári demokratikus forradalom menetében fordulatot jelentett a Kommunista Magyarországi Pártjának megalakulása, 1918. november 24-én. A munkáosztály forradalmi pártja haladéktalanul megindította a küzdelmet a munkásság megnyeréséért, a szocialista forradalomért. Ennek érdekében jelentette meg az első kommunista lapot Magyarországon, 1918. december 7-én. Vörös Újság címmel. A lap első száma „osztályharcot” hirdetett. Hasábjain — megjelenéséig, 1919. augusztus 3-ig — terjesztette a marxizmus—leninizmus ideológiáját, rendszeresen foglalkozott a forradalom időszzerű kérdéseivel, Szovjet-Oroszország és a nemzetközi munkásmozgalom eseményeivel.

Budapest, 1918. December 7.	I. évf. IV. sz. 1. szám.	VILÁG PUBLIKÁCIÓI EGYESÜLETÉK!	
VÖRÖS ÚJSÁG KOMMUNISTA LAP.			
Ára 10 fillér.	Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, V., Ugyonok-utca 17. szám. IV. emelet.	Ára 10 fillér.	
OSZTÁLYHARCOT!			
A kapitalizmus megérett a bukásra. Megérett nemcsak erkölcsileg, de megérett gazdaságilag is: az imperializmus azt jelenti épen, hogy a kapitalizmus a termelés menelét mar gazdasági eszközökkel nem képes fentartani, hanem véres osztályháború kell felidéznie, hogy azt kapitalizmusuk alapon tovább folytathassa. De a világháború retentő embervezetése, a	mad a nemzetileg széttagolt és nemzetekként szembenálló burzsoáziára. De ki vezesse a proletariátust ebben a harcban? A régi szociáldemokrata pártok szerte a világban látszólag szegődtek a burzsoáziának rablóhadjárataiban. Schreidemann, Renaudet, Thomas és Henderson, Branting és a többiek, szóval valamenyin ott voltak a kapitalizmus oldalán, megszavazták a	világa, az ő világa, hiszen a Népszavának a magyar szociáldemokrata pártjéről írt: „a győzelem a forradalom. A Népszavának a szociáldemokrata párt hatványaitakéult. Jászai és a polgárságot, Szendével a timére kapitalizmust a kőbőre oltat. Lehát nincs célja a további harcnak, a munkásságnak meg a hízza a nemzetiségülőre, hogy elhatarozza a szocializmust. Nemcsak a marxizmus	MIÉRT VAGYUNK KOMMUNISTÁK? A véres világháború kitörése a szociáldemokrata pártokról az előre lépésem lebilincelt. Az előre lépésem a forradalmi eszméket a szociáldemokrata pártokról a kőbőre oltat. A forradalmi harcok folytatása végre a háború és a kapitalizmus elhárítása ellenben, a kőbőre oltat. A forradalmi harcok folytatása végre a háború és a kapitalizmus elhárítása ellenben, a kőbőre oltat.

Vörös Újság

A KMP november 24-i megalakulása újabb lendületet adott a Nógrád megyei munkásmozgalomnak is, mely a munkások fokozódó politikai aktivitásában nyilvánult meg. A KMP kiadványai, rölapjai már november végén eljutottak az üzemekbe, gyárakba a munkásokhoz. A KMP programja — a termelés munkásellenőrzése, az üzemi tanácsok létrehozása, a bányák, a gyárak, a bankok államosítása, a haladó erők szervezkedési szabadságának követelése igen gyorsan népszerű és vonzó lett a munkásság körében.

A kommunista párt mindig nagy jelentőséget tulajdonított kiadványainak, melyeknek szerepük volt a szocialista forradalom eszmei-politikai előkészítésében, a forradalom feladatainak megvalósításában, a párt politikai-szervezeti erejének növelésében.

A magyarországi proletariátus forradalmi pártja Kommunista Könyvtár-sorozatot jelentetett meg. Az e sorozatban megjelent kiadványok írásai még a KMP megalakulása előtt születtek s rövid idő alatt több kiadást értek meg. Ki fizet a háborúért, Mi a Tanácsköztársaság c. propagandafüzetek a KMP kiadásában négyszer jelentek meg.

Kun Béla: *Mit akarnak a kommunisták?* c. műve 1918. májusában készült Moszkvában. Magyar és német nyelven több kiadásban látott napvilágot, először Szovjet-Oroszországban, majd Németországban, Ausztriában s végül Ma-

Kun Béla: *Mit akarnak a kommunisták?* — a kiadvány címlapja

gyarországon. Ez a mű a bolsevizmus első magyar nyelvű népszerű összefoglalása. E munkában Kun Béla először és elsőként kísérelte meg a lenini elmélet talajáról felmérni a magyar társadalom, a magyar proletariátus előtt álló feladatokat. A magyar kommunisták látták, hogy az MSZDP képtelen előkészíteni a magyar proletariátust az előtte álló feladatokra, a proletárforradalom, a proletárdiktatúra, a szovjethatalom megvalósítására. Ezért vallották a kommunisták, hogy új, forradalmi, az oroszországi kommunisták pártjához hasonló élcsapatra van szükség. „Az új harchoz, melyet rákényszerít a proletariátusra az imperializmus, új fegyverek kellenek, új harcmodor és új csoportosulás, mely nem ragaszkodik a régi eszközökhöz, a régi harcmodorhoz, hanem mindent a proletariátus új szükségleteihez szab. Ez a csoportosulás a proletariátusnak: a kommunista párt.” — írta Kun Béla, a *Mit akarnak a kommunisták?* c. művében. Ez a felismerés történelmi jelentőségű volt a magyar munkásmozgalom számára, ezért joggal tekinthetjük a magyar kommunista mozgalom első fontos elméleti, programot adó dokumentumának.

Kommunista Könyvtár gyűjtőcímmel füzet sorozatban jelent meg: Buharin *Osztályharcok és forradalmak Oroszországban* és a *Kommunisták programja* c. írás, valamint Szabó Ervin: *A tőke és a munka harca* c. műve.

Egy-egy fontos kérdést világít meg népszerűen Kun Bélától megjelent: *Kié a föld, Ki fizet a háborúért, Mi a Tanácsköztársaság*, és Pannekoeok Antaltól *A zsákmány felosztása* c. művek. E füzeteket 10—20 ezres példányban adták ki és terjesztették a magyar hadifoglyok, vöröskatonák között, akiknek útján már 1918. nyarán, őszén eljutott Magyarországra is. Mindezek a kommunista eszmék terjesztéséhez hathatós eszközöknek bizonyultak.

A fentiekben ismertetett első magyar nyelvű kommunista kiadványokon kívül a KMP 1918. november 24—1919. március 21. között megjelentetett füzetek közül számos — néhány több kiadásban is — rangos helyet foglal el gyűjteményünkben. Így pl. *A kommunisták (bolsevikiek) programja*, *A kommunisták programja*, *Csicserin nyílt levele*, *A dolgozó anyja*.

A KMP programját népszerűsítő kiadványok és a kommunista lap, a Vörös Újság ismertek és olvasottak voltak megyénkben is, elsősorban az ipari munkásság körében. A kommunista eszmék terjedésének és térhódításának következtében a fordulópont Nógrád megyében 1918. december 26-án következett be, amikor a megyében elsőként Salgótarjában megalakult a Kommunista Magyarországi Pártjának helyi szervezete. A párt szervezése a nagyüzemi munkásság soraiban kezdődött el. A pártközponttal kapcsolatot tartó salgótarjáni kommunisták részt vettek az üzemi szociáldemokrata pártszervezetek ülésein, szakszervezeti rendezvényein, s hirdették a kommunista célkitűzéseket, melyek kapcsolódtak a tömegek napi és távolabbi politikai törekvéseihez.

A Vörös Újság 1919. január 1-i számának egyik híre „Kommunista győzelem Salgótarjában” címet viselte. A cím a valóságos helyzetet tükrözte. Ugyanis 1918. december 26-án fontos tanácskozásokra került sor Salgótarjában. A tanácskozások jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a KMP központi vezetéséből Kun Béla és Szaton Rezső vett részt azokon. Délután 2 órakor a vas- és fémmunkások, valamint a bányászok összbizalmi-testülete többségében csatlakozott a Kommunista Magyarországi Pártjához. Este 6 órakor a vas- és fémmunkások, a bányászok szervezeteivel közös taggyűlésen határoztak arról, hogy testületileg csatlakoznak a forradalmi munkáspárthoz. A taggyűlés után a két szakma összbizalmi-testülete ismét ülést tartott és megalakították a kommunista pártszervezetet, valamint megválasztották a vezetőséget.

A KMP salgótarjáni szervezete megalakulásának színhelye

A KMP salgótarjáni szervezetének alakuló üléséről, e jelentős politikai eseményről eredeti írásos dokumentum nem maradt fenn, ezért nincs a múzeum gyűjteményében sem. Az alapító tagok névsorát más egyéb dokumentumokból, visszaemlékezésekből, híryanagokból sikerült összeállítani. A megyében elsőként Salgótarjában megalakult KMP-szervezet létrehozói: Gólián András bányai pék, főbizalmi; Oczel János acélgyári kőműves, főbizalmi; György István bányász, főbizalmi; Juhász István bányász, főbizalmi; Pothornik Vencel vágár, bizalmi; Drazsdik Miklós bányai kőműves, főbizalmi; Blaskó István bányász, főbizalmi; Bozó György acélgyári főbizalmi; Kominek Lajos kovács, acélgyári főbizalmi; Jilek Antal acélgyári munkás; Puskás Ágoston acélgyári szerszámlakatos; Tóth László acélgyári munkás; Kiss István Hirsch-gyári vasöntő; Sulyok Sándor üveggyári munkás; Fehér Vilmos tisztviselő; Révész Imre bányai tisztviselő; Széver (Szigetvári) János. A pártvezetőség elnökké Gólián Andrást, elnökhelyettesekké Oczel Jánost és György Istvánt, jegyzővé pedig Bozó Györgyöt választották meg.

A kommunista párt salgótarjáni szervezete megalakulásának körülményeiről, a munkásoknak a kommunista mozgalomhoz való tömeges csatlakozásáról, a hangulatról, s annak a községre tett hatásáról a Vörös Újság és más országos lapok — Népszava, Bányamunkás — hasábjairól hű képet kaphatunk. E lapokról készített mikrofilmen nyomon követhetjük a polgári demokratikus forradalom szocialista forradalommá fejlődésének folyamatát.

A Vörös Újság 1919. január 4-i száma már a visszavonhatatlan kommunista győzelemről írt. Január 1-én munkásgyűlés volt a salgótarjáni Piactéren, mintegy megpecsételéséül annak, hogy karácsony másnapján megalakult a KMP salgótarjáni szervezete. A nagygyűlésen Rudas László és

Szaton Rezső jelentek meg a párt központi vezetősége részéről. A mintegy 5—6000 fő nem engedte szóhoz jutni a szociáldemokrata párt szónokát, s kijelentették, hogy „csak a kommunista párt küldötteit hajlandók meghallgatni.” A salgótarjáni pártszervezet elnöke, Gólián András rövid beszédében a lényeget mondta el: „Salgótarján összmunkássága éppen elérkezettnek látja az időt, hogy harcmodort változtasson. A szociáldemokrata párt elveinek elárulása folytán nem képviseli a proletár érdekeket és felszólítja a népgyűlést, hogy csatlakozzon a kommunista párthoz. A népgyűlés ezt a javaslatot egyhangúlag elfogadta...”

A polgári beállítottságú Nógrádi Hírlap így adta tudtul olvasóinak a január 1-i nagygyűlés eseményeit: „Salgótarjában a munkások jó része, 5000, kiállván a szociáldemokrata pártból, amely nekik nem volt eléggé radikális, pesti szónokok bűjtogatására bolsevista, azaz mindent felforgató irányzathoz csatlakoztak.” Mindössze ennyi volt a hír, melyet egy ilyen esemény „megérdemelt”. Pedig a január 1-i nagy munkásgyűlés hitet tett a proletárdiktatúra mellett, s a lelkesedéstől fűtött hangulat a következő napokon tetőzött.

Január 2-án a bányászok nem álltak munkába, gyűléseket tartottak, tüntetéseket szerveztek, ismertették a párt programját, melyből különösen az üzemi tanácsok létrehozása, és a termelés munkásellenőrzése váltott ki élénk visszhangot. Ezzel a céllal a bányászok 1919. január 3-án birtokukba vették a bányákat és az igazgatósági épületeket. A bányákat saját tulajdonuknak tekintették. A régi igazgatóságot menesztették és új igazgatóságot állítottak a bányák élére.

A salgótarjáni események híre gyorsan eljutott Budapestre, ahonnan a a tőkés vagyon munkásellenőrzésétől megrettent kormány nyomban egy karhatalmi különítményt, valamint matrózokat küldött Salgótarjába. Hatvanból négy gépfegyverrel az iglói székely géppuskásokat irányították a községbe. Megérkezett Peyer Károly is, a bányászszakszervezet főtitkára — mint kormánybiztos —, hogy rendet csináljon. Az ő kérésére a kormány január 5-én statáriumot rendelt el. Peyer fedezte azt a vérengzést, melyet a fegyveres különítmények okoztak. Nem véletlenül kapta Peyer a „salgótarjáni Haynau” nevet.

A kommunisták térhódítását azonban a legkegyellenebb terror sem tudta megállítani. A KMP tömegkapcsolatainak bővüléséről a salgótarjáni dandárparancsnokság 1919. február 21-én küldött jelentése beszédes bizonyítékkal szolgál. „A munkásság közt a kommunizmus tért hódít. Az acélgyárban 2000 munkás közül 600 kommunista elvekre hajló 4000 bányász közül csak 200 a feltétlenül megbízható.”

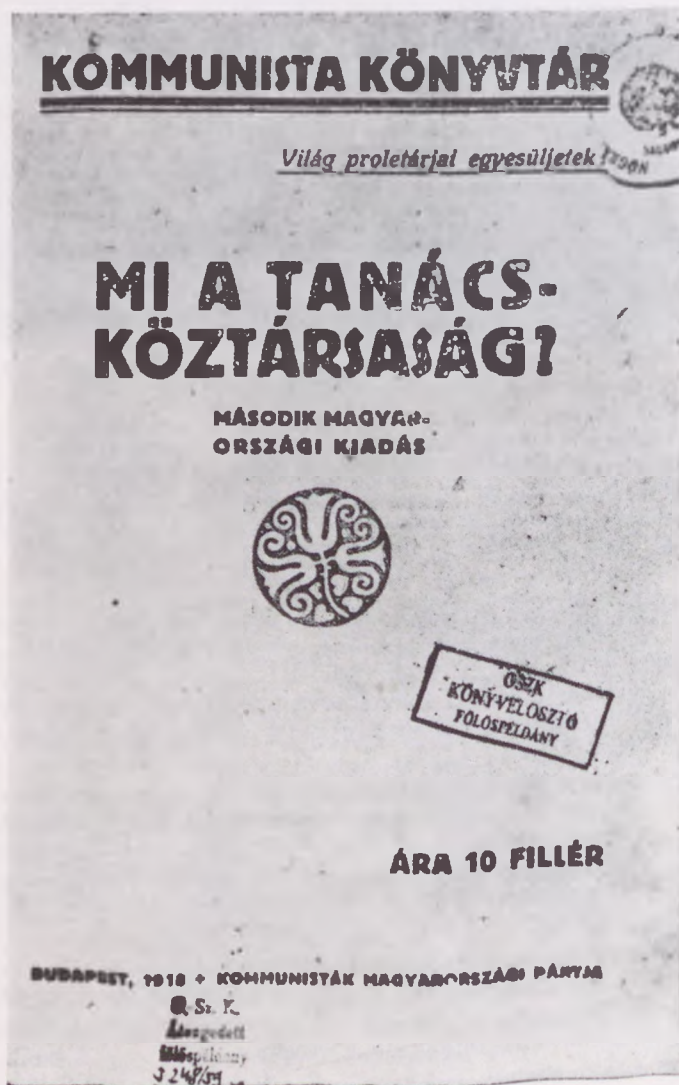
A KMP salgótarjáni szervezetének politikai és szervezeti erejére vonatkozó konkrét adatok nem állnak rendelkezésünkre. A Vörös Újság hasábjairól azonban nyomon követhetjük, a visszaemlékezések soraival kiegészíthetjük a pártszervezet tevékenységére utaló írásokat. Értékes mozzanatokat tartalmaznak a KMP megalakulásáról és tevékenységéről szóló visszaemlékezések, melyeket adattári segédgyűjteményünkben helyeztünk el.

A KMP által vezetett forradalmi folyamat helyi eseményeire vonatkozó számos adatot, adalékot találunk a Munkásmozgalmi Múzeum kiadásában megjelentetett Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1918—1919. c. kötetben.

A KMP tevékenységére vonatkozó másodlagos forrásaink között található a párt alakuló ülésének, majd az összejövetelek, gyűlések, oktatások, felolva-

sások színhelyére és berendezésére vonatkozó — idős kommunisták által elmondott — konkrét leírás, melyet majd az új múzeumban megnyíló állandó kiállításunknál hasznosítunk.

Az 1919 elején mindinkább balratartó munkástömegek nyugtalansága nőtt a gazdasági, szociális helyzetük egyhelyben topogása miatt. A forradalmi mozgalmat ígéretésekkel leszerelni már nem lehetett. A feszültséget növelte a katonaság jelenléte is. A január 2-án megalakított munkástanács — melynek működésére, intézkedéseire vonatkozó konkrét adatok nem állnak rendelkezésünkre — rövid életű kísérlet volt, nem tudta ellátni feladatát részben a katonai diktatúra, részben a jobboldali vezetés érvényesülése miatt.

Mi a Tanácsköztársaság? — a kiadvány címlapja

A kommunista elvek hatása alatt érelődött a munkásosztály egysége a győztes szocialista forradalom megvívására, az első magyar proletárdiktatúra megvalósítására.

A magyarországi proletariátus forradalmi pártja — megalakulása után néhány hónappal — 1919. március 21-én győztes szocialista forradalomra vezette az ország dolgozó tömegeit. A polgári demokratikus forradalom által meg nem oldott feladatokat az első magyar proletár állam, a Tanácsköztársaság valósította meg.

A Magyar Tanácsköztársaság a tavasz első napján, március 21-én jött létre a két munkáspárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Kommunista Magyarországi Pártja elvi alapokon történő egyesülésével. Az új párt Magyarországi Szocialista Párt a „Mindenkire!” című felhívásában hírül adta, hogy „Magyarország proletársága a mai nappal a maga kezébe vesz minden hatalmat.”

A Magyar Tanácsköztársaság létrejöttének hírért kitörő lelkesedéssel fogadta megyénk lakossága, elsősorban munkássága. Salgótarjában 1919. március 23-án, vasárnap népgyűlés volt a község piacterén, ahol több ezer fő tett hitet a proletárdiktatúra mellett. Valószínű, hogy erről a nagygyűlésről készült fényképfelvétel — mint a későbbi eseményekről —, de mind máig sem sikerült gyűjteményünk részére megszerezni. Egyetlen emlékünkh képezi a Tanácsmagyarország első salgótarjáni nagygyűlését: Bóna Kovács Károly festménye, mely a Tanácsköztársaságot üdvözlő nagygyűlést örökítette meg.

A Munkásmozgalmi Múzeum — hasonlóan más intézményekhez — viszonylag kevés eredeti dokumentummal rendelkezik a proletárdiktatúra 133 napos fennállása idejéből. Mint ismeretes, a megyeszékhely Balassagyarmaton volt, ott működött a megyei direktórium. A megyei hatalmi szervek által kiadott rendelkezések egy része, a propagandacélokat szolgáló plakátok, röplapok túlnyomó többsége ma is Balassagyarmaton van, a helytörténeti gyűjtemény részét képezi.

A salgótarjáni múzeum gyűjteményeiben inkább az üzemi vonatkozású, a gyári munkássággal és bányászattal kapcsolatos dokumentumok találhatók meg.

A Forradalmi Kormányzótanács IX. sz. rendelete értelmében köztulajdonba vették a 20 munkáslétszámnál többet foglalkoztató ipari, bánya- és kereskedelmi üzemeket. A rendelet értelmében a szocializált üzemek élére termelési biztosokat neveztek ki. A proletár fegyelem megteremtése, a dolgozó nép tulajdonának védelme, a termelési biztos és a termelőmunka ellenőrzésének céljából a dolgozók üzemi ellenőrző munkástanácsot választottak. A salgótarjáni Acélgyárban 1919. április 11-én alakult meg az ellenőrző munkástanács. Ennek alapját képezte az az 1919. március 12-én megalakult üzemi választmány, melynek 12 rendes és 12 póttagja volt. Mind a rendes, mind a póttagok 9:3 arányban a munkásság képviselői voltak. Az üzemi választmány a munkások és alkalmazottak jogviszonyaival, az egészség- és balesetvédelmi, fegyelmi ügyeivel, a jobb és gazdaságosabb termelés elősegítésével, az étellemezés rendezésével, a munkásság bajainak enyhítésével foglalkozott. Ennek érdekében a választmány három bizottságot hozott létre: étellemezési, egészségügyi, baleset- és bértárgyaló, valamint fegyelmi és panaszfeltevő bizottságot. Az üzemi választmány elnöke Bozó György volt.

Az 1919. április 11-én létrejött acélgyári ellenőrző munkástanács elnökévé Hack Gyulát választották meg. A munkástanács saját kebeléből háromtagú direktóriumot választott: egy direktóriumi tag a termelési biztos mellé — ki a gyár tőkés igazgatója volt —, egy a pénztárba és egy az étellemezési iroda ellenőrzésére lett kiküldve.

Az 1919. április 11-i jegyzőkönyvben a gyári ellenőrző munkástanács teljes névsora szerepel. Rendes tagok: Hack Gyula elnök, Puskás Ágoston alelnök, Dénes Gusztáv jegyző, Kakuk Gábor, Kominek Lajos, Kökény János, Pántyik Árpád. Póttagok: Frics Vilmos, Németh Alajos, Kovács Andor, Kerekes József, Kovácsi Ede, Tóth László, Ballhauser István. A direktorium tagjai: Hack Gyula a termelési biztos mellett, Puskás Ágoston a pénztár ellenőrzésénél, Kakuk Gábor az élelmezési irodában teljesített szolgálatot. A fegyelmi és jóléti bizottság tagjai: Dénes Gusztáv bizottsági elnök, Kominek Lajos, Kökény János, Pántyik Árpád.

Először felkérte a választókat hogy
a javaslatok összemérésére a sa-
ját helyéből válasszon 3 tagú bizottsá-
got. -
Választók megjelölték és a javaslat
eredő bizottságra. Tóth Pál, Kominek
Lajos és Csukás László.
választják meg. -
Először felolvassa a rendeletet és
a választást megnyitja:
Lejárt az idő 329 választó, kik 180 jelölte kezre-
tek. Legtöbb szavazattal nyertek:
1. Tóth Pál 272 szavazatot
2. Tóth László 263
3. Csukás Lajos 257
4. Kominek Lajos 238
5. János János 210
6. Székely János 191
7. Gódi János 181
8. Kominek Lajos 172
9. Kominek Miklós 151
10. Kózik László 128
11. Székely László 123
12. Híves István 118
13. Csukás László 112
14. Pál István 111
15. Nagy János 10
16. Ruckelshaus János 108
Ezután a gyári munkások a munkai és földműves
szervezetek megnevezésére.

Részlet a karancsaljai tanácsválasztás jegyzőkönyvéből

Az acélgyári üzemi ellenőrző munkástanács tevékenységét dokumentáló további eredeti iratanyag nem áll rendelkezésünkre. A munkástanács ülésein tárgyalt napirendeokről, határozatokról, a múzeum adattári segédgyűjteményében elhelyezett fotómásolatos jegyzőkönyvekből szerezhetünk információkat.

Az 1919. március 12-én megalakult üzemi választmány és az április 11-én megalakult ellenőrző munkástanács eredeti jegyzőkönyvét — bélyegzőlenyomattal ellátva — a Munkásmozgalmi Múzeum dokumentumtárában helyeztük el.

A tanácsrendszer kiépítése az április első felében megtartott tanácsválasztásokkal fejeződött be. A Forradalmi Kormányzótanács április 2-i XXVII. sz. rendelete a falusi, városi, járási, megyei és országos munkás-, katonai és földművestanács választások megtartásáról szolt. A választások április 7—9 között zajlottak le a megye községeiben. Az ipari településeken a munkásság létszámának megfelelően a helyi tanácsokban többségben voltak a munkássz-tály képviselői. Salgótarjánban a 40 tagú községi munkástanácsba 16 gyári-munkás, 9 bányász; a homokterenyei 16 tagú tanácsban 14 bányász; a 22 tagú mátránovákai tanácsban 14 bányász; a somoskőújfalui 17 tagú tanácsban 7 gyárimunkás, 1 bányász és 4 vasutas tanács-tag volt.

A salgótarjáni választások alkalmából kibocsátott szavazólap fényképmásolatát helyeztük el gyűjteményünkben.

Az április 9-én Karancsalján megtartott választás jegyzőkönyve, mely e dokumentumok nemében egyedi, a múzeum birtokában van. A jegyzőkönyv szerint Karancsalján munkás- és földművestanácsot választottak. 1450 lélek után 16 tagú tanács választására voltak jogosultak. A jegyzőkönyv tanúsága szerint 329 választó 180 jelöltre adta le szavazatát. A legtöbb szavazatot — 272 — Tóth Pál kapta.

Salgótarjánban a direktórium elnöke Priska Dezső lett. Intézőbizottsági tagok: György István bányász, Venczel Gyula Hirsch-gyári művezető, Csomor Mátyás telekkönyvvezető és Gólián András bányai pék, aki a Magyarországi Szocialista Párt salgótarjáni szervezetének elnöki tisztségét is betöltötte.

A salgótarjáni járás 7 tagú intéző bizottságának elnöke Malomhegyi Dezső acélgyári lakatos, jegyzője Vincze Ferenc somoskőújfalui vasutas lett. Tagjai: Cseh Dezső bocsárlapújtói bányász, Drazsik Miklós zagyvapálfalvai bányász, Verebélyi István mátraverebélyi kőműves, Hraskó Károly bányai segéd-tiszt, Agócs István gyurtyánosi bányász.

A direktórium, munkástanács tag-ságot bizonyító okiratok, igazolványok közül egyetlen egy van gyűjteményünkben. A Salgótarjáni Munkás-, Katona- és Paraszt Tanács igazolványa Ozvald Mátyás névre kiállítva, ki a munkástanács tagja. Bozó György aláírása és a Salgótarjáni Munkástanács körbélyegzőjének lenyomata növeli az értékét ennek a dokumentumnak. Az igazolvány egyébként formanyomtatványként készült Salgótarjánban, Ujj István által vezetett nyomdában. Az igazolvány tulajdonosának neve, s a tanács milyensége meghatározása tintával, kézírással került rá a dokumentumra.

A Nógrádi Vörös Újság 1919. április 16-i száma közli az április 12-én megválasztott megyei tanács névsorát. A 35 főből álló megyei tanácsot Balassagyarmatról és a balassagyarmati járásból 6, a rétsági járásból 6, a salgótarjáni járásból 8, a sziráki járásból 6, a szécsényi járásból 6, és a füleki járásból 3 küldött alkotta.

Munkástanácstagi igazolvány

A községi, üzemi, járási és megyei tanácsok, direktóriumok tevékenységére utaló, munkáját tükröző eredeti iratanyagunk kevés van. Néhány levél, a tanácsok üléseiről készített jegyzőkönyvek másolatai becses darabjai gyűjteményünknek. Pl. a salgótarjáni járás direktóriumelnökének levele a Kőszénbánya igazgatóságához, mely kéri, hogy a járási tanács intéző bizottságába beválasztott bányászokat, Cseh Dezsőt, Drazsdi Miklóst, Agócs Istvánt és Hraskó Károlyt teljes fizetésük, járandóságuk és jogaik meghagyása mellett hat hónapra szabadságolják; a pilinyi községi direktórium kézzel írott levele a Salgótarjáni Munkástanácsnak, melyben kéri, hogy Borzák Albert és Gyurkó Lajos etesi bányászok szabadságát hosszabbítsák meg, mert nevezettek a pilinyi szocializált birtokon aratási és cséplési munkálatokat végeznek; a Mátranovákai Munkás- és Földműves Tanács kézzel írott levele a Salgótarjáni Bányai Igazgatósághoz, melyben 2 benzincséplőgéphez kölcsönüzemanyagot kérnek, hogy a gazdasági munkájukat késedelem nélkül el tudják végezni. Néhány levél a Magyar Tanácsköztársaság Szociális Termelés Népbiztosságától a bányai munkástanácsnak, vagy termelési népbiztosnak, bányai üzemi körrendeletek, körözhvények alkotják a Tanácsköztársaság időszakából fennmaradt írott emlékeinket.

A választott hatalmi szervekről, munkástanácsokról, direktóriumokról, testületekről készített fényképfelvétel alig maradt fenn. Egyetlen ilyen jellegű csoportképünk van, mely a salgótarjáni községi direktóriumot örökítette meg.

Hasonlóan kevés portré készült, illetve került a gyűjteményünkbe, mely tanácstagot, illetve direktóriumi tagot ábrázol. A megyei tanács tagok közül a 35 főből mindössze kettőnek van portréja a fényképgyűjteményünkben: Murár Lajos és Sextius Lajos.

Murár Lajos, a megyei direktórium elnöke

Üzemi, községi, járási direktóriumok, munkástanács tagjai közül: Bozó György, Venczel Gyula, Drazsdi Miklós, Oszvald Mátyás portréit helyeztük el az archív fényképtárban.

A belügyi népbiztos 1. B. N. sz. rendelete értelmében a Vörös Őrségek felállításával egyidőben az összes rendőri karhatalmi alakulatok megszűntek. A március 26-án hozott rendeletnek megfelelően megyeszerte létrejött a Vörös Őrség szervezete.

Gyűjteményünk értékes darabjai azok a dokumentumok és tárgyak, melyek a Vörös Őrségek felállítására és működésére vonatkoznak. Vörös Őrségek névsora, a salgótarjáni és a bocsárlapujtói vörösőrök egy-egy csoportját

ábrázoló fényképek, Drengács Viktor nevére kiállított igazolvány, mely szerint mint „kiképzett katona a vörösőrségbe felvételre, s mint ilyen katonai egyenruha és fegyver viselésére jogosult.” Tárgyi emlékünket két karszalag képezi, melyek házilag készültek, vörös textilre fekete betűkkel festve: Vörösőrs és a Vörös Őrség politikai megbízottja felirat.

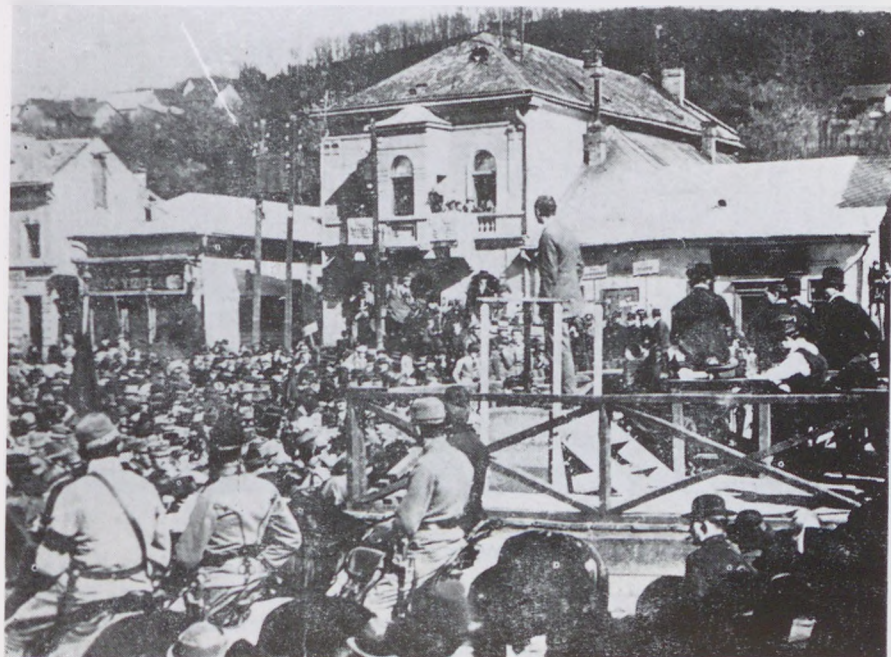
Vörösőrség politikai megbízottja — karszalag és katonasapka.

Az első szabad, munkaszünettel ünnepelt május 1-ét mindenütt nagy várakozás előzte meg. A munkástanácsok, direktóriumok, szakszervezetek már hetekkel előtte foglalkoztak május elsejének ünnepnappá tételével. Sok településen készült erre az alkalomra új vöröszászló, mely alatt a nagygyűlés színhelyére vonultak.

Salgótarjánban a május elsejei nagygyűlés szónoka Hevesi Gyula népbiztos volt. Ünnepi beszédében többek között a Magyar Tanácsköztársaság védelmére szólította fel a salgótarjáni medence munkásságát. A többségében baloldali, kommunista bányászok e nagygyűlésen tettek hitet a proletárdiktatúra vívmányai mellett, s felajánlották szolgálataikat, a csákányt markoló erős két karjukat a haza védelmére. Gólián András a bányászok nevében ki nyilatkozta, hogy ha a gyáriak nem fognak fegyvert, akkor ők csákánnyal fognak kivonulni a csehek ellen. Mindez olvasható a Vörös Újságról készült — s a múzeum gyűjteményének részét képező — mikrofilmmásolatról. A salgótarjáni május 1-i nagygyűlésről a gyűjteményben elhelyezett két db fénykép ad hű képet. A balassagyarmati népünnepélyről, az első szabad május 1-ének megünnepléséről egy db fénykép tanúskodik.

A május elsejére készítettett vöröszászlók egyikét sem sikerült megszerzni, begyűjteni múzeumunk részére. Feltehetően megsemmisültek, vagy megsemmisítették az ellenforradalmi korszakban. Készítetésükről és haszná-

latokról azonban számos — levéltárban őrzött jegyzőkönyvben, a Nógrádi Vörös Újság és a Nógrádi Népszava május elsejéről szóló írásaiban, híreiben olvashatunk. Írott és fényképes források tudósítanak arról is, hogy május 1-én vörösnapokat, népünnepélyeket, majálisokat rendeztek és megnyitották a gyermekek előtt a kastélyok parkjait.

Május 1. — Salgótarján

Néhány fénykép tanúskodik arról, hogyan ünnepeltek a bányászok Mátaróvákon és Mizserfán. A munkásgyűléseket megörökítő fényképek mellett készült felvétel bányászzenekarokról is, melyeken a Világ proletárjai egyesüljete! jelszót hirdető zászlók is láthatók.

Az acélgyári munkások gyermekeinek május 1-i kirándulását egy db levelezőlap nagyságú fénykép őrzi az utókor számára.

A Magyar Tanácsköztársaság védelmének szervezése fennállásától kezdve napirenden volt. A megyében is megalakultak a Vörös Hadsereg és a Vörös Őrség egységei — ez utóbbi Salgótarjánban 200 fővel — a tanács hatalom elleni külső és belső támadás leverésére. Salgótarjánban munkásokból, katonákból, kommunista és baloldali érzelmű dolgozókból önkéntes munkásrezred alakult, mely a Salgótarjáni V. Munkás Vörösezred nevet viselte. A munkásrezred katonái méltó segítőtársnak bizonyultak a Vörös Hadsereg, és a védelmi harcokat segítő nemzetközi dandár katonáinak. A megye nyugati határait a balassagyarmati, a rétsági vöröskatonák, valamint a nagyorosi szervezett dolgozókból önként alakult 120 fős munkászászlóalj segítette védeni.

A Vörös Újság 1919. május 18-i száma így számolt be a salgótarjáni iparmedence munkásainak hősi helytállásáról: Május elején „a salgótarjáni bányában megállt a munka. Mindössze néhány munkás maradt lent, hogy a

Acélgári gyermekek kirándulása május elsején

bányafenntartáshoz legszükségesebb munkákat folytassa. A többiek fegyvert kaptak, s úgy, ahogy voltak, kormosan, piszkosan Salgótarjántól északra rajonvonalba fejlődtek. Így várták az ellenséget. Velük együtt fegyverbe állott a salgótarjáni acélgár, az üveggyár és a Hirsch- és Frank-féle gyár munkás-sága. Egy teljes hétig védtek Salgótarjánt...”

A Népszava 1919. május 16-i száma — mikrofilmen olvasható — közli Böhm Vilmos hadseregfőparancsnok parancsát, melyben a dicséret és elismerés hangján szól a vöröskatonák hősi helytállásáról. „A salgótarjáni és füleki harcokban a 6. hadosztály és annak kötelékében harcoló dandárok és zászlóaljok proletárkatonái valóban minden dicséretet megérdemlő elszántsággal és támadó lendülettel verték meg a magyarországi proletárruralmat veszedelmez-tető ellenséget. A fiatal Tanácsköztársaság hálásan emlékezik meg a proletárhősökről...” A Vörös Hadsereg erejének növelése érdekében toborzógyűléseket tartottak megyeszerte a falvakban, üzemekben. A Nógrádi Vörös Újság és a Nógrádi Népszava rendszeres tudósítást közölt arról, hogy hol és milyen hangulatú toborzógyűlések zajlottak le. E lapokban olvashatunk többek között a balassagyarmati, a patvarci, a nagyoroszi, a rétsági gyűlésekről, ahol a vöröskatonák esküt tettek a proletárdiktatúra megvédésére, az ellenforradalmi kísérletek elfojtására.

A Tanácsköztársaság, a salgótarjáni szénmedence védelmi harcaiból származó emlékek sorából kiemelkedik és figyelemre méltó a munkás-vöröskatonákat megörökített, mintegy 20 db levelezőlap nagvságú fénykép. Zászlóalj-ról, századról és szakaszról készült fényképek. Kisebb-nagyobb csoportokat, a tábori konyhát és cipész-„műhelyt”, a pihenést megörökített sárgult fényképek ékes bizonyítékai a fegyveres harcokban való részvételnek és becses emlékei forradalmi hagyományainknak.

Munkás-vöröskatonák egy csoportja

De nem bírnak kisebb értékkel azok a tárgyak sem, melyek a hadifelszerelés tartozékai voltak. Így pl. az eredeti vöröskatonasapka, fegyverek és tartozékaik; az a kicsinyített sárgaréz, diszkarbidlámpa, melyet a bányász-zászlóalj parancsnokának, Révész Imrének ajándékoztak a vöröskatonák. Dokumentumaink között található annak a páncélmozdonynak a leírása és műszaki rajza, melyet az acélgyári dolgozók tettek alkalmassá — páncélozásával — harci cselekmények végrehajtására.

A vöröskatonák által családjaikhoz, hozzátartozóikhoz írt képeslapok közül számos található meg gyűjteményünkben. A képeslapok értékét növeli, hogy tisztán olvasható rajtuk a vörös festékbe mártott bélyegzőlenyomat szövege: Salgótarjáni Vörös Munkásezred.

A Vörös Hadsereg köteleikébe való belépést bizonyító okirat ritkaságszámba menő. Egyedisége miatt értékes az az irat, mely a Salgótarjáról bevonult ifjúmunkások névsorát tartalmazza. A 8 fiatal június első felében, a Salgótarjáni Vörös Munkásezred 1. zászlóaljának 2. századába osztották be.

A múzeum gyűjteményében ritkaságánál fogva jelentős az a dokumentumgyűjtemény, mely a Tanácsköztársaság idejéből származik. Mindenekelőtt a közel 100 darabból álló kiadványsorozatot említem, mely az egyesült munkáspárt, vagy a Közköztartásügyi Népbiztosság kiadásában jelent meg. Ezek között található a Forradalmi Kormányzótanács és népbiztosok által kiadott törvények, rendeletek tíz három kötetben, a hozzá kapcsoló tartalomjegyzékkel és betűsoros tárgymutatóval. A Tanácsok Országos Gyűlésének sokszorosított

jegyzőkönyvét három példányban mondhatjuk magunkénak. A Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 14—23. között ülésezett. 20-án, a 7. ülésen szólalt fel megyénk küldötte, a salgótarjáni járási munkástanács elnöke, Malomhegyi Dezső. Felszólalását a gyorsírással készült jegyzőkönyv így örökölte meg: „A termelés fokozása legelsőrangú kérdés. A Népgazdasági Tanács rendelkezései alapján a megyében nem tudjuk magunkat kiismerni. A salgótarjáni járásban igásállatok tekintetében a gazdaságokat a kétszeri cseh invázió teljesen kipusztította, s ha a földművelésügyi népbiztosság tud olyan nagy gazdaságokat, ahol főleg igásállatok vannak, akkor nagyon kérem, hogy ebből a mi járásaink gazdaságaiba juttasson, mert máskülönben a termelés rövidesen csődöt fog mondani. Ami a 100 holdon aluli kisgazdákat illeti, ezek ellen semmi panaszt nem tudok. Én csak a legnagyobb csodálat hangján ismerhetem el és adózhatok nekik, hogy ezek a kisgazdák — amikor megtudták, hogy Budapest népe éhezik — annyi rekvirálás után is szakajtónként hordták össze az alig nélkülözhető burgonyájukat és lisztjüket, hogy azt Budapest népének szállítsák... Ami a mezőgazdasági termelés fokozását illeti, én azt tartom, hogy csak úgy tudjuk fokozni a mezőgazdasági termelést, ha a mezőgazdasági munkásokat teljesen kielégítjük. A mezőgazdaságokat el kell látni a technika legújabb vívmányaival, modern gépekkel és modern gazdasági eszközökkel, mert azok ma az ősi rozoga szerszámaikkal dolgoznak... Általános panasz, hogy a szénbányászat csökkent, a széntermelés csökkent. Ennek különböző okai vannak. A háború alatt a falu népe betódult a bányákba, mert a bánya felmentette őket a katonáskodás alól. Mikor megszűnt a háború, a falu népe kivont a bányákból és visszament az eke szarvához, úgy, hogy most már a bányák többnyire munkások nélkül állanak. A felszereléseket illetőleg a bányászatban éppen olyanok a viszonyok, mint a mezőgazdaságban. Ott is kimondhatatlanul rossz berendezésekkel dolgoznak a mi bányamunkásaink. A régi hajszárrendszer ki tudta váltani a bányamunkásságból az állati energiát, de egy öntudatos, felszabadult munkás nem képes erre az állati energiára. Ide gépeket kell beállítani és modern eszközökkel kell dolgozni...”

A Tanácsköztársaság időszakában megjelent kiadványok közül ez az egyedüli — a Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója —, mely konkrét megyei vonatkozásokat tartalmaz.

Az egyesült párt, a Magyarországi Szocialista Párt — az országos pártgyűlés után a Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja — gondozásában számos, a párt elméleti-ideológiai-szervezeti munkáját segítő politikai kiadvány jelent meg. A tanácsköztársasági gyűjtemény részét képező e brossúrák, füzetek közül néhány felsorolásával érzékeltetem a kiadványok tartalmi sokrétűségét: Lenin: A polgári demokrácia és a proletárdiktatúra. — A Kommunista Internacionálé elvi állásfoglalása a polgári demokrácia és a proletárdiktatúra kérdésében; Lenin: A szovjethatalom legközelebbi feladatai; Az egység okmányai. — A szociáldemokraták és a kommunisták egyesülésének előzményei. — Kun Béla levele a kommunizmusról és a proletár egységről; Az imperialista diktatúrától a proletár diktatúráig; A szocializmus fejlődése a tudománytól a valóságig; Miért szükséges a proletárdiktatúra; Hogyan fognak élni a kommunizmusban azok, akik dolgoznak; A tőke vallása; Az osztályharc; A történelmi materializmus; Mi a bolsevizmus; A proletariátus diktatúrája. — Előadás a Közoktatásügyi Népbiztosság Tudományos és Népszerű Propagandacsoportjának agitátorképző iskolájában. (A címdalon bélyegzőlenyomat: Nem árusítható! Katonáknak ingyen!) A Vörös Könyvtár sorozatban jelent meg a Miért szükséges a proletárdiktatúra? c. könyvecske.

A Közoktatásügyi Népbiztosság kiadásában megjelent propagandafüzetek elsősorban agitációs-propaganda céllal jelentek meg, népszerű-tudományos ismeretterjesztés keretében. Ilyenek, mint: A termelés irányelvei a kommunista államban; Hevesi Gyula: A kommunista világforradalom műszaki és gazdasági szükségszerűsége. A termelés azonnali kommunizálásának műszaki és gazdasági feltételei; Varga Jenő: Munkásigazgatás. — A termelőbiztos, a munkástanács és a szakszervezet feladatairól; A kommunista rend jólétének alapelvei; Mi a Tanácsköztársaság; Révai József: Polgári forradalom. — Proletárforradalom; Parlamenti köztársaság, vagy Tanácsköztársaság? (A címtálon bélyegzőlenyomat: Nem árusítható! Agitációra ingyen!) A proletárdiktatúra és a tanítóság. Kun Béla előadása a tanítók előadóképző tanfolyamán. Ugyanitt hangzott el az az előadás is — Kommunista politikai — kommunista kultúra címmel —, melyet kiadvány formájában is megjelentettek. További füzetek: A művészet a burzsoá és a kommunista társadalomban; A zene a szocialista társadalomban; Szózat az ifjakhoz; Vörös tavasz — Várnai Zseni új versei; Forradalmi dalok, versek, jelenetek; Frankel Leó a párizsi Kommun magyar vezére; Miért nincs értelme a bankjegyelrejtésnek?

A Tanácsköztársaság sajtójából eredeti példányokat is őrzünk. Az országos kiadású Vörös Újság című kommunista napilapból 6 db, Népszavából 7 db, a minden szerdán megjelent kommunista proletárkatonák lapjából, a Vörös Katonából egy db, a Tanácsköztársaság c. hivatalos lapból, mely 1919. március 26.—augusztus 1. között jelent meg 19 db, a Szocialista Jogászszövetség hivatalos lapjából, mely március 29.—augusztus 2. között szombatonként jelent meg, Proletárjog címen 9 db gazdagítja gyűjteményünket. Ezekon kívül mikrofilmről olvasható a Vörös Újság, a Népszava és a Bányamunkás c. országos lapoknak a Tanácsköztársaság ideje alatt megjelent számai.

A proletárdiktatúra időszakában Nógrád megyében megjelent lapok közül sajnálatos módon eddig egyetlen eredeti újság sem került birtokunkba. A Nógrádi Vörös Újság 1919. április 16-tól Balassagyarmaton jelent meg, mint a Nógrád megyei Szocialista Párt szerdán megjelenő hivatalos lapja. Mindössze tízszer jelent meg, példányszáma ismeretlen. Miután eredeti példányra nem sikerült szert tennünk, az Országos Széchenyi Könyvtár példányairól mikrofilmmásolatot készítettünk.

A másik megyei lapunkkal, a Nógrádi Népszavával is hasonló a helyzet. A Nógrádi Népszava szintén a Szocialista Párt hivatalos lapja volt. Megjelent Balassagyarmaton 1919. április 20-tól. Július 29-től pedig a Szocialista-Kommunista Párt lapja lett. Megjelent minden vasárnap, összesen 16 szám. Eredeti hiányában szintén mikrofilmről olvasható.

A múzeum plakát-rölap-röpirat gyűjteménye 1134 db-ból áll. A mintegy 700 darabos plakátgyűjteményből mint a legjelentősebb, s legértékesebb együttest a Tanácsköztársaság 35 db-os egységét tartjuk számon. Ezek között találhatók a Forradalmi Kormányzótanács I. sz. rendelete, a munkásokhoz, a földművesekhez szóló, a munkásszázaljak felállítására felhívó, a Vörös Hadseereg diadalmas útját hirdető plakátok.

Történeti dokumentációs gyűjteményünk röpirat-rölap egységében legjelentősebb a 72 db-ból álló eredeti, nyomdai úton előállított propagandaanyag, mely a tanácsállam életének minden területét felöleli, s a társadalom minden rétegéhez szól. Ez a röpirat-kollekció országos kiadású, szinte valamennyit vagy az egyesült párt, vagy a Közoktatásügyi Népbiztosság adta ki.

A röpiratok mindegyikén az Olvasd és add tovább! és a Világ proletárjai egyesüljetek! felirat olvasható. Néhány röpirat címének felsorolásával ér-

rös Hadsereget? Hogyan gondoskodik a Tanácsköztársaság a proletárkatona családjáról? Proletárkatonák — bátorság! Harcoljatok az utolsó csepp véréig! Szocializmus, vagy kapitalizmus? Nem vesszük el a földművesek földjét; engedjük minden adóját. Eszméljetekek föld robotosai! Magyar földműves nép, munkáld meg a földet. (Versbe szedett felhívás.) Termeljetekek! Falu népe, proletártestvérekek! Adj kenyeret annak, aki földedet védi! Üzenet a falu józan népéhez. Mi a földadata a földműves szegénységnek? Proletárdiktatúra és kultúra. Mit jelent az állami közoktatás? A vallás a népé! A szesz a nép ellensége! A szesz méreg, bulit és gyilkol! 1919. május 1. (Benne Kun Béla írása: A nemzetközi tettek májusa.)

Viszonylag szegény azoknak a tárgyaknak a köre, melyek mint használati eszközök a proletárforradalom hatására készültek, s a lakás díszítéséül szolgáltak. Mindössze két falvédő — az egyik Petőfi—Marx arcképével idézi a proletárdiktatúra időszakát.

Falvédő

Az adattári segédgyűjteményen belül számos dolgozat, tanulmány foglalkozik a Magyar Tanácsköztársaság megyei vonatkozású gazdasági, társadalmi, kulturális és szociális vívmányaival.

Az ismertetett, vagy csak jelzett, írott emlékek értelmi, a tárgyi emlékek elsősorban érzelmi töltésükkel a forradalmak korszakának atmoszféráját villantják fel.

A forradalmak, a nagy történelmi sorsfordulók megyei vetületének és hatásának feltárásához a múzeum gyűjteményeiben őrzött írott és tárgyi emlékek, a más intézményekben, elsősorban a levéltárakban és pártarchívumokban található dokumentumokkal alkotnak egységes egészet.

A munkásmozgalmi emlékek és hagyományok gyűjtése, őrzése és bemutatása a múzeumi gyakorlat egyik legszebb területe. A Munkásmozgalmi Múzeum ezzel adózhat igazán a forradalmak emlékének.

ILONA VONSIK:

Schriftliche und gegenständliche Andenken aus der revolutionären Zeit (1918—1919) im Museum für Arbeiterbewegung zu Salgótarján

Seit der Gründung des Museums (1959) werden die revolutionären Andenken der grossen geschichtlichen Schicksalswenden gesammelt und zur Schau gestellt.

Die im Museum aufbewahrten primären Materialien, originale und kopierte Schriften, Ausweise, Plakate, Flugblätter, Gegenstände, Fotos sowie die sekundären Quellen: die Erinnerungen, Aufarbeitungen, Studien, Aufsätze, Publikationen tragen zur Aufdeckung der revolutionären Traditionen der Zeit bei. Ihre Bekanntmachung ist stets aktuell und nicht nur aus Anlass der vollen Jahrestage.

Die revolutionären Ereignisse von 1918—1919: die Macht der Grossen Oktoberrevolution auf die Organisiertheit der Arbeiter des Komitats, die Tätigkeit der Internationalisten im Ausland und in der engeren Heimat, in Nógrád, die örtlichen Geschehnisse und Beziehungen der Revolution „Herbstrose“, die Gründung und der Kampf der KPM um die Weiterentwicklung der Revolution, um die Diktatur des Proletariats sind aus den Sammlungen des Museums herauszunehmen.

Das Zustandekommen der Ungarischen Räterepublik, die Gründung und Wirken der örtlichen politischen und gesellschaftlichen Organe, die Massendemonstrationen der Arbeiter, die veränderten Lebens- und Arbeitsumstände, der Schutz der Rätemacht werden durch Schriften, Fotos, Gegenstände, Plakate, Flugblätter, originale und auf Mikrofilm kopierte Zeitungen des Landes und Bezirkes sowie verschiedene Publikationen dokumentiert.

Die vielseitige und reiche Sammlung mit ihrer geistigen und emotionellen Füllung spiegelt die Atmosphäre der Zeit der Revolutionen.

Szvircsek Ferenc

Nógrád megye vasúthálózatának kiépülése (1867—1939)

Száz vasutat, ezeret
Csináljatok, csináljatok!
Hadd fussák be a világot,
Mint a testet az erek.
Ezek a föld erei
Bennök árad a műveltség,
Ezek által ömlenek szét
Az életnek nedvei.

(Petőfi Sándor: Vasúton)

A Nógrád megyében folyó vasútépítések történetét, illetve annak egyes kérdéseit az elmúlt évtizedek folyamán csak érintőlegesen dolgozták fel, pl. gyűjteményes kötetek, önálló művek. Ezúttal nem kívánom megadni az említett irodalom bibliográfiáját, mert a megjelent legfontosabb összefoglaló munkák rövidebb-hosszabb terjedelemben foglalkoztak a megyei fontosabb vasútépítkezésekkel. Természetesnek tűnik az, hogy viszonylag hosszú — több, mint egy évszázadra kiterjedő — időszakot magába foglaló kérdéskomplexum minden részletre kiterjedő feldolgozását nem vállalhattam. Oka ennek elsősorban az, hogy az egyes részletkérdések kimunkálásához szükséges forrásanyag nem áll rendelkezésemre, arról kielégítő részletességű tájékoztató segédletek nincsenek.

Ezért figyelmem a vasutak keletkezésének tárgyalásánál, elsősorban a háttérben mozgó erőkre, azok szerepére irányult, s egyéb kérdéseket csak anynyiban érintettem, amennyiben a gazdasági háttér, a történeti kérdések tárgyalásánál nélkülözhetetlen volt.

Nem végeztem elemző módon kutatást számos kérdésben, így pl. a gazdasági számítások differenciált elemzésével, a vasút és egyéb iparágak közti összefüggés vonatkozásában. Kimaradt a vasút hatásának vizsgálata a munkaerő-vándorlás, munkaerő-lehetőségek teremtésének kérdésében.

Előre kell bocsátanom, hogy a rendelkezésemre álló forrásanyag nem teszi lehetővé egy teljesség igényével fellépő munka összeállítását, ezért csupán elsődleges, figyelemfelkeltő dolgozat közzétételére vállalkozhattam.

A vasútépítkezés a kapitalizmus szülötte, s egyben befolyásolója a társadalmi-gazdasági fejlődésnek. A közlekedés forradalma — a vasutak kiépülése — szükségszerűen magával hozta a mezőgazdaság modernizálását, a tőkés agrárfejlődést, ami a nagybirtokosságnak egyben a birtokaik értékének növelését jelentette. Hazánkban a közlekedés forradalma, a vasúti hálózat kiépülése — európai viszonylatban aránylag későn kezdődött el —, csak az 1870-es évek után vett nagyobb lendületet, s az első világháborúig kisebb megszakításokkal a helyiérdekű vonalak sűrű hálózata jött létre.¹

A Habsburg-birodalom vasútépítkezésének a kibontakozása (1830-as évek) után indult meg a magyarországi vasútépítkezés is, az osztrák élelmiszerimport igényei szerint. Az első magyar gőzüzemű vasút megnyitására 1846. július 15-én került sor Pest—Vác között. A vasút megépítése lázba hozta a közvéleményt, s egymás után születtek a vasútépítési tervek. A szabadságharc előtt Széchenyi és Kossuth elgondolásai érvényesültek a különböző elképzelésekben. Kossuth a tengerhez vezető vasutat a függetlenség szempontjából tartotta fontosnak, Széchenyi a vasúthálózat centrumává Pestet jelölte ki elgondolásában, s nem osztotta Kossuth elképzelését a fiúmei vasúttal kapcsolatban. Egyben azonban a két államférfi megegyezett, hogy „a vasutat államköltségen kell megépíteni, függetlenül a magántőke spekulációtól”.²

A szabadságharc leverése után megváltozott a helyzet, a közös vámterületen fellendülő forgalom megkövetelte a fejlettebb vasúthálózatot. A központi kormány saját erejéből azonban nem tudta a vasútépítést folytatni, mert beruházható tőkéje nem volt, a magánvállalkozások pedig csak tengődtek. Ezért 1854-ben „Engedélyezési törvény”-t adott ki a kormány, s ezzel a magánvállalkozást kívánta elősegíteni. E törvény szerint vasutak építésére egyes személyek, vagy társulatok előmunkálati engedélyt kaphatnak. A magántőke részvételének biztosítására az állami kamatbiztosítással támogatott magánvasúti rendszernek az alkalmazását is felhasználták. Így tudták csak elérni, hogy a külföldi tőke beszívárogyon az országba.³

Magyarországon, ezekre az évekre az államilag támogatott (kamatgarancia) magánvasúti politika érvényesült: a magyar vasutak is magánalapítások voltak. Ez a rendszer — kamatbiztosítás — a kezdeti sikerek után a nagy vasútépítések és a vasútvonalak működésében a botrányok, panamák, visszaélések melegágya lett. Hirtelenjében annyi vasutat terveztek, hogy ennek fedezésére nem tudtak elegendő pénzt biztosítani. A korabeli sajtóban már hiányolták a tervekben az összhangot, a tervek egységesítését, mert mint sok esetben kiderült főleg magánérdeknek szolgáltak alapul. Cél a jövedelmezőség emelése volt a vasutak irányjelölésénél. Ezért egyre jobban szorgalmazták az állam közbelépését, pl. az irányok, tervek kijelölésénél, elfoglalásánál.⁴

A kiegyezés után fellendült vasútépítkezési politika következtében az 1872-es évek közepéig a magyar vasutak is magánalapítások voltak. 1873-ig csak 16⁰/₀-a volt állami kezelésben a megnyitott vonalaknak.⁵

Hogyan válhatott a nagy vasútépítkezések korszaka a nagy panamák melegágyává? Tekintsük át az üzleti folyamatot az engedély megszerzésétől a vasút kiépüléséig.

Az engedély megszerzése „kiváló üzlet volt az arisztokraták és más politikai személyiségek számára, akik jó összeköttetések révén kijárták valamely vasútvonal építésének engedélyezését...⁶ Az engedélyt általában saját nevükre, illetve valamelyik tőkeérdekeltség számára szerezték meg. Ezt az engedélyezést tárgyalta ezután az országgyűlés, amely azután törvénybe iktatta a vasútengedélyt. Az engedélyezés után nem az építkezés megkezdése következett, hanem a spekuláció az okirattal. Addig adták-vették az engedélyokiratot,

amíg lassan valamelyik vasútvonal ténylegesen kiépült, de addig is az egymást követő engedélyesek gazdagodtak meg. Ezt a folyamatot ismerteti maró gúnnyal a Nógrád—Honti Ellenzék 1896. szept. 24-i száma. „A vicinális vasutak keletkezésére általában nem valami kedvező idő van mostanság. Amióta néhány látványos esetből kitűnt az a gyalázatos panama, amit különösen egynémelyik képviselő és főispán a vicinális vasutakból csinál, azóta a helyiérdekű vasutak engedélyezéseinek támogatásáért, szegélyért könyörgő ágenseit senki sem fogadja tárt karokkal”. Ezek a helyiérdekű vasutak úgy keletkeztek, hogy „egyes urak, az úgynevezett engedélyesek szert tettek vasúti engedélyekre”.

Ezt megvenni azonban nem volt könnyű, mert protekció kellett hozzá, ugyanis „egy vicinális vasúti engedély néha 100, 200, 300 — sőt több százezer forintot is jövedelmezett tulajdonosának”. Ezt az időszakot vicinális korszaknak is lehetne nevezni, mert az országot behálózták helyiérdekű vasutakkal, „a közösséget becsapták, megszarolták törzsrészcseppel”.⁷ Az engedély birtokába jutott tőkésérdekltség ezek után megalapította a vasúttársaságot, és hozzákezdtek az építéshez. A vállalkozók az építkezés során igyekeztek nagyobb befektetéseket kimutatni, mert az állam a befektetett tőke után vállalt kamatbiztosítási kötelezettséget. Amikor a tengernyi spekulációból megszületett és üzembe állt a vasút, akkor derült csak ki, hogy időközben csúfos mulasztások történtek. „És minő nyomorúságos vicinális vasutak épültek! Valóságos torzképei az ipari vasutaknak!” — fakadt ki az újságíró a NHE-ben. A vasutak töltései, alapzatai, épületei, felszerelései nyomorúságosak voltak. „Kávédarálónak címzett mozdonykák méltóságos nyugalommal és lassúsággal húzták maguk után a sokszor üres kocsikat”.

„És, hogy miért épült sok vasút? A pénzt, ha összejött, akkor sem tellett sokra, mert ennek nagy részét elvitték az ágensek, a bankár, az engedélyes” — írta a kortárs szerző. Az építkezésekhez a tőkék előteremtése „egyéni vállalkozás formájában lehetetlen volt. Ezért a vasútépítkezésben nélkülözhetetlen lett az állam közreműködése a nagy nemzetközi konzorciumok mellett...” A vasutak és a panama fogalma Közép- és Kelet-Európában ezekben az években majdnem azonosult.⁸

A kiegyezés utáni években tehát nyereszkezdésektől kísérve épültek ki a magyarországi vasutak fő vonalai. A hatvanas évek spekulációi közül a nagybirtokosság jelentős szerepet játszott többek között a pest—losonci vasútban is. Ugyanis a magyar északi vasúttársaságnak a csődje túlnőtt a panamák eddig ismert keretén is, mert ebben a kereskedelmi tőke mellett az ipari burzsoázia is komoly szerepet kapott. Az államnak, mivel fontos gazdasági érdekei fűződtek a Pest—Hatvan—Salgótarján—József-tárai vasút üzemben tartásához, 1868-ban megvásárolta a vasutat, s ezzel biztosította az északi és pesti iparvidék összeköttetését. A vasút megvétele egyben véget vetett az állami kamatbiztosítási rendszer kizárólagosságának és megteremtette az államvasutak alapját. A vasút megvételét biztosító 1868. XLIX. tc. a vasutak történetében új korszakot nyitott.

A nagy fellendülés időszakában Nógrád megyében a következő vasutak letesültek.⁹

1867. április	2.	Pest—Hatvan	(MÉV) 68,0 km
május	9.	Hatvan—S.-tarján	(MÉV) 56,7 km
1871. május	3.	S.-tarján—Losonc	(MÁV) 37,0 km
június	18.	Losonc—Zólyom	(MÁV) 52,0 km
1873. október	10.	Bánréve—Fülek	(MÁV) 48,0 km

Az 1873-as gazdasági válság megtörte a vasúttársaságok lendületét is. Időközben a kormány a kamatbiztosítós rendszer mellett, a vegyes rendszert is életbe léptette.¹⁰ 1877 és 1887 között gyorsult meg a helyiérdekű vasutak keletkezése. Különösen az 1880. XXXI. tc. életbe lépésével következett be lendületes fejlődés.¹¹

Az 1880-as évek elejétől került csak sor az újabb nagy fellendülésre, ugyanis ezekben az években kötötték össze a korábban megépített fővonalakat a helyiérdekű vasútvonalak hálózatával. A vasútépítési rendszerek megvalósulásával, az eddigi folyamatok betetőzésével a válság nyomán bajba jutott társaságok szanálásával megkezdődött az államosítási folyamat. Baross Gábor miniszteri tevékenységéhez (1887—1897) fűződik többek között a magyar vasutak államosítása.¹²

Ebben az időszakban a következő vasutak épültek Nógrád megyében:

1887. július	31.	Mátra—Körös-vidéki HÉV	
		Kisterenye—Kisujszállás	127,0 km
	július 31.	M.-mindszent—M.-novák (HÉV)	5,0 km
1891. augusztus	5.	Garam—Ipoly-völgyi (HÉV)	
		Ipolyság—B.-gyarmat	29,0 km
1896. szeptember	13.	Nógrád megyei HÉV	
		Aszód—B.-gyarmat	56,0 km
	december 1.	B.-gyarmat—Losonc	55,0 km

1887—97. közötti fellendülés az államvasutakra nézve hátrányos volt gazdaságilag, mert a jövedelmezőségükhöz fűzött reményeket nem váltották be. Ezért a századfordulótól az I. világháborúig lassult az építés üteme és csak a következő vasutak épültek meg.

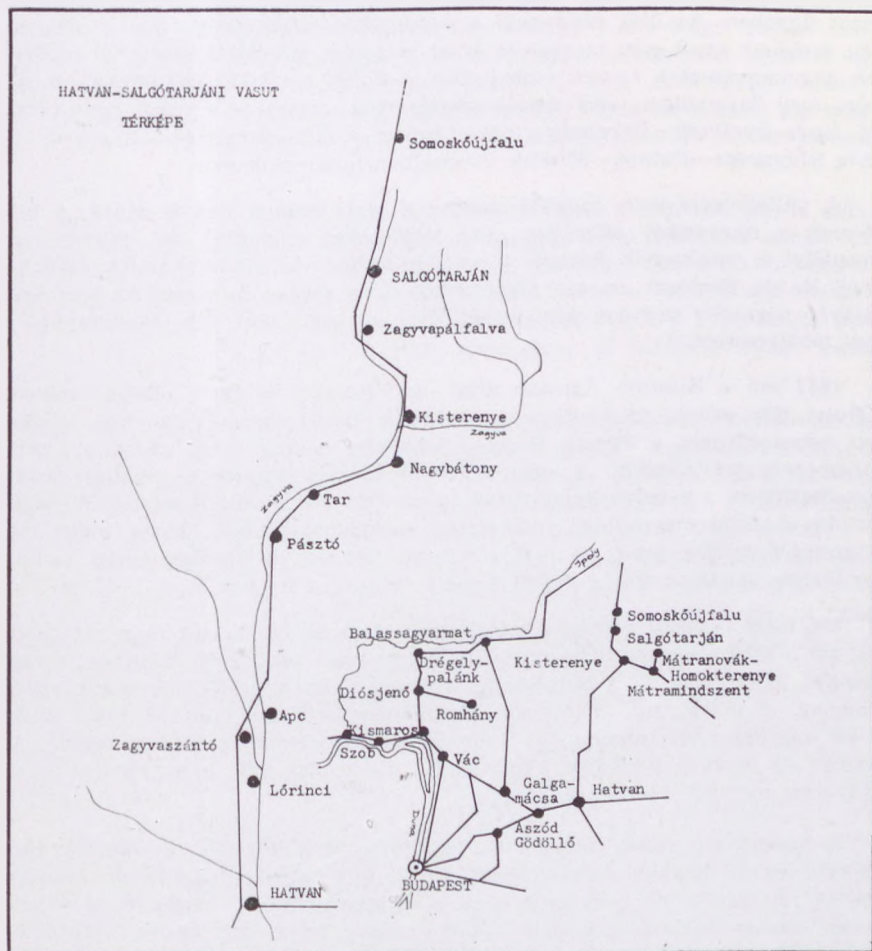
1901. november	30.	(Losonc-vidéki HÉV:)	
		Losonc—Poltár	
		Ipolyberzence—Katalinhuta	
		(HÉV)	28,3 km
1906. december	19.	Losonc—Gács	(HÉV) 9,5 km
1908. november	26.	Poltár—Rimakovcova	(HÉV) 18,5 km
1909. július	11.	Vác—Drégelypalánk	
		Diósjenő—Romhány	(HÉV) 64,6 km
1913. november	6.	Rimaszombat—Poltár	(HÉV) 27,2 km

1918. előtt a MÁV által kezelt HÉV-vonalak:

Duna—Ipoly-völgyi HÉV	(Vác—Drégelypalánk)
	(Diósjenő—Romhány)
Mátra—Körös-vidéki Egyesült HÉV	Kisterenye—Kisujszállás)
	(Mátramindszent—Mátranovák—Homokterenye)
Nógrád megyei HÉV	(Aszód—Balassagyarmat)
	Balassagyarmat—Losonc)

Rimaszombat—poltári HÉV¹³

A SALGÓTARJÁNI VASÚT

A vasútépítés — mint az ország gazdasági életébe történő bekapcsolódás lehetősége — nemcsak a megyei szénbányászat, a mezőgazdaság, hanem az egész felső-magyarországi ipar érdeke volt. Az első lépéseket a vasútépítés terén a megye földbirtokosai tették, ugyanis az ötvenes évek közepén felmerülő terveikből kizárólag spekulációs és tőkeszerzési kísérleteik tűnnek elő. A nagybirtokosok, amikor a bányászat, az ipar, a vasutak létesítéséért harcoltak, ezeket az ipari vállalkozásokat is „feudális szemüvegen keresztül nézték”. Ellentmondásokkal teli szerepük a feudalizmusból kapitalizmusba hajló kor ellentmondásaira és ellentéteire is fényt derít — írja kutatásai alapján dr. Belitzky János, a dualizmus kori megyei gazdaságpolitika alapján és kiindulásául szolgáló jelenségek vizsgálatakor.

1854. november 18-án Kubinyi Ágoston földbirtokos, a Nemzeti Múzeum igazgatója vezetésével Nógrád, Borsod és Gömör érdekelt birtokosai gyűltek egybe a múzeumban, hogy megbeszéljék és döntsenek az Ipoly—Sajó-völgyi vasút ügyében. Az ülés résztvevői a vasútépítés szükségességében megegyezvén, érdekeik szem előtt tartásával — az ipolysági, gyarmati, szécsényi medencék nagybirtokosai a Losonc-vidéki ipar, a Fülek környéki szénbányák, a gömöri, ózdi Sajó-völgyi vasolvasztók szempontjai szerint — a vasút nyomvonalát Szob—Ipolyság—Balassagyarmat—Losonc—Fülek—Rimaszécs—Rozsnyó, illetve Rimaszécs—Putnok—Miskolc útvonalban határozták meg.

A vállalkozási kedv megléte mellett a pénz hiánya volt a döntő. A birtokosok a részvények ellenében csak területeket ajánlottak fel. 1855-ben az engedélyt is megkapták Bécsből a vasútépítéshez. Az előmunkálatok elvégzésével Kazda Ferencet, cs. kir. főmérnököt bizta meg a társaság. Az osztrák—magyar nagytőke azonban nem érdeklődött a vasút iránt, így tőkehiányban a terv megfenneklett.¹⁴

1857-ben a Kubinyi Ágoston által kidolgozott tervet¹⁵, belga tőkével Károlyi Ede akarta megvalósítani. A Pester Lloyd sajtókampányban igyekezett népszerűsíteni a Párizsi Parent, Schacken és Tsa belga céget, a vasútépítési terv kivitelezőjét. A vasút ügye hamarosan elaludt a pénzügyi krízis következtében, s a belga kapitalisták visszavonultak a vállalkozástól. A nagybirtokosok által megindított vasútépítési mozgalom a tőke hiánya miatt természetesen csődbe jutott. A megye nyugati felének, a mezőgazdasági területek birtokosainak, a század végéig kellett várniuk a vasútra.¹⁶

De, hogy a vasút a megye keleti területén mégsem került le a napirendről, azt a szén jelenléte biztosította. A megye ipari fejlődését, s egyben a vasútépítés lehetőségét is, a Salgótarján és környékén elterülő szénmezők tették lehetővé. A potenciális erő, a sok kis bányavállalkozás után az 1861. július 31-én engedélyezett salgótarjáni Szent István Kőszénbánya Rt-ben rejtett. Az osztrák és magyar nagytőke kapitalista vállalkozása volt a nagyüzemi szénbányászat megindítása megyénkben.

A hatvanas években megalakult vasúttársaságok között¹⁷ a nagy vasúti spekulációjáról hírhedt pest—losonci vasút történetével foglalkozom bővebben. A felvetett téma nem ismeretlen a szakirodalomban, hiszen ezzel a kérdéssel többen foglalkoztak már, többé-kevésbé teljes mértékben kibogozták különböző területekkel való kapcsolatait. Minket azonban most, mint az első megyei vasút és ügyis, mint az első „rundolási” vasúti panama érdekel.

Honnan indult a csődbe fulladt pest—losonci vasút?

A nagyüzemi szénbányászat megindulásával, egyre erőteljesebben jelentkezett a szállítás kérdésének a megoldatlansága. Ugyanis a társulat nagyarányú fejlesztésének a gátja többek között a közlekedés volt. „Most, ha Gyöngyösre, vagy Pestre, Losoncra, Rimaszombatra, vagy a belföldi vasgyárakhoz akarunk jutni, a nógrádmegyei országot kell használni, mely jelenleg jó állapotban van és folytonosan javíttatik... De miután a vállalat súlya főleg a Duna felé esik, mert ezen irányban lehet a legjobb kőszénfogyasztásra és kelendőségre számítani: tehát oda megy indítványunk, hogy a kőszénbányákból a Duna felé lóerőre épült vasút vezetessék; az irányra nézve azonban, hogy e vasút B. Gyarmaton keresztül, vagy Hatvanig a Zagyva-patak hosszában építtessék-e? majd az alakulandó társulat első gyűlése fogna határozni”.

A lóvontatású vasutat így indokolják: „Egy ilyen lóerőre épített vasút, nemcsak a szénre nézve olcsó szállítást idézne elő és a folytonos egyéb fuvarozás által is igen nyereséges lenne, hanem még azon lehetőséget is eszközölné, hogy az évnek minden szakában tetszés szerinti mennyiségű kőszén szállíthatnák a fogyasztók kínálatára.” A Duna menti szénkereslet igazolja egy lóerejű vasút építését. Az egész vállalat 876 000 ft. o. é. tőkét kívánt, amelyből 676 000 ft. o. é. a lóerejű vasút építésére és a kőszénbányászati jog megváltására lenne lefektetve. A szállítási bért mázsánkénti 10 új krajcárban tervezték.

Az első közgyűlés elé többek között a vasút ügyét is szánták, „d., A szükségelt lóerejű vasút építését elhatározni és szavazat útján eldönteni annak irányát, vajlon a Duna felé B. Gyarmatnak, vagy Hatvanon keresztül vitessék-e? Itt szavazattöbbség határoz.” A tervezet meghatározta a megalakuló társulat nevét is: Salgó-Tarjányi „Szent István” kőszénbánya-társulat. Programját a m. kir. helytartóság, 1860. november 24-én jóváhagyta. A bányafőnökség pedig november 30-án hirdette ki.¹⁸

Az egész vasúti ügy elindítója és fő mozgatója az a Brellich János mérnök, bányatulajdonos volt, akit a szabadversenyen alapuló kapitalizmus tipikus képviselőjeként jellemez Nógrád megye monográfiája. Brellich János 1860-ban engedélyt kért a salgótarjáni kőszénbányák nagyobb mérvű kitermelésére, egy bányatársulat megalakulásához. Egyben jelentette azt is, hogy miután a rossz állapotban levő utak miatt a kitermelt szén nem tudja elszállítani egy-vasúti vonal építését vette tervbe. A bányakapitányság a bányatársulat megalakulásához hozzájárult.¹⁹ Még ebben az évben újólág betערjeszti a Salgótarjáni Kőszénbánya Társulat megalakulására vonatkozó programját és egyben bejelenti, hogy tervbe vette Salgótarján—Balassagyarmat között egy lóvasút kiépítését.²⁰ A m. kir. budai helytartótanács, amikor november 24-én jóváhagyta a bányakapitányság felterjesztését a Salgótarjáni Kőszénbánya Társulat megalakulásáról, az alapszabályok jóváhagyása végett való felterjesztését is kérte. A bányatársulat elnöki székhébe dr. Prónay Albert, kir. koronaőr volt kiszemelve. Amikor a társulat ténylegesen megalakult, fedőszerve lett egy vasútépítkezés megindulásának, melynek alapját a szénbányászati jog, a szénbányákból eredő jövedelem adta volna. Az igazgatóság nagystílusú manipulációba kezdett, mivel a bányák értékét, jövedelmezőségét túlértékelve kampányt indítottak el újabb részvényesek szervezésére. Mivel Weisskircher Károly a „Pester Lloyd” társulat titkára és szerkesztője is aktív részese a megalakítandó vasúttársulatnak, a lap természetesen aktívan kivette részét a kampányból.²¹

1861. januárjában, a Pesti Napló közölte, hogy a salgótarjáni kőszéntelepek kiaknázására egy társulat alakult, s felsőbb helyen megerősítették azt. 8700 részvényt adnak ki száz-száz forintjával, s a vállalat 2 millió q termelés mellett 24 $\frac{1}{2}$ százalékot kamatozna. Az egész vállalat 876 000 ft. tőkét kíván, mert a Dunáig egy lóerejű vasutat fognak kiépíteni. Közli az ideiglenes bizottsági tagok neveit is.

Márciusban „Szt. István kőszénbányászat és a saájóvölgyi vasút” címen jelenik meg egy tudósítás a lapban. A cikk szerzője természetesen Brellich János. Főlelevenítette a már egyszer csődbe került ipoly—sajóvölgyi vasút gondolatát, s ennek menetirányváltozását javasolta. Az új irányt most már a salgótarjáni széntelepek felé jelölte ki. A vasút Pöstyénnél eltérve Endrefalva—Pálfalva—Salgó—Tarján—Somos—Újfalú—Fülek—Kovácsi községek érinté-

sével az Ipoly völgyében húzódná. Ez a vonal ilyen útirány esetében is csak $\frac{3}{4}$ mérfölddel lenne hosszabb a Pöstyén—Szakál—Kovácsi útvonalnál. Az új vonalvezetés néhány műszaki akadály leküzdését kívánta, úgymint Hartyán és Pálfalva, valamint Somos—Újfalú és Salgó-Tarján között egy 150 öl és 300 öl hosszú alagutat kell csinálni a tervek szerint. A „mérhetetlen mennyiségű” kőszén miatt a vasút állandó jelleggel üzemelhetne, mivel a szenet a Dunához olcsón tudná szállítani, és ezért jövedelme is lenne. Lehetőség nyílna a gömöri vasiparnak is szállítani. A szívós szervezőképességű Brelich az alapítás előtt már hét évvel felvetette egy vasgyár létesítésének gondolatát is Salgótarjánban, amikor ajánlatai között a következőket írja: „...s a tarjáni völgyben igen alkalmas helyek vannak vasfinomító kohók felállítására”. A továbbiakban elmondja, hogy mint „vaspályaépítész” ismeri gr. Zichy Ferenc érdemeit az ausztriai vaspálya hálózathoz és kapcsolatait külföldi pénzemberekkel, ezért örömmel veszi, hogy a vasút ügyét a gróf felkarolja, hiszen ezzel a Szt. István kőszénbányászat is jövedelmező lesz.

A kőszénbánya-társulat működését Volny József „vasgyár egyesületi igazgató” bírálta meg és fejtette ki azt a véleményt, hogy a társulat szene nem lesz versenyképes a piacon, mert a terv legnagyobb gyöngéje a költséges vasútépítési vállalkozás, mely a társulatot szinte megfosztja alaptőkéjétől. A vállalkozóknak sikerült azonban megnyerniük a megye főispánját, gr. Zichy Ferencet, akinek sürgetésére a már félig elejtett sajtó—ipolyvölgyi vasút ügye dűlőre jutott. A megalakult igazgatói választmányának ő lett az elnöke. A vállalkozásnak sok nógrádi birtokos is tagja lett — többek között a Forgách család. Madách Imre, Szontágh Pál — írja tanulmányában Belitzky János. A vasút építését a társulat nem tudta megkezdeni, de a Kőszénbánya Társulat elkezdte a működését. Brelich János szívós szervezőképességgel harcolt azért, hogy az általa megálmodott vasutat tétő alá hozza. 1861 áprilisában ismét foglalkozott a Pesti Naplóban az ipoly—sajóvölgyi vasúttal. Szerinte az 1856-ban kijelölt irány, mely Szobnál vezetne a Dunához, s innen Bécs felé, nem felel meg a célnak, mert a hazai közlekedés központja Buda—Pest. Szob azért sem jó végpont, mert a Sajó—Ipolyvölgyi vasút a Duna—Tisza közti területek ellátásába nem tudna bekapcsolódni. Javaslatára szerint Pestről Hatvanon keresztül a Zagyva völgyön Pásztó—Salgó—Tarján—Fülek, innen a Sajóvölgybe, Rozsnyó—Dobsina—Kassa lenne az irány. (Lényegében tehát az 1861-es vonalvezetési terv valósult meg később 1867-ben). A szobi kiépítés (Pest—Szob—B. Gyarmat—Fülek) hosszabb lenne, mint a Pest—Hatvan—Fülek vonal, mert míg ez 17 mérföld, az előbbi 23 mérföldet tenne ki. Az új irány előnye még az is, hogy Abonynál a Tiszai-Vaspályával is kapcsolatot lehetne létesíteni. A sok gazdasági előny felsorolása után végül a következőket fejtegeti: „És így átlátva előnyét, a közönségnek előre bejelentem, hogy a Szt. István Kőszénbányatársulat közgyűlésén azon indítvánnyal lépek föl, hogy ezen eszme tetszésben, s annak idején az országgyűlésen pártolásban részesülend. Ha ez erkölcsi támogatást megnyerjük és az 5 százalék kamat biztosítatik, amire egyébiránt e pálya soha se fog szorulni, akkor az építésre szükségeselt pénz megszerzése nem kerül fáradságba”.²²

A Nemzeti Múzeumban 1861. június 9-én gr. Károly Ede elnöksége alatt a felső-magyarországi bánya-, gyár- és vasúttársulat közgyűlést tartott. Az ok, amiért összegyűltek az volt, hogy miként lehetne a felső-magyarországi iparos vidéket a kőszéntelepen át Pesttel kapcsolatba hozni, s ezzel „fő kőszéntelepeket u. m. a salgótarjáni és a nagykürtösi vidéket lehető legközelebb érintse”. A vasutat egyelőre észak felé Dobsináig építenék ki, hogy a gömöri

és a szepességi bánya és ipartermékek nagyobb részét itt felvéve, innen Rozsnyón, Pelsőcön át Fülek felé venné irányát a kőszéntelep központja felé, s majd tovább a legrövidebb úton Losonc felé az Ipoly völgyén s Balassa-Gyarmatról a Galga völgyén át vezetne Pest felé. A vasútból Losoncnál kiágazva Selmec vidékéig, s Dobsinától Breznóbányáig és Zólyomig vezetne egy szárnyvonal. Ha ez a terv megvalósulna, akkor Pest—Miskolc—Kassa vonalnak a galíciai vonalig való kiegészítése válna lehetővé, amit az 1836. évi 25. tc. IV. pontja is országos vonalként állapított meg. Felmerült annak a lehetősége is, hogy a Miskolc—Kassa vonalból a tiszai vasúttársaság kiépíti a Miskolc—Pesti vonalat, így az „újonnan alakulandó” társulat a Tiszai-Vasúttársasággal a tervezett vonalakra nézve egyezsége léphetne. De a megegyezés csak úgy jöhetett volna létre, ha a társaság a Tiszai-Vasúttársaságtól a Miskolc—Kassa vonalat átveszi, majd az erdélyi vasutat is kiépíti. A közgyűlés végül is a „felső-magyarországi vasúttársaságból” megalakította az új részvényes társulatot „Magyar éjszaki vasút” néven, s feladatának a pesti—galíciai vasút, vagyis a magyar északi vasútvonal kiépítését tekintette.

A 45 tagú választmány, gr. Károlyi Ede elnöklete alatt 7 tagú bizottságot választott, melynek elnöke, gr. Zichy Ferenc főispán lett. A holtpontról a vasútépítés ügyét nem tudták azonban elmozdítani, s így az Ipoly—Sajó-völgyi vasút ügye is végképp megfeneklett.²³

A Brelich-féle Szt. István Kőszénbánya Társaság 1862-ben előmunkálati engedélyt kért Pesttől Salgótarjániig, s onnan később Losoncon át Besztercebányáig vezetendő vasútvonalra. Az előmunkálati engedélyt 1862. május 6-án kapták meg. Az engedély kérésének az oka az volt, hogy ha az előbbieken említett sajóvölgyi vasút megépül, akkor csak Balassagyarmaton keresztül a bekötő vasutat kell megépíteni. De mivel az építkezés elmaradt, a Szt. István Társulat kérte a vasútépítést, de most már nem lovasút, hanem gőzüzemű vasút formájában. A Pester Lloyd 1862. júniusában lelkendező cikkben írt az építendő vasútvonalról, mely a salgótarjáni tárnákat kötné össze Pásztó—Hatvan—Gödöllő—Isaszeg—Kőbánya érintésével Pesttel, és a Dunával. A vasút észak felé Füleken keresztül Losoncig épülne ki. A befektetendő 10 millió Ft tőkének a tiszta hasznát 1 millió Ft-ra becsülik. Feltűnik ismét gr. Zichy Ferenc és még néhány arisztokrata neve, akikre a tőke megszerzésének a feladata hárult volna. A vasúttársasággal egyidőben folyt pl. az Alföldi Vasút tevékenysége is, de a szénbányával operálva merészebb politikát folytattak a tarjániak, s tényleges tőke nélkül is megindították a vasútépítkezést. 1862 augusztusában a társulat részvényeit a vasút alapjául szolgáló részvényeknek tekintik. A hírek szerint a belföldi cégek úgy építik meg a vasutat, hogy az érte járó összeg felét részvényekben kapják majd meg, munkabér címén.²⁴

A Pest—Losonci Vasúttal szemben állt kezdettől fogva a Tiszai Vasút, amelynek koncessziója volt a Pest—Miskolc közötti vasút megépítésére. Andrássy György a vasúttársaság elnöke, nem kötött egyezséget a pest—losonci vasúttal. Az ok az lehetett, hogy vasútjuk a gömöri területeket kötötte volna össze a fővárossal és ez a vonal párhuzamos lett volna bizonyos szakaszokon a losonci vasúttal. A sajtóban cikkek jelentek meg a pest—losonci vasút, valamint 1861-ben a Szt. István Kőszénbánya ellen is. A Pester Lloyd, amely eddig a pest—losonci vasút szószólója volt, átveszi a Pesti Napló cikkét 1863. januárjában, amelyben a Tiszai Vasút érdekében tiltakoznak a pest—losonci vasút ellen.²⁵

A régi Ipoly—Sajóvölgyi vasút elnöke gr. Károlyi Ede új formában, mint a pest—miskolci vasút képviselője jelentkezett ismét a küzdőtérén. 1863. április 15-én választmányi ülést tartottak, az elnök gr. Zichy Ferenc lett, aki kivált a pest—losonci vasútból, és új vállalkozásba kezdett. Ez a vasúti bizottság a felvidéki városokban akart részvényeseket szerezni. Az újabb pest—miskolci vasút, mivel minden realitást nélkülözött, természetes, hogy nem valósulhatott meg.²⁶

Közben Brellichék megnyerték tervükhöz Coburg-Gothai Ágost pártfogását —, aki már 1857-ben az Ipoly—Sajóvölgyi vasutat is pártfogolta — és gr. Forgách Antal kancellár, gr. Forgách József, br. Sina Simon, gr. Czebríán Ferenc, br. Podmaniczky Hermann támogatását, s így ezek, mint részvényesek csatlakoztak a társasághoz. Ezek után a pest—losonci vasút engedményirata és a vasúti vállalat megalakulása gyorsan tető alá került. 1863. január 19-én megkapták az uralkodói engedélyt a vasútépítkezésre és a társaság a „cs. kir. szabadalmazott Pest—Losonc—Besztercebányai Vasúttársaság és a Szent István Kőszénbánya Rt.” nevet vette fel. Ebből a vasúttársaságból alakult meg a Magyar Északi Vasút. Az építést október elsején kezdték meg.²⁷

A hazai és később az egyre nagyobb szerephez jutó külföldi tőkeérdekeltségek melyek különböző bizottságok mögé húzódtak, csupán fadőszervnek szánták a bányatársulatot a vasútépítéshez. Spekulációik érdekében nagyszabású sajtókampányt indítottak. Broszúrákat adtak ki, cikkeket íratlak, amelyeket részvényekkel fizettek meg. A vesztegetések eredményeképpen, 1863 júliusában engedélyezési és alapítási költségek címén 405 800 forint áru elajándékozott részvényt könyveltek el. A megindult sajtókampány azt eredményezte, hogy a közvéleményt befolyásolni tudták. Január és március között a vasút jövedelmezőségét, a kőszéntermelés és a kőszéntartalékok óriási értékét reklámozták. A komoly tőke hiányában kaptak az alkalmon, amikor 1863-ban a kormány inségsegélyezés céljából nagyobb közmunkákat kezdeményezett. A társulat a „financzminisztériummal” kezdett tárgyalásokat, hogy a vasút alapmunkálatait ebből a pénzből fedezhessék. Forgách Antal kancellár — a társulat tagja — vette kézbe az ügyet —, s mint Belitzky János írja Szederkényi Nándor 1865-ös leleplezési cikkét ismertetve — „...miért, miért nem — nem tartozik ide —, kedvenc gyermekévé fogadta az idétlen születet, s táplálásáról is gondoskodott az inséges pénzből”.

A társulat lemondott az állami kamatgaranciáról, így az állami körök óvatosságát el tudták altatni. Hogy miért tették ezt a lépést, annak okát abban kereshetjük, hogy azzal az óvadékkal sem rendelkezett a társaság, amelyet le kellett volna fizetnie. Inkább egy emlékiratot bocsátottak ki ismét, amelyben beszámoltak céljaikról és eszközeikről. Ez lett az „Authentische Notizen über die Pest—Losoncz—Neusohler Eisesenbahn und Sz. István Steinkohlenbergbau—Gesellschaft” c. röpirat. Ebből közölt adatokat a Pesti Napló, különösen a vasút jövedelmezőségére vonatkozóan. Itt ismételtlen leszögeztek, hogy a társaság célja a vasút építésével utat nyitni Pest, az Alföld, Gömör és Beszterce felé a nógrádi kőszénnek. A besztercebányai bányakapitányság a kőszén mennyiségét 1443 millió mázsára becsülte, amit 90 év alatt sem lehet kibányászni, s a „kőszéntelepek úgy fekszenek egymáson, hogy a kiaknázás és hasznosítás nem fog nagy nehézségekbe ütközni”. Az igazság kedvéért azt is el kell itt mondani, hogy ezek a vélemények a megindult rendszeres kutatások eredményeképp később megváltoztak, módosultak. Ugyanis a vidék felszíne is tükrözi már a barnakőszén-terület geológiai és szerkezeti felépítését, mivel a térszint ÉÉNY—DDK-i irányú párhuzamos hegyvonulatok és völgyek

teszik változatossá. A nógrádi szénmedence szerkezetileg zavart, a törések hatására kiemelt és lesüllyedt területek keletkeztek. A sakktáblaszerűen összetört medencerészben az elvetési magasságok 1—200 m között változnak. A bányászkodás a nagy összefüggő területek hiányában vándorbányászkodással alakult ezeken a területeken.

A Pester Lloydban januárban megjelent cikkek a vasútvonalat 21 mérföldben jelölték meg. Az első szakasz, három év alatt épül ki Gödöllő—Hatvan—Aszód—Pásztó—Salgótarján—Losonc útvonalon. A második szakaszban épült ki Losonctól Besztercebányáig a vasút, mely a tervek szerint előreláthatóan négy évig fog tartani.

A vasút 90 év után az állam tulajdonába megy át, de a bányákba vezető szárnyvonalak megmaradnak majd a társaság tulajdonában. Márciusban az építkezések előrehaladásáról adnak hírt, miután Pest és Hatvan között kitűzték a vonalat. A vasút részvényjegyzési ügye azonban akadózott. A tőkehiányt, az állami inségakcióból kapott 1 millió Ft sem csökkentette. Forgách József 1865. júliusi nyilatkozata szerint ismerjük — a csőd bejelentése után —, hogy már 1864-ben 780 000 Ft-ot fordítottak titkos célokra.

A vasút az Országos Alapból kapott összeget a földmunkáknál használta fel, ugyanis az éhínség miatt tömegesen tódultak az emberek az építkezéshez. Sajtóhírekből arról értesülhetünk, hogy a földmunkáknál a munkások megfeszített munkával sem tudtak napi 20—23 kr.-nál többet keresni. Ezért az összegért egy tányér levest és egy kiló kenyeret kaphatott az építkezésnél a helyi kázinban.

A Pest—Losonc vasútvonalon 1863-ban Márkházánál felállított kázin árjegyzéke:

1 db 3 fontos cipő	20 krajcár
1 icce bor	10 krajcár
1 icce pálinka	24 krajcár
1 font szalonna	48 krajcár
1 tányér marhahúsleves, hússal, vagy főzelékkel	10 krajcár
1 tányér birkagulyás	10 krajcár

Egy kubikus napi átlagkeresete: 2 Ft 29 kr. A csődbe jutott vasút vizsgálatakor kiderült, hogy itt egy munkás napi jövedelme nem érte el a 25 krajcárt.²⁸

1864-re a 16,7 mérföld hosszú Pest—Salgótarján szakasz földmunkái elkészültek, a síneket részben lerakták. A Szt. István Kőszénbánya Társulat hivatalosan ekkor közli csak, hogy „cs. kir. szab. Pest—Losonc—Besztercebányai vasút és Szt. István kőszénbányatársaság” cég alatt megalakult és először használja a német nyelvű cégjelzést és a vasút és bánya „Berginspektorat” bélyegzőt. Még ugyanebben az évben közlik hivatalosan, hogy a salgótarjáni, pálfalvai, zagyvai, pusztaszőrösi és kazári bányauzemeknél tiszta nyereségről szó sem lehet, sőt a fejtést csak a vasút megnyitásakor kezdik meg. Egyben az 1861., 1862., 1863-as évekre vonatkozólag bejelentik adóvalomlásukat. Ezek után Wobesser Oskar br. főfelügyelő, a pest—losonci vasúttársaságtól sürgönyileg hivatalos bizonylatot kér a szénjogok szerződéseiről. A közvéleményt még a nemzeti érzésre való hivatkozással is félre akarták vezetni, mert Wobesser Oskar igazgató körlevelében a társulat hivatalnokait

magyar nyelv tanulására biztatta, mert előléptetésük egyedüli feltétele ez lesz majd. Sőt, 1865. elején, a „Vasút ügyének jelen állása” címmel jelentést tettek közzé első alkalommal, melynek bizonyítani kellett volna a vállalat élén álló igazgatótanács működését. A vasút átadását 1865. július 1-re tűzték ki. Készültek a májusi közgyűlésre, ezért az évi mérleget csak akkorra készítették majd el, de a jelentésben leszögezték, hogy „...mind amellet vállalatunk állásának hű képét máris oly vázlatban mutathatjuk be, mely az egész vállalatra nézve a legörvendetesebb, s biztos kilátást nyújt”. Az egész jelentés lényege az az ígéret, mely szerint júliusig a vasút megépül, a bánya annyit fog termelni, hogy a szállítást fedezni tudják. A spekulációra való hajlandóságukat az is bizonyítja, hogy amikor a vasút megnyitása előtt több mint a kétszeresét már elköltötték a bejegyzett tőkének, még újabb vasutak létesítésére tettek kísérletet. 1864. július 14-én megszerezték a kassa—oderbergi vonal kiépítésének az engedélyét. Az előmunkálatokat 1865. márciusában akarták megkezdeni, mert szerintük erre az időre befejezik a Pest—Salgótarján vasutat. A Hatvan—Szolnok vasút befejezésére is megszerezték az engedélyt és már a terveket is elkészítették. Ennél a vasútnál a szolnok—oderbergi összeköttetést akarták megvalósítani. De engedélyt nyertek a Debrecen—Miskolc, a Miskolc—Fülek közötti vasút építésére is, de itt még a terepet sem tekintették meg. Végezetül a „legfelsőbb helyen benyújtott folyamodásunk által” engedélyt szereztek 1864. nov. 30-án arra, hogy Hatvan—Gyöngyös között vasutat építhessenek ki. A vasutak feladata az lett volna, hogy a felsőtiszai és -mátrai vidéket a vasiparral bíró Miskolc környékét „a mi vasutunk által részint Pesttel és a Dunával, részint felső Magyarországgal közvetlenül érintkezésbe hozni”. Az 1865. júliusában bejelentett csőd előtt idézem még a társaság törekvését Wobesser br. megfogalmazása szerint: „Állhatatos törekvésünk: a szomszédhoz pataknak nagy vizeket szerezni, hogy abból egy hatalmas folyam váljék, mely képes legyen nagyszerű kereskedelmi szállítástokat eszközölni”.²⁹

1865. júliusában a társaság csődbe került. Pest város törvényszéke július 11-én a Társulat összes vagyonára csődeljárás megnyitását rendelte el. Októberben a bányaszakértői vizsgálatok megállapították, hogy a bánya értéke meg sem közelítette a cikkekben hirdetett 14 milliót. A vasútépités költségei a pénz egy részét teljesen felemésztették, a Társaság vezetői a többi elsikkasztották. A bécsi Schöller bankház csődje nyilvánosságra hozta a Társaság hazárdírozását, mert nemcsak a bányák és azok jövedelme nem érte el a propagandában ígértetket, hanem a megvesztegetésekre óriási összegeket használtak fel. A Társulat részvénye 10 nap alatt a névérték 75 százalékára zuhant. Egyes források szerint az újságírók és vezető állami tisztviselők megvesztegetésére 800 000 forintot használtak fel. A Pesti Naplóban, áprilisban Varga Ágoston írt a vasúttársaságról. Ezek szerint 1865. február 1-én rendkívüli közgyűlést tartottak, amelyen bejelentették, hogy a társulat ügye jól áll. Május 1-én rendes évi közgyűlést tartottak, ahol már bejelentették a csődöt, azaz azt, hogy a Társulat „pénzügye mai napig rendezetlen, miáltal működésben gátolt”. A kibocsátott 33 000 részvényből 23 528 elfogyott, (1 705 000 Ft). Egy köszénbánya részvényért 2 1/5 vasúti részvényt adtak, 420 Ft. névértékben, így a vasúti részvények értéke felére csökkent. Ezt a másfél millió forintnyi bányabirtokár idézte elő, melyet részvényekben átengedtek. (15 millióra becsülték az árát, ennek egy tizede 1,5 millió Ft.) Mivel 30 részvény volt egyenlő egy szavazattal a sok kis részvényes kiszolgáltatott lett. A társulat hitele rohamosan hanyatlott. A tények azt mutatták, hogy a hátralevő munkálatok befejezéséig még 5 517 350 Ft kellene, s ennek megszerzésére lehetőség nincs. A

vasúti részvények értéke süllyedt, sokan nem fizettek. Júliusban Petényi Ottó mérnök a Pesti Naplóban megoldási javaslatot dolgozott ki. Szerinte a Pest—Zsolna vonal fontosabb a kassai—oderbergibe való csatlakozással, mint maga a Kassa—Oderberg vasút. A kormány feladata lenne tehát a társulat tényleges értékét meghatározni, a továbblépésre szükséges összeget az országos alapról egy új igazgatóság ellenőrzése alatt előlegezni. A régi részvényeket be lehetne váltani a pest—zsolnai új részvényekre, és a vasút kapja meg a kamatbiztosítást.

A társaság nem elégedett meg a sajtóbeli védekezéssel és tervezgetéssel, hanem gr. Forgách Antal közbenjárását kérték az uralkodónál. A küldöttséget augusztus 31-én fogadta Bécsben a király, ahol Forgách gróf, a közgyűlés által megalakított küldöttség vezetője, beszédet mondott. Többek között hivatkozott arra, hogy az eddig is pénzzel segített vállalat félbeszakított munkálata csak a király újabb és hathatós segítségével fejeződhet be. Folyamodásukban kéri a 17 mérföldnyi, majd az elkészített vasút megnyitásához szükséges összeget előlegezni a tőke állami kamatbiztosítását és a vasanyagnak az állami gyárakból való szállítását ismét folyósítani. A „végveszélytül — hazánk és lakosai javára megmenteni”, kérvényre az uralkodó ígéretet tett azzal, hogy a „fennakadás okaira” kiküldött vizsgálatokat siettetni fogja.³⁰ A Pesti Napló novemberben cikkezett a Pest—Losonc vasút ügyéről. Közli, hogy a csőd kimondása után bizottság vizsgálja a társulat ügyeit. Tény, írja az újság, hogy a vállalat feladatának fele részén hajótörést szenvedett. Fügőben van a vasút és a bányaművelés is.

1866. januárjában közgyűlés volt, ahol az augusztusi küldöttség jegyzőkönyvét az elnöklő gr. Forgách József olvasta fel. Itt jelentették be a részvényeseknek, hogy közbenjárásukra november 3-án a pénzügyminisztérium a csőd felszámolását kilátásba helyezte. A kormány által adott engedmények reményt adtak a bánya és a vasút üzembe helyezésére is. 1866. október 9-én a csődeljárást megszüntették. A kormány 1 800 000 Ft előleget, az elsőbbségi kötvények szelvényeinek első beváltására 200 000 Ft kölcsönt, egymillió Ft értékű sint és vasalkatrészt bocsátott a társulat rendelkezésére.³¹

A csőd idején változások történtek az igazgatóságban. 1866. augusztus 9-én bejelentették, hogy az eddigi bányafelügyelő, Schmidt Pál lemondott, helyette a csődtömeg a bánya vezetésével Pancaldi Márkus bányamérnököt bízta meg. Október 6-án már Zemlinszky Rezső —, akinek a nevéhez kapcsolják a lóvasút gőzüzemű vasúttá való áttervezésének az ötletét — lett ideiglenes minőségben bányafelügyelőül megbízva,³² 1866. október 14-én a Pesti Napló közölte, hogy a „kormány beavatkozásával a Pest—Losonc vaspálya sorsa biztosítva van”, de ez még kevés, olcsó közlekedés is kell majd.

Október 19-én már tudni vélték, hogy november 3-ára Gödöllőig megépül a vasút. Bárány Ignác bizottmányi jegyző októberben már a vasút ügyéről szólva azt fejtegeti, hogy a megoldás az lenne, ha az állam átvenné a vasutat a bányával együtt. Az államnak csak a következő követeléseket kellene kielégítenie: váltóhitelezők: 1 377 605 Ft, eladott kötvények: 12 300 Ft, Schüller et Comp.: 1 122 021 Ft több hitelezőnek: 656 080 Ft, részvényeseknek: 3 352 080 Ft, összesen: 6 520 086 Ft. Évenként 1 304 000 Ft tőke törlesztendő 4 százalékos kamattal, s így az állam öt év múltával 7 923 444 Ft-ért a pálya és a szénbányák egyedüli tulajdonosa lenne.³³

November 3-án a közgyűlés a vállalat nevét ismét módosította, „cs. és kir. Éjszaki Vasút Társulatra”. A szénbányászat is tovább folyt, de a névvel a

vasútépítés elsődlegességét akarták hangsúlyozni. A helytartótanács a kincstár érdekeinek biztosítása végett az ügyvitel ellenőrzésére királyi biztost nevezett ki a vállalatához, gr. Zichy Henrik főispán személyében. A pénzügyminisztérium két tagot delegált az igazgatótanácsba. Ezekkel a lépésekkel akarták a hitelezők előtt bizonyítani, hogy a részvényesek 1867-ben 3—6 százalék osztalékot kapnak majd. A fedezetet erre az szolgálja majd, hogy a társulat 7 millió Ft összegig elsőbbségi kötelezvényeket bocsáthat ki, s ezen kívül 3 millió Ft-ot készpénzben a vonal kiépítésére, s az anyagokra kap majd. A vasúttársulat köteles lesz a régi elsőbbségi kötvényeket visszavonásig beváltani, az újakból a kormány a régi és újabb követelések fedezésére átvessz, de az elsőbbségi adósság törlesztésére csak 1872-ben kerülhet sor.⁷⁴

Ebben az időben még csak a Pest—Kőbánya 5 km hosszú rész volt kész. Az állam, fő hitelezője volt a társulatnak, az építkezést újabb segéllyel támogatta. 1867. március közepén a Pest—Salgótarján vasút elkészült. Április 2-án robogott ki a „Stáció-utca” végén fekvő indóházból a próbavonat, egyelőre csak Hatvanig. Május 9-én a salgótarjáni szakaszt is átadták a forgalomnak. A széntelepeket tehát összekötötték a fogyasztópiaccal, a szénzállítás kérdése megoldódott. A rossz pénzügyi viszonyok miatt kérdéses lett a vasút Besztercebányáig történő kiépítése.

Elkészült a Pest—Hatvan közötti 68 km hosszú vonalrész, a Kőbánya-felső és -alsó pályaudvarral összekötő 1,3 km hosszú Király vágánnyal együtt, mely az összeköttetést biztosította az Osztrák—Magyar Államvasút vonalával, s így lehetővé vált a közvetlen kapcsolat a Nyugati pályaudvarnál, Gödöllőre. Az egy hónappal később megnyíló 56,7 km hosszú Hatvan—Salgótarján közötti vonallal a Magyar Északi Vasútnak 126 km hosszú vasútvonala lett. 1867-ben a MÉV tisztikara a következő személyekből állt:

Igazgatótanács: Elnök: gr. Forgách Antal,

Elnökh.: gr. Festetics Béla, Müller Mór dr.

Igazgatótanácsi tagok: Gerson Miksa, Pulszky Ferenc,
Winter Sámuel, Balássy Lajos, gr. Zichy Jenő.

Jogtanácsos: Giczey Sámuel.

Igazgatóság: Stempf Károly cs. tanácsos.

MÉV állomásai és vezetői 1867-ben (Nógrád megye)

Pásztó: főnök: Krammer János.

Hivatalnok: Irján József.

Kis-Terenye: főnök: Gross Arthur.

Salgó-Tarján: főnök: Kelemen Imre.

Hivatalnok: Hajts Gyula.

A vasútnál a problémák nem oldódtak meg. Az előző évben elért nyereség az adósságok törlesztésére sem volt elég. A társulat ismét a kormányhoz fordult, 1867. végén és 1868. tavaszán folytatódtak az alkudozások. Az 1865.

szeptemberében elhangzott királyi ígérettel, valamint a Forgáchok és a többi nógrádi nagybirtokos főúr a tisztességtelen üzleti ügyekben való szereplésük feledtetése érdekében, tekintélyük és összeköttetésük súlyával elérte, hogy az 1868. XLIX. tc. b. pontja alapján a magyar állam végül is megvette az eladósodott vonalat. Így a salgótarjáni szénmedencében épített vasút lett a MÁV első vonala. Ugyanis a törvény kimondta, a „pest—hatvan—salgótarjáni vasútvonalak, mely az államkincstár számára megvételre, megfelelő állapotba helyezését”. A d. pont pedig kimondta, hogy a Magyar Északi Vasútvonalnak Salgótarjától Losoncon át Besztercebánya felé folytatása, csatlakozása a Kassa—Oderberg vasúthoz kiépül. A vasutat a kormány 1868. június 30-án adásvételi szerződés alapján 7,5 millióért (Ft) megvásárolta. A vételárból 7,2 millió Ft-ot a kölcsönkötvények felvásárlására folyósítottak készpénzben. A szerződés értelmében, amelyben 1868. június 16-án a részvényesek közgyűlése eladja a József-tárnáig épített vonalat, kivételt képezett a társulat köszénbányái, mely továbbra is tulajdonukban maradt. A szerződést, amelyet a király is jóváhagyott, Lónyay Menyhért magy. kir. pénzügyminiszter írta alá, a cs. kir. szab. Magy. Északi Vasúttársulat nevében pedig Forgách Antal, Müller Móritz, Balássy Antal, Festetics Béla, Albert Hermann, Feldmann G. Károly.

A MÉV megváltása következtében a Duna-partra tervezett pályaudvar helyett a MÉV „losonci pályaudvara” lett a MÁV pesti (Józsefváros) első pályaudvara. A Pest—Salgótarján vasútvonal államosítása után a volt részvényesek a kormány engedélyével 1868. augusztus 6-án megalapították a Salgótarjáni Köszénbánya Rt-t. Az új társulatról a kortárs Liphay Pál így írt: „A salgó-tarjáni Szt. István köszénbányáknak csak az az egy bajuk volt, hogy szoros összefüggésben álltak az ominózus losonci vasúttal. Mióta ez utóbbi második pályafutásában is megbukva, a kormány gyámsága alá került, a Szt. István köszénbányák megszabadulva az összefüggés nyűgétől, több nyereséggel biztatnak”. 1869. október 31-én a m. kir. közmunka és közlekedési miniszter 143 442. sz. rendelete a vasút nevét „Magyar Királyi Államvasutakra” változtatta. A MÉV megváltása, a kamatgaranciális vasúti rendszer végét jelentette hazánkban. Helyébe a vegyes vasúti rendszer lépett negyedszázadon át.

A vasútvonalak folytatását Losoncig és Zólyomig 1871. május 3-án és június 18-án történt átadásával már a MÁV építette ki. A Pest—Hatvan—Losonc—Besztercebánya fővonal gőcpontjai, elágazó és csatlakozó állomásai a következő települések lettek:

Hatvan: elágazás a pest—miskolci vonalból É felé.

Kisterenye: kisterenye—kál-kápolna—kisújszállási vonal felé.

Fülek: miskolc—bánréve—füleki vonal felé.

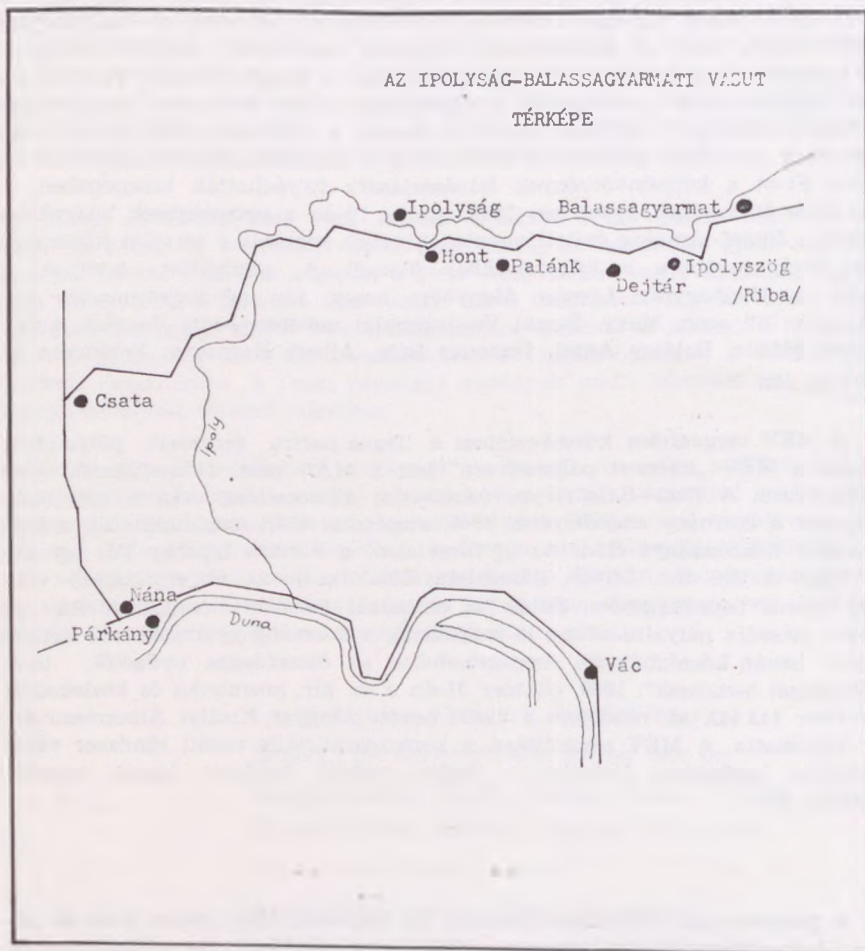
Losonc: aszód—balassagyarmat—losonci elágazó vonal,

Losonc—Gács szárnyvonal,

Losonc—Poltár—Újantálvölgy szárnyvonal.³⁵

Az Ipoly-völgyi vasút.

IPOLYSÁG — BALASSAGYARMAT

Az ipolyvölgyi vasút terveinek napfényre kerülésével egyidőben, az Osztrák—Magyar Államvaspályatársaság²⁶⁾ megkezdte a garam—ipolyvölgyi vasútvonalak kiépítését. A megye érdekeltsége részéről gr. Zichy Nándor tárgyalta a társasággal, hogy a vasutat Balassagyarmat felé is hosszabbítsák meg, mivel a tervekben szerepelt a Pest—Pozsony vonalból Párkány—Nána állomásnál észak felé kiágazva, Csatán keresztül Lévéig és Balassagyarmat felé is egy vasútvonal kiépítése. A tárgyalások értelmében, ha a társaság két éven belül kiépíti a vasutat, és az ezzel kapcsolatban támasztott igényeknek eleget tesz, abban az esetben a megye közönsége a következő kötelezettséget vállalja magára: a) társulatot erkölcsi befolyásának erejével támogatja, hogy a kisajátításoknál jogtalan követelések ne legyenek; b) a vasútállomáshoz és meg-

állóhelyekhez az utakat átépítik; ezek hossza az egy kilométert nem haladhatja meg, de az útépítéshez szükséges műtárgyakat a vasúttársaság fogja megépíteni; c) az útátjárók áthelyezését a megye magára vállalja, de a közutak esetleges áthelyezése a vasúttársaság feladata lesz.³⁷

A vasútügy a megyében azonban nem mozdult előbbre, mialatt az OMÁVT Csatáig kiépítette a vasutat 1885-re. 1884-ben ugyanis megkapták az engedélyt, a Csata—Ipolyság vasút megépítésére.³⁸ A vasutat a forgalomnak 1886-ban adták át. A vasútépítő társaság észak felé haladva egészen Lévaig építette ki a vasútvonalat. Hont megye székhelyét, Ipolyságot 1886-ban érte el a vasút, s így Balassagyarmattól már csak 30 km-re volt a csatlakozás lehetősége. Kézenfekvőnek mutatkozott az az elgondolás, hogy B. Gyarmat nem Losonc felé kap majd vasutat —, amely 60 km-re van tőle —, hanem Ipolyságon keresztül jut el majd Pestre. Ez a gondolat egyébként egybeesik a régebbi Ipoly-völgyi vasút tervezett vonalvezetésével. A helyi vasutak létesítésének általában nagy akadályai voltak. A szabványok megdrágították az építkezéseket, az érdekeltségek hozzájárulása nem volt jogilag biztosítva. A megyék és a községek támogatását a korábbi törvények nem tették lehetővé, az államkincstár „fiskális” okokból az új adóalap bevonását csak nehezen engedélyezte. A közvélemény azonban sürgette az ilyen vonalak kiépítését.³⁹ Az úgynevezett olcsó vicinális vasutak létesítésének terve „nyárra lobbant fel, de épp oly hirtelen majdnem el is aludt”. 1881-ben még egész hálózatot akartak kiépíteni, de az árvizek átáztatták azokat a „földhányásokat”, amelyekre, mint „elég szilárd töltésre” a sineket lerakták volna, s ezután természetes, hogy a vállalkozó eltűnt, s vele együtt a vicinális vasutak ügye is bizonytalan időre eltolódott.

A Nógrádi Lapok szerint a nagy vasutak is jobban jövedelmeznének, ha a termelő vidék több pontban össze lenne kapcsolva azokkal, ezt a feladatot pedig a helyi érdekű vasutak tudnák csak megoldani.

Az Ipoly-völgyi vicinális vasút egy részének kiépítése iránt Hont megyében is erős mozgalom indult meg. A nógrádiakra nézve kevésbé előnyös az az elhatározásuk, hogy csupán a Szob és Ipolyság közötti Ipolyvölgy részesülne elsősorban a vasúttal járó előnyökben, s a terv Ipolyságnál egy időre megszakad. A nógrádi érdekeltek azt kívánták, hogy a tervet az egész Ipoly-völgyre terjesszék ki. A Pálfalváig meghosszabbítható vasútvonal terve is ismét előtérbe került.⁴⁰

1882. júniusában Messa András foglalta össze az ipolysági vasúti terveket. 1869. júliusában Gablencz József és Podlucsány Ottó tagokból álló bizottság járta be azt a területet, ahol a Szob—Ipolyság—Balassagyarmat közötti vasútvonal kiépülne. Megkezdték a tárgyalásokat is a földbirtokosokkal. Elkészítették az áruforgalom várható alakulásáról a terveket. Ebben Kékkő és Nagykürtös vidéke tetemes mennyiséggel szerepelt. A tervezet szerint szén, vasérc, üveghomok adná a vasút tetemes forgalmát. Kereskedelmi szempontból a gabonaszállításokat vették figyelembe, mert Vác helyett előnyösebb lesz Szobra szállítani vasútvonalon. Úgy gondolták, hogy a külföldi gabonakereskedők is felkeresik majd Balassagyarmatot, a vasút megépülése után. A vasúti szállításban azért lenne kedvező ez az irány, mert eddig Bécs felé, Balassagyarmat—Losonc—Oderberg—Bécs: 71,5 mérföld. Losonc—Balassagyarmat—Szob: 13,5 mérföld. Szob—Bécs: 24,0 mérföld. Összesen: 37,5 mérföld. Így Bécs felé 34 mérföld takarítható majd meg. Legkívánatosabb tehát az, hogy a tervezett Szob—Ipolyság—Balassagyarmat vicinális vasút létrejöjjön, és ne maradjon, mint eddig is 1856. évtől fogva számtalanszor „pium desiderium”⁴¹

Balassagyarmaton 1882. július 15-én a megyeháza kistermében gr. Gyürky Ábrahám főispán elnöklete alatt vasúti értekezletet tartottak. A további szervezés céljából 9 tagú bizottságot választottak. Beválasztották gr. Forgách Antalt, gr. Zichy Nándort, Reményfy Józsefet, Madách Károlyt, Harmos Gábort, Pulszky Ágostot, Hoffmann Jakabot, gr. Pejacevich Arturt. A bizottsági tagok elhatározták július 19-én, hogy Ipolyságon ismét összejönnek, mert 20-án a Hont megyeiekkel közös értekezletet tartanak.⁴² Július 20-án az értekezleten kimondták, hogy az egyesült választmány a két megye székhelyén felváltva fog ülésezni. Hont megye az Ipolyságig építendő vasútra 50 000 Ft-nyi közmunkaváltságot felajánlott ugyan, de ezzel kimerültek a pénzforrásai. A nógrádi sajtó úgy vélekedett, hogy ha a vonal kiépülne, B. Gyarmatig, a honti terület is érintve lesz, ezért az érdekek arányában kell majd a megajánlást megállapítani. A hontiak azt javasolták, hogy a vasútvonalhoz szükséges földterület költségeit úgy osszák meg, hogy abból Nógrád megye 70 százalékot a fennmaradó 30 százaléknyi költséget pedig a két megye és a vasúttársaság által megállapított kezelési pótlékból fedezzék.

Gr. Forgách Antal elviekben elfogadta a megosztást, a 30 százalékos költség kiegészítése pedig Csatától B. Gyarmatig terjedő vonalon lépjen majd érvénybe. Kimondták azt is, hogy ha az ipolyvölgyi vasút Balassagyarmaton túl Nógrád megye területén Szécsényig, vagy azzal egyenlő távolságban és három év leforgása alatt tovább is épülne, úgy ennek költségeit is 30 százalékos kezelési pótlék arányában az onnan Csatáig terjedő vonal szállítmányából fedezzék.⁴³

A múlt század utolsó évtizedéig húzódozott B. Gyarmat és a megye nyugati területeinek bekapcsolása az országos vasúthálózatba. 1884. végén röppentette fel a régen várt hírt a megyei sajtó, hogy „az osztrák állam vaspálya által építés alá vett Esztergom—Nána—Ipolyság vonal Ipolyságon meg nem állapodik, hanem a csendes és békés Ipolyvölgy egy része hadászati tekintetből fontos területnek találtatván, a jelzett vasút B. Gyarmatig és innen tovább, lehet, hogy Hatvan felé minden bizonnyal ki fog építeni. A hatalmas osztrák államvasúttársasággal pedig nem lehet concurálni, s így önként következik azon nem várt fordulat, hogy a Vác—B. Gyarmat vicinális vonal tervezete teljesen elejtetnék. Ez azonban még megerősítésre vár”.⁴⁴

Az egyre sürgetőbbben jelentkező igény arra készítette a törvényhatósági bizottságot, hogy saját maga vegye kézbe a nyugati vasútvonal kiépítésének ügyét. 1885-ben Scitovszky János alispán vetette fel egy megyei vasút megépítésének a gondolatát, de ez a terv nem vette figyelembe az ipolysági irányt.⁴⁵ (Erre a vonalra külön fejezetet szentelek majd később.)

A különböző tervek megjelenése mellett, a megyei sajtó nem hagyta nyugodni az ipolysági szárnyvonal ügyét. A cikkeik alapján követni tudjuk a megvalósítás folyamatát. 1886-ban nyílt meg ismét a „vasútügy” feledésnek indult rovata. Scitovszky alispán október 30-án az építendő vasút ügyében a tvh. bizottságot november 11-re összehívta. Az NLHH úgy vélte, hogy a tervezett vasútvonalak közül, melyek a megye székvárosát a „világforgalommal összekötni célozták” az ipolysági vonal látszik kivihetőnek. Már közlik is az irányát: Ipolyság—Hont—Palánk—Détár—Riba—Balassagyarmat. Indóház (átlomás) az Ipoly bal partján B. Gyarmaton lenne, s a vasútvonal is a bal parton fog haladni.⁴⁶

„Ha komolyan kívánjuk az Ipolyság—Gyarmat vasúti összeköttetést, úgy a hozzájárulástól nem vonhatjuk ki magunkat” írja az újság november 21-én. Ugyanis B. Gyarmat városi képviselő testület november 7-én kimondta, hogy a vasútvonalat anyagiakkal is támogatja. Az értekezleten részt vett és fel-

szólalt lovag Bernhardt Győző, az OMÁVT főfelügyelője. A társaság feltételeit ismertetve többek között előadta, hogy a társaság kötelezi magát arra, hogy az engedélyeket megszerzik és a keltezési dátumtól számítva egy év alatt a vasutat kiépítik. Az értekezlet a hozzájárulást minden hold után 1 Ft-ban állapította meg.

Egy héttel később az újságban már komoly felszólítások láttak ismét napvilágot, ugyanis voltak, akik sokallták azt a 100 000 Ft-ot, amit az építő-társaság kért. Szerintük 80 000 Ft-ból is kijönne a vasút, de még ezt is meg lehetne osztani Hont megyével, s így 35 000 Ft maradna csak Nógrádnak.⁴⁷ Decemberre az ügy úgy állt, hogy Hont megye megszavazott 30 százalékos hozzájárulást. Erről gr. Zichy Nándor a nógrádi érdekeltség elnöke kedvezően nyilatkozott. December 11-én B. Gyarmaton a megyeházán ismét értekezletet tartottak, ahol a két megye (Hont és Nógrád) próbált egyezkedni. A megyék végül is 70 000 Ft-ot ajánlottak fel a vasútra, a következő megoszlásban: Hont megye: 21 000 Ft, Nógrád megye: 49 000 Ft. Ebből 15 000 Ft-ot szavazott meg oly kikötéssel, hogy a vasút az Ipoly bal partján épüljön meg, s az indóházat a régi pesti és szügyi út között, vagy lehetőleg ennek közelében építsék fel, s a vasutat 1888-ra adják át a forgalomnak.

Míg az értekezleteket B. Gyarmaton tartották, a szécsényvidéki gazdasági egyeslet is csatlakozott a mozgalomhoz, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy B. Gyarmatról egyúttal Szécsényig egy „másodrendű gőzmozdony Vaspálya” építését kieszközölje. A környék birtokosai ezért 1887. január 10-én Szécsényben, az „Újvilág” vendégfogadóban gyűltek össze, hogy álláspontjukat, kialakítsák.⁴⁸ Hogy nem volt alaptalan a szécsényiek kívánsága, arra szolgáljon példaképp a következő: a megye legtöbb és legnagyobb adót fizető birtokosai a szécsényi, ludányi, endrefalvai, lóci uradalmak tulajdonosai voltak, s ezek szükségletei alapján indokolt volt a kérésük. Ezért, ha az OMÁVT a megye területére lép, ott ne álljon meg a megye szélén, hanem hatoljon be az Ipoly-völgy központjába, így Szécsény felé is.

A vasúti tervhez minden embert meg akartak nyerni, ezért december utolsó napjaiban a Nógrádi Lapok felelevenítette a régi tervet, amely szerint az „Ipolyvölgyi vasút” nem állhat meg B. Gyarmatnál, hanem Szécsényen át Pálfalvánál, vagy Salgótarjánál érje el a MÁV fővonalát.⁴⁹

1887. januárjában az aláírásgyűjtések folytak, a helyzetről hétről hétre tájékoztatót adott a sajtó. Szécsényben január 10-én Pulszky Ágost vezetésével érdekeltség alakult. Elhatározták, hogy amennyiben a vasút Szécsényig kiépülne, a jelenlevők 28 000 Ft-ot írnak alá. Ha ez nem történik meg, akkor csak 8000 Ft-ot fognak jegyezni. Tervük szerint, külön is fognak tárgyalni az OMÁVT-tal.

A nógrádi érdekeltség elnöke is tárgyalásokat akart kezdeményezni a vasútépítő társasággal. A tárgyalási alap így alakult: Hont megye 21 000 Ft, B. Gyarmat: 15 000 Ft, Szécsény: 8000 Ft, Zichy Livia: 5000 Ft. Összesen: 55 000 Ft gyűlt össze aláírásokban. Hiányzott még 14 400 Ft.⁵⁰ Februárban az OMÁVT elfogadta a 70 000 Ft-os ajánlatot. Az állomások Dejtáron, Ribán, B. Gyarmaton lennének. Azt remélték, hogy annak ellenére, hogy az alispán, aki a közvetlen budapesti vasúti összeköttetést támogatja, összehívja a rendkívüli közgyűlést, és az „erkölcsi támogatást” megszerzi a vasúti munkálatokhoz.⁵¹ Március elején az OMÁVT 4 pontban körvonalazta kívánalmait, amelyek a vasútépítés gyakorlati oldalaira vonatkoztak. Az érdekeltség felkérte Nógrád megyét, hogy a feltételeket teljesítse.⁵² Áprilisban nem történt előrelépés. Május 29-én a megye már úgy határozott, hogy a társaság hozzákezdhet a nyomjelzési munkálatokhoz.⁵³ Augusztusban annyi változás történt csak, hogy a szécsényi érdekeltség részéről Ruszinkó Antal bejelentette, hogy nem

járulnak hozzá anyagiakkal a vasúthoz.⁵⁴ Novemberben a vasút nyomjelzési munkálatait Kovacsevics főmérnök elvégezte B. Gyarmaton. Az engedélyt hamarosan kérni fogják a kormánytól. Az OMÁVT üzletvezetőségi főnöke, lovag Bernhardt Győző is megküldte az okmányokat, de az egyezségben nincs semmi biztosíték a vasútvonal határozott irányára, sőt a fizetési feltételek sem voltak azonosok a tervezettel. Az egyezség így nem jöhetett létre a társulat és a megye között.⁵⁵ Decemberben még kérdéses volt a vasút megvalósítása ezért Scitovszky alispán Pesten tárgyalt az egyezség ügyében.⁵⁶ 1888. januárjában Nógrád megye a tárgyalások eredményeképp aláírta az egyezséget, már csak Hont megye aláírása hiányzott. Március óta a vasútügy megint állt. Decemberben a társaság a kikötött időt 1890. végére tolta ki, de Zichy a megye támogatását ezek után is biztosította.⁵⁷

Egy év elteltével Kovacsevics Tamás összeállította a földmunka tervét. Szerinte 1890. szeptember 1-én átadják majd azt a forgalomnak. A vasúti érdekeltiség azt kérte a közvéleménytől, hogy mindenki járuljon hozzá a szubvencióhoz, hogy az építkezés megindulhasson. „Nemhogy akadályt kell gördíteni ily vasúttársaságnak, hanem vállvetve közre hatni, hogy a kicsinyes és egészen magánjellegű érdek kérdések elejtessenek s tisztán a közérdek érvényesüljön”.⁵⁸ 1890-ben a vállalt 49 000 Ft-nyi szubvenciót márciusig kell az érdekeltiségnek összegyűjteni, hogy a társaság az építkezést ne hogy elodázhassa — írják január 12-én a NLHH-ban. A hiányzó összeg 9120 Ft volt. Az újság szinte könyörög, hogy adják már végre össze a hiányzó pénzt. „Mert hisz az már valóságos szegény, igazi botrány, hogy ily városnak és ily nagy vidéknek vasútja nincs”.⁵⁹

Közben a vasút utolsó mérnöki munkálatai 1890. április 2-án befejeződtek. Az építkezést el lehetne kezdeni, ha a társaság a kormány végleges concessiójával rendelkezne. Végre június 18-án a ker. miniszter rendeletével megadta az építési engedélyt a vasútvonalra. Az engedélyről a megyei hetilap „meglesz az ipolyság—b. gyarmati vasút, építési engedélye megvan” — szavakkal lelkendezik. A kisajátítandó területek árát meghatározó tárgyalások még augusztusban megtörténtek Balassagyarmaton, Patakon, Dejtáron. Az első kapavágást szeptember 1-én tették meg. Ezzel egyidőben megindult a munkát keresők áramlása a vasúthoz. Főleg Turopolyáról és Sipekről jöttek munkát keresni. Az állomásépület építkezése is megkezdődött, de már akkor is kicsinek találták, mert az épület hossza 15,5 m, szélessége 9,2 m volt. A várótermek beosztása: az I. és II. osztályúak mérete: h.: 3,04 m, sz.: 3,94 m, a III. oszt. váróterem nem épült meg, mert az előcsarnokot akarták erre a célra felhasználni.⁶⁰

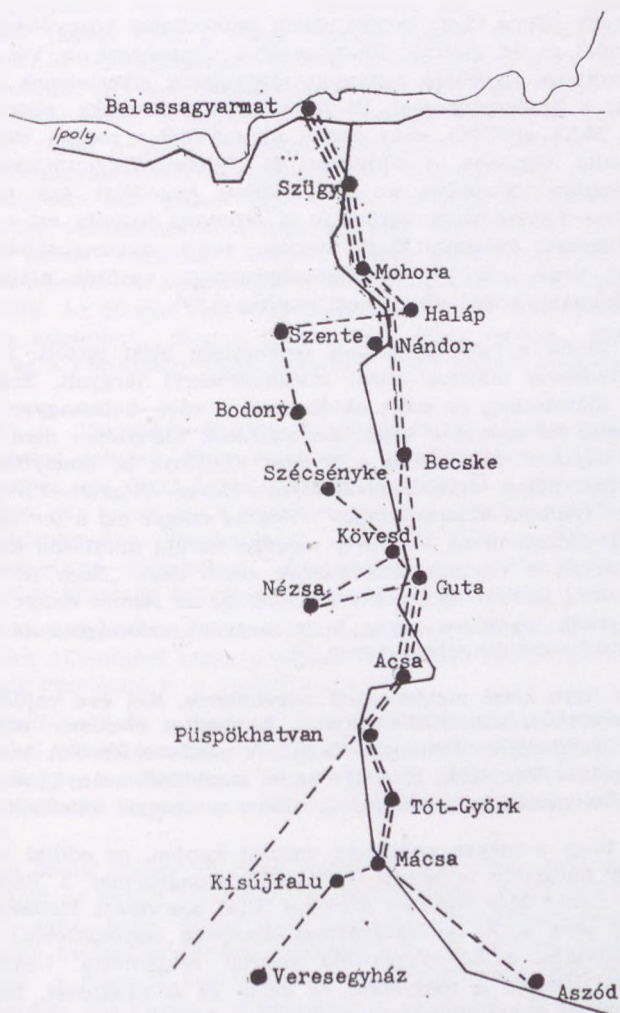
1891. évi XXV. tc. értelmében államosítás alá került az OMÁVT magyarországi vonala, de feltételeként az állam kikötötte, hogy a MÁV köteles, a megkezdett munkálatokat befejezni. 1891. augusztus 9-én a megyei sajtó közlése szerint a hónap közepén várható a vasútvonalak átadása. „Öszintén gratulálunk Gyarmatnak, hogy közlekedés tekintetében megkapta a régen óhajtott és méltányos összeköttetést hazánk fővárosával” — írja a Losonc és Vidéke c. hetilap. A vasút ünnepélyes megnyitása 1891. augusztus 15-én megtörtént. Az állomások a következőképp alakultak: Ipolyság—Drégely—Palánk—Ipolyvece—Dejtár—B. Gyarmat. A vasútvonal hossza 29 km. Az építés összes költsége közel 1 millió Ft-ba került. A felszerelés döntő többsége a magyarországi gyárakból került ki. Az átadáskor az állomásépület előtt B. Gyarmaton még csak két pár vágány állt, de a tervek a további bővítést is lehetővé tették. A vasútvonallal részletes beszámolót a Nógrádi Lapok és Honti Híradó 1891. augusztus 23-i száma közölt.

AZ ASZÓD—BALASSAGYARMAT—LOSONC KÖZTI VASÚT

AZ ASZÓD—BALASSAGYARMAT KÖZÖTTI
VASÚTVONAL TÉRKÉPE

Tervezett vasútvonal - - - - -

Megépített vasútvonal ———

Nógrád megye alispánjának 1885-ben a közgyűlés előtt tett az a kijelentése, hogy „Balassa-Gyarmat székvárosunknak, ha megyénk a haladás útján előre törni akar, vasutat kell teremteni!” indította el azt a folyamatot, mely végül 1896-ban megteremtette az Aszód—Balassagyarmat vasúti összeköttetést.

De vegyük sorjába az eseményeket. A megye keleti területe, az iparosodottabb rész, 1867-ben vasutat kapott, 1891-ben megnyílt az Ipolyság—Balassagyarmat összeköttetés. Ennél korábban, már 1861-ben, felvetődött az a gondolat, hogy Balassagyarmatról, a Galga völgyén át Pest felé vasútvonalat építsenek ki. A terv azonban nem valósult meg ebben a formájában, mert a vasút végül Salgótarjánon át nem épült meg 1867-ben, a Zagyva völgyében.⁶¹

A megye 1885. július 13-án tartott vasúti érdekeltségi közgyűlésén, miután Falk Zsigmonddal és az osztrák államvaspálya társasággal (a Vác—Balassagyarmat összeköttetés ügyében) folytatott tárgyalások sikertelenek lettek, a megye vette át a kezdeményezést. Itt fejtette ki Scitovszky alispán azt a tervét, hogy a MÁV gödöllői, vagy aszódi állomásától a megye, Balassagyarmati h. é. vasutat létesítsen. A közmunka és közlekedésügyi miniszter az alispáni felterjesztésre válaszolva, az előmunkálati engedélyt egy évre megadta. Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye is örömmel fogadta ezt a hírt, s a terendőkre bizottságot választott.⁶² A megyei sajtó augusztusában közölte azt a felhívást, hogy „aki a Vác—Balassagyarmati vasútra ajánlatot tett, újítsa meg a Balassagyarmat—Budapesti vasútra is.”⁶³

Augusztus 20-án a balassagyarmati érdekeltség ülést tartott, s az újabb kötelező nyilatkozatok aláírása iránti intézkedésekről tárgyalt. Szeptemberig alig jegyeztek aláírásokat, és ezért októberben a váci—balassagyarmati vasút érdekében emelte fel szavát a sajtó. Az aláírások hiányában nem lehetett a tárgyalásokat folytatni. Sőt idézik a Nyitrai Közlönyt is, amelyben szerepel „egy nagy kiviteli pálya terve, Püspökladány—Heves—Nógrád—Hont—Bars és Nyitra megyék területén Morvaországba”. Nógrád megye ezt a tervet olyannak tartotta a vasút hiánya miatt —, amely magába hordja mindazon előnyöket és feltételeket, melyek a vasutak létesítésének szülő okai. „Ezen tervezet ránk nézve Nógrádiakra szintén igen előnyös lenne, de az semmi esetre sem zárná ki, sőt még inkább kívánatos lenne, hogy megyénk székvárosa az ország fővárosával vasúti összeköttetésben legyen.”⁶⁴

A vasutak ügye kissé megfeneklett novemberre. Két éve vajúdott már a vasútügy. „Szalmatűz hamvadóban van... a vasutat elejteni annyi volna, mint a megye székhelyét eltemetni örökre.” A megfeneklés oka az volt, hogy az irányt elterelték Vác felől. El kell hagyni a gödöllői irányt, tárgyalni kell az osztrák államvasutakkal, vélekedett ekkor a megyei ellenzéki sajtó.⁶⁵

1886-ban, hogy a megye székhelye vasutat kapjon, az eddigi koncessziók mellé még egy harmadik is járult. (1. Vác—Balassagyarmat, 2. Rákos—Balassagyarmat, 3. Lázár Mór kis-kérv birtokos által szervezett Balassagyarmat—Hatvan vasúti terv, 4. A Balassagyarmat—Ipolyság összeköttetés.) A megyei lap, mint ismeretes, a Scitovszky-féle vasutat reklámozta. Ugyanis Lázár Mór felhívással fordult a megyéhez, és kérte az érdekelteket, hogy csatlakozzanak a tervéhez, és nyilatkozataikat küldjék el. Közölte azt is, hogy az Erlanger bankházzal tárgyalást is folytatott, de azok nem jártak eredménnyel.⁶⁶

Július 25-én Szirákon szintén értekezlet volt, a Hatvan—Balassagyarmat vicinális vasút érdekében. Itt már vázolták a tervezett vasút előnyeit is a többi vonallal szemben, s „mind vicinális mód, csak a hatvan—b. gyarmati

vonal lesz arra alkalmas, hogy egykor országos forgalmat fog közvetíteni". Az értekezlet ezt a vonalat „nem csak óhajtja, de azt közgazdászati szempontból feleltette fontosnak és szükségesnek is tartja.”⁶⁷

A megyei sajtó már teljesen határozatlan volt az állásfoglalás kérdésében. Majdnem mindegyik vasúti tervet üdvözölte, így ismét kiállt a Balassagyarmat—Rákos—Budapest vonal mellett, amelyet 98 km hosszan kívántak megépíteni. „Budapesttől elterelni vasúti vonalunkat a hazafiság iránti vétek, hogy ne mondjuk, bűn volna”. Közvetlen összeköttetés Budapesttel, lett a jelző. Az Erlanger bankház azonban nem nyilatkozott, hogy a vasutat ki fogja-e építeni. Azért álltak el a hatvani iránytól, mert a tárgyalások elakadtak.⁶⁸

Tervezgetésekkel, új irányok kijelölésével tell el az 1886-os esztendő, mígnem 1887. január 13-án a másik érdekelt megye, Pest—Pilis—Solt—Kiskun megye alispánja felvilágosításért fordult Scitovszkyhoz, hogy hogyan is áll a két évvel ezelőtt tervezett Aszód—Balassagyarmat vasút ügye? A vasút akkor is érdekelt volt a megyét, ha az esetleg Gödöllőre, illetve Rákosnál kapcsolódott volna a MÁV vonalába. Válaszában az alispán a következőket közölte: Balassagyarmatnak Budapesttel való összeköttetése tervezés alatt van. Pillanatnyilag van csak szünet ügyében. Az ipolysági csatlakozás az OMÁVT, s Hont megye támogatásával a megvalósulás felé közeleg. A rákosi csatlakozás iránt annak idejében Oberreht János engedélyes útján, az Erlanger bankház alkudozott. A tárgyalások során a bankház váratlanul kijelentette, hogy visszalép. Az alispán szerint a rákosi csatlakozás a megyében kedvezőbb fogadtatásra számíthat, mint a többi terv. Hogy melyik vasút épül meg előbb? Azt az a körülmény fogja eldönteni, hogy melyik hasznosabb a vállalkozóknak.⁶⁹

1887-ben a Budapest—Rákos—Balassagyarmat vasútvonal kiépítésére Márkus Ágoston szerzett újabb engedélyt. A nyomjelző munkálatokat július 22-én befejezték, ezt Settl Jakab mérnök végezte el. A tervezett vasút hossza: 94,17 km lett volna és 28 községet érintene. A tervezet szerint: Rákos—Cinkota—Csömör—Fót—Veresegyháza—Kisújfalu—Mácsa—Tótygyörk—Püspökhátvan—Acsa—Guta—Kövesd—A. Szécsényke—A. Bodony—Szente—Haláp—Mohora—Szügy községek érintésével vezetne Balassagyarmatra.⁷⁰

A tervekkel egyidőben, Oberreht János újból előmunkálati engedélyt kapott az aszódi állomásból kiágazó Mácsa—Tótygyörk—Acsa útvonalon keresztül B. Gyarmatig vezetendő h. é. vasútvonalra.⁷¹

1889. március 10-én a Rákoson keresztüli összeköttetés hívei értekezletet tartottak, ahol megtárgyalták a galgavölgyi vasút jelenlegi állását, és úgy határoztak, hogy a vasutat végül is nem Rákos, hanem Aszód állomástól fogják kiépíteni. Ennek a vasútnak az engedélyese még mindig Márkus Ágoston mérnök volt.

Hogy az eddig amúgy is zűrös vasútépítkezési ügy még zavarosabb legyen, megjelent az ötödik koncesszió is. Molnár Antal o. gy. képviselő szerezte meg azt a jogot, hogy Budapest—Józsefváros—Püspökhátvan—Becske—Mohora és Szügy útvonalon vasutat építhessen ki. A végpont természetesen B. Gyarmat volt. A Nógrádi Lapok csak ezt a kommentárt fűzte a hírhez „mit mondanak ehhez Márkusék?”⁷² Októberig az ipolysági és az aszódi összeköttetés ügye a pénzkérdés miatt állandóan a napirenden volt. Végül az aszódi tervet az alispán vette „ápoló kezei közé”. Úgy nézett ki a dolog, hogy a tervek elkészültek, a vasutat a jövő tavasszal elkezdhetik építeni. Számítások szerint az építési tőke 1/3-át törzsrészcévekkel fogják biztosítani, ami 600 000 Ft-ot tesz ki. A vállalkozó Márkus Ágoston, egy ismeretlen nevű bank-

csoporttal megállapodott. A tervet a minisztériumban elfogadták, csekély kigazítást kérve. A terület politikai bejárása október 23-án kezdődött meg Aszódról kiindulva. Előrelépés azonban csak nem történt, mert novemberben is csak arról volt félmondatos hír, hogy Márkus megegyezett egy bankcsoporttal.⁷³

1890-re ismét az előtérbe került az aszódi vasút ügye. Február 12-én újból értekezlet volt az alispán vezetésével. Itt jelentették be, hogy Márkus a tervet elkészítette. A vonal az aszódi állomásból indulna ki, Iklad—Domony

—Mácsa—Tótyörk—Püspökhátvan—Acsa—Kürt—Guta—Nézsá—Kövesd—Becske—Nándor—Mohora—Szügy megállóhelyek és állomások után. B. Gyarmaton végződne. Hossza 58 km lenne, az építési költség kb. 2 millió Ft. A vállalkozó akkor lesz hajlandó a vasutat kiépíteni, ha az összeg 35 százalékát, 700 000 Ft-ot törzsrészcvények ellenében az érdekeltek készpénzben adják át. Az elsőbbségi kötvényeket, 1 800 000 Ft-ot a kormány engedélyezni fogja. Azt a feltételt is kikötötte, hogy az aszód—b. gyarmati vidék legalább 2000 hold répa termelésére kötelezze magát, a hatvani cukorgyár részére legalább 7 éven keresztül. E feltételek után az alispán javaslata a következő volt: a törzsrészcvényeket, amennyiben az állam azokat segély által nem tudná fedezni, az érdekeltség, az elsőbbségi kötvényeket pedig a megyei közmunka alap vegye át. Javaslata második részében arra tért ki, hogy alakuljon egy részvénytársaság, amely kiépítene és kezelné a vasutat. Az érdekeltség pedig szerezzen a megyétől segélyt, s ha a részvények jövedelme a kamatait és törlesztését nem fedezné, a különbözetet az érdekeltségtől adó útján szedje be.⁷⁴ A sajtó reagálása erre csak annyi volt: „milyen jó lesz a vasút, és olcsó, szinte semmibe sem fog kerülni”.⁷⁵

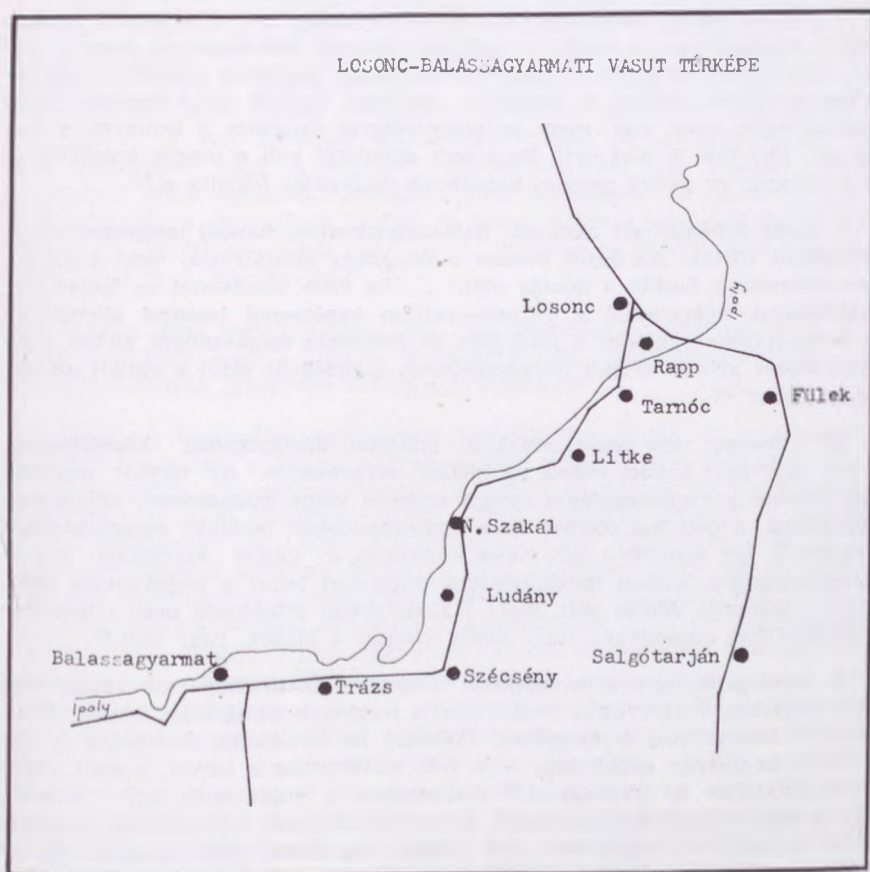
A megye azonban nem fogadta ilyen egyértelműen a tervet. Losonc és Vidéke c. lap február 16-án az aszódi vasúttal foglalkozott. Török Zoltán o. gy. képviselő üstököshöz hasonlította a vasútügyet — találóan. A Nógrádi Lapok erre a hasonlatot fokozva már a Naphoz hasonlította a vasútügyet, amibe csak a gyenge szeműek nem mernek belenézni, mert olyan fényes és világos.⁷⁶ A februári értekezlet is fontosnak tartotta az aszódi vasutat, „...hogy enélkül községeink hanyatlani, lakói pedig elparlagosodni fognak”. Az érdekeltség április elsején még a főispánt is felkereste, hogy a jóindulatát megnyerje.⁷⁷

Balassagyarmat képviselőtestülete 1890. április 10-én elhatározta, hogy a vasúti törzsrészcvényekből 900 db-ot vásárol (90 000 Ft). Vasúti bizottságot is életre hívtak, hogy ne hogy a tervezett Balassagyarmat—Losonc csatlakozást elejtse.⁷⁸ Az érdekelte községek pótdóval kívánták fedezni a törzsrészcvények árát, mégpedig úgy, hogy akik állomást kapnak 10 százalékot, akik nem, 5 százalékot fizessenek.⁷⁹ Márkus Ágost a vasútvonal kezdeményezője ekkor a vállalatot átengedte Tolnay Lajos, Pulszky Ágost, és br. Rosner Ervinnek, akik az előmunkálati engedélyt B. Gyarmattól Szécsényen át Losoncig is megszerezték. A nyomjelzési munkálatokat Márkus mérnökként továbbra is végezte és a tervek szerint Losoncig fogja kidolgozni. Felröppent az a hír is, hogy Pulszky már az engedélyt átadná, ha a megye a vasút kiépítését magára vállalja.⁸⁰

Amíg Pulszky nem lett tagja ennek a társaságnak, a megyei közgyűlésen mindig ellenezte a pótdók megszavazását és általában a vasút ellen lépett fel. Jellemző viszont, hogy november 20-án, a losonci értekezleten már az aszódi vasút támogatójaként lépett fel, pedig tavasszal még ellenezte azt. Sőt, a három engedélyes a megyéhez fordult, hogy 100, illetve 300 000 Ft-nyi törvényhatósági segélyt szerezzen a vasutak kiépítéséhez.

A közgyűlés hosszas vita után vármegyei érdekű vasútnak nyilvánította a Balassagyarmat—Aszód és a Balassagyarmat—Losonc közti, s végül a Lókos-völgy—Verőce vasutat. Verőcéről az volt a vélemény, hogy a megyei forgalomban olyan szerepet fog ezután betölteni, mint amit Fiume képvisel az ország forgalmában.

A megye megszavazta a kért 300 000 Ft támogatást, az építkezés előrehaladásának értéke arányában. Az aszódi vonalra ebből 100 000 Ft, a losonci elágazásra 200 000 Ft-ot adtak. A megye ezért törzsrészvényeket fog kapni a társulattól. A fizetés fedezetére a „pesti hazai első takarékpénztártól” 500 000 Ft hosszú lejáratú kölcsönt vett fel a megye, a tvh. útalap terhére. Így „B. Gyarmat oly három irányú fontos vasúti vonal gőcspontjává lesz, melyek a világforgalom minden tája felé kisugároznak” — vélték 1890 novemberében.⁸¹ A szervezési munkálatok 1891-ben megindultak. Az első lépésként jegyzett törzsrészvényekkel azonban baj támadt. Ugyanis a ker. miniszter, csak Balassagyarmat város vásárlását hagyta jóvá, a községenkénti hozzájárulás megoszlását nem. Az érdekelt községeket így újabb határozathozatalra utasították, a hozzájárulás mértékét a községi pótdó legfőljebb 5 százalékos emelésének megfelelő összegben állapítsák meg, szemben az 5—10 százalékos tervezettel.⁸²

Augusztus 14-én a megye közig. bizottsága Balassagyarmaton ülést tartott. Itt közölték, hogy a Rosner és érdektársainak engedélyezett B. Gyarmat—Losonc vasút közigazgatási bejárását a ker. miniszter elrendelte. A bizottság szeptember 2-án indul B. Gyarmattól és 5-én ér majd Losoncra. A tervezet szerint az állomások a következő községekben fognak megépülni: B. Gyarmat—Trázs—Szécsény—Ludány—Szakál—Litke—Rapp—Miksi—Losonc.⁸³

1892 májusában a Nógrád megyei közgyűlés ismét napirendre tűzte a vasút ügyét. Itt felszólították az engedményeseket, számoljanak be arról, hogy milyen tevékenységet végeztek eddig a vasút érdekében. Ellenkező esetben az utak fenntartására fogják fordítani a költségvetésbe felvett összeget. De azt is kilátásba helyezték, hogy megindítják a verőce—b. gyarmat—szécsény—losonci vasúti mozgalmat is.⁸⁴

Erre a felszólításra végre az engedményesek elkészítették a beadványt, amit a november 30-i közgyűlés megtárgyalt. Az engedményesek, mint kiderült, azon kívül, hogy a nehézségekre hivatkozva 1893-ig kérték a segínyt meghosszabbítani, nem tettek semmit a vasút érdekében. Az alispán mégis arra tett indítványt, hogy a közgyűlés a vasút megkezdésére határidőül az 1893. év végét jelölje ki és a 400 000 Ft hozzájárulást is így vegyék fel az útdó előírányzatába.

A nógrádi járás érdekeltjei az alispán ellenére be akarták szüntetni a további tárgyalásokat, s magát az alispánt akarták felhatalmazni, hogy a verőcei vonalra a vármegye nevében előmunkálati engedélyt szerezzen. Ezt az új vasutat Török Zoltán is támogatta, mármint Losonc polgármestere, mert szerinte olyan vasút kell, mely az Ipoly-völgyet összeköti a Dunával, s Losoncnak Bécs felé is utat nyit. Ez a terv ellentétes volt a megye érdekével, s így az alispán az aszódi vasútra vonatkozó módosítást fogadta el.⁸⁵

A vasút fejleményeit nemcsak Balassagyarmaton, hanem megyeszerte türelmetlenül várták. Az ügyet Losonc makacssága akadályozta, mert a következő határozatot hozták a döntés után: „...ha ezen vasútvonal az Ipolyvölgy áthidalásával, közvetlenül a b.-pesti—ruttkai vasútvonal losonci állomására fut be és építése legkésőbb a jövő 1894. év folyamán megkezdődik. 80 000, azaz nyolcvanezer korona értékű törzsrészcvények aláírásával járul a vállalt anyagi támogatáshoz”.⁸⁶

Ez a losonci terv része annak a politikai, közigazgatási követelésnek, amely nagy port kavart ebben az időben megyeszerte. Az történt ugyanis, hogy Losonc a megyeszékhelyi rangot szeretne volna megszerezni, hivatkozva a gazdasági, a politikai életben és a közigazgatásban betöltött megnövekedett szerepére.⁸⁷ Így érthető a két város küzdelme, a vasúti kérdésben is. A bizonytalanságok közben megérkezett a miniszteri leirat a hozzájárulás mértékéről. Salamoni döntés volt, mert 5 százalékban állapította meg a hozzájárulás mértékét függetlenül, hogy kap-e vasutat a község, vagy sem.⁸⁸

A vasútépítés ügye a versengések, közjogi viták tüzeiben csak vánszorgott előre. 1894-ben Pulszkyék a megszavazott megyei hozzájárulást 340 000 Ft-ra kívánták felemeltetni a megyével. Politikai és társadalmi érdekekre hivatkozva — az alispán sugallatára — a tvh. méltányolta a kérést, s amit végül a ker. miniszter is jóváhagyott.⁸⁹ Augusztusra a vasút ügye úgy látszott, hogy a megvalósulás felé közeledik. A mérnöki munkák befejeződtek, a tervek szerint a vasút a Galga-patak jobb partján fog Aszód alatt becsatlakozni a MÁV vonalába. Így mire a tervek elkészültek, s a jóváhagyások is megtör-

ténylek, az engedélyesek személyében ismét változást jelentettek be. Pulszky, Rosner és Tolnay hármas eladta jogait Popper István budapesti mérnöknek. Kérdéses volt ezek után, hogy vajon az ismeretlen engedéllyel szemben is teljesítik-e majd kötelezettségeiket az illetékesek? Amíg azt latolgatták, hogy az engedélyes személyében beállott változás mennyiben fogja hátráltatni az eddigi munkákat, addig Losonc ismét követeléssel lépett fel. Most a vasúti üzletvezetőség visszaállítását kérte, mert a vasútvonalak száma megnövekedett, ill. növekedni fog. A város hozzájárulását a következő feltételekhez köttették: 1. állítsa vissza az állam a losonci üzletvezetőséget; 2. a MÁV fővonalán a forgalom ne kerülje el a várost; 3. a vasút építése egy év alatt kezdődjék meg.⁹⁰

1895-ben Balassagyarmat visszavonta eddigi támogatását, ugyanis, amikor 5 évvel ezelőtt megszavazott 90 000 Ft-ot akkor még a város a vasút végpontjaként szerepelt. Az új tervek szerint csak átmeneti állomás lesz, ezért kérték a minisztert, hogy engedélyezze a város súlyos anyagi helyzetére való tekintettel, hogy csak 45 000 Ft-tal járuljon a vasút költségéhez. A képviselő testület még Pestre is felutazott, hogy kedvező elbírálást szerezzenek. Május 26-án megjött a miniszteri válasz, mely elutasító volt. Az akcióval azonban már nem lehetett volna megakadályozni a vasútépítkezést.⁹¹

Popper István mérnök, a március 14-én keltezett miniszteri rendelet értelmében (5923/III. 95.) 180 000 Ft óvadékot helyezett letétbe április 3-án, hogy a vasút építése még tavasszal megkezdődhessék. Közben a megyei hozzájárulások — Nógrád megye 340 000 Ft, községek 219 000 Ft még a miniszter jóváhagyására várt. Popper az óvadékot a m. kir. Központi Állampénztárban helyezte el. A ker. miniszter jelentéséből, melyet az országgyűlésnek adott, vált ismeretessé, hogy az engedély megadásakor már nem Popper, hanem a „budapesti bank egyesület” szerepelt, mint engedélyes, az okiraton. Ugyanis Popper István a tárgyalások közben az összes jogait a banknak eladta, június 27-én. Az okiratokat tehát már az új tulajdonos nevére állították ki az 1895 XXIV. tc. 2. §-a alapján.⁹²

A több éves bizonytalanság után lecsillapodtak a kedélyek, mert a kamara is közölte, hogy a Losonc—Balassagyarmat—Aszód vasútvonallal a megye vasúthálózata „nevezetes módon lesz fejlesztve”.

Mielőtt a megkezdett építkezések bemutatására térnék rá, tekintsük át a vasútügy alakulását a Nógrád vármegyei HÉV engedélyezése érdekében tartott minisztertanácsi előterjesztés alapján. A NHÉV az eleinte két külön tervezett vasútvonal — a B. Gyarmat—Aszód és B. Gyarmat—Losonc — egyesítése folytán keletkezett. Az Aszód—B. Gyarmat vasút előmunkálataira a MÁV rákosi állomásából terveztek kiágazást 1887. folyamán, majd később 1888-ban Aszódtól vették tervbe az elágazást. Márkus Ágoston budapesti mérnök kapott engedélyt a pálya műszaki terveinek az elkészítésére, így a vasút közigazgatási bejárása 1889. február 19-én megtörtént. Mielőtt azonban az Aszódtól tervezett vasút engedélyezési feltételei végérvényesen megállapíthatók lettek volna, a vállalkozó — Márkus Ágoston — 1890. november 3-án visszalépett. Az összes jogokat br. Rosner Emil főispán, Pulszky Ágost o. gy. képviselő, Tolnay Lajos o. gy. képviselő szerezte meg. Ők vették tervbe a vasút továbbépítését B. Gyarmattól Losoncig. Ennek a vasútnak az előmunkálati engedélyét 1890. október 22-én kapták meg. A pálya műszaki tervei elkészültek. A közigazgatási bejárás 1891. szeptember 2-án megtörtént. 1893. január 20-án volt a vasút engedélyezési tárgyalása. A három engedélyes ezután az összes

jogokat 1894. július 14-én Popper István budapesti mérnöknek adta el. A tervek szerint ekkor a vasút hossza 112 km, és a legnagyobb elérhető sebesség 30 km/óra volt. A pályán 18 állomást, kitérőt és megállóhelyet terveztek.

A szerződés értelmében a vállalkozó köteles két éven belül megépíteni a vasutat. A tényleges építési költség 3 740 000 Ft, a forgalmi eszközökre: 224 000 Ft, a tartalékalapra: 40 000 Ft volt tervezve. A költség 35 százalékát, 1 309 000 Ft-ot törzsrészesvényekben, 65 százalékát elsőbbségi részesvények útján kívánták fedezni. Figyelembe vették az 1888. évi IV. tc. 7. §-át, amely szerint külön állami segélyként, 50 éven át 12 000 Ft kapható a posta ingyen szállítása fejében. Így 480 000 Ft névértékű törzsrészesvény került az állam kezébe. A mácsai kincstári erdő 55 000 Ft-tal járult az építkezéshez. Dániel Ernő ker. miniszter terjesztette fel az uralkodóhoz a NHÉV engedélyezési kérvényét.

Popper István május 10-én megállapodott a Budapesti Bank Rt-vel a vasút kiépítése tárgyában. Május 20-án a letétbe tett betétet kicserélték a bankkal Nógrád megye alispánja is kölcsönért folyamodott, a vármegye ezt az összeget 833 000 Ft-ban állapította meg. A legkedvezőbb ajánlatot a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülete tette. Ez az összeg úgy jött ki, hogy az évi törlesztési összeg hozzáadásával a községek által törlesztendő kölcsönösszeg 377 000 Ft, a vármegye által igényelt összeg 440 000 Ft volt. A szerződés aláírása 1895. december 13-án történt meg. A kötelező biztosíték fejében lekötötték Nógrád megye közigazgatási, árva- és gyámhatósági kiadásait, közigazgatási célra szolgáló — vármegyei épületek kivételével — összes vagyonát, közjövödelmeit, javadalmait, a megye közúti alapját, valamint az érdekelt községek által fizetendő törlesztési összeget. 1895. december 27-én szerződést kötött a Budapesti Bank Rt. a MÁV Gépgyárak és a Diósgyőri M. K. vas- és acélgyárának igazgatóságával a felépítményi anyagok szállítására. A szállítási határidőt 1896. február 15-től április 15-ig határozták meg. Fizetést a szállítást követő öt egyenlő évi részletben 5 százalékos kamattal állapították meg. A NHÉV Rt. 1895. június 25-én megalakult Budapesten, a kelteztől számított 90 évre.⁹³

A megyei sajtó már július óta beszámolt a munkák előrehaladásáról. Először a bicskei alagutat építették meg, 1895 nyarára az anyagok szállítása is megindult. Augusztusban kezdték meg a vasútépítkezést Losoncra, Balassagyarmatra, Aszódra egyszerre indulva. Az építkezést részesvénytársasági alapon Polláczek Mihály mérnök kapta meg. A munkák intenzitása láttán legkésőbb jövő tavaszra, vagy ősze vélték megnyithatónak a vasutat.⁹⁴

A megyei lap október 13-i száma adta tudtul a közvéleménynek, hogy Budapesten megalakult a NHÉV Rt. Az igazgatóság elnöke Pulszky Ágoston, alelnöke Scitovszky János lett. A tagok sorában találjuk többek között: Ugron Gábort, Polláczek Mihályt és Károlyt, Török Zoltánt, Hoffmann Jakabot.⁹⁵

A vasút megnyitását a folytonos esőzések megakadályozták augusztusban, mert a gyorsan és rosszul elvégzett töltéseket Szakál és Rárós közti szakaszon az eső elmosta. Az Aszód—Balassagyarmat—Losonc vonal elkészültével a teljes hossza 112 km lett, ebből Balassagyarmat—Losonc közötti táv 53 km, melyet a vonat a tervek szerint 2 óra alatt fog befutni. A menetidj következőképpen alakult: I. o. 1 Ft 80 kr. II. o. 1 Ft 20 kr., III. o. 75 kr. Az Aszód—Balassagyarmat vonal 59 km hosszúságú lett. Ezen a vonalon árkülönbséget nem terveztek, mert a jelenlegi Balassagyarmat—Észtergom—Nána—Budapest vonalon az ártarifa kedvezményes, de az időbeli különbség másfél órával nagyobb.⁹⁶

Szeptember 5-én a hivatalos átadás előtt a Losonc—Balassagyarmat vonalon vasúti katasztrófa történt, ugyanis a tisztviselők szétosztását végző 60 kocsiból és két mozdonyból álló szerelvény a köd miatt belefutott egy, a pályán hagyott pályakocsiba. A mozdony kisiklott és belefűrődött a töltésbe, hat kocsit összetört. A katasztrófának két halálos áldozata is volt.⁹⁷

Az új vasútvonal hivatalos bejárása szeptember 11—12-én történt meg, hogy közbiztonsági és üzemképességi szempontból alkalmas-e a közlekedésre. A bizottság a pályát kifogástalannak találta és 12-én délután öt órakor Losoncon a vasutat megnyitották a közforgalom előtt. 1896. szeptember 13-án az Aszód—Balassagyarmat és 1896. december 1. a balassagyarmat—losonci vonal, mint a NHÉV Rt. vasútvonala hivatalosan is megnyílt. Az Aszód—Balassagyarmat közötti szakasz állomásai a következők lettek: Aszód—Iklad—Domony—Mácsa—Tótgyörk—Püspökhatvan—Acsakürt—Guta—N.-kövesd—Becske—Nándor—Mohora—Szügy—Balassagyarmat. A losonc—balassagyarmati vasútvonal állomásai: Losonc—Rapp—Tarnóc—Litke—Szakál—N. Ludány—Szécsény—Trázs—Balassagyarmat lettek.⁹⁸

Az átadás után a megyei ellenzéki sajtó a hibák láttán a vasút ellen fordult. „...így kaptunk mi is egy olyan új vasutat, melyre mindent inkább rá lehet mondani, csak azt nem, hogy jó”. Főlhánytorgatta sértődötten, hogy a bejárásán nem volt senki, aki a megye érdekeit képviselte volna. A sajtót sem hívták meg a bejárásra, mert bizony sok takargatni valója volt a vasútnak. A hírlapokat csak a pesti Pester Lloyd képviselte. Szerintük a nap-nap után hallott hír megerősíti azt a tényt, hogy a vonal „nem egyéb, mint egy közönséges tákolmány”. Példának a Rárós—Szakál közötti 3 km-es szakaszt hozta fel, ahol az országút mellett omladékos részen húzódik a vasút. Szakál előtt merész kanyarok vannak, rossz töltéssel. Tarnóc és Litke között hullámos a pálya és laza, az eső könnyen kimossa. A becskei alagút melletti öt méteres híd már összeropedezett, pedig vonat sem járt rajta. A menetrend is rossz; Balassagyarmatról egy nap alatt sem lehet a fővárost elérni. Ezért 16-án „a város törvényhatósága összeült, és azt határozta, hogy küldöttséget menesztenek a ker. miniszterhez, hogy rendezzen be Balassagyarmat és Aszód között egy omnibusz vonatot, néhány Kossuth-kupéval, melyen a főváros egy nap alatt megjárható legyen”.⁹⁹ Valami alapja lehetett a cikknek, mert —, mint a fentiekben már szóltam róla —, a vonat sebességét csak 30 km-ben állapították meg óránként.

1897 januárjában Szécsény állomást miniszteri rendelettel Nagy-Szécsényre. Ludány rakodóállomást Nógrád-Ludányra változtatták. A vasúti pálya gyengesége igazolódott: „az a tákolmány, amit aszód—balassagyarmat—losonci h. é. vasútnak ismerünk” a tavaszi olvadáskor ismét hallatott magáról. Litke közelében 50 méteren elmosta az olvadákvíz az alapot, „...nem hiába, hogy Pulszky Gusztó kapta az első concessiót a vasútra, de olyan is az, mint a többi liberális tákolmány” — írta az ellenzék lapja.¹⁰⁰ A támadás a vasút ellen megindult a volt telektulajdonosok részéről is. Ugyanis 1896. első felében megkapták a kártalanítási összeg 50 százalékát. De mivel felmérték ismét a területet, megállapíthatták, hogy a kifizetett összeg nem 50, hanem csak 25—30 százalékának felel meg. Helyreigazítást kértek. Az alispán az inkriminált ügyben nem adott választ júliusig. A sajtó szerint azért nem, mert a vállalkozó Pollacsek Mihály az Orosháza—Szarvas—Versecz—Kubin vonal építése után nyolc évvel még mindig adózik és így nem is remélhető a fizetés.¹⁰¹

A sokat panaszolt lassúság miatt felülvizsgálták a pályát és az eddigi 20—25 km-es óránkénti sebességet felemelték 35—40 km-re.¹⁰² A vasút menetsebessége még 1898-ban is adott témát az ellenzéki sajtónak. Közölték, hogy a budapesti lapok értesülése szerint a MÁV-vonalakon a menetsebességet felemelték. Az Aszód—Balassagyarmat vasút az 59 km-t három és fél óra alatt teszi meg, ez óránként még 20 km-nek sem felel meg. Ezért kéri a menetrend megváltoztatását. Mikor kijött az új menetrend, az sem tetszett a lapoknak, mert igaz ugyan, hogy korábban indították a vonatot, de ugyannyi idő alatt ért Budapestre, azaz hét óra kellett hozzá, hogy a fővárosba felutazzanak.¹⁰³

1898. június 29-én tartották meg a NHÉV első ülését, melyen az 1896. szeptember 13-tól 1897. december 31-ig terjedő időszak mérlegét vonták meg. Ezek szerint 1896-ban 63 825 utast szállítottak, a bevétel 26 685,80 Ft volt. 1897-ben 252 603 utas után 100 683,53 Ft volt a bevétel. Áruszállításból 1896-ban 21 991 q után 263 440,85 Ft, 1897-ben 84 907 q után 96 209,08 Ft volt a bevétel. A 15,5 hónap üzleti feleslege 122 979 Ft 82 kr., nyereség egyenleg gyanánt 115 781 Ft 57 kr. A forgalomban levő 31 692 db elsőbbségi részvény 1898. július 1-i esedékes szelvénye 3,6 százalékkal, részvényenként 3 Ft 60 krral váltható be. A legmagasabb bevételt a III. o. adta 63 078 Ft 88 kr, az I. o. 5942 Ft 34 kr. volt. A legtöbb utas Balassagyarmaton váltott jegye. 35 850 fő.¹⁰⁴

A LOSONCVIDÉKI HÉV

Losonctól északra elterülő területeknek a vasúti forgalomba történő bekapcsolására a korábbi, már ismertetett vasúti tervekben túl csupán 1891-ben került sor, amikor br. Baretta földbirtokos és érdektársai július 11-én előmunkálati engedélyt kaptak Losonc—Poltár—Rimaszombat és Berzence—Szinó-bánya, Faskasvölgy, valamint Poltár—Zlatnó közötti vasútvonal kiépítésére. Ugyanis ez a terület iparilag igen fejlett volt, számos üvegyár és vasgyár épült itt. Az erdőségek további értékeket jelentettek. A vasúti tervek 1893-ra elkészültek, de a közigazgatási bejárásnál végül is nem fogadták azt el. Török Zoltán, Losonc polgármestere és érdektársai 1894. február 14-én előmunkálati engedélyt nyertek a Losonc—Poltár HÉV és Berzence—Szinóbánya közötti keskenyvágányú vasút megépítésére. A tervek részben azonosak voltak a Baretta és Kuchinka üvegyáros által tervezett 1891-es vasúti tervvel. 1894. április 15-én br. Baretta nevére kiállított engedélyt Török Zoltán és érdektársai: Deutsch Bertalan, Kramer Jakab, Eleőd Józsa nevére írtatták.¹⁰⁵

1895-ben került a közgyűlés elé Törökék terve, amelyben Losonc város 25 000 forintot szavazott meg a Losonc—Poltár HÉV törzsrészvényeire. A fedezetre kölcsönt szándékoztak felvenni, mivel a vasutat „nemzetgazdasági érdek”-ből tartják szükségesnek. Az engedélyesek kérvényét a májusi közgyűlés tárgyalta. A vármegye tvh. bizottságának határozatából ismeretes, hogy a vasútépitési alapító bizottság elnöke Török Zoltán lett. A törzsrészvények jegyzése fejében a vármegye 50 000 forint hozzájárulást szavazott meg. Érdemben azonban csak akkor fog hozzájárulni, ha az építési tőke meg lesz alapítva és annak 30 százaléka kimutatható, illetve a tervek és a költségvetés is elkészül. Török Zoltán felmentést akart kérni e feltételek alól, de a megye ragaszkodott a törvényhez. Ezért az alapító társaság úgy döntött, hogy de-

A LOSONCVIDÉKI-HÉV TÉRKÉPE

Tervezett vasút - - - - -

Megépült vasút —————

cemberig mégiscsak elkészítik a terveket. A tervezések időpontjában az alispáni választáson Török Zoltán győzött, így Scitovszky János után ő lett az alispán.¹⁰⁶

A választási győzelem után újult erővel indult meg a tervezés. A vasútépítéshez 1 200 000 forintra volt szükség. Az előiránvzott alaptőke fedezésére 420 000 Ft-nyi törzsrészcsemetét kellett jegyeztetni. A vármegye 50 000 Ft, Losonc 25 000 Ft, az érdekelt községek 35 100 Ft, br. Baretta 50 000 Ft, Kossuth János cég 30 000 Ft, Deutsch Bertalan 25 000 Ft, Magyar Kereskedelmi Bank 60 000 Ft-ot ajánlott fel. Ezek ismeretében most már a minisztérium felé terjesztette a terveket 1895-ben Török Zoltán, a Losoncvidéki HÉV elnöke. A közgazgatási bejárást is meghatározták 1895. augusztus 22-ére.

A fennálló kétféle vasúti terv érdekeltjei 1896. június 20-án azt az értesítést kapták, hogy az előmunkálati engedélyeket csak egy kellően kivitelezett terv és érdekelttség fogja csak megkapni. 1897. december 3-án jelentkezett Dub Albert bécsi bankár, mivel megvette a gr. Forgách-féle kokovai uradalmat, hogy saját pénzén Kokova—Poltár közti 16 km-es távolságon vasútvonalat fog építeni, és ezt a következő évben a forgalomnak átadja. A hosszas tárgyalások és egyezkedések után 1897-ben hivatalosan is létrejött a Losonc—Poltári HÉV, a Losonc—Kálló—Berzence—Zelene—Poltár rendes vágányú és ebből Berzencénél kiágazó Szinóbányáig, illetve Katalin-hutáig húzódó h. é. vasútvonal és Losonc—Kálló—Berzence—Zelene—Poltár—Fazekaszaluzsány irányában Rimaszombatig, majd Berzencétől egyfelelő Szinóbányáig, másfelől Bisztricska és Málnapatak, valamint Hámor-üveggyár és farkasvölgyi üveggyártelepig, végül Poltártól elágazva Cseh-Brézón át Zlatnó üveggyártelepig vezetendő h. é. vonalakra adott engedélyek egyesítéséből. Az Rt. székhelyeül Losoncot jelölték ki, de az ügyek intézését és az igazgatósági üléseket Pesten akarták elvégezni, ill. megtartani. Egyetlen kikötés volt csak, hogy ha a hozzájárulásokból 245 000 Ft nem jönne össze, a cég visszaléphet a vállalkozástól. Érdekelttség ezért nem is alakult, mert 1897. november 22-én Török Zoltán a társai nevében is minden jogát és kötelezettségét a Magyar Helyiérdekű Vasutak Rt-re ruházta át. Így most már ez a társaság folytatódtott a Losonc—Poltár—Berzence—Szinóbánya közötti HÉV engedélyezéseért. Az Rt-ről annyit kell tudni, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltisége volt, így a pénzügyi fedezetet is a bank biztosította.¹⁰⁷

Török Zoltán, mint alispán, 1898. január 27-én Pesten a Hotel Adriában szállt meg. Innen értesítette a Pesti M. K. Bankot, annak igazgatóját, hogy a bank sürgősen adja le a kérvényt a törzsrészcsemeték jegyzése tárgyában, mert a vármegye hozzájárulását csak így tudja személyesen biztosítani. Február 5-én a közgyűlés a bank kérvényét — 50 000 Ft értékű törzsrészcsemeték jegyzése tárgyában valóban tárgyalta és az alispán hathatós támogatása mellett meg is szavazta. Az összegről 50 évi időtartamú kölcsönrel gondoskodtak, ennek fedezetéül a törvényhatósági vasúti alapot szánták.¹⁰⁸

1900-ban megkezdődtek a törzsrészcsemetéjegyvezések. Nógrád megye a HÉV építési céljaira 187 400 korona kölcsönt vett fel a Pesti Hazai Első Takarékpénztár egyesülettől, november 28-án. A vármegye részéről 100 000 korona, a községek részéről 70 200 koronára volt szükség, ezt a bank 4 1/2 százalékos kamatozó kötvényekben adta. A jegyzett törzsrészcsemetékben az összeg 1/3-a az Rt. megalakulása után 30 nap alatt, 1/3-a a sínek lerakását követő 30 nap alatt, az utolsó 1/3 részt a vasútnak a forgalomnak átadását követő 30 nap alatt fizetendő be a bank budapesti pénztárába.¹⁰⁹

A Losoncvidéki HÉV nevét most, mint losonc—poltári h. é. vasút és ipolyberzence—katalinhutai szárnyvasútra változtatta, mely gyár- és iparte-
lepeket érint zsákvasúti jelleggel. Vegyük most sorjába azokat a telepeket,
amelyeket a vasút érintene: Nagyfalu: vasércbányatelep, a krompachi vas-
gyárnak szállítanak. Kálnó: Deutsch-féle, Ipolyberzence: Kostály-féle, Zelene
és Poltár; br. Baretta-féle téгла-, cserép- és kőagyaggyárak. Szinóbánya: Krá-
mer-féle vasgyár és Kossuch János-féle üveggyár. A vasút gyűjtőterületébe
esnek a farkasvölgyi, újantaltvölgyi, zlatnói üveggyárak is. A gyárak átrakó
állomása Zelene és Poltár lesz, ahonnan iparvágányok fognak kiágazni. Mál-
napatak szintén a vasút gyűjtőterületébe esik, itt a háziipar (tengelyek, kere-
kek, faalkatrészek, deszkák, kádak készítése) jelentős. A terület ipara eddig
kocsikkal Losoncra szállította áruit. Kivétel Szinóbánya volt csak, ahonnan a
vasgyár és üveggyár a MÉV lónyabányai állomásra szállított, igaz rossz he-
gyi úton.

Az összes vasút menti gyártulajdonos állítása szerint, ha a vasút kiépül
az eddig használt fa helyett a salgótarjáni szenet fogják felhasználni, a fát
pedig értékesítik, ami szintén a vasút forgalmát fogja növelni.

A vasút várható forgalmának alakulása (tervezet):

Nagyfalu	1400 vagon vasérc
Kálnó	1200 vagon chamotte téгла, kőanyag, csövek
Ipolyberzence	1400 vagon cserép, szén, kvarchomok, glaubersó, üvegáru
Zelene és az oda szállító üveghuták	1600 vagon üvegáru 700 vagon tűzifa, talpfa, faiparcikk
szállító üveghuták	2000 vagon téгла, cserép, kő, szén, edény
Poltár	400 vagon vasáru, vascső, szén
Szinóbánya vasgyár	700 vagon üvegáru, homok, szén, vasáru
üveggyár	200 vagon tűzifa
Gabona	800 vagon az egész vonal mellől
Élőállat	500 vagon az egész vonal mellől
Darabáru	400 vagon az egész vonal mellől

A teherfuvar után várható jövedelem: egy vagon után 10 korona átlag-
ban. A teherforgalom összesen: 196 400 korona. Személyforgalom: 50 000 ko-
rona. Az egész összesen: 236 400 korona. Üzletkezelőként a MÁV a bruttó
bevétel 30 százalékát kapja. Az építési tőke kamatozására 157 600 koronát
számítottak.

1899. december 18-án, a HÉV építési költségeit — tőkét — 2 480 000 Ft-
ban állapították meg. Ennek 35 százaléka 868 000 K. törzsrészesvényekben, 65
százaléka 1 612 000 K, 78 százalékos árfolyamon ez megfelel 10 330 db 200 ko-
ronás, elsőbbségi részesvénynek, valamint 4340 db 200 K. törzsrészesvénynek.
Részesvényként 10 korona kamatjövedelmet számítva, részesvényenként 12,50
koronát fog jelenteni, ami megfelel 6 1/4 százaléknak.¹¹⁰ A pesti bank
által folyósított kölcsön 1/3-át 1891. február 8-án utalták át a HÉV-nek.¹¹¹

A Losoncvidéki HÉV 28,3 km szakaszát Pollárig és Katalinhutáig 1901.
nov. 31-én adták át a forgalomnak.¹¹²

A vasút megnyitása után az alispán előterjesztést nyújtott be 1903-ban a
felvett kölcsön visszafizetéséhez szükséges újabb kölcsön tárgyában. A bank-
tól ismét kölcsönt vettek fel 194 000 K. félévi részletekben történő törleszté-
ssel. ¹¹³ 1903-ban került ismét szóba az a régi terv, hogy Zelenétől Ko-
kováig keskenyvágányú vasutat építsenek ki. Erre a vasútra a tvh. bizottság

50 évre 120 000 K. törzsrészvény ellenében 6000 K. évi segélyt szavazott meg és létesített alapot ennek fedezetére. (1,5 százalékos megyei pótdát vetettek ki.) Mivel a terv és költségvetés még nem készült el, a javaslat nem lépett érvénybe.¹¹⁴

1906-ig nem sok történt az ügyben, ugyanis annyi hírünk van, hogy a megye a Póltár—Újantálvölgy (Kokova) vasutat 100 000 korona szubvenciával fogja segíteni. A Fülel—Fazekaszsaluzsány közigazgatási bejárására 1906. szept. 14—15. között került sor. Ez a vasút a Fülel—Losonc vasútból, Füleltől 3 km-re fog kiágazni. Gömör megyébe 18,5 km hosszan nyúlik majd be. A ker. miniszter még egy vasutat javasolt kiépíteni a megyében Póltár és Kosd között.¹¹⁵

1907-ben csak a póltár—kokovai vasút építése folyt, amit sikerült befejezni 1908. nov. 26-án. A pontos neve Póltár—Korna—Újantálvölgyi HÉV lett.¹¹⁶ 1908. év a vasútépítkezésben mozgalmas volt, mert a tervezett zelene—farkasvölgyi vasútra az előmunkálati engedélyt kiadták. Az engedélyes neve nem ismeretes. Nógrád és Gömör megye küldöttsége felkereste a ker. minisztert, a Fazekaszsaluzsány—Fülel vasút érdekében, és kérte, hogy a környék agyagiparának és háziiparának érdekében tegyék lehetővé a vasúti vonal kiépítését. A ker. miniszter válaszában kijelentette, hogy a kérdést országos érdekek szempontjából fogja elbírálni, de természetesen figyelemmel lesz a környék érdekeire. 1909-ben megkezdődött az építkezés Ipolyzelene—Málnapatak—Hámor közötti HÉV néven. A vasutat a tervek szerint csak Málnapatakig akarták kiépíteni az Ipoly völgyében, de a kamara jelentése szerint újabban Hámorig fogják meghosszabbítani. Az érdekeltségi hozzájárulásokat is megszerezték, sőt a közigazgatási bejárás is megtörtént. Az építést 1909-ben akarták befejezni, úgy, hogy azt a losonc—póltári vasútból ágaztatnák ki 10,9 km hosszan a málnapataki és hámori üveggyárakig. Így az a vasút tisztán ipari célokat szolgált volna.¹¹⁷

1910-re újabb előmunkálati engedéllyel bővült a losoncvidéki vasúti hálózat. Török Zoltán ny. főispán a Fülel—Fazekaszsaluzsány h. é. vasút kiépítésére alakult érdekeltség elnöke, megkapta az engedélyt a Fülel állomásból Sávoly—Daróc, Osgyán, Fazekaszsaluzsány h. é. vasút kiépítésére.¹¹⁸

1911-ben a Rimaszombattól—Póltárig tervezett vasút kérvénye került az országgyűlés elé, amelyet 27,2 km hosszan építenének ki.¹¹⁹ Az engedély megszerzése után 1912. április 4-én Grünwald testvérek és Schiffer-cég a Rimaszombat—Póltári HÉV Rt. alakuló közgyűlését is megtartotta. Az Rt. a MÁV Rimaszombat állomásból kiindulva fogja Felsősaluzsányon át Póltárig megépíteni a vasutat. A nagy vasútépítési mozgalomnál kell megemlíteni még Losonc város tervét is, ahol Frank Dezső mérnök 1912-ben villamosvasútra nyert előmunkálati engedélyt az alispántól. A tervből azonban nem lett semmi, mert közbeszólt az első világháború. A Rimaszombat—Póltár közötti vasutat 1913. november 5-én átadták a forgalomnak.¹²⁰

LOSONC—GÁCSI HÉV

1895. augusztus 31-én kérvényezte gr. Forgách János a m. kir. államvasutak losonci állomásától Gácsfalváig helyiérdekű, gőzmozdonyú vasútvonal előmunkálati engedélyét. Az egy évre megadott előmunkálati engedélyt László István ügyvéd kapta kézhez, október 29-én. A hatósági támogatást — Losonc polgármesterétől és a gácsi járás főszolgabírójától — a miniszter külön is megígérte.¹²¹

Az engedély megszerzése még nem jelentette a vasútépítkezések tényleges megkezdését, úgyhogy két év múlva — 1897-ben — a kamarai jelentések is még mint meghosszabbított előmunkálati engedélyről írnak a vasúttal kapcsolatban.¹²²

Forgách gróf hamar túladott az engedélyen, mert 1899-ben a megyei képviselőtestülethez már Rózsa Károly, Gfréver Miklós és Grossmann Vilmos, budapesti lakosok, mint a HÉV építői fordultak támogatásért. Mivel kérelmük megalapozatlan volt (hiányoztak az építési tervek, költségek, az érdekeltségi kör, a vasút tervezett forgalmi adatai) érdemleges tárgyalására nem került sor.

Az ismételt tárgyaláson a képviselőtestület, még 1899-ben 15 000 Ft-ot megszavazott ugyan azzal a kikötéssel, hogy a vasút megnyitásától kezdve —, de 1902-nél nem előbb — a közúti költségvetésből 50 évig kavicsolás címnél elért megtakarítás terhére évi 800 Ft járulékkal segíti a vasutat. A losonci gőzmalom felmentést kapott a vármegyei közúti alapba fizetendő 100 Ft alól, mivel a vasútja — a majd megépülő — gácsi vasút részét fogja képezni. Gács község is úgy határozott, hogy évente garántál 800—1000 q kocsirakományt, a hiányzó szállítás után pedig a vasutat kárpótolni fogja kilométerenként 5 korona, q-ként pedig 5 fillérjével.¹²³ Az engedélyesek azonban a kellő tőkét nem tudták megszerezni, így az érdekeltséget 1904-ben a Losoncvideki h. é. Vasút Rt. néven alakult társaság vette át.¹²⁴

A törvényhatóság ismét megszavazott 40 000 korona törzsrészcélt ellenében támogatást, ami azt jelentette, hogy 50 éven át 2000 korona évjáradékot fog adni, ha az építkezés 1905-ben megkezdődne. A ker. miniszter azonban nem engedélyezte ezt a támogatást, mert nem tartotta a fedezetet megfelelőnek.¹²⁵ Válaszukban a testület kimutatása szerint, a vasút 7 km-es fenn tartásánál 3420,90 korona megtakarítás mutatható ki, ami lehetővé tenné a támogatást. Sőt, 1905-ben a tvh. ismételten kimondta a vasút segélyezését. Losonc város 1905. április 18-án 50 éven át fizetendő 600 korona segéllyel ígérte meg a támogatást a vasútnak. Egyedüli feltétele az volt, hogy ezzel szűnjék meg a gőzmalom vasútvonala.¹²⁶

1906. július 14-én megtartották az alakuló közgyűlést, ahol Pallós Ignác vállalkozó hajlandó volt a vasútvonalat kiépíteni. A Losonc—Gács közötti vasútvonalat még ugyanebben az évben, december 18-án át is adták a forgalomnak, mintegy 10 km-es hosszúságban. Állomásai a következők lettek: Losonc—Losoncvásártér felt. m. h.—Ladó—felt.m. h.—Gács.¹²⁷

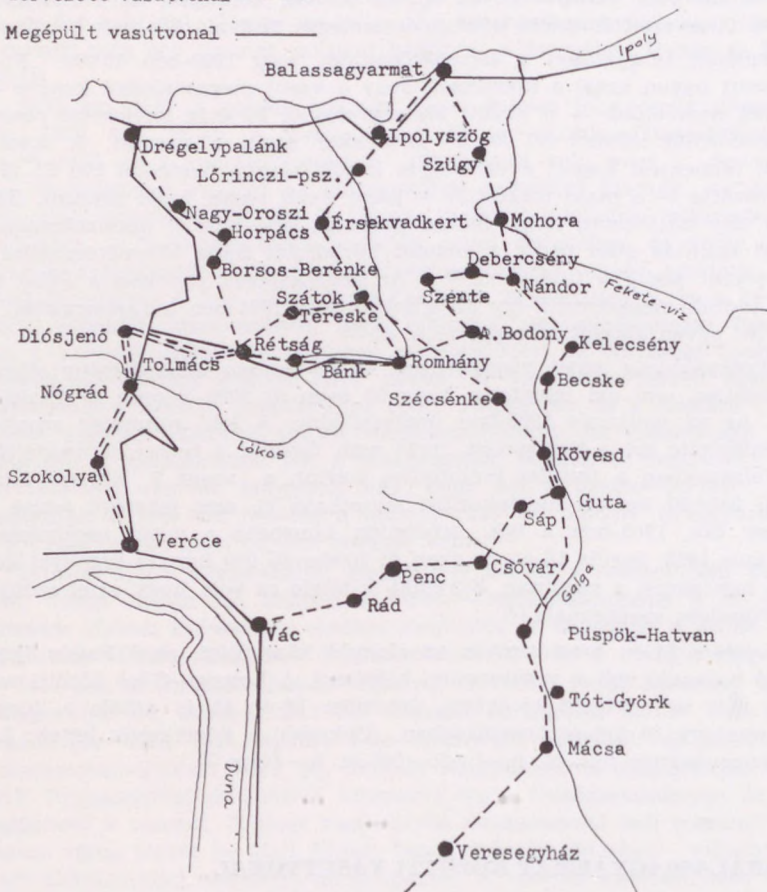
A VÁC—BALASSAGYARMAT KÖZÜTTI VASÚTVONAL

Nógrád megye nyugati területének és a megyeszékhelynek a bekapcsolódása az országos vasúthálózatba állandó problémaként jelentkezett a XIX. század utolsó évtizedeiben a megyében.

A most tárgyalt vasútvonal megnyitására 1909-ben került sor, de korábban már 1891-ben, majd 1896-ban vasutat kapott a megye, de mégis, mint az előzetes tervekben legfontosabbnak kijelölt Vác—Balassagyarmat vasúti irány jóval korábban szerepelt a közudatban.

Ezért is vázoljuk fel a címben jelzett vasút keletkezése körüli bonyodalmakat.¹²⁸ A megyeszékhelyt és a fővárost összekötő vasútvonal megépítéséről már 1883-tól van írásos anyagunk. A megyei hetilap — a Nógrádi Lapok és Honti Híradó — november 11-én „Lesz már vasút” címmel közölt egy

Megépült vasútvonal: _____

88

vasút nyomvonala részben megegyezik a majd későbbben kiépült Balassagyarmat—Aszód vasútvonallal.¹²⁸ A megyei sajtó felkarolta a tervet és hetente tájékoztatta a közvéleményt annak alakulásáról. E tudósítások alapján tudjuk követni mi is a vasútépítés körüli bonyodalmakat.

1884 januárjában úgy látszott, hogy „megyénkben ez a vasúti terv speciális érdekűnek látszik, de közvetve a megyére és vele szomszédos Hont megyére is kihatással van”.

De miért is volt fontos ez a vasút? Mint az előzőekben láthattuk, az osztrák államvaspálya társaság a Vág-völgyi vasút a Kassa—Oderberg vasút, az „éjszakai magyar államvasút” közötti terület égető problémája volt az elzártság, s az ebből adódó nagymértékű visszavettség.

Az 1880-dik évi XXXII. tc. létrejötte után figyeltek fel ezekre a területekre. A megalakult vasúti bizottság felhívással fordult a terület nagy- és kisbirtokosaihoz, mivel a megye közgyűlése 1883. december 1-én megegyezve a vállalkozóval, 12 tagú bizottságot hozott létre. Ez a bizottság indítványozta azután, hogy még ugyanez év december 17-én a szervezési munkákhoz, egy nagyobb bizottságot (77 fős) hívjanak össze. A kisebb 12-es bizottság tagjai között találjuk többek között: gróf Gyürky Ábrahámot, mint elnök, gróf Forgách Antalt, mint helyettes elnök, Pulszky Ágostot, Scitovszky Jánost, gróf Zichy Nándort, Huszár Istvánt, Hoffmann Jakabot.

Ez a névsor is igazolja azt a megállapítást, hogy nemcsak az inkriminált Salgótarján—Pest vasútnál, hanem a vicinális vasutaknál is a bányabirtokra támaszkodva, földbirtokosok és tőkések egyesültek vasútépítésre a jó üzlet reményében.

A vasutat 65 km hosszúságban tervezték meg és úgy számítottak, hogy kilométerenként kb. 25 ezer forintba fog kerülni. Az építési költséget 1 800 000 forintban állapították meg és az ennek fejében kibocsátandó törzsrészvények teljes részének (egy negyede) megvásárlásával a megye hozzájárulását kérték —, mindenki vagyona és érdekeltisége arányában — a vállalat létrehozásához. A befizetendő összeg ellenértékéként az aláírók törzsrészvényeket kapnának, így „a részvényes a törzsvagyon részvénytulajdonosává válik”.¹³⁰ „Itt az idő és alkalom, mikor a megye középpontja vasúthoz juthat. Ha ezen időt elhanyagoljuk... évtizedek fognak átröpülni vidékünk felett anélkül, hogy egy vasútról lehetne álmodni” — írja a lap egy hónappal későbbi számában. Ugyanis megkezdődtek hét csoportban az aláírásgyűjtések. Balassagyarmat város 1884. február 17-i közgyűlésén a szerény anyagi lehetőségeire hivatkozva csak 5000 Ft-ot ajánlott fel, de megalakított egy vasúti bizottságot, mely hivatva volt a vasúti részvényesek gyűjtésére. A balassagyarmati pénzüntézetek 25 000 forintot adtak, a 357 számba jöhető polgár közül 14-en jegyezték csak részvényt 8600 Ft összegben. Így az építéshez szükséges tőke csak 38 600 Ft volt. A még szükséges 300 000 Ft összegyűjtésénél a vidéki érdekeltiségre gondoltak.

A megye székhelyén gyorsan gyűltek az aláírások, alig akadt valaki, aki az előjegyzéseket visszautasította volna. A sajtó áradozott: „Annyi erkölcsi és anyagi biztosíték van ezen bizottságban, hogy bizony nem 400 000 ezer forintot, de milliókat reája bízhatnánk”. A városban két hét alatt 69 400 Ft-ot jegyezték. Ezután küldték ki vidékre az aláírási íveket.¹³¹ Március 9-én Balassagyarmaton befejeződtek a gyűjtések, „most mutassa meg a vidék, hogy a haladást a maga jól felfogott érdekeit... elő tudja mozdítani”.¹³²

Március hónapban a megyében már 121 900 Ft-ot jegyezték elő. Ebben természetesen benne volt a Balassagyarmat által aláírt törzsrészvény összege

is. A sajtó Vác reagálását várta, mivel a szárnyvonal előnyeivel kecsegtette a várost. Vác végül is megszavazta a támogatást, de a Hont megyei érdeklődés csekély volt az édekeltség iránt.¹³³

Áprilisban a vasút kérdése lassan, de biztosan haladt a megoldás felé. A sajtó optimizmusának az oka az lehetett, hogy a vidéki aláírásgyűjtések beindultak, és a hónap végére már 163 000 Ft-ot gyűjtöttek össze. Április 24-én Landau Gusztáv vasúti felügyelővel bejárták a kérdéses területet szakértői vélemény céljából.¹³⁴

A bejárás során a fentiekben már vázolt útvonalat, mint a legrövidebb és legkedvezőbb útvonalat ismét javasolták megépítésre. Május közepéig a szomszédos Hont megye még nem jelezte hozzájárulásának mértékét. Felröppent az a hír is, hogy Zichy seniorátusi uradalom 60 000 Ft-ot fog aláírni.¹³⁵ A hír azonban csak hír maradt. Szeptemberben annyi változás történt, hogy Falk Zsigmond és társai a pálya nyomjelzési munkálatait elvégezték és úgy ígérték, hogy a költségeket a tervek szerint októberben nyilvánosságra hozzák. Novemberben elterjedt a megyében az a hír, hogy az osztrák vasipályatársaság Ipolyságról Balassagyarmatra meghosszabbítja vasútvonalát és így a „Vác—b. gyarmati vicinális vonal tervezete teljesen elejtetnék”. Ez a hír azonban még megerősítésre várt.¹³⁶

Közben, októberben tovább folyt a gyűjtés. Forgách gróf, aki a bizottság elnökhelyettese volt 50 000 Ft-ot ajánlott fel. A hír jól volt időzítve, mert ismét lendületet adott a vasút lassan megfeneklett ügyének. Október 15-én a 12-es bizottság értekezletre gyűlt össze Balassagyarmaton. Kedvezőtlen hangok uralkodtak, egyesek már új irányokat is javasoltak, (Tereske, Romhány felé) és úgy tervezték, hogy november 13-ára befejezik az aláírások gyűjtését és felkérlik az alispánt, hogy támogassa a javaslatukat. A kedvezőtlen hangulatnak az volt a forrása, hogy azok a községek, amelyek például 3000 Ft-ot írtak alá, vasútállomást is akartak, míg a tereskei és a romhányi érdekeltség beadványa „varga betűt” csinált volna a vasútvonalból. Az érdekeltek összehívásának idején, már 240 000 forint volt összegyűjtve. A vállalkozók által elkészített tervet az értekezleten bemutatták. A vasút költségvetése 1 275 000 Ft-ra emelkedett, így a 65 km hosszú vonal közel másfél millió Ft-ba fog majd kerülni „a finanszírozással együtt”. A vicinális vasutakra vonatkozó törvények szerint a költségek 3/5-e elsőbbségi kötvényekkel, 2/5-e törzsrészcévekkel lesz fedezve. A vállalkozók 600 000 Ft erejéig kérték a részvényeket aláírással összegyűjteni. Így az eddig megjelölt 400 000 Ft-on felül, még 200 000 Ft-ot kérnek a vállalkozók. Novemberre már 11 hónapja húzódott a vasútépítés ügye. Összegyűlt 300 000 forint. A hiányzó 100 ezer forinthez Nógrád megye 70 ezer forintot vállalt, ha Hont megye 30 ezer forintot fizet. A megyei sajtó a „lenni, vagy nem lenni?” kérdéssel jellemezte a vasútügyi állását. Az érdekeltség már nem támogatta teljes mértékben a vasútügyet, mert Nógrád megyében az egyetlen vasút Hatvantól Losoncig épült meg, így az a megye szélén húzódik. Fülek felé a hegyek zárják el a megye középső részétől. A Vác—Balassagyarmat országút a megye délnyugati részén húzódik és így a kettő közt elterülő táj jellemzésére jól illik a magyar protestáns népiskolákban használt „kistükrök” verssora: „Nógrád — vármegyében kell járni nagy sáron”.

A vasútügyet most már a megye közgyűlése elé terjesztették, hogy az a közmunkaváltságból kapjon fedezetet.¹³⁷ Az egyre sürgetőbben jelentkező igény arra készítette a törvényhatósági bizottságot, hogy saját maga vegye kézbe a megye nyugati vasútvonalának kiépítését. A gépezet beindult.

A Nógrádi Lapok 1885. január 4-én már úgy ír, hogy a Balassagyarmat—Vác közötti vasút Nógrád megyének és Hont megyének életkérdése. A vasút vízmosásokon, kipusztított erdők helyén, kiszarolt szántóföldeken, kipusztult szőlőkön, gondozatlan réteken fog majd keresztülhaladni. A végpont Budapest lesz „a mindent fölemésztő gyomor” és így a vasút menti vidéknek majd lesz kire dolgozni. Balassagyarmat vidékén is úgy számolnak, hogy a vasút megnyitása után virágzó szarvasmarha- és baromfitenyésztés fog kialakulni a főváros szükségleteinek megfelelően. Túlás azonban már a lelkesedés abban, hogy „a palójtai, kürtösi, zellői, herencsényi, surányi, halápi, becskei több vidékbeli hegyek tele vannak közzénnel, ami ha nem eléggé versenyképes is a tarjáni közzénhez viszonyítva, de gyári használatra felbecsülhetetlen tüzelő”. Föltételezik még azt is, hogy van a vidéken békasó (kvarc — Sz. F.), hogy üveggyárak keletkezhessenek, s erre a majdan virágzó bortermelésnek lesz nagy szüksége. A „tervezett vasút mentén fekszenek Nógrád megyének legszámsabb, s a legnevesebb szőlőhegyei, amelyekhez csak az ecsegi, kozárdi és jobbágyi szőlőhegyek hasonlíthatók”. A tervezésben már eljutottak odáig, hogy a vasút nem áll majd meg Balassagyarmatnál, hanem Szécsényen keresztül Pálfalván fog egyesülni a pest—losonci fővonallal.

Nem tartották lehetetlennek azt sem, hogy egyenesen Losonccal épülne ki a kapcsolat és a vasút a megye közepén végigvonulva, majd a vicinális utak helyreállításával a megye legnagyobb részének érdekét fogja szolgálni. Májusban két éve lett annak, hogy a vasút ügye megindult, össze is gyűlt 400 000 forint kötelező aláírás. (Közben gróf Forgách Antal a végrehajtó bizottság prominens tagja meghalt.) A Nógrádi Lapok májusban úgy érezte, hogy tenni kell a vasút érdekében valamit. Elhatározta, hogy leleplezi azokat az egyéneket, akik megszerezték a concessiót, s mindezt azért, hogy ismerjék meg szemlől szembe, kik ők, mik ők. Mit akarnak, van-e bennük erkölcsi és anyagi garancia, vagy csak egyszerű sápkeresők, vagy svindlerok. Ha ezekkel nem lehet eredményt elérni, gondoskodni kell más vállalkozókról más társulatról, vagy pedig más megyék mintájára a vármegye vállalja el a garanciát. Az újságcikkre Scitovszky János alispán május 10-én csak annyit közölt: „Lassan haladj tovább érsz!” Hogy miért mondhatta ezt az alispán, arra választ június 7-én kapunk, amikor a megye tavaszi közgyűlésén (május 26.) maga az alispán terjesztett be egy indítványt a megyei vasút létesítése tárgyában.¹³⁸ A közgyűlés által elfogadott tervezet eltért az eddigi vasúti iránytól, mivel nem Vácot, hanem Gödöllőt fogadta el végpontnak. Az irányt célszerűbbnek és ami főbb, hazafiasabbnak találták, mert az új irányban a vasút sokkal gazdagabb vidéket érint majd és a magyar államvasutakhoz fog csatlakozni.

Az alispáni előterjesztésből megtudjuk azt is, hogy a vicinális vasutak életképességének a feltételei a következők: a vasút helyes irányának megválasztása, az építési tőke alacsonyysága, az olcsó pénzforrások megteremtése. Ezek figyelembevételével helyesnek találja ugyan a Balassagyarmat—Vác irányt, anélkül, hogy azt feltétlenül és minden körülmények között legjobbnak tartaná. Arra az esetre, ha az osztrák államvaspálya társasággal előnyös szerződést nem tudnak kötni, a következő új irányt jelölik ki: B.-Gyarmat—Lókosvölgy egy részén át a Galga-völgy felhasználásával Veresegyház, Szanda érintésével Gödöllőnél csatlakozna a magyar államvasutak budapest—hatvani fővonalához. A vicinális vasutaknak a jövőben „az érdekeltség pénzével az állam méltányos és törvényileg megengedett segélyével és a törvényhatóságok hitelével kell kiépülnie”. Az új vasutat megkülönböztetésül ekkor nevezték el „Nógrád vármegyei vasút”-nak. Hosszát 62—65 km-ben állapították meg. A tervek szerint egy kilométer 20—22 000 forintba fog kerülni. Nógrád megyét

35 km, Pest—Pilis—Kiskun megye területét 30 km hosszan szelné át. Jellege-nél fogva völgyi vasút lenne, ami az építési költségekben úgy jelentkezik, hogy 430 000 Ft-tal épülne ki. A vasút részvénytársulati alapon fog szerveződni, részvényesei a következők lennének: a koronaadalom 170 000 forinttal, Nógrád megye 238 000 Ft-tal, a Nógrád megyei érdekeltség 300 000 forinttal, Pest—Pilis—Solt—Kiskun megye 461 540 Ft-tal. Állami segély 260 000 Ft. Így alakult ki a végösszeg 1 430 000 Ft.

Az alispán szerint az állam, a posta és távirda — szolgálat fejében — adná a 260 000 forintot, a koronaadalom 160 000 forintjával a maradék 1 000 000 forint. Ezt az összeget a két megye felosztaná egymás között úgy, hogy Nógrádra 538 460 forint jutna. Ebből fedezhetőnek látszik az érdekeltség részéről 360 000 forint, a fennmaradó 238 460 forintot a törvényhatóság hite-lének igénybevételével kell biztosítani. Az összeg fedezetéül az 1883. évi XV. tc. 9. § alapján a közlekedés céljára engedélyezett 3 százalékos pótdát lehet felhasználni. Végül az indítvány közli a vonal útvonalát is: Gödöllő—Szanda —Veresegyház—Mácsa—Tótgyörök—Püspök—Hatvan—Acsa—Guta—Kövesd—Szécsénke—Szátok—Vadkert—Lőrinci Psz.—Balassagyarmat. Erre az útvonal-ra fogják kérni az előmunkálati engedélyt. Az alispáni felterjesztésre a keres-kedelmi miniszter 1885 decemberében megadta az előmunkálati engedélyt.¹³⁹

Közben folyt a tárgyalás a váci irányról is a honti érdekeltséggel, akik 30 százalékot vállaltak is a költségből. Nógrád megye azonban a költségek felezését tartotta méltányosnak. November 23-án Oberrecht János és két társa, akik a Belga Bank megbízottai voltak, a Rákos—Balassagyarmat vonal enge-délyeseiként felkeresték az alispánt, aki természetesen nem bízta a vállal-kozókat a megye támogatásáról. Az okokat már ismerjük, hogy az alispán miért volt elutasító.¹⁴⁰

Éveken keresztül azonban csak ígérték az építkezés megindítását, sőt már Gödöllő helyett Aszód állomás került fel a tervezetre. (Az Aszód—Balassagyarmat vonal kiépítését külön fejezetben tárgyalom, ezért itt csak néhány összefüggés megvilágítására szorítkozom a váci vasúttal kapcsolatban.)

1890. április 3-án, állandó választmányi ülésre került sor az aszód—balas-sagyarmati vasút ügyében. Itt szólalt fel Pulszky Ágost, aki szerint a vasút csak transzverzális lehet, amely keresztül szeli a megyét. Az aszódi vasút csak 35 km hosszan épülne ki, s mivel a Budapest—Losonc vasút a megye keleti felén húzódik az lenne a helyes, ha a Verőce—Losonc vonal az Ipoly völgyé-ben épülne ki. (Ez a régi Vác vasúti irány — Sz. F.) Felhívta a figyelmet arra is, hogy a kürtösi, becskei, herencsényi szén gyenge minőségű, így piacot alig fog találni. Sréter Alfréd, Pulszky javaslata ellen foglalt állást. A Verőce—Balassagyarmat és a Vác—Balassagyarmat vasutat ellenezte, mert ezt a kormány sem támogatja, s ellenkezik az osztrák államvasút érdekeivel is. Természetesen ezek után a Scitovszky-féle Budapest—B. Gyarmat tervet támogatta. Szontágh Pál is az aszódi vasutat javasolja kiépítendőnek. Szavazásra került a sor, s az alispáni indítvány mellett szavazott 17, ellene 16, tartózkodott 15 fő.

Eközben Rétságon is vasúti értekezletet tartottak. Laszkáry Gyula, báró Andreásky Gábor, Rónay István, Huszár László, Rosenbach Sándor és Illés Ödön megyebizottsági tagok felhívására a nógrádi járás április 13-án ült össze Rétságon. Az ülés tárgyát a Verőcétől B. Gyarmatig, s innen Szécsényen ke-resztül Losoncig építendő vicinális vasút terve képezte. Ennek a bizottságnak lett az elnöke Szontágh Pál. Laszkáry Gyula vázolta a vasút előnyeit, amely négy járást szelne át, völgyben haladna végig, s a legjövődelműbb lenne.

Elmondták, hogy nemcsak a Vác—B.-gyarmat vasút szenvedett hajótörést, hanem az Aszód—B.-gyarmat is. Csupán az ipolysági vonal fog létrejönni, mert azt egy nagy társaság szükségletei miatt építik ki. „... hogy az aszódi vonal, mely halva született gyermek, eltemetett, ez áldozatokat szívesen teszi át a verőczei vonalra” — írja a Nógrádi Lapok. Az értekezlet a következő határozatot terjesztette elő: „Miután az, hogy megyénk belső részei és székvárosa Budapesttel valahára összeköttetésbe hozassanak valódi életkérdésünkké vált és ezt legrövidebb, legolcsóbb és legjövődélmezőbb a verőczei összeköttetés által érhetjük el... ezen megcáfolhatatlan igazságtól áthatottan a Nógrádi járás értekezlete a Verőcztől Balassagyarmat és Szécsényen át Losonczig vezető, s megyénk minden lehető érdekeit felölelő vonalait tűzve zászlájára, ezzel kinyilatkoztatja, hogy ennek létrehozatala érdekében minden tőle telhető áldozatot kész meghozni”.

Az engedély megszerzésére 12 tagú bizottságot választottak. Szontágh Pál az elnök, elismerte előnyeit ennek a tervezetnek, ugyanakkor az aszódi vonalra is elkötelezte magát, amikor ígéretet tett régebben, hogy támogatni fogja azt. Az aszódi vonal ellen nem akart fellépni, mert „a megye érdeke így kívánja”. Az értekezlet végén Huszár László felszólította a bizottsági tagokat, hogy ellenezzék az aszódi tervezetet, mert a Dunával való kapcsolat előnyösebb a megye számára.

A másik vasúti terv támogatói szerint természetesen az Aszód—Balassagyarmat közötti irány az egyedüli, amelynek folytatásában Szécsény—Losonc összeköttetés kiépülhet. „Losoncczal Szécsényen át Gyarmattal vasút által való összekapcsolása legjobb megyei érdek, de országos érdek az, hogy e vonal forgalma feltétlenül a Magyar Államvasutak tényleges birtokában levő vasúti hálózatba torkolljon”. Az Aszód—Balassagyarmat irányt még fontosabbá tették a következő kijelentéssel: „e vidék egy második Salgó-Tarjánja lenne Nógrádnak” — gondolva itt a sziráki járásban található szénre.¹⁴¹

A sajtóban folyó vitát májusban lehűtötte Sréter Alfréd írása, melyben közölte Baross Gábor miniszter válaszát a vasút ügyében. A miniszter az Aszód—B.-gyarmat—Szécsény közötti vasút kiépítésére akadályt nem lát, a Szécsény—Losonc összeköttetést lehetségesnek tartja, Verőcétől kiinduló vonalat azonban nem engedélyezi.¹⁴²

Egy év múlva 1891-ben ismét változott a vasútügy állása. Az alispán jelentést terjesztett a megyei közgyűlés elé a Dejtár—Verőce hév előmunkálati engedélyezése tárgyában. A vasút a tervek szerint az Ipolyság—B.-gyarmat vasút dejtári állomásától ágazna ki, s a Lókos-völgyen átvonulva Verőcénél érné el a m. kir. államvasutakat. A kereskedelmi miniszter 1890-ben nem engedélyezte az egyelőre Romhánytól Verőceig megépülő vasutat, szintén törölte az építési költségre előirányzott 100 000 Ft-ot. Az indoklás szerint azért nem találta jóváhagyhatónak ezt a vasútvonalat, mert folytak a tárgyalások az Aszód—B.-gyarmat közötti vasút építéséről is. A megye úgy vélekedett, hogy az osztrák vasúttársulat magyarországi vonalainak államosítása folytán bekövetkező vasútpolitikai változás eredményezte ezt. A vármegye vasúti politikájának felülvizsgálata is szükséges volt már ebben az időszakban, tekintettel a több irányú vasúti tervekre. Ezért a vármegye felhatalmazta az alispánt, hogy Balassagyarmattól, vagy Dejtártól Lókos-völgy érintésével Verőceig építendő vasútvonalra előmunkálati engedélyt kérjen, azzal a megjegyzéssel, hogy az engedélytől az esetleg megépülő Aszód—B.-gyarmat vasútra nézve semmi jogi következmény nem származik.¹⁴³

A vármegye kéréséhez Losonc város polgármestere Török Zoltán azonnal csatlakozott, mert a város az aszódi vonal létrehozásában nem volt érdekelt.

A kereskedelmi miniszter leirata 1893-ban ismételtén nem hagyta jóvá, hogy a vármegye a közúti költségvetésből megtakarított összeget a verőce—lókos-völgyi vasút finanszírozására használja fel.¹⁴⁴

A közgyűlés 1894. dec. 9-i keltezés szerint mégis megszavazott 6000 Ft-ot a Lókos-völgyi vasút „tasszírozására”.¹⁴⁵ 1895-ben tovább folyik a hadakozás, a már különböző néven fellépő vasúti tervek: a Verőce—B.-gyarmat, Lókos-völgyi, Verőce—Dejtár, Duna—Ipolyvölgyi hév mind egyet akart, a Duna partról vasutat építeni, s ezzel kaput nyitni a megyeszékhelynek. (Közben 1896. szept. 11-én megnyílt a B.-gyarmat—Aszód vonal, erről azonban az előző fejezetben volt szó.)

1897. dec. 2-án közölte a Nógrád Honti Ellenzék, hogy Pázmándy Dénes földbirtokos, budapesti lakos előmunkálati engedélyt kapott a kereskedelmi minisztertől a MÁV Verőce állomásától—Szokolya—Nógrád—Diósjenő—Tolmács—Tereske—Alsó- és Felsőszátok—Romhány—Alsó- és Felsőbodony—Szen-te és Debercsény érintésével az Aszód—B.-gyarmat—Losonc hév Nándor állomásáig vezető vasútvonalra.¹⁴⁶

1898 februárjában már a vasút megalakulásáról, mint tényről írnak, mert tavasszal megtartják a közigazgatási bejárást, és megkezdik az építkezést is. „Az hírlík, hogy a vasúton a személyszállítást villamos erőre rendezik be. A vasút egyik végállomása nem Drégely-Palánk, hanem Balassagyarmat lesz”.¹⁴⁷ Márciusban az eddigi vasútterv egy szárnyvonallal bővült, ugyanis a vasútvonalhoz Rétság—Romhány vasúti elágazást építenek. Ez a vasutat a „vármegye házivasútnak” nevezte az újság, s úgy vélte, hogy gyors kiépítésére alapos a remény. Az érdekelt községek megtették a felajánlást 118 000 forint összegben. A magánérdekeltektől is kedvező nyilatkozatot kaptak, sőt a vármegye közgyűlésétől is reményük volt arra, hogy a vasút támogatására minden lehetőséget megkapnak. A tervük szerint 1899-ben megindulhat majd az építkezés.¹⁴⁸

Pázmándy ugyanis a vármegyéhez fordult 240 000 Ft-nyi törzsrészvény átvétele ügyében. A Verőce—Balassagyarmat szakaszra 180 000 Ft, a Rétság—Romhány szakaszra 60 000 Ft-ot kért.¹⁴⁹ A vármegye közgyűlése a Lókos-völgyi (Pázmándy-féle) vasút segélyezésére az állandó választmány javaslata alapján 120 000 Ft-nyi összeget szavazott meg, 1902-től folyósítandó 50 évi, 7000 Ft-os részletekben. A vasút közigazgatási bejárása július 10-én volt, s ekkor úgy látszott, hogy az építkezés ősszel megkezdődik.¹⁵⁰

A megyei ellenzéki sajtó ebben az évben úgy látta, hogy ez a vasút fogja megszüntetni a jelenlegi vasutak lassúságát, a teherszállítás drágaságát. Remélik, hogy az ipar és kereskedelem támogatást nyer általa, s vele együtt a kulturális élet is.¹⁵¹

1898 októberében Pázmándy Dénes engedélyt kapott a vasút építésére. A megyében ekkor úgy vélik, hogy ez a vasút teremti majd meg az összeköttetést a fővárossal, mert Ipolyság felé sokba kerül, Aszód felé pedig az idő sok. Novemberben meg már azt tárgyalják, hogy szükség van-e erre a vasútra. Egyértelmű a válasz, hogy igen. A távolság a főváros felé így 45—47 km lesz. Budapest—Salgótarján—Losonc vonalhossza 163 km. Ha a verőcei vonal kiépülne, a távolság 30 km-rel rövidebb lenne, és Losonctól paralell vonal épülne, ami a forgalmat megosztaná. A vasút építésére két koncesszió létezett még ebben az évben: az egyik a Verőce—Balassagyarmat, Nógrád vármegye kivitelezésében; a másik: Verőce állomástól Drégelypalánkig, Pázmándy kivitelezésében. Ekkor még úgy látszott, hogy az utóbbi terv fog megvalósulni.¹⁵²

Az új vasútról a legmegbízhatóbb ismertetést Pázmándy Dénesnek, a főispánhoz írt leveléből kaphatunk. (Ebből közlünk kivonatos részleteket.) A

vasútvonal a MÁV vasutakból ágazna ki és oda csatlakozna vissza Dejtárnál. Új vasútnyomvonalat vettek fel, mert az első tervet elutasították. Megállapítást nyert az a tény is, hogy Lókos-völgyében a jövedelmezőség csekély, tömeges szállításra nem lehet számítani. Romhánytól Dejtárig a községek nem akartak törzsrészcsevényeket jegyezni. Ezért gondolták úgy, hogy a vasutat Rétságtól Borsos-Berinkén és Nagy-Oroszin át kell vezetni. Így az erdőségek miatt nagyobb lenne a jövedelme. Nagy-Oroszi egyébként is 40 000 Ft-ot szavazott meg. Ezért a vasutat Verőcétől Berkenye—Nógrád—Diósjenő—Tolmács—Rétság—Borsos-Berénke—Horpács—Nagy-Oroszi községek érintésével vezetik majd Drégely-Palánkig. Lókos-völgye Rétságból kiágazva Bánk—Romhány községig szárnyvonalat kapna. Így Vadkert, Alsó- és Felső-Szátok, Alsó- és Felső-Bodony, Tereske, Alsó- és Felső-Petény vasúti összeköttetést kapna. Pázmándy úgy vélte, hogy a tervezett vasút vidékén jelentős köszöntelepek vannak. Ezek kitermelését csak a közlekedés hiánya akadályozta meg eddig. A tervezett transzverzális vasút hossza: 49,3 km. A szárnyvonal 10,8 km; a dunaparti rakodó szárny 1,8 km lenne. Összesen 61,5 km vasutat kell kiépíteni. A vasút jellege: mérsékelt jellegű hegyi pálya, ill. ártéri völgy-pálya. Az építési névleges tőke 44 000 Ft/km; összesen 27 104 000 Ft. Az összeg 65 százalékát a finanszírozó bank adná, a 35 százaléknyi törzsrészvényt; 948 640 Ft-ot, a vasút mentén fekvő községek, nagybirtokok és az állam fedezné. Számítások szerint az állam 270 000 Ft-ot adna, az érdekelt községek 200 000 Ft-ot a nagybirtokosok 138 000 Ft-ot, Hont megye 100 000 Ft-ot. Ez összesen 708 000 Ft. A hiányzó összeg 240 000 Ft. Mivel Nógrád megye „anyagi jólétét” hozná ez a vasút, Pázmándy természetesnek veszi, hogy a megye, a már megszavazott 100 000 Ft-on felül még 180 000 Ft-ot, a Rétság—Romhány vasútra 60 000 Ft-ot; összesen 240 000 Ft-ot, törzsrészvények ellenében megfog szavazni.¹⁵³

1899-ben az alispán a kérést kedvezően fogadta, ugyanis a tvh. bizottság a kért két vonal egyidejű kiépítésére 140 000 Ft törzsrészvény átvételét javasolta a vasút megnyitásától kezdve, de 1902-től nem hamarabb, évi 7000 Ft-nyi (50 évig) segéllyel. Ha a vasút 1902-ig nem épülne ki, a kötelezettség azonnal megszűnik.

A tvh. bizottság a vasútvonal megépülése esetén sem tartja a megyei vasúthálózatot teljesen kiépítettnek, s a már eddig is csak tervben szereplő Szirák—Hatvan, s esetleg a megyeszékhellyel való összeköttetést is közérdekűnek tartotta, sőt a Szécsény—Pálfalva közötti összeköttetést is évi 3500 Ft-nyi segéllyel fogja támogatni 1902-től. A segély fedezete — jövedelmi forrás hiányában — pótdadó lenne.¹⁵⁴

A vállalkozók a vasútépítési engedélyt — az 1901. április 18-án kelt jegyzőkönyv szerint — 1898. november 8-án kapták meg. Az előmunkálati engedélyt már több ízben meghosszabbították, többször volt közigazgatási bejárás is. A vasút irányára is több változat szerepelt. Az egyik — Nógrádverőce—Szokolya mellett Pirók völgyben lenne vezetve, a másik terv szerint — a MÁV Budapest—Marchegg vonalához való csatlakozással —, illetve azzal, hogy a vonal Nógrádverőce állomásnál, vagy esetleg harmadik állomás építése útján Vác állomásnál csatlakoznék. A pótbejárás a nógrádverőcei irányt fogadta el 1901. január 26-án. Az engedélyezési tárgyaláson Pázmándy engedményeket tett, így alakult ki a következő terv. A postát ingyen fogják szállítani és ezért 50 éven át 14 000 K. segélyt kapnak.

A vasút 555 000 K. tényleges építési és üzleti tőkéjének 35 százaléka 1 942 500 K. Ebből 842 500 K. érdekeltiségi lekötés, a posta 280 000 korona, összesen 1 millió 127 500 korona fedezve van. Szükség lenne még 820 000 koro-

nára. A beadványukra 1902. jan. 11-én kaptak választ. Ekkor szerepelt Kőningsberger József neve is engedélyesként. A minisztérium hajlandó volt a posta ingyenes szállítása fejében a megajánlott 14 000 koronát 18 000 koronára felemelni, az 50 éven át fizetendő 1888. évi IV. tc. 7. § 24 980 korona évjáradékot pedig 27 750 korona összegre felemelni. Így a postai felemelt szállítási átalány 360 000 korona, a külön állami segély összege 555 000 korona, ezért összesen 915 000 korona névértékű törzsrészcsekket vesz át az állam. A helyi érdekű vasút érdekeltiségi hozzájárulása 900 000 korona lett. A kormány az állami támogatásnak a végső határáig ment el. A még fennmaradó 127 800 K-ról a tervezőknek kell gondoskodniuk. A rendelet keltétől számított 30 nap alatt kell ezt az összeget letenniük.

A nagy számok háttéréről a jövedelmezőségi számítások adnak felvilágosítást. A Vácról vezetett vonal Drégelypalánkig 48 km hosszúságú, Diósjenőtől kiágazva Romhányig 17 km. A vasútról 2 szakvélemény is született, mely az irányt nagyjából kedvezőnek tartja. A szakvélemény a vasút jellegéről a következőket közli: szállítási szempontból a vonal fekvése kedvező, mert az egész környék és vidéke az utak fekvése folytán a vasút végpontja Vác és Budapest felé orientál. A főváros közelsége nagy vonzóerővel bír, mert jelenleg is élelmiszerek, széna, szalma, köszörű és építőkövek szállítása folyik Budapestre. A közlekedő utak nagy részének állapota rossz, járhatatlan. Ezért a szállítani való szekérfuvarja megdrágul. A vasút megnyitásával valószínűleg megszűnik a szekérszállítás, mivel a vasút díjtétele olcsóbb.

Ebben az időszakban, a tervezett vasút vidékén kb. 51 000 fő élt Vácon kívül a vasút másik végpontja B.-gyarmat, s közöttük a vidék jelentős települései találhatók, mint pl.: Nagyoroszi, Diósjenő, Romhány, Rétság. A személyforgalom kielégítőnek látszik. A területen a mezőgazdaság jelentős, mivel a szarvasmarha-tenyésztés magas színvonalú: jelentős a juh-, sertés-, baromfitartás. A filoxérajárvány előtt a vidéken kiterjedt szőlőtermesztés folyt. A gazdálkodók jelenleg földművelésre tértek át. A gabona és fa, mint a vasutat „alimentáló” két cikket kívül megemlítik azt is, hogy a vasút mentén több helyen szénelőfordulások vannak, de a szén kitermelése nem látszik valószínűnek. A szénszállítást a vasút ezért nem vette figyelembe. Hasonló a helyzet a verőcei vasércbányákra nézve is, amit a Wiegner budapesti cég művel. Mivel az érc pótanyag jellegű, a Rima véleménye szerint csak kevéssé lehet felhasználni, szállítása nem kifizetődő. A vasútnak komolyabb bevételi forrást a mész és a kő jelent. Mész Romhányban készítenek, de igen csekély mennyiségben. Ezt Budapestre és Vádra szállítják, de a jövedelmezőségbe nem lehet beszámítani. Kőbányából a vasút mentén négy is található: Bánkon homokkő, amelyet csekély mennyiségben termelnek. Mészkövet az útépitésnél használnak. A számítások szerint 100 kocsi lehet évente figyelembe venni. Nagyoroszinak mészkőbányája van, de csekély mennyiségben, csak útépitésre termelnek. Romhányi kőbánya — jó minőségű követ termel, amelyet Budapestre szállítanak. A forgalom évi 400—700 kocsira becsülhető. Ez a szám a vasút megnyitása után fokozatosan érhető majd csak el. Egyelőre a nyitáskor 250 kocsival lehet számolni.

Mezőgazdasági termelvények közül a gabona — a vasút mentén mintegy 47 000 kh-on terem. Megoszlása 20 000 kh. nagybirtok, 27 000 kh. kisbirtok. A forgalom évi 1300 kocsira tehető. A nagybirtok terményfeleslegét vasúton szállítják el, átlag 5 q és 1000 kocsi. A kisbirtokról holdanként 1,1 q-t számítanak, ez 300 kocsit tesz ki, mert a többit saját fogyasztásra használják fel. A vasút megnyitásával lehetőség lesz a termelés helyén ugyanazt az árat fizetni, mint pl. Vácon. A kisgazdaságok gabonafeleslege így 700—800 kocsit is kite-

het. A váci malom évente 1200—1500 kocsit dolgoz fel, s ebből 700 kocsi a vasútvonal vidékéről való. Ha az erdőségeket vesszük figyelembe (bükk, tölgy, vegyes) ezek jelentékeny része püspöki hitbizományi, kisebb része községi tulajdonban van. Az erdőségek területe kb. 60 000 kh. A hitbizományi birtokból 14 000 k. hold az erdők fekvése folytán nem esik a vasút felé. A forgalom az előző tervek szerint tűzifából fog állni, ami évente 2500 kocsit tesz ki. A forgalmi adatok a becslések alapján a következőképpen alakulnak:

Fa:	2500 kocsi
Gabona:	1300 kocsi
	összesen: 3800 kocsi
Kő	350 kocsi
Bor és pálinka	80 kocsi
Élő állat	120 kocsi
Gyümölcs	150 kocsi
Széna, szalma	215 kocsi
Liszt, korpa	160 kocsi
Egyéb	341 kocsi
	összesen: 5216 kocsi

A vasút várható jövedelme:

a személyforgalom minden lakosra és 2 utat figyelembe véve, (1 utazás Vácra, 1 utazás 25 km-re [1 km] 3 fill.) átmeneti forgalom Ipolyság felé. Drégelypalánk—B.-gyarmat szakaszon történő utazás bevételei: helyi forgalomban 60—120 K. átmenő forgalomban 14 400 K. áruvitel 1500 K., összesen 76 020 K. km-ként 1170 K. bevétel. Az áruforgalom csak akkor lesz nyereséges, ha sikerül olyan viteldíjat megalkotni, mely a szekérfuvarral szemben előnyt biztosít. A vasút helyi fuvarjában 170 000 K-ra lehet számítani. A B.-gyarmatról jövő forgalom a tervezett héven a MÁV vonalával szemben, 54 km-rel rövidebb: B.-gyarmat—Vác 126 km (MÁV), B.-gyarmat—Vác a Nógrádi HÉV-en 143 km. A tervezett vasúton B.-gyarmat—Vác 70 km. A tervezett hév bevételei és kiadásai a következőképpen alakulnak majd:

Bevétel:		Kiadás:	
Személyforgalom	74 520 K	MÁV önköltség,	
		szem. forg.	38 010 K
Poggyász	1500 K	Gyorsáru:	1500 K
Gyorsáru	3000 K	Teheráru:	88 613 K
Teher, helyi	170 148 K	Postaszállítás	2372 K
átmenő	13 650 K	Adó	2000 K
Egyéb bevétel	2000 K	Igazgatóság, felügyelő	
		biz.	3000 K
Kamat	3000 K	Központi iroda +	
		egyéb	6000 K
Összesen:	267 818 K		141 495 K

A tiszta bevétel 126 323 K. aktuális jelentőséggel bír a tervezett hévnek a Hont megyei vasúttal tervezett egyesítése, amire a 418/1902. sz. miniszteri rendelet is célzott. A két vonal közötti Ipolyság—Drégelypalánk 8 km-es MÁV-vonal HÉV-díjszabással üzemelhetne.¹⁵⁵ A megyei törvényhatósági bizottság 140 000 Ft névértékű törzsrészcégy jegyzését fenntartotta arra az esetre is, ha a vasút Verőce állomás helyett Vác állomásról ágazna ki. (156)

A vasút történetében 1903-ban csak annyi változás történt, hogy „Duna—Ipolyvölgyi h. é. Vasútnak” nevezték el. A megyei tvh. jegyzőkönyve szerint az építkezést 1902. dec. 30-án kezdték el. Ezért az 1900-ban megszavazott 14 000 koronás évi hozzájárulás életbelépett. A kereskedelmi miniszter jóváhagyta a HÉV-vonalak biztosítására tervezett pótdátot is.¹⁵⁷

Közben változás állt be az engedélyeseknél, ugyanis a besztercebányai kamara 1904-es jelentése szerint a HÉV-vasút engedélyeseitől Bopp és Hortvich berlini cégtől a kormány megvonta az előmunkálati engedélyt és ezek után az érdekelt községek erkölcsi testületévé alakulva kérik majd a koncessziót.¹⁵⁸ A kamarai jelentés szerint építkezés nem indult, mert a miniszteri javaslatban, mint kiépítendő vonal szerepelt a Balassagyarmat—Vác, esetleg a n. verőcei vasútvonal.¹⁵⁹ A duna—ipolyvölgyi vasút régóta vajúdó ügye csak 1907-ben közeledett a megvalósulás felé, ugyanis részvénytársaság alakult B.-pesten 7,7 millió K. alaptőkével. Az engedélyt már 1907-ben megkapták, s a megindult építkezés után 1909-re átadható állapotba került a vasút.¹⁶⁰

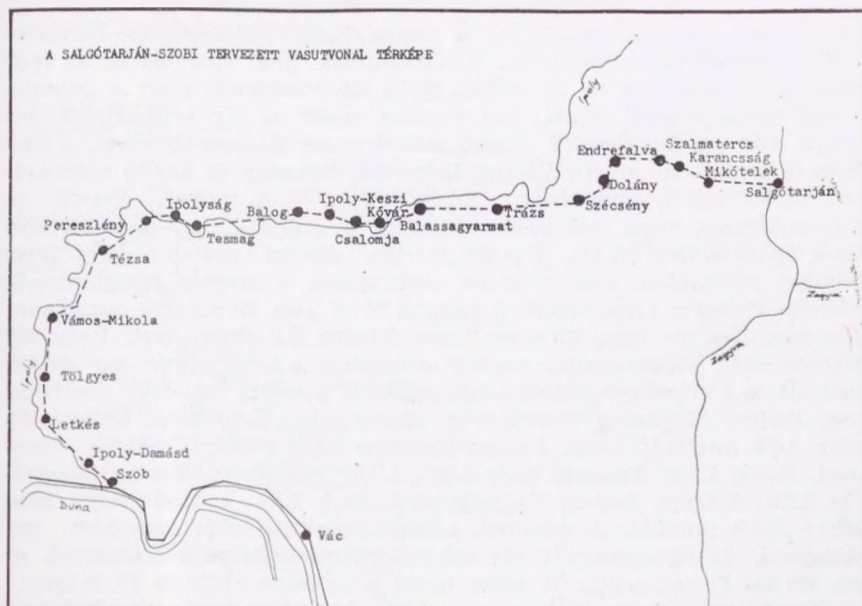
A Vác—Diósjenő—Drégelypalánk fővonal és Diósjenő—Romhány szárnyvonal átadására 1909. jún. 11-én került sor. A kiépült vasút hossza Vác—Drégelypalánk között 47,5 km. Állomásai a következők lettek: Vác—Magyar-kút—Nógrádverőce—Szokolya—Berkenye—Nógrád—Diósjenő—Borsosberény—Nagyoroszi—Drégelypalánk. A Diósjenő—Romhány szakasz hossza 17,2 km, állomásai: Diósjenő—Tolmács—Rétság—Bánk—Romhány. A vasút 100 190 K/km-be került, az engedélyben megállapított építési tőke az egész vonalra 6 511 000 K volt.¹⁶¹

Tervezett vasutak Nógrád megyében

SZOB—SALGÓTARJÁN KÖZÜTT TERVEZETT VASÚTVONAL

Az Ipoly folyó völgyében tervezett és építendő vasútvonal gondolata az 1846. július 15-én megnyílt Pest—Vác közötti vasút megépülése után merült fel. Széchenyi István 1848-ban megjelent tanulmányában erről így írt: „...ha majd egykor a Vág, Garam, Ipoly völgyén vaspálya vonuland az éjszaki hegyek lakóihoz, ez leend bizonyosan ott nemzetiségünk terjedésének a leghatalmasabb tényezője”.¹⁶²

A vasútépítés a megye délnyugati csücskénél egyre nagyobb lendületet vett. 1850. december 16-án a Vác—Esztergom vonal, 1851. április 6-án a párkány—nána—pozsonyi vonal nyílt meg. Az Ipolyvölgyében létesítendő vasút gondolata a Salgótarjánban alakuló kőszénbánya-társulat (Szt. István Kőszénbánya Rt.) programjában tűnt fel ismét 1860-ban. A vállalat a Duna felé akart kiutat találni, piac reményében. Tervük szerint a kőszénbányáktól a Duna felé lóvasutat fognak kiépíteni. Az irány kijelölésénél szerepelt Balassagyarmat neve is, mint alternatíva. A másik irányban, a Zagyva völgyében tervezte volna a vasutat Hatvanig. 1861-ben a Magyar Északi Vasút Társulat is — a Pesttel való kapcsolatkeresésében — a salgótarjáni és nagykürtösi kőszénte-

lepeket akarta összekötni a fővárossal.¹⁶³ A vasút a gömöri és szépassági bánya- és ipartelepekből Fülek felé épült volna ki, s innen Losoncig az Ipoly völgyén, s Balassagyarmattól a Galga völgyén át vezetne Pest felé.¹⁶⁴

Ezek a tervek vetették meg az alapjait a Pest—Hatvan—Salgótarján és Balassagyarmat—Aszód közötti vasútvonalnak. Az 1873-as vasúti programban a 29. tétel alatt szerepelt a Salgótarján—Szob közötti vasút is. (Kéménd—Salgótarján néven is előfordul.) A tervezett vasútvonal hossza 13,20 mérföld (1 magyar mérföld egyenlő 8354 m. — Sz. F.), az építési költsége 540 000 Ft mérföldenként, azaz 7 128 000 Ft lenne. A vasút az Ipoly völgyében haladna, amelyet többször is áthidalna. A tervezetet nemcsak Balassagyarmat, hanem az egész megye is támogatta volna.¹⁶⁵ A vasút gondolata ezek után természetesen nem halt el. 1862-ben a Felvidéki Magyar Közlöny így írt a tervről: „...bizonytalan ugyan még, valjón lesz-e vasutunk, de ha legközelebb nem kapnánk is vasutat, idők múltával az Ipoly völgye sem lesz a nélkül. Egyébiránt a vidéki városok emelkedésére nézve nem lényeges dolog a vasút, sőt nagy kérdés, valjón a bolti kereskedés és a mesterségekre nézve nem éppen hátrányos-e, mert a módosabb osztály a gyors és olcsó közlekedés által Pestről, Bécsről látná el szükségleteit, mely esetben a vidéki kereskedő és iparos nem emelkedhetik. Látjuk Vácot, melynek kereskedői, s iparos osztálya Pest által zsibbasztva van. A vasút hasznos a gazdaközönségnek, de nem a vidéki iparosoknak, boltosoknak...”¹⁶⁶

Egy évvel később a vasúttal kapcsolatban a vélemény már megváltozott, igaz ebben jelentősen befolyásolja az a tény is az újságíró, hogy tervbe vették a losonci vasút megépítését. „...Íme tehát Losoncznak és a közel vidékének vasútja lesz, az Ipolyvölgyi vonalról pedig, mely érintené majdnem egész Nógrádot és Hont nagy részének is hasznára volna — semmit, vagy éppen

nagyon kevés sötét híreket hallunk. Nógrád legnagyobb része méltán be- ismeri, hogy a szép reményekkel kecsegtető Ipolyvölgyi vonal felelhet meg egyedül azon várakozásoknak, mit e megye annak jótéteményébe helyezhet". A cikk összevetést is tesz a Szt. István Társulat által építendő és az Ipoly- völgyi vasút között, s itt az utóbbi tűnik előnyösebbnek, mert a „vonálnak hasznát egész Nógrád élvezi, eme vonalba esnek az így népességéről, mint ipar, s más egyéb üzleteiről ismert székvárosunk Balassa-Gyarmat, s ennek népes és termékeny vidéke Vácztól Losoncig, Szécsény és Kékkő vidéke, s... ezen vonal hazánk egyik legvirulóbbika volna.”¹⁶⁷ A megyét átszelő vas- útvonal konkrét terve csak 1873-ból ismert. „...célja a Pest—Losoncz vasút- nak a Salgó-tarjáni kőszén, nógrádi gyáripár, gömöri vasútak a pesti állami- vaspálya indóházával összeköttetése, amennyiben a magyar északi vaspálya indóháza Pesten a város népesebb részétől távol van, minélfogva onnan a száll- lítmányok bevitelére igen költséges, nem érintve Balassagyarmat, Ipoly-Ságh, Szécsény elég népes pontok személy szállítását”. A terv már egy évtizede elkészült és a következő településeket jelölte ki a vasútvonal főbb pontjainak: Salgó-Tarján, Mikótelke, Szalmatercs, Karancsság, Endrefalva, Dolány, Szé- csény 2.6/8 mérföld; Trázs, Balassa-Gyarmat 2.2/8; Kővár Csalomia, Ipoly- Keszi, Balog 1.5/8; Tesmag, Ipoly-Ságh, 1.7/8; Pereszlény, Tézsa, Vámos-Mi- kola 2.2/8; Tölgyes, Letkés, Ipoly-Damásd, Szob 2.2/3; a vasút teljes hossza pedig: 13.3/8 mérföld. A vasútnak természeti akadályokat nem kell majd leküzdenie. Az egyvágányú vasút mérföldenkénti költsége a számítások szer- rint 690 000 Ft lett volna. A teljes hossz kiépítésére 9 315 000 Ft kellene. A Nógrádi Lapok szerzője ínségmunka címen kívánta volna megépíttetni.¹⁶⁸

Három évvel később gr. Forgách Antal, 1876-ban indítványozta, hogy a Hont megyei vasúti bizottsággal közösen, az ipoly-völgyi, Salgótarjáni a Du- nával összekötő vasút kivitelezéséről készíttessenek tervet. A javaslat szerint a megyei mérnöki hivatal számítaná ki, hogy a tervezett vasút az általa átszelt területen milyen mennyiségű kézi és szekeres munkát igényelne, hogy „az egyes községenként megejtendő facilitások mérvét meghatározhassa”, s az építési munkáról tanácskozzék.

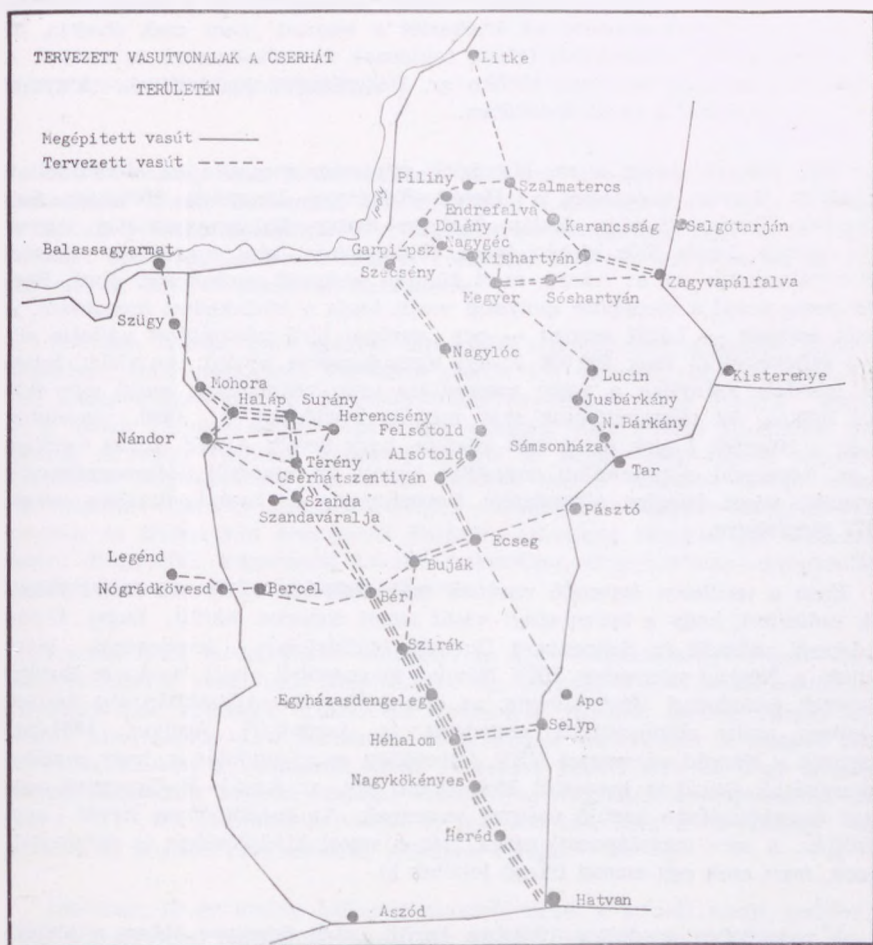
A probléma csak az volt, hogy az építési vállalkozó szerepére nem akadt jelentkező. Ennek ellenére egy bizottság alakult, melynek tagjai: gr. Forgách Antal, gr. Gyürky Ábrahám, gr. Forgách József, br. Prónay Dezső, Pulszky Ágost, Szontágh Ferenc voltak.¹⁶⁹

A Szob—Salgótarján közötti vasútvonalnak ilyen formában való kiépíté- sére azonban nem került sor. De tervek továbbra is készültek, hogy Salgó- tarjáni összekapcsolják az Ipoly völgyével.

Cserhát I. vasúti tervezet

HATVAN—BALASSAGYARMAT TÉRSÉGE

A dualizmus időszakában a megye területén kiépített vasútvonalak mel- lett egyre-másra jelentek meg a helyi érdekű szárnyvonalakra az engedélyek. Ezek a vasútvonalak az engedélyen kívül mással sem rendelkeztek. Az épít- kezők tökéhiány és megalapozatlan tervek miatt nem indultak meg. Csúpan papíron maradt nyoma a hirtelen fellángolásnak.

Ezek a vasútvonalak a megye középső részén húzódó Balassagyarmat—Aszód és a keleti, 1867 óta üzemelt Hatvan—Salgótarján vasút közötti területeket akarták áthidalni, behálózni. Három önkényes csoportosítást készítettem ezekből a tervekből; Cserhát I., II., és magányos tervek néven.

A Hatvan—Balassagyarmati HÉV létesítése tárgyában gr. Dégenfeld Lajos elnöklele alatt 1886. július 25-én Szirákon értekezletet tartottak. Lázár Mór és az előmunkálatokat végző Leinwalther N. M. mérnök beszámolt az eddigi tevékenységről. Felvázolták a vonal előnyeit, hogy pl. a természeti akadályok nem gátolják a vonal kiépítését és ezért kb. kétmillióból ki lehetne azt hozni. A vasút egész szélességében átfogná a megyét, s kiindulási állomása Hatvan lenne. Így ez a vicinális vonal alkalmas lesz arra, hogy egykor majd akár országos forgalmat bonyolítson le. A vasúti bizottság egyik tagja, Dessewffy Ottó nem volt biztos abban, hogy a kormány erre a vasúti

tervre engedélyt fog adni, mert már 15—20 évvel ezelőtt ezt a vonalat egyszer elutasították. Ennek ellenére az értekezlet a vasutat „nem csak óhajtja, de azt közgazdászati szempontból felette fontosnak és szükségesnek is tartja”. A megalakult 20 tagú bizottság elnöke gr. Dégenfeld Lajos lett, aki tárgyalni akart az alispánnal a vasút érdekében.

1886. február 10-én a m. kir. közl. miniszter megadta az előmunkálati engedélyt Hatvan állomástól a Heréd—Kökényes—Dengeleg—Héhalom—Szirák—Bér—Terény—Surány—Haláp—Mohora—Szügy—Balassagyarmatig tervezett vasútra. Lázár Mór kiskéri lakos, földbirtokos, mint engedélyes szerint azért választotta ezt az irányt, mert Hatvan kedvező csatlakozási pont. Bécs felé pedig majd a megépülő ipolysági vasút fogja a közlekedést megoldani. A vasút építését — Lázár szerint — egy „európai hírű pénztintézet vállalta el”, s az érdekeltektől csak 300 000 Ft-nyi törzsrészcémet kívánt. Az aláírt összeget fele-fele arányban a vasút megnyitása után negyedévre, majd egy évre kell fizetni. Az előmunkálatok már meg is kezdődtek.¹⁷⁰ 1890. december 14-én a Nógrádi Lapok azt a hírt közölte, hogy Sréter Alfréd Szirák kerületi o. gy. képviselő előmunkálati engedélyt kapott az Aszódtól Balassagyarmatig tervezett vasút Nándor állomásától Herencsényig és Szandaváraljáig vezető HÉV kiépítésére.

Ezen a területen építendő vasútról csak 1897-ben a Nógrád Honti Ellen-zék tudósított, hogy a herencsényi vasút ismét előtérbe került. Engel Dávid budapesti mérnök és Schoenberg Gusztáv földbirtokos, herencsényi lakos szintén a Nógrád vármegyei HÉV Nándor állomásából akart Haláp és Surány községek érintésével Herencsényig, az ottani Hermina köszénbányáig vasutat kiépíteni, amire előmunkálati engedélyt is kaptak.¹⁷¹ Amikor 1896-ban megnyílt a Nógrád vármegyei HÉV, felvetődött az a gondolat is, hogy a selypi cukorgyártól Szirákon keresztül Mohorának egy, az Aszód—B.-Gyarmati vasúttal összeköttetésbe kerülő vasutat terveznek. Az engedményes nevét nem közölték. A terv megalapozatlansága már a vonal kijelölésében is megmutatkozott, mert csak egy eszmei irányt jelöltek ki.

A vasútépítés gondolata 1904-ben került ismét felszínre ebben a térségben, közel hasonló vonalvezetéssel, mint a régi tervek. Hatvan—Magyarnándor—Mohorai HÉV-re előmunkálati engedélyt kapott Wohl Adolf losonci vállalkozó. Ez a vasút, eltérően a többiektől, keskeny nyomtávú vonal lett volna, s a MÁV Hatvan állomásától Herédkökényes—Héhalom—Dengeleg—Szirák—Bér—Terény—Haláp községek érintésével Mohora, vagy Nándor állomásig, ill. egy másik változat szerint Lőrinci állomástól Héhalom—Dengeleg—Szirák—Bér—Szanda községek érintésével Nándor, vagy Mohora állomásig vezetne. A vasútvonal létesítésének kérdése az első világháború előtt kapott ismét publikációt. Ekkor már csak a Nógrád vármegyei HÉV vonalától Kiskérig akarták a vasutat kiépíteni.

1913-ban gr. Pappenheim Sigfried földbirtokos, iszkaszentgyörgyi lakos, Magyarnándor és Mohora községek között a vasútvonal alkalmas pontjából Nagyhaláp és Terény községek érintésével Kiskér pusztáig h. é. vasutat akart építeni, amire az előmunkálati engedélyt is megkapta egy évre. A vasút végállomása a bujáki bányatelep lett volna.¹⁷² Természetesen egyik változat sem épült ki. A vasúti tervek elhalását nemcsak az I. világháború, hanem a megalapozatlan tervezés és tőkehiány is elősegítette ebben a térségben.

HATVAN—SZÉCSÉNY TÉRSÉGE

Szirák község, mint járási székhely 1888-ban elhatározta, hogy vasúti összeköttetést létesít Hatvannal. Gr. Dégenfeld Lajos elnöklete alatt bizottság is alakult a vasút megépítésére. A kezdeményezés azonban csak 10 év múlva bukkant fel újból, amikor a megyei közgyűlés 1898-ban ezt a tervet is, mint „új vasutat” 3500 Ft segélyben részesítette.

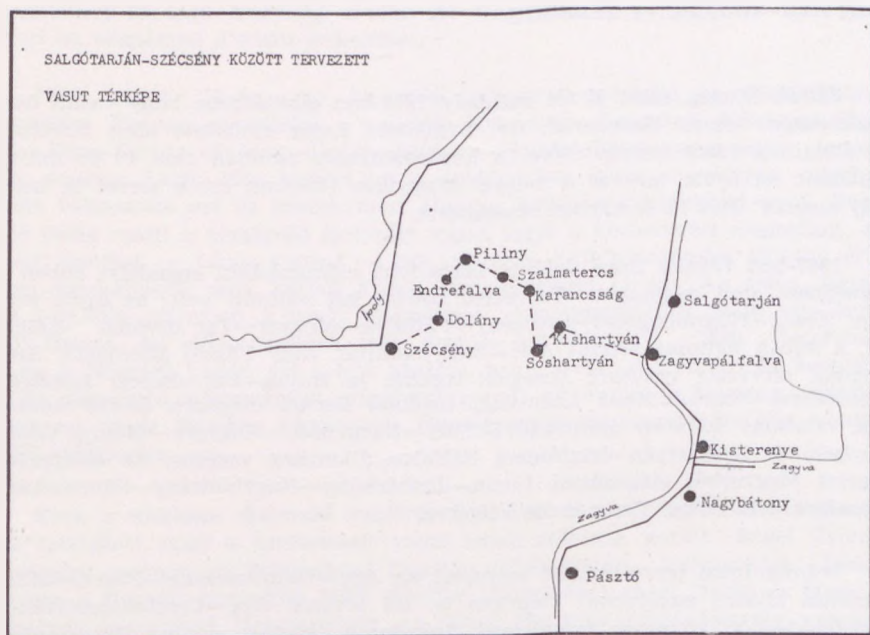
1907-ben Ivánka Imre dolányi lakos kért előmunkálati engedélyt ebben a térségben, amit megkapott. Tervezte szerint két változat volt: az egyik szerint Ecseg—Nógrádkövesd—Szécsény—Pálfalva—Megyer—Tar útvonal épülne ki, a másik változat szerint Apc—Zagyvaszántó, vagy Pásztó állomástól Szécsényig tervezett vasútból Ecsegnél ágazna le Buják—Bér—Bercel községek érintésével Nógrádkövesd állomásig, továbbá Bérnél elágazva Szirák községig, valamint Szécsény állomástól Dolány—Garpi pszt.—Nagygéc—Megyer—Sóshartyán és Kishartyán érintésével Pálfalva állomásig vezetne. Az elképzelés szerint Megyerből elágazással Lucin—Jusbárkány—Nagybárkány—Sámsonháza községek érintésével Tarig lenne kiépítve.

Ivánka Imre tervei között szerepelt az Apc—Nagyszécsény—Pásztó—Mátaszőlös közötti vasútvonal kiépítése is. Az útvonal Apc—Cserhátszentiván—Felsőtold—Lóc községek érintésével Szécsényig vezetne, esetleg Pásztó állomástól Mátaszőlös—Lóc érintésével Szécsénynél csatlakozna a megyei HÉV vonalába. Ezeken a vonalakon kívül engedélyt kapott arra is, hogy Nógrádkövesd állomástól Legénd községig szabványos nyomtávú szárnyvonalat építhessen ki.¹⁷³ Az Ivánka-féle vasúti tervek azonban még a tervezésig sem jutottak el, pusztán csak elméleti jellegűek voltak.

1909-ben, 11 év múlva hallatott magáról ismét a sziráki vasút, amikor is a sziráki járásban mozgalom indult egy új helyi érdekű vasút építésére Szirák—Hatvan között. A mozgalom hatására 1910-ben Nagy Sándor és Okolicsányi József budapesti és sziráki lakosok előmunkálati engedélyt szereztek a Nógrád vármegyei HÉV Szécsény állomásától Nagylóc—Felső- és Alsótold—Cserhátszentiván—Ecseg—Buják—Szirák—Egyházasdengeleg—Héhalom érintésével a MÁV selypi állomásáig, ill. Héhalom—Nagykökényes—Heréd községek érintésével Hatvan állomásig vezető vasútra. A tervek szerint egyelőre csak Hatvan—Selyp—Buják vonal épülne ki.¹⁷⁴ A tervezett Hatvan—Szécsény közötti vasút közigazgatási bejárása 1911. március 16-án volt. Itt megállapodtak abban, hogy a „bujáki vasút” Selyp—Palotás—Héhalom—Dengeleg—Szirák községeket érintené, hossza 23,4 km lenne. 1912. április 16-án az engedélyezési tárgyalás is megvolt, de a vasút építéséhez nem kezdtek hozzá.¹⁷⁵

A terv felvetődésének a pillanatában is elhalásra volt ítélve, mert nem készítettek gazdaságossági vizsgálatot, s már két működő vasútvonal közé harmadiknak, a vonzáskörzetükbe tervezett vasút nem lehetett volna életképes. Így nem csak a háború kitörése, hanem a vasútvonal gazdaságtalansága is hozzájárult ahhoz, hogy senki sem foglalkozott érdemiül tovább a vasútvonallal.

SALGÓTARJÁN—SZÉCSÉNY KÖZÜTTI VASÚTI TERV

Mint ismeretes, Salgótarjánnak, mint a megye legjelentősebb városának a megye más helységeivel való kapcsolata, vasúti összeköttetése, annak ellenére, hogy már 1867-ben bekapcsolódott a vasúti fővonalba, nem megoldott. A vasút építésének gondolata ezen a területen is gyakran felvetődött, de mint anyagilag és közlekedésföldrajzilag megalapozatlan tervek, elhalásra voltak ítélve.¹⁷⁶

A legkorábban, 1895-ből van adat arról, hogy Szilárdy Ödön salgótarjáni földbirtokos Szécsény—Kisterenye között h. é. vasút kiépítésére 120 000 Ft névértékű törzsrészesvények jegyzését kérte a vármegyétől. Kérelmét a közgyűlés az 1897/98-as közúti költségvetési tárgyalásokra tette át, ami azt jelentette, hogy a tervet nem utasította el.¹⁷⁷

Egy év elteltével az ügy húzódása miatt Szilárdy újabb kérvényt adott be, most már 140 000 Ft támogatást kérve. Az alispán ekkor sem foglalkozott a tervvel, ezért ismételten kérvényezte, az ügyet a földbirtokos. A nagynehezen megszületett válaszból kitűnik, hogy sem tervezetet, sem költségvetést nem készített, mert ezek és a jegyzett törzsrészesvények sürgős bemutatását kérték, hogy az ügyel érdemben foglalkozni lehessen.¹⁷⁸

Az NHE 1898. augusztusi számából értesülhettünk arról, hogy Szilárdy a régi irány helyett újat jelölt ki vasúti tervének. Ugyanakkor a ker. miniszter Szécsény—Salgótarján között tervezett vasútjára az előmunkálati engedélyt további egy évre meghosszabbította. A vasút érdekében a törzsrészesvények jegyzése megindult.¹⁷⁹ A vasútépítés gondolata azonban anyagi fedezet hiányában feledésbe merült.

A XX. sz. elején Salgótarján vezetőit ismét foglalkoztatta a vasút kérdése, és felelevenítették 1922-ben, a korábban feledésbe merült Salgótarjánt Szécsényvel összekötő vasútvonal tervét. Az elgondolás ekkor sem bizonyult életképesnek. Ez a MÁV Igazgatóság állásfoglalásából is kitűnik, amikor ők a vasút helyett az előretörő autóközlekedést kívánták a közforgalom lebonyolítására beállítani.¹⁸⁰

Salgótarján város polgármestere 1922. november 27-én a ker. miniszterhez előterjesztést nyújtott be a Salgótarján—Szécsény közötti vasútvonal tárgyában. A vasutat államköltségen szerették volna kiépíteni. A nyomvonal a várostól ÉNy-felé kanyarodott volna el, Kishartyán—Sóshartyán—Karancsság—Szalmatercs—Piliny—Endrefalva—Dolány községek határának érintésével Szécsényig. Nem felesleges az indoklásból a vasútvonal célját is áttekinteni. Ugyanis a terv lényeges pontja volt az a gondolat, hogy a Hatvan—Fülek közötti fővonal és a Nógrád vármegyei HÉV B.-Gyarmat—Losonc vasúti szakasza között egy „transzverzális összeköttetés” létesítése. Ez a vasútvonal lett volna hivatva arra, hogy az említett vonalak közt a közvetlen vasúti összeköttetést megteremtse. A terv, a korábban tervezett vasútvonalak valamelyikének irányát követte volna, s így azok jövedelmezőségi vizsgálatait, itt fel lehetne használni.

De miért volt irreális ez a terv? Mint ismeretes, a vidék mezőgazdasága igen alacsony fokon állt, s ez a megépítendő vasútvonalnak megfelelő forgalmat nem tudott volna biztosítani, sőt a terület számottevő iparral sem rendelkezett. Egyetlen tényezőt lehet csak kiemelni, a Karancsság—Sóshartyán térségében található széntelepet, valamint Dolány és Endrefalva községek tulajdonában levő kőbányákat. Azonban a felsorolt ásványkincs és a kőbányák feltárása még alig kezdődött meg. A vasút kiépülése még nem jelentené az intenzív termelés megindulását. Ugyanis a széntelepek egy része Etes, Karancsalja és Karancseszi határában fekszik és ezt a bányák villamos iparvasúttal szállítják el. A karancseszi bánya szénét a fellendülőben levő közúti szállítás, autófuvarral juttatja el Litke állomásra. Egyébként is létezett egy terv arra az esetre, ha a termelés emelkedni fog, iparvasutat építenek ki Salgótarjánba. A Sóshartyán térségében levő széntelepek is vékony településük miatt intenzív kitermelésre nem számíhattak. A személyforgalom kilátásai is igen gyengék voltak. A pálya 1—1 km-ére kb. 400 fő jöhetett számításba, így jelentékeny személyforgalom sem fejlődhet majd ki.

Salgótarján polgármesterének nem volt reális alapja arra, hogy mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, hadászati szempontokra hivatkozva sürgesse az államháztartás terhére kiépítendő 28 km-es vasútvonalat. Annak ellenére, hogy a minisztérium is tudta, hogy ennek a vonalnak nincs életképessége, mégis csak pénzügyi okokra hivatkozva nem támogatta a vasútvonalat, mert „...a kellő haszon biztosítása hiányában” találta célszerűtlennek a vasutat.¹⁸¹

Hogy a vasúti tervek irreálisak voltak, igazolja ezek után a MÁV Igazgatóság véleménye is 1926-ban, amikor ezen a területen az autóközlekedés bevezetését javasolta. Különösen Salgótarján—Szécsény—Balassagyarmat és Vác felé eső területeket, valamint Hatvan—Szirák—Balassagyarmat térségét szerelték volna az autóközlekedésbe bevonni. Tervezetük szerint a következő útvonalak jöhetnek számításba:

1. Budapest—Vác—Kassa, állami út Váctól Órhalomig. Órhalom—Szécsény—Zagyvapálfalva között törvényhatósági út, Mátraverebély—Fülek—Salgótarján közötti tvh. út.

2. Sziráki járási III. sz. vicinális út Lőrincitől Zagyvaszátóig, Zagyvaszántó—Szarvasgede közötti tvh. út, Szarvasgede—Vanyarc közötti tvh. út és Balassagyarmat—Verseg közötti tvh. út.

3. Letkés—Szob—Nagymaros közötti tvh. út, Budapest—Besztercebánya—Krakkó állami út, Ipolyságújfalutól Nagyorosziig, Nagyoroszi—Patak közötti tvh. út, s végül Pataktól Dejtárig a balassagyarmati járási IV. sz. vicinális út, a budapest—kassai út leágazásáig.

1929-ben megindult a menetrendszerű autóbusszjárat Salgótarján és Balassagyarmat között. A járat naponta egyszer fordult a két város között. A viteldíj meglehetősen magas volt, 5 pengő. A MAVART-járatok megindítása némileg enyhítette az elzártságot, ami eddig Salgótarjánt jellemezte. De megoldást ezek a járatok sem jelentettek.¹⁸²

A város vezetői azonban nem tudtak belenyugodni abba, hogy vasúti terük nem valósulhat meg. 1927. március 25-én, az alispán arról értesítette a város polgármesterét, hogy a kiépíteni kért vasutat a vármegye közigazgatási bizottsága támogatja, és kéri a kormányt, hogy a munkanélküliség enyhítése céljából a vasútvonalat építse ki. Júniusban maga a főispán ígerte meg, hogy a „Szécsény—tarjáni vasutat sürgeti, reméli a közbenjáró protektorok segítségével tető alá tudják hozni az építést”.¹⁸³

Néhány évi szünet után 1937-ben elevenítették fel a vasútügyet, amikor is Korányi Kálmán megkapta az előmunkálati engedélyt a Szécsénytől Salgótarjánig, esetleg Kisterenye állomásig építendő vasútra. 1937. április 12-én Korányi levélben tájékoztatta a város polgármesterét a tervezetről. Ezek szerint a vasút a salgótarjáni állomásból ágazna ki, s a zagyvapálfalvai üveggyár mögött vezetve fordulna be az oldalvölgybe és Kishartyán—Karancsság—Endrefalva—Benczúrfalva érintésével vezetne Szécsényig. A vasút tervét pontatlanságok miatt többször is át kellett dolgozni, ezért a munkálatok megkezdése elhúzódott.¹⁸⁴ 1938. január 28-án lejárt az engedély, de március 5-én, majd 1939. február 12-én további egy-egy évre meghosszabbították. A vasúti terv végül is 1939-ben, a háború kitörését követően végleg lekerült a napirendről.¹⁸⁵

Kürtösvölgyi HÉV

BALASSAGYARMAT—NAGYKÜRTÖS—KÉKKŐI VASÚT

A megye északi, mezőgazdaságilag és iparilag hasznosítható területeinek Balassagyarmattal, a megyeszékhellyel való vasúti összeköttetésének a gondolata 1896. után vetődött fel újult erővel. Az elképzelések szerint a vasútvonal B.-Gyarmatról kiindulva Kékkő érintésével Zólyomig épülne ki. 1897 áprilisában a kereskedelmi miniszter Lindheim és Tsa. vállalkozóknak előmunkálati engedélyt adott, egy év időtartamra. A terv szerint a vasút B.-Gyarmattól az Ipolyon át Szelestyén—Erdőmeg—Zsély—Szklabonya—Kisújfalu—Kiskürtös—Nagykürtös útvonalon épülnek ki.¹⁸⁶

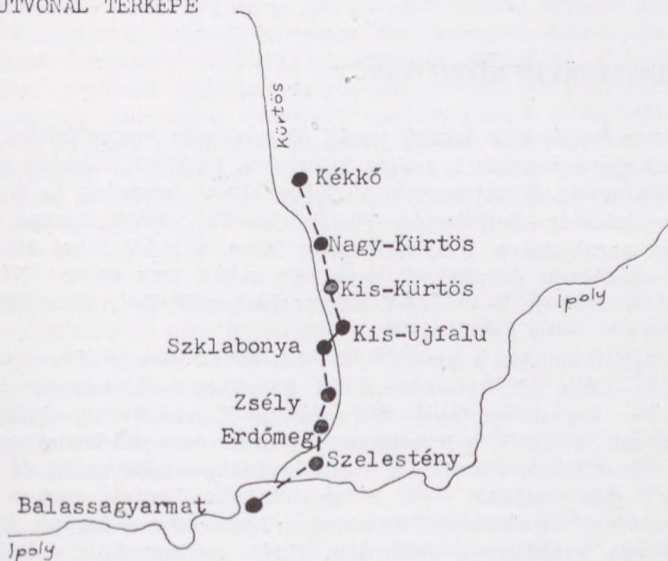
A megyei sajtó nagy örömmel fogadta az újabb vasútlétesítést: „Kétségtelen, hogy ez a nagyfontosságú vasút nagy örömet kelt minden érdekelt körökben, s nagyban elő fogja mozdítani a nép gyarapodását. Mint halljuk, többek között gróf Zichy Ferenc is számos részvényt fog jegyezni”. Április 12-én Balassagyarmaton két mérnök elkezdte a vasútvonal helyének a kimérését. A megyei sajtó úgy tudta, hogy 1897 tavaszán az építkezések megkezdődnek. A tervek szerint ez a vasút ipari jellegű lesz, mert a nagykürtösi szén ezen fogják szállítani. Azt is tudni válték, hogy üveghutát is építenek,

sőt lehetővé válik a nyersvas szállítása is, amit Nagykürtösön fognak feldolgozni. Az engedélyesek így felfokozott érdeklődés közepette kezdtek el dolgozni. Úgy vélekedtek, hogy „...kétségtelen, hogy ez lesz Nógrád megye legnagyobb forgalmú vasútvonala”.¹⁸⁷

Acház Adolf, B.-Gyarmat—Kékkő között építendő vicinális vasúttervezetét április 30-án tárgyalta B. Gyarmat város közgyűlése. Az engedélyes ugyanis 20 000 Ft-nyi törzsrészcéna jegyzését kérte a várostól. A közgyűlés felemás véleményen volt a vasúttal kapcsolatban. Voltak, akik méltatták a tervet, mert a város érdekének jobban megfelelné, mint a nánai, aszód-i vasút, mert ez az új vonal egy termékeny területet kötne össze B.-Gyarmattal. „Nagy-Kürtös kiapadhatatlan kőszénbányái olcsóbb szénrel látnák el a várost és az egész vidéket, a tervezett vonal oly alumentáló ere lenne az aszód—b.-gyarmati vonalnak, hogy a város által 90 000 Ft erejéig befektetett törzsrészcéna értékét bizonyára emelni fogná”. Volt, aki elvetette a beadványt, mint minden részletezés és garancianyújtás nélküli kérelmet. Az NHE a vasút mellett tett hitet.¹⁸⁸

A vasútépítési terv lekerült a napirendről, okait nem ismerjük. A következő híradás 1904-ből való, miután a Kamara jelentése szerint a balassagyarmat—kékkői vonal közigazgatási bejárása októberben megtörtént.¹⁸⁹ 1905-ben változás történt az engedélyes személyében és a vasút nevében. Laszkáry Gyula főrendiházi tag, romhányi földbirtokos a vármegyétől hozzájárulást,

A BALASSAGYARMAT-KÉKKŐI TERVEZETT VASUTVONAL TÉRKÉPE

valamint a b.-gyarmati városi képviselőtestülettől törzsrészvények jegyzését kérte, az általa szervezett „Kürtösvölgyi HÉV-re”. A megye tárgyalta is a kérelmet, de mivel biztosítékot nem látott a vasút megépítésére, csak a hajlandóságát mutatta ki arra az esetre, ha a vasút műszaki leírása, költségvetése elkészül, méltányos segélyben fogja részesíteni. (190) A képviselőtestület december 23-án tárgyalta az engedélyes 50 000 korona értékű törzsrészvényjegyzési kérelmét. Hosszas vita után úgy döntöttek, hogy a vasút a városnak anyagi előnyt nem jelent, így azt nem támogatják.¹⁹¹

1906-ban a kamarai jelentésben szerepel a Kürtösvölgyi HÉV Rt., mint amely 2 300 000 korona értékben kiépíti a 22,2 km hosszú vasútvonalat. (192) 1907-ben B.-Gyarmat képviselőtestülete ismételten kimondta, hogy csak akkor támogatja a vasutat, ha az Zólyomig fog kiépülni.¹⁹³

A vasútügy lassan haladt előre, a gyakorlati megvalósulás egyre jobban elodázódott, sőt a hivatalos szervek véleménye szerint is 4–5 éven belül nem fog kiépülni.¹⁹⁴ 1910-ből még mindig csak az előmunkálati engedély meghosszabbításáról van szó. A vasút ekkor Kékkőig épülne ki, a Nógrád vármegyei HÉV gondozásában.¹⁹⁵ A vasút előmunkálati engedélyét minden évben ismételten meghosszabbították.¹⁹⁶ Laszkáry Gyula 1912-ben ismét a városhoz fordult az 50 000 korona hozzájárulás ügyében. Április 20-án a képviselőtestület egyhangúlag szavazta meg a hozzájárulást. A fizetésről azonban akkor lesz csak szó, ha a vasút üzembe helyezése biztosítottnak látszik. Kikötésük az volt, hogy a társaság legkésőbb 1913-ban kezdje meg a munkálatokat. A vármegyei tvh. bizottság jóvágyta a város határozatát.¹⁹⁷ 1914 tavaszán megkezdődött a vonal kijelölése, a töltés építése, de a háború kitörése végérvényesen véget vetett a 17 éven keresztül húzódó vasútügynek.¹⁹⁸

LITKE—SALGÓTARJÁN KÖZTI VASÚT

Szécsény és Salgótarján közötti vasúti összeköttetés megvalósítása érdekében a háború előtti években is voltak kísérletek. Egyrészt Szécsény és Litke, másrészt Salgótarján, Kisterenye és Pálfalva között terveztek h. é. vasutat.

A Litke—Szécsény—Salgótarján—Kisterenye—Tar közötti vasutat gr. Keglevich István nagybirtokos, ipolykürtpusztai lakos, a MÁV litkei állomásából Szalmatercs—Ságújfalu érintésével, vagy egy másik terv szerint Nógrádmegyeren és Sóshartyánon át a MÁV salgótarjáni, pálfalvai, vagy kisterenyei állomásig szeretne volna kiépíteni.¹⁹⁹

Az I. világháború után a tervek újbóli felelevenítésére 1925-ben került sor. A Salgótarján—Litke közötti vasútvonalat, Salgótarján—Liptagerge—Karancskeszi—Lapujtó—Karancsapátfalva—Karancsalja—Karancsberény—Mihálygerge—Litke községek előljárói, a liptagergei téglagyár és a földbirtokosok kérvényezték. A miniszterium elismerte a vasútvonalnak — közlekedési és forgalmi szükségletek szempontjából — a létjogosultságát. Ugyanis ezen a vasúton akarták megoldani karancskeszi szénbánya, liptagergei téglagyár, a lapujtói andezit kőbánya termékeinek szállítását. Hiába méltányolták a helyi érdekelttség kérését, a vasútvonal államköltségen való kiépítését még csak kilátásba sem helyezték,²⁰⁰ 1927-ben az állam abba már belement volna — ha az érdekelttség annyira akarja a vasutat —, hogy egy magáncéggel építtessék azt meg — önerőből. A vasútvonalra azonban a tervezetést jelentő előmunkálati engedély megadását sem kérte soha senki.

Magányos próbálkozások vasútépítési ügyben

Kronológikus sorrendben, a fellelhető források alapján csak felvázolni lehet ezeket a vasúti terveket, mivel a tervezetesen túl több nem történt az érdeünkben. Így a közlések csak torzók lehetnek.

1. A Besztercebányai Ker. Ip. Kamara 1904-ben (86.o.) közölte, hogy Rád—Penc—Bánk—Balassagyarmat között h. é. villamos vasutat szándékoznak építeni. Blaskovich Elemér földbirtokos 1899. március 19-én kapott előmunkálati engedélyt erre a vasútra. A tervezet szerint a vasút érintette volna Rád—Penc—Nézsza—Alsó- és Felső-Pelény—Bánk községeket. 1903-ban az engedély meghosszabbítására került csak sor. Ekkor a vasút már folytatódna Bánktól Romhány—Felső- és Alsóbodony—Szátok—Vadkert—Riba érintésével Balassagyarmatig. A vasút továbbra is villamos üzemű h. é. vasútként üzemelne.

2. A Besztercebányai Ker. Ip. Kamara 1906-ban (121. o.) közölte, hogy br. Solymossy Jenő Kisterenye és Pálfalva állomások között tervbe vette egy 102 m hosszú iparvágány építését marokházi uradalmához.

3. Ivánka Imre a sok vasúti próbálkozás után 1907-ben előmunkálati engedélyt szerzett B.-Gyarmattól—Kiskürtös—Nagykürtös—Kékkő—Lest—Tótpel-sőc—Dobronya—Mátyásfalva községeken keresztül Zólyomig, majd Száspelsőc állomásból kiágazva Bábaszék—Korpona útvonalon. (Bb. Keresk. Ip. Kam. jel. 1907/135. o.)

4. 1908-ban a ker. miniszter Romhány—Galgakövesd között létesítendő vasútra előmunkálati engedélyt adott. (Bb. Keresk. Ip. Kam. jel. 1908/126. o.)

5. 1909-ben kapott előmunkálati engedélyt a Losonc—Mucsény—Kis- és Nagyromhány psz. közötti vasút. A tervek szerint a vasút Losoncnál ágazna ki, és a romhányi szénbányákig vezetne. (Bb. Keresk. Ip. Kam. jel. 1909/150 o.)

6. Mútranovák—Nádasd—Ózd közötti hév. 1912-ben a Fried Adorján és Flóris Vilmos budapesti cégnek a „Mátra—Körösvidéki egyesült hév rt.” Mát-ranovák állomásától Ivád—Pétervására—Szenterzsébet—Lelesz—Sz. Domon-kos községek érintésével Nádasdig és Nádasztól esetleg az ózd—nádasdi kes-kenyvágányú vasútnak szabványos nyomtávú vonallá való átalakítása mellett Ózdig vezetendő szabványos nyomtávú vasútra kiadott előmunkálati engedé-lyének érvényességét a lejáratától számított további egy évre meghosszabbítot-ták. Az engedély érvényessége a Kisterenye állomásból kiágazással tervezett vonalhálózatra is kiterjedt. (Bb. Keresk. Ip. Kam. jel. 1912/145. o.-uo. 1913/150. o.—BKL. 1912. 1. sz. 112. o.)

A vasúthálózat kiépülése nem alakította át a szükségletnek megfelelően a megye közlekedését, nem teremtette meg gazdasági vérkeringését. A vasút-hálózat nem volt egységes, mert a vasút fővonala az országos érdekek szerint épült, a megye központi területein pedig a helyi érdekű vasutak épültek ki. Nógrád megyén az ország két legjelentősebb vonala futott át.

Az egyik, a Budapest—Bécs útvonal, szinte csak néhány percre érintette a megye területét Nógrádverőcénél. A másik, a megye keleti részén húzódó budapest—rutka—berlini vasút volt. Ez a vasút a salgótarjáni iparmedencét szeli ketté. A helyi érdekű vasutak egyik csoportja az Ipoly völgyében épült ki és így kapott összeköttelést az akkori megyei székhely, Balassagyarmat is a fővárossal.

A helyi érdekű vasutak másik szárnya a Cserháton keresztül a Galga völ-gyében húzódott Aszódig. A megye északi iparosodott területeit az Ipoly felső medencéjében és mellékvölgyeiben húzódó vasútvonalból kiágazó szárnyvo-nalak kötötték össze a déli területekkel.

A kiépült vasút jelentősége azonban nem merült ki a szállítási lehetőségek megnövekedésében, a gazdaság más ágaira nem gyakorolt befolyást piacteremtő hatásával. A szállításokban inkább a helyi piacok összeköttetése szempontjából volt jelentős, de ebből következik az a tény is, hogy országos jelentőségű gazdasági hatása kevésbé volt érzékelhető. Végül megállapíthatjuk, hogy a létesített vasutak — talán a salgótarjáni vasút kivétel ez alól — nem álltak összhangban a megye gazdasági szükségletével, modern átalakulásával. Csak részben tudta előrevinni a megye gazdaságát, nem ösztönözve kellően, igazi multiplikátorként gyors iparosodásra, a belső termelési tényezők fejlesztésére. Hiába létesültek egymás után a vasutak, helyiérdekű és lokális szemléletük miatt a modern tőkés gazdaság kibontakozásának kiindulójává, fejlődésének döntő tényezőjévé nem válhattak.

JEGYZETEK

1. LÉDERER Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 78. p. — A kultúra világa. A technika fejlődése. Bp. 1966. 905. p. — BEREND T. Iván—SZUHAY Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon. 1848—1914. Bp. 1973. 50. o. — BEREND T. Iván—RÁNKI György: Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Bp. 1976. 108. p.
2. A kultúra világa: i. m. 916—917. p.
3. RUZITSKA Lajos: A magyar vasútépítések története 1914-ig. Közdok. Bp. 1964. 13. o. — Technikai fejlődésünk története 1867—1927. Bp. 1929. Vasdinnyei Pál és Seidl József: Vasúti hálózatunk fejlődése: 365—368. p. — A kultúra világa: i. m. 920. p. A kamatbiztosítási rendszer: a magántőke bevonása a vasútépítkezésbe, különösen Poroszországban terjedt el, majd nálunk is meghonosodott. Lényege az volt, hogy az állam a vasútba fektetett tőke bizonyos jövedelmezőségét (kamatát) biztosította; ha a vasút bevételei nem alakultak kedvezően, a különbözetet az állam megtérítette. Egy-egy vasútvonalat állami engedélyezésekor (90 év) 5 százalék kamatot biztosítottak a befektetett tőke után. Ez a rendszer a kezdeti serkentés után, elviselhetetlen terheket rótt az államra és a korrupció melegágya lett.
4. MS. 1862. április 4. XVIII. évf. 78. sz. Vasútvázlat Magyarországon. I. — BEREND T. Iván—RÁNKI György: i. m. 107. p.
5. BEREND T. Iván—SZUHAY Miklós: i. m. 51. p.
6. U. o. 51. p.
7. NHE. 1896. szeptember 24. „A vicinális vasutak keletkezése”.
8. NHE. 1896. szeptember 24. — BEREND T. Iván—SZUHAY Miklós: i. m. 51—52. p. — BEREND T. Iván—RÁNKI György: i. m. 111. p.
9. LÉDERER Emma: i. m. 84. p. — Technikai fejlődésünk története: i. m. 369. p. — ZELOVICH Kornél: A magyar vasutak története. Bp. 1925. 65—66. p. Mikó Imre közl. miniszter 1867-ben bemutatta az országgyűlésnek vasúthálózati tervét. A terv 25 vasútvonalat jelölt ki, melynek kiépítése elsőrendű feladat. A 25-ből a hetedik a Pest—Oderbergi vonal: Salgó-Tarján—Losonc—Zólyom—Szucsán, 21 és 2/4 mérföld.
10. ZELOVICH Kornél: i. m. 69. p. — A kultúra világa: i. m. 920. p. A vegyes vasúti rendszer azt jelentette, hogy az államvasúti vonalak mellett magánvasutak is működtek; de az államosítás egyre jobban előrehaladt.
11. Technikai fejlődésünk története: i. m. 373. o. — RUZITSKA Lajos: i. m. 22—24. o. Az 1880: XXXI. t. c. a helyiérdekű vasutak építését és engedélyezését szabályozza. Ez a törvény volt hivatva a HÉV-ek építését előmozdítani, de hatása csak a 80-as évek második felében mutatkozott, amikor is a törvény hiányainak kiegészítésére került sor az 1888: IV. t. c.-ben.
12. Technikai fejlődésünk története: i. m. 374. p. — BEREND T. Iván—RÁNKI György: i. m. 52—53. p.
13. Technikai fejlődésünk története: i. m. 375—376. p. — TOMINACK József: A Magyar Szent Korona Országainak Vasutai 1845—1904. Bp. 1905. — RUZITSKA Lajos: i. m. 24—26. p. — KERKÁPOLY Iván: Vasúti földrajz és történet. Bp. 1943. 47. p.

14. Nógrád megye története 1849–1919. II. Salgótarján. 1970. 48. p. GL. 1854. XI. 2. —
— LÉDERER Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 81–82. p.
RUZITSKA Lajos: A magyar vasútépités története 1914-ig. Közdok. Bp. 1964. 28.
p. — Nógrád Megyei Múzeumi Füzetek: 7. sz. Salgótarján. 1964. 6. p.
15. LÉDERER Emma: i. m. 82. p. — PL. 1857. augusztus 19. 188. sz. n. v. 1858-ban
Felsőmagyarországi Vasút- és Bányatársulatnak nevezték az Ipoly–Sajóvölgyi vasutat.
Szob, esetleg Párkány-Nána vagy Vác–Ipolság–Balassagyarmat–Losonc–Fülek–
Rimaszécs–Feled vonalakon haladt volna, esetleg Losoncnál Besztercebánya felé
ágazott volna el.
16. Nógrád megye története. II. i. m. 82. p.
17. Cs. kir. szab. Osztrák Államvasúttársaság, cs. kir. szab. Déli Vaspálya társaság,
Tiszavidéki Vasút, Mohács–Pécsi Vasút, Pest–Losonc–Besztercebányai Vasút és Sz.
István Köszénbánya Társulat.
18. LÉDERER Emma: i. m. 96–98. p. — GL. 1861. 2. sz. Nógrád vármegye Füleki já-
rásában Salgó-Tarjányban alakítandó köszénbányatársulat programja. — OL. 7. 222.
1. cs. 1. sz. Adatok a salgótarjáni és környékbeli szénbányászathoz. 1848–1881.
1860/1367.
19. OL. Z. 222. 1. cs. 1. sz. 1860/577.
20. OL. Z. 222. 1. cs. 1. sz. 1860/1098.
21. RUZITSKA Lajos: i. m. 28. p. — LÉDERER Emma: i. m. 98. p. — GL. 1861. 2.
sz.
22. PN. 1861. január 3. — PN. 1861. március 15. A Szt. István köszénbányászat és a
sajóvölgyi vasút. — PN. 1861. április 26. Az Ipoly–Sajóvölgyi vasút ügyében. —
Nógrád Megyei Múzeumi Füzetek. 7. sz. 10–11. p.
23. GL. 1861. 28. sz. A magyar éjszakai vasút társulat. — Nógrád megye története. II. i.
m. 48. o.
24. MIKLÓS Imre: A magyar vasutasság oknyomozó története. Bp. 1938. 179. p. —
DZSIDA József: A Salgótarjáni Köszénbánya RT. Nógrádi szénbányászatának törté-
nete 1868–1943. Salgótarján, 1944. 30. p. PL. 1862. augusztus 29. — PL. 1862. szept-
ember 30. — LÉDERER Emma: i. m. 99. p.
25. LÉDERER Emma: i. m. 100. p. — PH. 1861. február 14. n. v. — PL. 1863. január
29. p.
26. LÉDERER Emma: i. m. 100–101. p. — PL. 1863. április 15.
27. LÉDERER Emma: i. m. 100. p. — MIKLÓS Imre: i. m. 179. p. — Nógrád megye
története II. i. m. 50. p. — KERKÁPOLY Iván: Vasúti földrajz és történet. Bp.
1943. 36–37. p. — RUZITSKA Lajos: i. m. 28. p.
28. PN. 1864. február 19. A salgótarjáni köszéntelepek és a hazai köszénfogyasztás. —
LÉDERER Emma: i. m. 102., 107. p. — PL. 1863. január 28. — PL. 1863. január 29.
PL. 1863. március 18. — PL. 1863. április 17. — RUZITSKA Lajos: i. m. 28. p. —
Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, Ludwig von Koller hadmérnök kapitány jelen-
tése. Közl.: MMM. Közlemények 1975. 2. sz.
29. Nógrád megye története II. i. m. 50. p. — OL. Z. 222. 1. cs. 1. sz. 1864/262., 1864/470.,
1864/486., 1864/864., 1864/589. sz. — Nógrád Megyei Múzeumi Füzetek. 7. sz. 10–11. p.
— AÉrd. 1865. II. 197–208. p.
30. RUZITSKA Lajos: i. m. 28. p. — Nógrád megye története II. i. m. 50. p. PN.
1865. április 29–30. sz. — PN. 1865. július 19. A pest–losonci vaspálya ügy rende-
zése. — GL. 1865. szeptember 6. 36. sz. A pest–losonci vasút társulat folyamodványa
ő. cs. kir. apost. Főlségéhez.
31. KÉPESY Árpád: A magyar vasút ügy története. Bp. 1908. 56. p. — PN. 1865. no-
vember 4., 5. — PN. 1866. január 3. — OL. Z. 222. 1. cs. 1. sz. 1866/622. sz.
32. OL. Z. 222. 1. cs. 1. sz. 1866/459., 1866/545. sz.
33. PN. 1866. október 14. A pest–losonci vaspálya. — PN. 1866. október 19.
34. AÉrd. 1866. 24. sz. A Pest–Losonc–Besztercebányai vaspálya.
35. RUZITSKA Lajos: i. m. 28–29. p. — KERKÁPOLY Iván: i. m. 37. p. — MIKLÓS
Imre: i. m. 175. p. — 179. p. — ZELOVICH Kornél: A magyar vasutak története.
Bp. 1925. 74–75. p. — OL. Z. 222. 1. cs. 1. sz. 1868/513. sz.
MoN. 1868. 39. sz. 463. p. A salgótarjáni köszéntermelés.
36. A vasúttársaság neve: Császári Királyi Szabadalmazott Osztrák Államvaspálya Tár-
saság. A társaság 1855. január 1-én kelt engedélyét 1866. december 1-én 1867. január

- 1-től számítva 99 évre meghosszabbították. 1883. április 14-én a társaság címébe felvette a „Magyar” megjelölést is. 1891. januárjában az OMÁVT magyarországi vonatokat államosították.
37. NmL Mkgy. jkv. 98/1877.
38. VOJTKÓ István: A balassagyarmati vasúti csomópont története 1891—1966. B. Gyarmat. 1966. Kézirat. Palóc Múzeum Adattára: 44. 14. p.
39. NLHH. 1880. január 25. Helyi érdekű vasutak.
40. NLHH. 1882. május 28. Az ipolyvölgyi vicinális vasút ügye.
41. NLHH. 1882. június 18. A szob—ipolysági—balassagyarmati vicinális vasutak értelme és jövője.
42. NLHH. 1882. július 16. Vasúti értekezlet.
43. NLHH. 1882. július 30. — NLHH. 1882. augusztus 6.
44. NLHH. 1884. december 21.
45. Nógrád megye története II. Salgótarján. 1969. 151. p. — NmL Bkgy. jkv. 31/1885.
46. NLHH. 1886. november 7.
47. NLHH. 1886. november 14. — NLHH. 1886. november 21.
48. NLHH. 1886. december 5. — NLHH. 1886. december 12.. 19
49. NLHH. 1886. december 26. Érdeklődés a balassagyarmati vasút ügyében.
50. NLHH. 1887. január 2. — NLHH. 1887. január 16. — NLHH. 1887. január 23.
51. NLHH. 1887. február 20.
52. NLHH. 1887. március 6., 13., 27.
53. NLHH. 1887. április 3. — NLHH. 1887. május 29. — NLHH. 1887. június 26. — NLHH. 1887. július 10.
54. NLHH. 1887. augusztus 21.
55. NLHH. 1887. november 6., 20., 27.
56. NLHH. 1887. december 11.. 25.
57. NLHH. 1888. január 15. — NLHH. 1888. december 2., 23., 24.
58. NLHH. 1889. december 8., 29.
59. NLHH. 1890. január 12.
60. VOJTKÓ István: i. m. 14. p. — NLHH. 1890. augusztus 10., 17. — NLHH. 1890. szeptember 7., 21.
61. GL. 1861. 28. sz. 473—439. p.
62. NLHH. 1865. július 19. — NmL Mkgy. jkv. 31/1885., 76/1885.
63. NLHH. 1885. augusztus 16.
64. NLHH. 1885. augusztus 23. — NLHH. 1885. szeptember 20. — NLHH. 1885. október 4.
65. NLHH. 1885. november 1., 8., 22.
66. NLHH. 1886. május 9. — NLHH. 1886. június 6.
67. NLHH. 1886. augusztus 1.
68. NLHH. 1887. május 16.
69. NmL Mkgy. jkv. 13953/1887.
70. NLHH. 1887. július 24.
71. NLHH. 1887. február 13.
72. NLHH. 1889. április 14., 21.
73. NLHH. 1889. május 5. — NLHH. 1889. október 20. — NLHH. 1889. november 3.
74. NLHH. 1890. február 9.
75. NLHH. 1890. február 16.
76. NLHH. 1890. február 23. — NLHH. 1890. március 9.
77. NLHH. 1890. március 30. — NLHH. 1890. április 6.
78. NLHH. 1890. április 13., 20. — NmL Mkgy. jkv. 41/1890.
79. NmL Mkgy. jkv. 6/1890.
80. NLHH. 1890. november 9. — NmL Mkgy. jkv. 253/1890.
81. NLHH. 1890. november 23. — NmL Mkgy. jkv. 135—163/1890., 176/1890., 253/1890., 252/1890.
82. NmL Mkgy. jkv. 41/1890., 218/1890.
83. NmL Mkgy. jkv. 13217/1891.
84. NL. 1892. június 2.
85. LV. 1892. december 11. — NmL Mkgy. jkv. 248/1892.
86. LV. 1893. augusztus 13.
87. NmL Mkgy. jkv. 58/1893.

88. NmL Mkgy. jkv. 58/1893., 228/1893.
89. NmL Mkgy. jkv. 99/1894.
90. VOJTKÓ István: A balassagyarmati vasúti csomópont története. 1891—1966. B. Gyarmat. Kézirat. Palóc Múzeum Adattára: 44. 21. p. — Bb. Ker. Ip. Kam. jel: 1894/86—88. p. — BH. 1894. augusztus 26. — LV. 1894. október 7., 21.
91. NL. 1895. április 10., 28. — NL. 1895. május 5., 26. — NmL Mkgy. jkv. 3/1895.
92. OL. K. 229. 411. cs. 1895. 2. tétel.
93. OL. K. 229. 411. cs. 1895. 2. tétel. — Bb. Ker. Ip. Kam. jel: 1895. (II.) 114. p. — NmL Mkgy. jkv. 387/1895.
94. LV. 1895. július 7. — LV. 1895. augusztus 25. — LV. 1895. szeptember 15.
95. LV. 1895. október 13.
96. NHE. 1896. augusztus 20.
97. NHE. 1896. szeptember 10.
98. NHE. 1896. szeptember 17. — VOJTKÓ István: i m. 28. p. — TOMINACH József. (szerk.): Magyar Szent Korona Országainak Vasútvonala. 1845—1904. Bp. 1914.
99. NHE. 1896. szeptember 24.
100. NHE. 1897. január 28. — NHE. 1897. március 11.
101. NHE. 1897. március 18. — NHE. 1897. július 15.
102. NHE. 1897. szeptember 30.
103. NHE. 1898. március 10. — NHE. 1898. május 5., 19.
104. NHE. 1898. június 30.
105. OL. Z. 40. 75. cs. 1512. Losonc—Poltári HEV Rt. 1895—1898.
106. NmL Mkgy. jkv. 25/1895., 26/1895., 131/1895., 422/1895.
107. OL. Z. 40. 75. cs. 1512.
108. OL. Z. 40. 75. cs. 1512. — NmL Mkgy. jkv. 11/1898.
109. NmL Mkgy. jkv. 22234/1900., 1193/1900.
110. OL. Z. 40. 75. cs. 1512.
111. NmL Mkgy. jkv. 59/1901.
112. TOMINACK József: Magyar Szent Korona Országainak Vasútai 1845—1904. Bp. 1905. Táblázatok. — RUZITSKA Lajos: A magyar vasútépítések története. 1914-ig. Bp. 1964. Kőzdok. Táblázatok.
113. NmL Mkgy. jkv. 13301/1903.
114. NmL Mkgy. jkv. 74/1903.
115. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1906/120. p. 123. p.
116. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1907/135. p., 1908/126. p.
117. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1908/123. p., 1909/150. p. — BKL. 1908. I. sz. 56. p.
118. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1910/140. p.
119. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1911/152. p. 1912/145-146. o.
120. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1913/135. p. — Nógrád megyei Múzeumi Füzetek 1964/7. sz. 7. p.
121. NmL Mkgy. jkv. 19975/1895.
122. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1897/I. 112—113. p.
123. NmL Mkgy. jkv. 163/1899., 893/1899.
124. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1904/86. p.
125. NmL Mkgy. jkv. 57/1905., 1460/1905.
126. NmL Mkgy. jkv. 57/1905., 661/1905., 1460/1905.
127. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1906/120. p. 1907/135. p.
128. 1860-ban a Salgó-Tarjáni Kőszénbánya tervezett B. Gyarmat—Duna-part érintésével egy vasutat. 1861-ben Szt. István Kőszénbánya Társaság a Dunáig építette volna ki a vasutat.
129. NLHH. 1883. november 11.
130. NLHH. 1884. január 27.
131. NLHH. 1884. február 24. — NLHH. 1884. március 2.
132. NLHH. 1884. március 9.
133. NLHH. 1884. március 16. — NLHH. 1884. március 23. — NLHH. 1884. március 30.
134. NLHH. 1884. április 6., 13., 27.
135. NLHH. 1884. május 4., 11.
136. NLHH. 1884. június 15. — NLHH. 1884. szeptember 21. — NLHH. 1884. november 16.
137. NLHH. 1884. október 5., 12., 19. — NLHH. 1884. november 2., 9.
138. Nógrád megye története II. Salgótarján. 1969. 151. p. — NLHH. 1885. január 4., 11.
- NLHH. 1885. február 15. — NLHH. 1885. május 3., 10.

139. Nógrád megye története II. i. m. 151. p. — NmL Mkgy. jkv. 31/1885. — NLHH. 1885. június 7.
140. NLHH. 1886. november 28.
141. NLHH. 1890. április 20. — NLHH. 1890. május 4.
142. NLHH. 1890. május 11., 25.
143. NmL. Mkgy. jkv. 31/1891.
144. U. o. 229/1891.
145. VOJTKÓ István: A balassagyarmati vasúti csomópont története 1891—1966. B. - gyarmat. Kézirat, 1966. Palóc Múzeum Adattára: 44. 39. p.
146. NHE. 1897. december 2.
147. NHE. 1898. február 16.
148. NHE. 1898. március 9.
149. NmL Mkgy. jkv. 1005/1898., 580/1898.
150. NHE. 1898. június 1., 15.
151. NHE. 1898. június 29.
152. NHE. 1898. október 13. — NHE. 1898. november 3
153. NHE. 1898. december 29.
154. NmL Mkgy. jkv. 68/1899., 107/1899., 521/1899.
155. OL Z 40. 81. cs. 1574. Vác—Romhány—Drégelypalánki HEV Rt. 1902.
156. NmL Mkgy. jkv. 806/1901., 1112/1901.
157. NmL Mkgy. jkv. 883/1903., 43/1904.
158. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1904/85—86. p.
159. U. o. 1906/123. p.
160. U. o. 1907 134. p. — VOJTKÓ István: i. m. 40. p.
161. Bp. Ker. Ip. Kam. jel. 1909 150. p. — VOJTKÓ István: i. m. 43. p.
162. VOJTKÓ István. A balassagyarmati vasúti csomópont története. 1891—1966. Kézirat. B.-gyarmat. 1966. Palóc Múzeum Adattára: 44. 6—9. p.
163. GL. 1861. 2. sz. 28. p.
164. GL. 1861. 28. sz. 437—439. p.
165. VOJTKÓ István: i. m. 10—11. p.
166. FMK. 1862. december 9.
167. FMK. 1863. január 20.
168. Ip. 1873. október 19.
169. NmL Mkgy. jkv. 28/1876. — VOJTKÓ István: i. m. 9. o.
170. NLHH. 1886. augusztus 1.
171. NLHH. 1890. december 14. — NHE. 1897. június 17.
172. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1904/86. p., 1913/150. p.
173. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1907/134—135. p.
174. U. o. 1909/150. p., 1910/140. p.
175. U. o. 1912/145. p., 1911/152. p. — NLHH. 1888. december 2. — NHE. 1898. június 15.
176. Salgótarján 1922. január 27-én lett város. Salgótarján története Salgótarján. 1972. 208—209. p.
177. NmL Mkgy. jkv. 393/1895.
178. U. o. 264/1896., 545/1896.
179. NHE. 1898. augusztus 11. — NHE. 1898. szeptember 1.
180. Salgótarján története. i. m. 209. p.
181. U. o. 209. p. — NmL St. pm. 11259/1927.
182. Salgótarján története. i. m. 209. p. — NmL St. pm. 8676/1927., 11259/1927.
183. NmL St. pm. 8676/1927., 5539/1927.
184. U. o. 1884/1937.
185. U. o. 2430/1939. — Salgótarján története. i. m. 209. p.
186. NHE. 1897. április 15.
187. NHE. 1897. április 29.
188. NHE. 1897. május 6.
189. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1904/86. p. — NmL Mkgy. jkv. 1716/1895.
190. NmL Mkgy. jkv. 767/1905.
191. NmL Bgy. Közgy. jkv. 5400/1905.
192. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1906/120. p.
193. NmL Bgy. Közgy. jkv. 8261/1906.

194. NmL Mkgy. jkv. 394/1909. Az alispán előterjesztésében szereplő négy vasút: 1. Szécsény—Kisterenye—Szirák—Hatvan. 2. Fülel—Fazekaszsaluzsány. 3. Ipolyzelene—Farkasvölgy. 4. Balassagyarmat—Kékkő.
195. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1910/139. p.
196. NmL Bgy. Közgy. jkv. 8161/1911.
197. U. o. 2696/1912.
198. NmL Mkgy. jkv. 88/1912.
199. Bb. Ker. Ip. Kam. jel. 1913/150. p. — BKL. 1913. I. 769. p.
200. NmL St. pm. 81298/1926.

BIBLIOGRÁFIA

A. Könyvek

- Borovszky Samu (szerk): Nógrád vármegye. Magyarország vármegyéi és városai 13. Bp. 1911.
- Dornyay Béla: Salgótarján történetéhez. Salgótarján. 1939.
- Dzsida József: A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. nógrádi szénbányászatának története. 1868—1943. Bp. 1944.
- Hlaváts Gyula: Ötven év a gőzlokomotívvonattal vontatott magyar vasutak történetéből térképekben. Bp. 1897.
- Kállay Béni: Olcsó vidéki vasutak Magyarországon. Bp. 1881.
- Képassy Árpád: A magyar vasútügy története. Bp. 1908.
- Kerkápoly Iván: Vasúti földrajz és története. Bp. 1943.
- Király Kálmán: A százéves magyar vasút. Bp. 1946.
- Ladányi Miksa: Nógrád és Hont vármegye. Magyar városok és vármegvék monográfiája XVI. Bp. 1934.
- Léderer Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952.
- Miklós Imre: A magyar vasutasság oknyomozó történelme. A legelső vasúttól napjainkig. Bp. 1937.
- Nógrád megye története. II. Salgótarján. 1969.
- Ruzitska Lajos: A magyar vasútépítések története. 1914-ig. Bp. 1964.
- A technika fejlődése. A kultúra világa. Bp. 1966.
- Technikai fejlődésünk története. 1867—1927. Bp. 1929.
- Tominack József: A magyar szent korona országainak vasutai 1845—1904 Bp. 1905.
- Török Gyula: Vasúti földrajz és történet. társadalmi gazdaságtan. Bp. 1930
- Zelovich Kornél: A magyar vasutak története. Bp. 1925.

B. Folyóiratok

Bányászati és Kohászati Lapok	Nógrádi Lapok
Budapesti Hírlap	Nógrádi Lapok Honti Híradó
Gazdasági Lapok	Pester Lloyd
Losonc és Vidéke	Pester Zeitung
Magyarország Anyagi Érdekei	Pesti Napló
Magyar Sajtó	Vasárnapl Újság
Nógrád Honf. Ellenzék	

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AERd	= Magyarország Anyagi Érdekei
Bb. Ker. Ip. Kam. jel.	= Besztercebányai Kereskedelmi és Iparkamarának jelentése a kerületét képező Árva, Bars, Hont, Liptó, Nógrád ... Vármegyek ... viszonyairól.
BH	= Budapesti Hírlap
BKL	= Bányászati és Kohászati Lapok
FMK	= Felvidéki Magyar Közöny
GL	= Gazdasági Lapok
Ip	= Ipoly
LV	= Losonc és Vidéke

MS	= Magyar Sajtó
MoN	= Magyarország és a Nagyvilág
NmL. Bgy. Közgy. jkv.	= Nógrád megyei Levéltár, Balassagyarmat nagyközség képviselő testületének közgyűlési jegyzőkönyve.
NmL St. pm.	= Nógrád megyei Levéltár, Salgótarján polgármesteri iratok.
NmL. Mkgy. jkv.	= Nógrád megyei Levéltár, Nógrád megye törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyve
NL	= Nógrádi Lapok.
NHE	= Nógrád Honti Ellenzék
NLHH	= Nógrádi Lapok Honti Híradó
OL	= Országos Levéltár
PH	= Pesti Hírlap
PN	= Pesti Napló
PL	= Pester Lloyd
VU	= Vasárnapi Újság

FERENC SZVIRCSEK:

Der Ausbau des Eisenbahnnetzes im Komitat Nógrád

Die Revolution des Verkehrswesens, der Ausbau des Eisenbahnnetzes begann in Betrachtnahme der anderen Länder Europas in unserem Land verhältnismässig spät. Deren grösserer Aufschwung ist erst in den Jahren nach 1870 zu bemerken. Die Basis dafür schaffte das im Jahre 1854 zur Förderung der Privatunternehmer verfasste „Genehmigungsgesetz“. Die Gelegenheit der Mitbeteiligung des Privatkapitals am Eisenbahnbau gab das durch staatliche Zinsversicherung-unterstützte Eisenbahnsystem.

Das Zinsversicherte System wurde nach den Anfangserfolgen während des grossen Eisenbahnbaus und auch bei der Inbetriebnahme der Eisenbahnen, zum Frühbeet für Skandale, Schwindelgeschäfte und Missbräuche. In den Jahren nach dem Kompromiss wurden durch Spekulationen begleitet, die grösseren Linien der ungarischen Eisenbahn errichtet. Unter den Spekulationen der 60-er Jahre ragt insbesondere der Bau der Eisenbahnlinie Pest—Hatvan—Salgótarján hervor. Die Grossgrundbesitzer spielten im Zusammenhang dessen neben dem Handelskapital eine besondere Rolle. Das im Jahre 1868 ins Leben gerufene gemischte Eisenbahnsystem bedeutete schon, dass man immer mehr Eisenbahnlinien verstaatlichte.

In den Jahren von 1880 an kam es zu einem erneuten Aufschwung und in diesen Jahren wurden auch die Linien für die einzelnen Vorortbahnen errichtet.

Überblicken wir den Ablauf des Eisenbahnbaus im Komitat, können wir feststellen — das Fehlen eines einheitlichen Eisenbahnnetzes — dass der Erbau der einzelnen Linien nicht in der Lage war, den Verkehr bedeutungsvoll umzuformen. Die errichteten Eisenbahnlinien — sowie auch die geplanten — mit Ausnahme der Salgótarjáner Eisenbahn, standen mit den wirtschaftlichen Bedürfnissen, weiterhin mit der modernen Umformung des Komitats nicht im Einklang.

Sie konnten die Wirtschaft des Komitats nur zum Teil vorantreiben und hatten — als richtiger Multiplikator — für die schnelle Industrialisierung, wie auch für die Entwicklung der inneren produktiven Faktoren zu wenig Impulsivität.

Balázs László

Adatok és összefüggések a Rimamurány— Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság salgótarjáni (acélgyári) nép- (elemi) iskolájának történetéhez (1920—1948)

A dolgozat első felében¹ — a rendelkezésre álló forrásokból — elsősorban olyan adatokat és összefüggéseket igyekeztünk napvilágra hozni, melyek egyfelől jelezték azt a vállalati igényt és társadalmi lehetőséget, amelyeknek egybeesése alapján létrejöhett a megye, így Salgótarján első társulati iskolája, másfelől bizonyították azt, hogy a címben jelzett kapitalista nagyvállalat iskolapolitikája részét képezte egy átgondolt, jól megtervezett és megszervezett, alapjaiban tőkés érdekeken nyugvó munkáspolitikának.

Ez a dolgozat az 1920 és 1948 közötti időszakban vizsgálja meg az acélgyári elemi iskola helyzetét, a benne folyó nevelő és oktató munka néhány, a ma élők számára talán érdekes mozzanatát, pontosabban olyan adatokat és történéseket próbál kiragadni és hangsúlyozni, melyeket lényegeseknek és jellemzőeknek gondolunk mind az említett korszak megismerése, mind pedig az iskolában folytatott tevékenység szempontjából.

AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER ELSŐ NEVELESPOLITIKAI INTÉZKEDÉSEI A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG MEGDÖNTÉSE UTÁN

Az ellenforradalmi rendszer első intézkedései között szerepelt azoknak a pedagógusoknak a felfüggesztése, fegyelmi úton való felelősségre vonása és elbocsátása, akikre bármilyen oknál fogva rásütötték a hazafiatlanság, társadalomellenesség vagy a közerkölcsbe ütköző magatartás bélyegét.² A vallás- és közoktatásügyi miniszter 4507/1919. sz. rendeletében intézkedett, hogy „az iskolafenntartók tanerőinek az 1919. évi március 21. óta vagy azt megelőzőleg tanúsított magatartását a leggondosabb vizsgálat tárgyává tegyék abból a szempontból, nem vettek-e részt kommunista agitációban és nem részesek-e a proletárdiktatúra idején elkövetett bolsevista üzemekben és bűnökben”.³

Minderre visszautalni azért tartjuk szükségesnek, mert amikor az acélgyári iskolaszéknek jelentést kellett tennie a társulati tanítók diktatúra alatti magatartásáról, az egész tantestület magatartását „korrektnek” minősítette⁴, annak ellenére, hogy pl. két tanító — az egyik önkéntesként, a másik hadköteleesként — harcolt a Vörös Hadseregben.⁵ Vöröskatonamúltjukért semmilyen vizsgálatot sem indítottak ellenük. Ugyanígy nem vizsgálták — legalább is nincs nyoma — a társulati iskola államosításáért folytatott tevékenységet. Noha az acélgyári iskolát gyakorlatilag nem államosították, az iskolaszék és a tanítótestület jegyzőkönyvileg is tudomásul vette a Forradalmi Kormányzótanács XXIV. sz. rendeletét, melynek értelmében valamennyi nem állami nevelési és oktatási intézményt köztulajdonba vettek; és a népbiztosság április 12-i rendeletét, mely részletesen szabályozta az állami kezelésbe való átvételt. A rendeleteknek megfelelően azonnal megkezdték az iskolában minden ingó és ingatlan leltárba vételét, hogy mire az átvételre rendeletileg kötelezett művelődési tanács bizottsága kiszáll, minden készen álljon az államosítás gyakorlati végrehajtásához. A bizottság azonban nem érkezett meg, pedig mint az a vezérigazgatóság júliusi érdeklődő leveléből kitétnik, az ózdi (szintén rimai fenntartású iskola) átvétele már régebben megtörtént.⁶ Talán az államosítás meg nem történte is hozzájárult ahhoz, hogy az iskolaszék egységesen „megvédte” a gyári tantestületet.

Még 1919 szeptemberében megjelent egy VKM-körrendelet a „nemzetnevelés szempontjának a népiskolában való fokozottabb érvényesítéséről”⁷ A rendelet abból indult ki, hogy a forradalmaknak az emberek lelkében okozott hatása szükségessé teszi, hogy „az egész iskolai nevelés szelleme, a köznevelés szervezete és a tanításnak minden kis részlete is a mostani időkhöz alkalmazkodjék.” Mivel „a kommunista uralom feldúlta hazánk állami, társadalmi rendjét és békéjét, egymásra uszította, egymás ellenségeivé tette a társadalom egyes rétegeit, rendkívül fontos, hogy a nevelésben a nemzetnevelés egyesítő gondolata legyen vezetővé”.

Ismét utalnunk kell Porázik Györgyre, aki a Tanácsköztársaság leverése után tulajdonképpen már megfogalmazta a szeptemberi tanévnyitó értekezleten az ellenforradalmi korszak egyik fő nevelési programját: „Most rajtunk a sor, hogy a félrevezetett ifjúságot kiabrándítsuk és kiírtsuk lelkeikből azokat a tévtanokat, amelyeket a gazok beléjük akartak oltani.”⁸

Az ellenforradalmi korszak nevelésének szellemét azok a neveléspolitikai irányelvek szabták meg közvetlenül, melyek a fehérterror, és a bethleni konszolidáció első éveiben alakultak ki, s amelyekről egy korábbi munkában már részletesebben is volt szó Kornis Gyula és Klebelsberg Kunó elméleti írásai alapján. Így tehát most eltekintünk ennek a nevelési politikának az elméleti taglalásától. Mivel azonban a neveléspolitikai irányelvei áthatották a tananyagot, sokszor meghatározták az iskolai tevékenységrendszerek tartalmát és formáját, s ezen belül jelentős szerepet játszottak a tanítási órákon kívül folyó nevelőmunkában is, ahol lehetőségünk van rá, adatokat közlünk az iskolára vonatkozóan.

A nemzetnevelésről kiadott rendeletet rövidesen követte a vallásoktatásról szóló rendelet⁹, mely felhívta a tantestületeket, hogy a vallásoktatásra mint a jellemfejlesztés leghatásosabb eszközére különös súlyt fektessenek. Felkérte a tanítókat és a tanárokat, hogy felhasználva a nevelés leghatékonyabb eszközeit, a példaadást, saját vallásukbeli tanítványaikkal együtt vegyenek részt az előírt istentiszteleteken, és támogassák ezzel is a hitoktatók munkáját.

NEVELŐ ÉS OKTATÓ MUNKA A TÁRSULATI ISKOLÁBAN

Az acélgyári iskolában az 1920-as évek elején, 4, a későbbiekben 6 hitoktató működött mint óraadó, akik három felekezetet képviseltek: római katolikust, reformátust és evangélikust. Az ún. valláserkölcsi nevelés ápolására mindig „kiváló gondot” fordítottak. A tanítást mindennap imával kezdték és végezték. Az osztálytanítók még arra is figyelmet fordítottak, hogy családi körben imádkoztak-e a tanulók. Vasár- és ünnepnapokon felekezetek szerint, tanítóik vezetésével templomba jártak, részt vettek mindazokon a vallási gyakorlatokon, melyekre egyházzal is kötelezve voltak, azaz gyónáshoz, áldozáshoz és úrvacsorához járultak.¹⁰ A hitoktatók anyagiilag is megbecsült tagjai voltak a tantestületnek. Az inflációs időkben ők is ugyanúgy megkapták a drágasági pótlékot mint a tanítók. A római katolikus hitoktató 175 pengős havi fizetését 1929-ben 220-ra emelték.¹¹

A templomba járás, mint a vallásos nevelés egyik fontos területe kötelező volt, igazolatlan elmulasztását szigorúan büntették.¹² Magát a hitoktatást is rendkívül szigorúan vették, volt rá eset, hogy II. és III. osztályos tanulók elégtelen osztályzatot kaptak vallásstanból, és csak sikeres javító vizsga után léphettek felsőbb osztályba.¹³

Az 1920 őszen megjelent „nemzeti ima” tárgyában kiadott rendelet végrehajtása nemcsak a tanítási órákon történt meg, hanem a testületi értekezleteken is.¹⁴

Egy tanfelügyelői levél nyomán azonnal megsemmisítették az iskolában a Néptanítók Lapjának azokat a számain, melyek „kommunista, anarchista vagy bolsevista szellemű cikket tartalmaztak”.¹⁵ Amikor az 55 éven át működött igazgató-tanító Porázik Györgyöt nyugalomba vonulása alkalmából elbúcsúztatták, az új igazgató, Oláh Mikós arra kérte a testület minden egyes tagját, hogy a nehéz időkben mindenki kettőzött erővel és türelemmel dolgozzék, hogy a rájuk bízott gyermekek „valláserkölcsös-hazafias-irredenta szellemben való nevelése által mi is kivegyük a részünket Nagy-Magyarország feltámasztásában.”¹⁶

Az iskola tanítói nagy figyelmet fordítottak a nacionalista szellemű nevelésre. Minden alkalmat felhasználtak arra, hogy ébren tartsák a magyarság „kultúrfölényének” és a „Csonka-Magyarország nem ország” gondolatát. Az iskolai ünnepélyeken — tanévnyitón, tanévzárón, az aradi vértanúk napján, a kormányzó nevenapján, a limanovai csata évfordulóján, a takarékosági napon, március 15-én, karácsonykor, anyák napján — kívül gyakran rendeztek mese- és műsoros délutánokat, melyeknek állandó műsorszámai voltak különböző irredenta és nacionalista színdarabok, élőképek, versek, dalok és mozgófilmek.¹⁷

Az iskolában működött cserkészcsapat és levanteegyesület is, melyek tevékenységükkel, különösen a sport területén, országos hírnevet is szereztek az iskolának. Az elemi iskolások fokozottabb testi nevelését, valamint a cserkészetre és a levante-re való előkészítést úgy oldották meg, hogy fiú és leány levante-apródszázadokat szerveztek, melyek keretében rendszeresen végeztek csoportos tornagyakorlatokat és bemutatókat, botokkal és fapuskákkal.¹⁸

Az acélgyári iskola nevelési szelleme mindenben megfelelt az ellenforradalmi korszak követelményeinek, amit a tanfelügyelői feljegyzések és jelentések is bizonyítanak. Dr. Visnovszky Rezső magyar királyi tanfelügyelő min-

den látogatása alkalmával kiválónak és példamutatónak minősítette a nemzetnevelés szempontjainak megvalósítását az iskolában. Külön hangsúlyozta „az is nagy érdem, hogy a növendékeket nemcsak az állam, hanem a vállalat szükségletei szerint is neveli az iskola”.¹⁹ A 30-as évek végén ismét megállapította, hogy ebben az iskolában mindenekelőtt azt látta, hogy a nevelés irányító gondolata a helyes nemzetnevelés, mely a nemzet mai helyzetéből indul ki. Itt megkapja a növendék azokat az alapokat, amelyekből a nemzet értékes tagjának jellemző jó tulajdonságai kifejlődhetnek, s itt állandóan és céltudatosan érvényt szereznek a nevelés szempontjainak valamint „a magyar élet szempontjainak”.²⁰

A leánytanulókról szólván, feladatul tűzte ki a tanítóknak, hogy beszéljenek az „új női típusról”, mely csak az eszményi anya lehet, s amelynek uralkodó vonása a lelkeség legyen, mégpedig a „vallásos kereszténylélek telle eszményiségével”. „Meg kell mondani a lányoknak, hogy a hivatalok szobái maholnap bezárulnak a leányok előtt.”²¹

Rátérve a tanítás anyagára, emlékeztetőül felsoroljuk azokat a tantárgyakat (heti óraszámuk megjelölésével), amelyeket korszakunkban tanultak az acélgyári elemi iskolások.²²

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Hit- és erkölcsstan	2	2	2	2	2	2
Magyar nyelv	10	10	10	9	7	7
Beszéd- és ért. gyak.	4	3	3	2	-	-
Olvasás	6	4	4	3	3	3
Írás	-	1	1	1	-	-
Fogalmazás	-	1	1	2	2	2
Helyesírás	-	1	1	1	2	2
Számtan és mértan	5	5	5	5	4	4
Földrajz	1	-	-	2	2	2
Történelem	-	-	-	-	3	2
Polgári jogok	-	-	-	-	1	-
Tört. és alkotmánytan	-	-	-	-	-	-
Természeti és gazdasági ism.	-	-	2	2	3	4
Természettan és vegytan	-	-	-	-	1	1
Természettan	-	-	2	2	1	2
Egészségtan	-	-	-	-	1	1
Rajzolás	-	1	1	1	2	2
Éneklés	1	1	1	2	2	2
Kézimunka	-	1	1	1	2	2
Testgyakorlás	3	3	3	3	3	3

Az 1925-ös népiskolai tanterv a népiskola célját a következőképpen határozta meg: „... a hazának erkölcsös, értelmes és öntudatosan hazafias polgárokat nevelni, kik az általános műveltség alapelemeit bírják, és képesek arra, hogy ismereteiket a gyakorlati életben értékesítsék.” Az új tantervet, — mely az óraszámokat és azok arányait tekintve nem sokban különbözött elődeitől (1869., 1877., 1905.) — áthatala már a „nemzetnevelés szempontjának határozottabb érvényesítése” és az a törekvés, hogy a „népiskola alsó négy osztályában a nemzet minden tagja megkapja azokat az ismereti és érzelmi elemeket, amelyekből később a nemzeti összetartás érzése, a nemzeti feladatok ismerete, a közös munkában való részvétel kifejlődhetik... Minden tárgy, de különösen a magyar nyelv, történelem és földrajz tanításában lehetünk nagy hatással a gyermekekre.”²³

Az új tanterv természetesen kötelező volt a társulati iskolákra is, de — amint ezt korábban is tették — a tanmeneteket, amelyeket a vármegyei tanfelügyelő jóvá is hagyott, a helyi viszonyoknak megfelelően dolgozták ki. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az iskolában — tekintettel a vállalati érdekekre és a targonképzés előkészítésére — mindig kiemelt feladat volt a munkára, pontosabban a munkássá nevelés. Ezért is fordítottak nagy gondot a kézügyesség fejlesztésére, mint pl. a 20-as évek elején az I—II. osztályokban papírhajtogatást és rafiafonást, a III—IV.-ben agyagmintázást és fakanál-faragást, az V—VI.-ban pedig kefekötést gyakoroltak a tanulók. Az előbbiekből következően szintén fontos volt a számtan és mértan valamint a rajz, melynek keretében a szabadkézi rajzoláson kívül lényeges szerepet kapott az ipari rajz elemeinek oktatása is.²⁴

Az iskolai gyakorlókert és a faiskola művelésével, illetve a lányoknak rendszeresített főzési és varrási gyakorlatokkal valóban az életre akarták felkészíteni a tanulókat, azon túl, hogy általános nevelési célja volt az iskolának dolgoz, munkaszerető embereket nevelni.²⁵

Kezdetől fogva nagy fontosságot tulajdonítottak a testnevelésnek, amire az új tanterv által biztosított heti három órán kívül több lehetőséget teremtettek a már említett cserkész- és levente-apródszázadok is. Egy 1921-es tantestületi jegyzőkönyvben rögzített igazgató-tanítói utasítás már túlzásba is esett a testgyakorlást illetően: „A testnevelő játékokra, tornára az eddigieknél nagyobb gond fordítandó mindkét nembeli gyermekeknél, hogy a gyenge táplálkozás miatt úgy is fejletlen gyermekek legalább a célszerű, rendszeres mozgás, játék test- és lélekemelő hatásában részesüljenek”.²⁶ Furcsa módon viszont intézkedéseket fogaratosítottak a tavasszal elkezdődött golyózás és gombózás ellen. Mindkét rendkívül népszerű és közkedvelt játékot — leginkább az óráközi szünetekben játszottak a gyerekek — „úgy testi, mint etikai okokból” károsnak tartotta a tantestület.²⁷

Az 1929/30. tanévig nem volt tornaterme az iskolának, csak tornakertje, ahol csak enyhe, száraz időben lehetett testnevelésórát tartani, a téli vagy hidegebb időszakban a tisztí kázinó tornatermét használhatták a tanulók.²⁸

A tanítás eredményességére vonatkozóan a 20-as években még eléggé sommás és általános észrevételeket olvashatunk a jegyzőkönyvekben: „Sok panasz merült fel a hitoktatóktól, hogy a feladott leckét nem elmézik be”, „Az előírt tananyag elvégeztetett”, „A haladás tanmenet szerinti” stb. Az osztálytanítók jelentései sem sokatmondóak: „Olvasás, frás gyenge. 1 gyerek kiütéses 2 gyerek fültőmirigylobos. A viselkedésük nem a legjobb.” — jelentette az V—VI. osztályok tanítója. A III. fiúosztályról valamivel többet tudunk meg: „500-as körben számol, írásuk rossz, olvasni egy nem tud. 4 dolgozat készült. A mumpsz végigvonult az osztályon. Viselet és beiskolázás jó.”²⁹ Egy 1929-ből származó igazgató-tanítói utasítás, mely a tanév végi vizsgák „egyöntetű” és helyes lebonyolítására készült, a következő „lényeges és fontos” előírásokat tartalmazta: „Az osztály fegyelme, rendje a tanulók ülése kifogástalan legyen; Minden tárgyból kérdés és felelet alakjában kérdezzünk; Lehetőleg sorban feleltessünk; Azon tanulók, kiknek szülei jelen vannak, többet feleljenek; A tanító egy helyből kérdezzen; A táblához csak szépen rajzoló és író gyermeket hívjunk ki; Minden tárgyból rajzoltassunk; A könyvet, füzetet vezényszóra vetessük elé.”³⁰ E néhány korabeli előírás talán képes felidézni, milyen lehetett a tanév végi vizsgák menete, hangulata és „módszertana” a 20-as években.

Az új tanterv a beszéd- és értelemgyakorlatot bevezette a III—IV. osztályban is, és a fogalmazásnak is nagyobb figyelmet szentelt. A nyelvtannal szemben ez a két tárgy került előtérbe a magyar nyelv tanításán belül. Az utasítás úgy indokolja mindezt, hogy „szükségesnek látszott kiemelni a beszéd- és értelemgyakorlatoknak a fogalmazási készséget fejlesztő, valamint kedélynevelő fontosságát a túlzott ismeretszerzéssel, a pusztá értelemfejlesztéssel szemben.” A társulati iskola is magáévá tette ezt a gondolatot, melyet az iskolavezető kívánalmai is bizonyítanak: „...szokjuk meg azt, hogy erre fektessük a fő súlyt az I—IV. osztályban. Ambicionáljuk a változatos tanítást, beleszöve mese, vers, dal, slöjd, rajz s egy kis irredentizmus. Szemléltessünk sokat!”³¹

A megyei tanfelügyelő még 1922-ben megállapította, hogy az acélgyári iskola, belső állapotát és az eredményt illetően, tankerületének első iskolája, és tekintve az iskola akkori körülményeit, ezt az eredményt egy lelkes tanterület is csak megfeszített munkával értheti el.³² A későbbiekben, főleg a 30-as évek elejétől, kizárólag csak dicsérő jelzőket használ a gyári iskolában folyó oktató-nevelő munka minősítésekor. Látogatásai során nem győzte hangsúlyozni, hogy az iskolában nevelve tanítanak, és, hogy a tanítók „valamennyien rendelkeznek azzal az erős lelki felkészültséggel, mellyel a telep népiskolai nevelésének végcélját el is fogják érni, ami nem más, mint hogy az acélgyár számára olyan embereket neveljen, akik valláserkölcsi és nemzeti világszemléleti szempontból kifogástalanok”.³³ Idéznünk kell a tanfelügyelőt az egyes osztályokban folyó munkával kapcsolatban is, hogy el tudjuk képzelni dicsérő szavaink háttérét. A VI. vegyes osztályról a következőket állapította meg 1936-ban: Katonás, fegyvermezt, kitűnő osztály. A tanító az elméleti tanításban, ahol és amikor csak lehet, a gyakorlati életből indul ki. Osztálya az erkölcsi, értelmi, esztétikai és gyakorlati nevelés mintaosztálya lehet.” ...„Történelemből biztosan és kifogástalanul felelnek. Az olvasási készség meglepően kiváló. Az osztály két szólamban igen szépen és fegyvermeztten énekel.” A III. fiúosztályban természetrajz-, gazdaságtan- és háztartástan-órákat látogatott a felügyelet: „A gyermekek gazdasági és háztartási jártassága kiváló. Kitűnően ismerik a gyümölcsöket és a természetet és abban kiválóan tájékozódnak. A tanító a tanulók lelkületében a szülőföld és a hazához való ragaszkodás érzését kellően elmélyítette. Az irkák rendesek, tiszták és igen szép és helyes tantervszerű rajzokat és slöjdmunkákat láttam.”³⁴

Az olvasás gyakoroltatását a IV—V. osztályban ellenőrizte a tanfelügyelő az „Ami elveszett és ami megmaradt” című irredenta és „A tudóvész” című egészségügyi olvasmányokon. Megállapította, hogy a tanulók megértették és átértékelték az elolvasott szöveget, szépen és értelmesen mondták el az olvasmányok tartalmát. Ugyanitt földrajzból Magyarország és Csonka-Magyarország határaitól, hegyeiről, vizeiről és hágóiról feleltek a gyerekek, térkép előtt. Vegytanból számonkérés volt a szappanfőzésről. Az irkákat ezekben az osztályokban is rendeseknek, tisztáknak és szépeknek találta. A megtekintett írásbeli munkákról, rajzokról, térképvázlatokról valamint a leány- és fiúkézimunkákról általában az volt a véleménye, hogy a legkényesebb igényeket is kielégítik, s alig lehet az országban még egy iskola, mely e tekintetben az acélgyári iskolát felülmúlja.³⁵

A 30-as években a gyári iskolában való tartózkodását — az ott látottak és tapasztaltak alapján — „valóságos pedagógiai oázis”-nak nevezte.³⁶

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen körülmények és tárgyi feltételek mellett sikerült megteremtteni ezt a „pedagógiai oázist”.

AZ ÚJ ISKOLA FELÉPÍTÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI, AZ OKTATÓ-NEVELŐ MUNKA KÖRÜLMÉNYEINEK KORSZERŰSÍTÉSE.

Az iskola történetével foglalkozó munka első részében már utaltunk arra, hogy a múlt század végén és a század első két évtizedében nehézségeket okozott az iskola működésében az egyre szaporodó, és az időnként hirtelen magasra szökött tanulói létszám, pontosabban a tantermek zsúfoltsága annak ellenére, hogy a társulat fokozatosan növelte a tantermek és a tanítók számát.

A 20-as évek elejére is olyan helyzet állott elő, hogy az akkor meglévő 6 tanteremre 9 osztály jutott, s így csak váltakozó tanítás bevezetésével tudtak úrrá lenni a tanteremhiány okozta gondokon. Új iskola építésére már korábban is volt igény, s a tizes években megvalósíthatónak is látszott egy, az ózdihoz hasonló modern népiskola felépítése, de a világháború kitörése hosszú időre bizonytalanná tette a tervek megvalósítását. A téma röviddel a proletárdiktatúra megdöntése után is napirendre került az iskolaszék részéről, de a vezérigazgatóság — az akkori viszonyokra hivatkozva — nem tudott érdemben foglalkozni az iskolaépítés ügyével.³⁷ A sokoldalú követelményeknek való megfelelésre utalva, mind az iskolaszék, mind pedig a tantestület „égetően szükségesnek” tartotta legalább új tantermek építését. A vezérigazgatóság továbbra is tudomásul vette, hogy romlottak a tanítási feltételek salgótarjáni iskolájában, de egyelőre csak ígérni tudott: „Az új iskolaépület létesítésének kérdését szőnyegen tartjuk és arra, ha az aktuálissá válik, vissza fogunk térni.” Maga a tanfelügyelő is „továbbra fenn nem tartható”-nak látta a helyzetet, s ő is ígéretet tett arra, hogy a törvényes, és a mai kor igényeinek megfelelő iskola építése ügyében érintkezésbe lép az iskolafenntartóval. Közölte azt is az iskolaszékkel, hogy előzetes értesülése szerint a vállalatrem idegenkedik az új iskola felépítésétől. Hogy ez utóbbi valóban így volt, bizonyítják a tanfelügyelő által ismertetett vállalati elképzelések és tervek, melyek lényegüket tekintve megegyeztek a későbbi tervekkel.³⁸

Sok évi halogatás után a társulat megbízásából Marshalkó Béla okleveles építész az 1928. év utolsó negyedében elkészítette az új iskola tervét és műszaki leírását. A kivitelezést Prokisch Jánosra, szintén okleveles építészre bízták.³⁹

A salgótarjáni polgármesteri hivatalhoz 1928. szeptember 4-én küldték el az építési engedélyt kérő levelet, melynek alapján szeptember 19-re tűzték ki a helyszíni szemle napját. Erre, a kérelmezőn kívül meghívták a m. kir. államrendőrség képviselőit, a városi tűzoltóparancsnokot, az ügyvezető orvost, a műszaki tanácsnokot és az építési bizottságot. A szemle alapján engedélyt adtak arra, hogy a vállalat a lebontott régi iskola helyén egy magas földszintes, egyemeletes, 11 tanteremből álló elemi iskolát építhessen.⁴⁰

Az új iskolát —, mely alig egy év alatt épült fel 800 ezer pengő költséggel — 1929. november 5-én avatták, ill. adták át rendeltetésének. Idézzük fel ezt a napot Röder Alfréd egykori tanító korabeli leírása alapján.⁴¹

A Rimamurányi úton (ma Malinovszkij út) árvalányhajas cserkészek, darutollas leventék és ünneplőbe öltözött iskolás gyermekek sorakoztak fel tanítóikkal együtt. Az új iskolaépületet is zászló- és virágdiszbe öltöztették. Mindenki a magas rangú vendég, Klebelsberg Kunó, vallás- és közoktatásügyi miniszter megjelenését várta, akit a vezérigazgatóság kért fel az új iskola átadására. A miniszter megérkezését fél tizenegykor hármás kürtző jelezte.

Kíséretéből a következők nevei maradtak fenn: dr. hámori Bíró Pál kormányfőtanácsos, a vállalat elnöke, országgyűlési képviselő; Zorkóczy Samu kormányfőtanácsos, műszaki vezérigazgató; dr. Benisch Arthur, miniszteri tanácsos; Tabódy Tibor és dr. Görgey István országgyűlési képviselők; Pályi Pál főispán; dr. Baross József alispán; dr. Förster Kálmán polgármester, Róth Flóris bányaugyi főtanácsos; Faragó Béla kormányfőtanácsos, ózdi gyár-igazgató; Szente László palackgyári igazgató, Bortnyák István bányai igazgató és Veress Zoltán főszolgabíró. A minisztert Zorkóczy Samu, a vállalat műszaki vezérigazgatója köszöntötte. Beszédében mindenekelőtt a vállalat érdemeit hangsúlyozta, és külön kiemelendőnek tartotta, hogy a vállalat nemcsak ipari termelőmunkáját tartja mindenkor a legmodernebb színvonalon, hanem a munkásság szociális és kulturális gondozását is elsőrendű feladatának ismeri. Válaszában a miniszter örömeinek adott kifejezést, mert Salgótarjánban ismét bizonyítva látta, hogy a nagyipar mindenkor meg tudja hozni az áldozatot a munkásság értelmi színvonalának emelésére.

A délszaki növényekkel feldíszített tornateremben először Traum Péter plébános imát, majd Szabó Dezső református és Csengődy Lajos evangélikus lelkész beszédet mondott. Mindhárman megáldották az új iskolát.

Dr. hámori Bíró Pál néhány gondolatát is fel kell idéznünk, elsősorban a szemlélete miatt. Ő mint a vállalat elnöke „bele szeretne volna kiáltani a magyar társadalomba, hogy az iskolaépítés nem luxus, hanem a legproduktívabb befektetés”. Ma, amikor ennyit beszélnek a demokráciáról és a munkásságot annyiszor félrevezetik ennek jelszava alatt, szeretné megkérdezni a megjelent munkástársaitól, van-e demokratikusabb cél, mint az ifjúságot egy boldogabb életre nevelni?

A „lélekemelő” ünnepélyt az acélgyári dalárda és zenekar műsora zárta, melynek első száma „Magyar Hiszekegy”, befejező pedig a Himnusz volt.¹²

A továbbiakban az új iskolaépület rövid leírását adjuk, majd — korántsem a teljesség igényével — ismertetünk néhány tantermi, szertári felszerelést, gyűjteményt.

Az új iskola épüleťcsopórtjának homlokzathossza 74 m, teljes magassága a toronnyal 27 m. Kereken 1930 négyzetméternyi területen állt. Az épület alapja vasbeton, falai az emeletig kohósalaktéglából, onnan pedig égetett téglából készültek. A tetőzet a vállalat borsodnádasdi lemezgyárában készült „Reform” tetőfedő lemezzel volt borítva.

A főépület az alábbi fontosabb helyiségeket foglalta magában: 10 tanterem, 1 rajzterem, 2 slőjd- (kézimunka) terem, 1 fürdő, 2 cserkész- és 2 leveťteotthon, igazgatói iroda, tanácsterem, 2 szolgalakás és 3 szertárhelyiség. A csatlakozó tornatermi épületben egy előcsarnok, egy öltöző 6 fajanszmosdóval, erkély tűzbiztos vetítőfűlkével és 2 szertár volt található. A tantermek átlagos méretei: hosszúság 10 m, szélesség 6 m, magasság 4,5 m. A 260 légköbméter űrtartalmú tantermek maximálisan 54 tanulóra voltak tervezve. A terem padlóját mindenütt linóleumból készítették. Minden tanterem bútorzata azonos volt: 27—27 db A—I. jelű öntöttvas-állványú fapad, billenő ülőlappal, dobogó, kétrészes lehúzható tábla, tanítói asztal két székekkel és szekrény.

A fürdő a főépület alagsorának közepén helyezkedett el, medencéje és falai 2 m magasságig fehér fajanszcsesempével voltak burkolva. A vizet 18 db zuhany szolgáltatta automatikus melegvíz-szabályzó csapokkal. Az egész

épületet egytized atmoszféra nyomású gőzzel fűtötték. A nagyméretű radiátorok mind a tanterem, mind a folyosók fűtését biztosították. Az épületnek kettős vízszolgáltatása volt. Ivásra és fürdésre a gyártelep vízvezetékéből, öblítő- és hasznóvíz céljaira a padlástéren elhelyezett nagy tartályokból.

Az időjelzés elektromos központi órával történt, mely össze volt kapcsolva a toronyban elhelyezett 4 órával és a csengőszervezettel is. Minden tanteremben volt hangszórókonnektor, ahová a későbbiekben fel is szerelték a hangszórókat, melyek a tanácsteremben elhelyezett „Telefunken” rádiókészülékhez voltak kapcsolva.⁴³

Az alábbiakban megadjuk egy tanterem és a tornaterem leírását, majd rátérünk néhány szertári gyűjtemény felsorolászerű ismertetésére, s közlünk a húszas évek végéről egy tanszerszámlát. (A kötőjel utáni szám darabszámot, vagy más mértékegységgel megadott mennyiséget jelöl.)

Az első fiúosztály tanterme az 1937/38-as tanévben.⁴⁴

Gőzfűtőtest — 2; mennyezeti villanylámpa — 3; rugósfüggöny — 4; kettős falitábla, tolós, kréta- és szivacstartóval — 1; dobogó — 1; előpad öntöttvas-lábakkal — 3; hátsó pad öntöttvas-lábakkal — 3; középpad öntöttvas-lábakkal — 24; tanítói asztal és tintatartó — 1; tanítói szék — 2; kétajtós szekrény — 1; papírgyűjtőláda — 1; zománcozott kópócsésze — 2; szobahőmérő — 1; órarend keretben — 1; Horthy-kép keretben — 1; rendtartás — 1; fali szemléltetőkép — 10; képtartó lécz falra erősítve — 12,5 fm; padtintatartó — 27; nemzeti erekllye — 1; betűtábla — 6; számológép — 1; „Mohács”-emléklap keretben — 1; „Igazságot Magyarországnak” keretben — 1; léces számológép — 1; harmónium — 1.

A tornaterem.⁴⁵

fix mászórúd — 8; lengő mászórúd — 8; mászókötel — 8; gyűrűhinta — 2 pár; tornalétra sinszerkezettel — 2; nyújtókészülék — 1; lengő nyújtó — 1; tábla — 1; bordásfal, számozva — 26; tornapad, lebegő gerendával — 6; bómnyereg, alul rugóval — 4; tornaló, kápákkal — 1; fakorlát acéllábakkal — 1; céldobó állvány — 2; testmagasságmérő — 1; testsúlymérő súlyokkal — 1; tornabot — 61; buzogány — 60; ugródeszka gumiütközőkkel — 2; hajszalabda tehénbőrből — 2; kézilabda — 10; fapuska — 60; hőmérő — 1; falióra — 1.

6. sz. szertári szekrény.⁴⁶

vegyszer — 46 üveg; retorta — 6; retortaaltrány — 1; hevítő — 2; kémcső — 2; főzőpohár — 4; borszeszlámpa — 1; mosómedence — 1; üvegbúra tállal — 1; mérőpohár — 1; olvasztókanál — 1; örlőtégely — 2; üvegtölcsér — 3; fogó — 1; vegytani és ásványtani gyűjtemény — 1; ebonitdoboz — 1; drágakőgyűjtemény — 1.

8. sz. szertári szekrény.⁴⁷

villanygép — 1; elektromágnes — 1; iránytű — 1; vízbontó készülék — 1; áramszagató — 1; tellerium — 1; leideni palack — 2; kisütő — 1; üvegrúd — 2; ebonitrúd — 1; Morse-leadó — 1; Morse-felrevő — 1; telefonminta — 1; mikrofon — 1; Leclanche-elem — 3; villanycsengő — 1; elektromos inga — 1; elektroszkóp — 1; robbanómotor — 1; gőzgépmo dell — 1; villanymotor — 1; dinamo — 1; gőzgép — 1.

9. sz. szertári szekrény.⁴⁸

üvegprizma — 1; szórólencse — 1; gyűjtőlencse — 1; kaleidoszkóp — 1; árnyéklétra — 1; siktükör — 1; mikroszkóp — 1; lupe — 1; egyetemes mértani

állvány — 1; kalmármérleg — 1; egykarú emelő — 1; kétkarú emelő — 1; hőmérők — 1; Grovesand-gyűrű, golyóval; fűjtató — 1; hangvilla — 1; kerekskút — 1; természétrajzi képek — 11; Nagy-Magyarország összerakható térképe — 4 doboz.

Tanszerszámla 1929-ből. I. vegyes osztály.⁴⁹

Betűország I. — 50 — 107 P; Stegmüller gazdaságtana — 15 — 39.90 P; Fogalmazó papír — 100 ív — 1.32 P; miniszteri papír — 50 — 93 P; kockáspapír — 20 — 1.70 P; hálózatos levélpapír — 100 — 1.70 P; csomagoló papír, szürke, nagy — 50 — 3.75 P; csomagolópapír, kicsi — 50 — 2.86 P; csomagolópapír kék — 50 — 1.76 P; színes papír — 20 — 40 P; rajzlap, keretes — 100 — 2.30 P; levélboríték, fehér — 50 — 39 P; társulati felírási füzet — 100 — 10.50 P; számtani füzet, 20 lapos — 50 — 5.20 P; számtani pepitafüzet — 5 — 1.45 P; diktáló pepitafüzet — 5 — 1.05 P; diktáló keményfedelű — 5 — 2 P; rajzfüzet, kisebb — 60 — 17.40 P; vizsgalap 1. sz. — 200 — 3.52 P; író — 6 — 4.38 P; Koh-i Noor HB — 1 — 3.50 P; zsebirón — 2 — 1.40 P; piros-kék író, Faber — 2 — 24 P; vörös mázoló — 3 — 50 P; kék mázoló — 3 — 50 P; Kopierstift, fekete — 5 — 1.45 P; színes írónok, térképrajzhoz — 48 — 13.16 P; Gummi Speck — 2 doboz — 5 P; színes pusztellkréta — 50 — 45 P; alumíniumtoll — 5 — 10 P; szintetikon üveg — 3 — 1.02 P; acél tollkés — 2 — 3.20 P; olló — 10 — 12. P; nemzeti színű selyemcérna — 2 gombolyag — 30 P; varrótü — 1 — 04 P; spárta, vékony, vastag — 8 gombolyag — 5.28 P; értesítő könyvek — 95 — 25.17 P.

Feltétlenül meg kell említenünk, hogy az iskola rendelkezett még 2 db mozgófilmvetítővel, diavetítővel és a lányok oktatásához egy Singer típusú varrógéppel. A vetítógépeket elsősorban a cserkészek és a leventék használták. de fontos szerepet kaptak az iskolai ünnepélyeken, a szülői értekezleteken és egyéb iskolán kívüli népművelési rendezvényeken.⁵⁰

A salgótarjáni modern, korszerűen felszerelt acélgyári iskolának hamarosan országos híre lett. Az ide látogató megyebeli és megyén kívüli vendégek, turisták nem mulasztották el megtekinteni az akkori viszonyok között figyelemre méltó iskolaépületet. Természetes volt az is, hogy hivatalos testületek is szívesen vették igéybe az iskola torna- és tanácskozástermét különböző rendezvényeik céljaira. Így pl. a Nógrád vármegyei tanítótestület gyakran tartotta itt közgyűléseit, de itt zajlottak le a Salgótarjáni Vívóegyesület országos versenyei, és az SSE ökölvívóversenyei is, nem részletezve most a leventék és cserkészek egyéb rendszeres sportrendezvényeit.⁵¹

Nem voltak tehát túlzóak a tanfelügyelő megállapításai akkor sem, amikor az acélgyári iskolát „pedagógiai oázisnak” revezte. Különösen akkor nem, ha tudatában vagyunk annak, hogy a megye 225 iskolájából 1938-ban még mindig 167 volt a felekezeti, s ennek a 167 iskolának az anyagi-tárgyi és személyi feltételei meg sem közelítették az acélgyári iskoláét. Természetesen helyesen látta a tanfelügyelő azt is, hogy a salgótarjáni acélgyári iskolának különleges volt a helyzete, de azt is, hogy „ennek a külsőségeiben is mintaiskolának az egész járás iskoláira nevelő hatása van.”⁵²

A NYOLCOSZTÁLYOS NÉPISKOLA KIÉPÍTÉSE AZ ACÉLGYÁRI ISKOLÁBAN

A 6 osztályos népiskolát tulajdonképpen már az 1868-as törvény is kevésnek találta, azért is rendelkezett az ismétlő iskolák és a felső népiskolák állításáról. Az ismétlő iskolák azonban sohasem népesültek be megfelelően,

hiszen — mint az már közismert — az ismétlődő tanköteleseknek alig a fele járt iskolába. A felső népiskola pedig teljesen életképtelenné bizonyult Magyarországon.

Annak ellenére, hogy a 6 osztályos nép-, ill. elemi iskola súlyos nehézségekkel küzdött még az ellenforradalmi korszakban is, egyre többen vélték úgy, hogy halaszthatatlan társadalmi szükséglet a kötelező népoktatás időtartamának meghosszabbítása, a nyolcosztályos népiskola bevezetése. Az 1920-as évek vége felé annyira általánosult ez az igény, hogy az 1928-ban megtartott harmadik egyetemes tanügyi kongresszus vitáinak ez a téma került a középpontjába a népiskolai szakosztályban. Pedagógiai érvek mellett hivatkozás történt arra is, hogy a gazdasági fejlődés is megköveteli a 8 osztályos népiskola elvégzését. Valószínűleg nem véletlenül kértek és kaptak engedélyt nyolcosztályos népiskola létesítésére olyan ipari központok, mint Ózd, Pécs, Diósgyőr, majd Salgótarján. Klebelsbergnek az volt a véleménye, hogy a 7—8. osztályok beindítására csak az iskolaépítési program befejezése után nyílik lehetőség, de akkor is legalább 10—12 év kell majd ehhez a továbbfejlesztéshez. Ő is hangsúlyozta a nyolcosztályos népiskola jelentőségét, de elsősorban annak politikai fontosságát emelte ki: „A ma élő generációk igen számottevő része négy elemi osztály után ment ki az életbe... Megtanították őket írni, olvasni, egy kissé számolni, de éppen abban az időben, amikor a világnézetet ki lehetett volna alakítani, magukra hagytuk őket. Akkor jött a marxizmus, és a maga iskolán kívüli művelésével kihasználta az előtte nyitva hagyott kaput a maga céljaira..., de mi most — a vallásos és hazafias érzés embelei — jövünk, és nem hagyjuk magukra a magyar tömegeket, hanem kísérjük tovább mindaddig, míg ki nem alakítjuk a vallásos, erkölcsös és neoracionális világnézetet.”⁵³

A nyolcosztályos népiskola fokozatos megvalósítására törvényjavaslat készült, mely 1940-ig mindenütt kötelezővé tette a bevezetését. Az erről szóló törvény azonban csak 1940-ben jelent meg.⁵⁴

Ez volt — röviden — a társadalmi-politikai háttér a nyolcosztályos népiskola gondolatának.

Iskolánkban — amikor iskolaszéki ülésen szóba került ez a téma — nyoma sem volt a klebelsbergi gondolatoknak. A gyártelepi fiúgyermekek beiskolázási problémái indították útjára azt a javaslatot, hogy ózdi mintára Salgótarjánban is építsék ki a nyolcosztályos iskolát. A fiútanulók általában 12 éves korukra elvégezték a hat elemi, de az ipartörvény értelmében nem mehettek gyári munkára csak a 14. életévük betöltése után. „Ily módon a gyermek életében két olyan esztendő áll be, mely alatt úgy a rendszeres, mindennapi iskolai oktatást, mint a szakmabeli kiképzést nélkülözi, és a sokszor igen hiányos szülői felügyelet mellett ki van téve az utca és a rossz környezet minden veszélyének. Ezeken a bajokon segítené az elemi iskola 7. és 8. osztályának felállítása, mely megoldás... neveléstani szempontokon kívül a vállalat érdekeit is szolgálná.”⁵⁵

A vezérigazgatóság 1936 májusában jelezte az iskolaszékeknek, hogy elvileg már ösztől „hozzájárul a 7. osztály felállításához”, de két feltételhez kötötte a továbbiakat: megfelelő számú tanulóhoz és a tanmenetek elkészítéséhez.⁵⁶

Ezek után a salgótarjáni iskolaszék az ózdi iskolaszéktől kért és kapott segítséget tanmenet-, órarend- és tankönyvügyben, i. e. ekkor még nem létezett országos tanterv és utasítás a már működő 7—8. osztályok számára. Az ózdiak megküldték a kért anyagot, a tarjániak pedig hozzákezdtek a nyár fo-

lyamán az első hetedik osztály beindításához. Mindezek alapján — a beíratkozások eredményét is figyelembe véve — 1936 júliusában engedélyezte a vezérigazgatóság a 7. osztály szeptemberi „megnyitását”⁵⁷

Augusztus hó folyamán megrendelték a tankönyveket is. Ezzel kapcsolatban érdekességeként említjük meg, hogy ózdi mintára polgári iskolai tankönyveket használtak, köztük német nyelvkönyvet is.⁵⁸

A következő tanévtől kezdve megnyílt a 8. osztály is. Mivel volt elegendő számú leány és fiú, úgy kerülték meg a koedukációt, hogy külön indítottak 7—8. összevont leány- és 7—8. összevont fiúosztályt.⁵⁹

A megyei tanfelügyelő örömmel vette tudomásul a gyári iskola nyolcosztályúvá történt fejlesztését, s őszinte háláját, valamint köszönetét fejezte ki a társulatnak. Az 1938 májusában tett látogatása után lelkesen nyugtázta. hogy: „A nyolc osztály kiépítésével minden tanuló készen viszi magával a nemzeti tudatosságot, a munkára való képességet.”⁶⁰

A nyolcosztályos népiskola egészen az általános iskola megteremtéséig ill. teljes kiépítéséig állt fenn. Mindezzel kapcsolatban azt is el kell mondanunk, hogy a Salgótarjánban megvalósult nyolcosztályos népiskola sem volt azonos a Tanácsköztársaság idején megtervezett nyolcosztályos alsó fokú iskolával. T. i. ez az utóbbi olyan alsó fokú iskola lett volna, melyre az egész középfokú oktatás rendszerét tervezték. Az ellenforradalmi korszak nyolcosztályos népiskolája pedig továbbra is megőrizte szákutcájellegét. Egyetlen pozitívuma volt: megnövelte az alsó fokú oktatás időtartamát.

A TÁRSULATI TANÍTÓK HELYZETE

Közhely számba ment az ellenforradalmi korszakban is a pedagógusok rossz anyagi helyzete, alacsony bérezése stb. 1927 és 1933 között pl. az egyébként sem magas fizetésüket öt alkalommal csökkentette a kormányzat, ami összesen kb. 18—20 százalékos veszteséget jelentett számukra és családjuk számára. (Persze ez a valóságban az áremelkedések miatt többet tett ki.) A fizetések csökkentése mellett lejjebb szállították az ún. pótlékokat is, úgy, hogy a gazdasági válság következtében több oldalról rövidült meg a pedagógusok jövedelme. Az alacsony fizetésekre és a nehéz megélhetési viszonyokra panaszkodó tanítókat még 1926-ban megfenyegette Klebelsberg miniszter: „Ha tehát a tanítóság... azt mondaná, hogy a csekély fizetés miatt nem képes a maga hivatását teljesíteni, akkor azokat a tanítókat, akik ezt hirdetik, el fogom az állásukból bocsátani, mert én a mai körülmények között csak olyan tanítókkal tudok dolgozni, akik 100 százalékban teljesítik a maguk kötelességét.”⁶¹

1938. január 1-ével kénytelenek voltak „rendezni” a pedagógusok fizetését. Ez a rendezés az 1932 júliusa előtti béreket állította vissza. Keserű hangon írt erről a korabeli megyei lapban egy fiatal tanító: „Ezzel a fizetésrendezéssel nincs megoldva a kérdés. Sokan nem tudnak megszabadulni az uzorások karmaiból. Hát csoda ez? Ki kergetett bennünket oda? Az anyagiak hiánya... Lassan csak koplalással vehetünk egy-egy új könyvet.”⁶²

A társulat kezdettől fogva magasabb fizetést adott tanítóinak, mint az egyház és az állam az övéinek. Mindig is törekedett arra, hogy tanítóinak fizetése haladja meg az állami tanítókét. A vállalat vezetői vallották és hangsúlyozták, hogy elképzeléseiket megvalósító, érdekeikért dolgozó, szolgálatkész alkalmazottakat csak megfelelő anyagi és erkölcsi elismerés mellett képesek folyamatosan biztosítani maguknak. A viszonylag jó fizetéseken kívül a tár-

sulati tanítók is élvezték az ún. „szerzett jogok” alapján járó juttatásokat, melyek közül a legfontosabbak a tanítónak és családjának megfelelő szolgálati lakás kerttel, térítésmentes villanyáram, továbbá bőségesen elegendő tüzelőjárándóság voltak. Ezekről volt már szó a korábbi dolgozatban, csakúgy, mint az 1913-tól a nyugdíjalapba is beszámító „tantieme”-ről, a jutalékról. Ez utóbbi is sokat jelentett a társulati tanítók életszínvonalának szempontjából, ti. ez a jutalék a fizetési szabályzatban megállapított alapösszeg (12 havi fizetés) egyharmadának a juttatását jelentette. Így pl. az 1935/36. tanév októberében a salgótarjáni és a salgóbányai 15 tanító 15 615 pengőt kapott kézhez, melynek egy főre eső átlagösszege meghaladta az ezer pengőt. Kezdő, helyettes tanító esetében is 500 pengő körül mozgott a jutalék.⁶³ A pengő bevezetése előtti inflációs időszakban — a korona gyors romlásával arányosan — rendszeresen fizették és emelték a tanítók drágasági pótlékát.⁶⁴

A gyári iskola férfitanítóinak majd mindegyike tanított az iparostanonciskolában is, valamint részt vettek a levették és a cserkészek oktatásában. Ezekért a munkákért külön óradíjban és díjazásban részesültek, melyeknek összege szinte egy másik fizetést tett ki.⁶⁵

Anélkül, hogy részletesen ismertetnénk a társulati tanítók javadalmazását, közöljük, hogy jól és anyagi biztonságban éltek családjukkal együtt. A vállalat törődött velük, költözési, szállítási, utazási, orvosi költségeiket megtérítette. Nemegyszer nagyvonalú magatartást tanúsított a tanítókkal szemben, mint pl. amikor Kmeth Lajos tanítót negyvenévi „hű és buzgó” szolgálata után — illetményeinek teljes folyósítása mellett — egy évre szabadságolta, hogy ez alatt az idő alatt intézhesse nyugdíjügyeit.⁶⁶

Családi, egészségügyi okok miatt az iskolaszék előzetes felterjesztése alapján tanév közben is biztosította a rendkívüli szabadságot, kérés alapján segítyeket folyósított a tanítóknak. Ha a gyári kórházban nem tudták kezelni a beteg tanítót, máshol felmerülő költségeit megtérítették, mint tették azt az egyik tanítóval, a fővárosban végzett fülműtétje után. Ezer pengőt juttattak vissza teljes térítésképpen.⁶⁷

Szintén érdekességgént említendő a tanítónők alkalmazásával kapcsolatos feltétel. Társulati iskolában csak hajadon (esetleg özvegy) tanítórő dolgozhatott. Kivételt csak az óraadó (nem kinevezett) kézimunka-oktatók képeztek. A második világháború alatt szükségképpen férjezett nőket is alkalmaztak. Ha a tanítórő férjhez kívánt menni, szándékát előre be kellett jelentenie (röszülés esetén a férfiaknak is),⁶⁸ hogy idejében tudjanak gondoskodni helyettes tanerő beállításáról. Ezek után a férjhez merendő tanítónőnek felmondtak. Mivel a tanítónők általában férfikollégát, vagy társulati alkalmazott férfit választottak férjül, elterjedt az a nem hivatalos vélemény, mely szerint a Rima megfizeti annyira az alkalmazottait, hogy a feleségnek (itt a tanítónőnek) ne kelljen dolgoznia. ⁽⁶⁹⁾ Az igazi okok inkább máshol keresendők. Sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a társulat nem építhetett bizonytalan munkaerőre a tanítói pályán. A férjhez ment, gyermeket szülő és nevelő tanítórő, mint murkaerő semmilyen szempontból nem lett volna hasznos és problémamentes alkalmazott a kapitalista vállalat szempontjából.

A társulati tanítók helyzetének megítélésével kapcsolatban úgy gondoljuk akkor járunk el helyesen, ha azt különlegesnek fogjuk fel. Egy kapitalista nagyvállalat a biztos megélhetés fejében maximálisan érdekeltté és elkötelezetté tudta tenni alkalmazott tanítóit is tőkés politikája érdekében. A társulati tanítók pedig vállalták ezt az elkötelezettséget, és a korszínvonalhoz képest igyekeztek magas fokon végezni oktató-nevelő munkájukat saját maguk és kenyéradó gazdájuk érdekében.

A TÁRSULATI ISKOLA TANULÓI

Elsőként a tanulók származásáról kell szólnunk. Az acélgyári iskola tanulóinak túlnyomó része munkáscsaládból származott. (Persze az Acélgyár vonatkozásában különösen fontos tudnunk, hogy a szakképzettséget, a jövedelmet, általában az életszínvonalat és a kulturális igényeket tekintve különbségek voltak az egyes munkásrétegek között a kolónián belül is.) Természetesen ebbe az iskolába jártak a gyári tisztviselők és vezetők, de a tanítók gyermekei is, kiknek aránya a munkásgyerekekéhez képest, elenyésző volt, s akik a negyedik elemi elvégzése után általában polgárba vagy gimnáziumba iratkoztak be.

Az már ismert előttünk, hogy a kolonizált munkásokból — többek között az elemi iskola és a tanonciskola létesítésével — elsősorban helyből kívánta biztosítani a maga számára a vállalat azokat a munkásrétegeket, amelyek a termelés mindenkorai technikai színvonalának megfelelő elemi műveltséggel, illetve szakmai képzettséggel rendelkeztek. A munkásgyerekek zömét — a hat elemi, később a nyolcosztályos népiskola elvégzése után — a szó szoros értelmében „felszipantotta” a gyár. Segédmunkára vagy a tanoncképzés keretén belül szakmunkára. Csak jó anyagi körülmények között élő, törekvőbb munkáscsaládok engedhették meg maguknak, hogy gyermekeiket polgári iskolában, esetleg gimnáziumban taníttassák. A salgótarjáni acélgyári telepen világosan nyomon követhető, hogyan termelte újra a szükséges munkaerőt egy viszonylagosan zárt és jól megszervezett rendszerben egy kapitalista nagyvállalat. Ez az újratermelés alakította ki a még ma is létező acélgyári munkásdinasztiákat.⁷⁰

A tanulói létszámalakulásról nem kívánunk részletes kimutatást adni, azt viszont közöljük, hogy a vizsgált időszakban — fő vonalában növekvő tendenciával — 300—600 között mozgott a tanulói létszám. A részletezés helyett inkább kiragadunk két tanévet, és arra vonatkozóan mutatunk be néhány összefüggést:

1920/21.

Igazgató-tanító: Porázik György⁷¹

osztály	tanuló	tanító
I. fiú	51	Pramberger Jakab
I. leány	53	Achátz Sarolta
II. fiú	50	Billeter Tivadar
II. leány	44	Topperczer Elza
III. fiú	50	Nagy Béla
III. leány	45	Kmeth Lajos
IV. fiú	51	Barthó Dániel
IV. leány	34	Mánczos Margit
V—VI. vegyes	53	Paksy Árpád

Összesen

431 tanuló

osztály	tanulók	tanító
I. fiú	50	Borsos Gábor
I. leány	42	Bauer Irén
II. fiú	49	Benedek Eszter
II. leány	40	Wabrosch Béláné
III. fiú	51	Visnovszky László
III. leány	42	Paksy Árpád
IV. fiú	48	Surányi Alajos
IV. leány	48	Nagy Béla
V. vegyes	58	Boroviczeny Nándor
VI. vegyes	51	Schönk Gusztáv
VII—VIII. fiú	35	Bedő Albert
VII—VIII. leány	33	Danis Margit

Összesen 547

A két tanévben az egy tanítóra eső tanulói átlag 48 és 46 fő. 1920-ban 8 tanterme és 9 tanítója volt az iskolának, 1937-ben pedig 11 tanterme és 12 tanítója. Az egy tanteremre eső tanulók száma szintén 48 és 46. A Társulat egyébként mindig arra törekedett, hogy az igazgató-tanítón kívül annyi tanítói állást szervezzen, ahány osztály indult a tanévben.

A tankötelezettség végrehajtását, a beiskolázást érintve, ismert már előtűnik az is, hogy az iskolafenntartó több oldalról is levekeztet megteremteni az iskolába járás feltételeit. A tankötelesek iskolába járásával általában nem volt különösebb probléma, mert szinte elképzelhetetlen volt, hogy a telepen lakó rimai alkalmazott gyermeke ne járjon iskolába. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint is a beiskolázás igen jó volt, igazolatlan hiányzások nemigen fordultak elő.⁷³

A Tanácsköztársaság utáni zűrzavaros időkben, és a II. világháború végét követő időszakban okozott gondot az iskolába járás, illetve a beiskolázás. Az iskolalátogatás megszigorításáról rendeletet kellett kifüggeszteni a gyárkapura.⁷⁴ Ezekben az időszakokban is szigorúan vették az igazolatlan mulasztást és a tankötelezettségi törvény megszegését. Amikor az egyik szülő indokolatlanul kérte ötödik osztályos leánygyerekének iskolalátogatás alóli felmentését, az iskolaszék nem engedélyezte azt. Az apa ennek ellenére önkényesen otthon tartotta gyermekét. Az osztálytanító azonnal kérte az igazgatót, hogy „hatóság útján kényszerítse a szülőt tanköteles leányának iskolázására.” Az intézkedés gyorsan meg is történt.⁷⁵ Persze a hatóság sem tudott sokat tenni azokban az esetekben, amikor a felszabadulás utáni hónapokban sok gyerek hiányos ruházata miatt nem tudott iskolába menni.⁷⁶

Az ellenforradalmi korszakban még nagyobb figyelmet szenteltek az árva és szegénysorsú tanulók segélyezésére, mely elsősorban a minden év karácsonyán kiosztott cipő- és ruhaajándékban, valamint a térítésmentes tanzserek és tankönyvek adományozásában nyilvánult meg, de fontos szerepe volt az iskolában megszervezett ingyenes reggeliztetésnek is, mely általában „tejakció” néven volt közismert.⁷⁷

1921-ben merült fel az a javaslat a vezérigazgatóság részéről, hogy az árva és szegénysorsú gyermekek szokásos felruházását és segélyezését egy tár-

sadalmi egyesület vegye kézbe. Így alakult meg az Acélgyári Segélyező Nőegylet, melyet a következő években Fabini Henrik gyárigazgató elhunyt feleségéről, Ludovikáról neveztek el.⁷⁸ A különböző segélyezésekben részesült gyerekek kb. az elemi iskolások 25 százalékát tették ki. A társulatnak „a népoktatás érdekében tanúsított nagylelkű hazafias áldozatkészségért” az akkori kultuszminiszter, Hóman Bálint is elismerését és köszönetét fejezte ki.⁷⁹

A TÁRSULATI ISKOLA MŰKÖDÉSE A HÁBORÚS ÉVEKBEN ÉS A FELSZABADULÁS UTÁN

A VKM 1944. október 29-én a 9700/1944. sz. rendelet értelmében abból a célból, hogy a haza létéért folyó harcban a nemzet minden személyi és anyagi ereje a honvédelem érdekeinek szolgálatába legyen állítható, a tanítást ideiglenesen mindenféle iskolában beszüntette.⁸⁰

A háború előszele már 1938 őszén érezte hatását az iskolában. A kiskunhalasi kerékpáros zászlóalj két ízben, a váci pedig egy alkalommal vette igénybe a teljes iskolaépület. Emiatt a tanítás november 3—17-ig és november 20—25-ig szünetelt. ⁸¹

1944 augusztusában ismét katonaság foglalta le az iskolát háromheti időtartamra. Szerencsére ez nem zavarta meg a tanítás menetét.⁸²

A VKM fenti rendelete előtt néhány nappal a hadtestparancsnokság utasítására a salgótarjáni katonai parancsnokság lefoglalta a gyári iskolát a Beregszászról idehelyezett 111. sz. hadikórház céljára. Ugyancsak ezen a napon szállásolta be magát az iskolába egy német repülőhadosztály 25 fős rádiós osztaga is. Az iskolaszék elnöke ugyan azt jelentette, hogy a beszállások nem zavarták a „folytatólagos tanítást”, a valóságban az történt, hogy csökkentett óraszámban folyt a tanítás két alagsori teremben, az SSE otthonában és az öltözőben, valamint az I. körzeti iskola két tantermében.⁸³

Végül már 1944. október 28-án szüntették meg a tanítást, melyről hirdetményt is közzétettek. Kérték a szülőket, tartsák a kapcsolatot az iskolával, hogy a gyerekek hetenként legalább egyszer részesülhessenek valamiféle oktatásban.⁸⁴

Egy 1945-ös január végi jegyzőkönyv szerint hat katonai kórház volt be rendezve az iskolában. Igen sok tárgy elpusztult, szekrényeket, táblákat, asztalokat, szemléltető eszközöket tüzeltek el a katonák. Eltűnt az iskola másfél évi tanszerkészlete is. A tanítást ugyan már megkezdték 1945. február 21-én, de még mindig nem az iskolában, hanem az SSE-otthonban. Öt tanerő dolgozott, köztük egy férfi, a többiek a fronton, ill. hadifogságban voltak, vagy pedig elmenekültek. A rendes tanítás — a katonai kórházak kivonulása és a rendcsinálás után — 1945. március 16-án vette kezdetét. Április elején a szeptemberi tanulólétszámhoz viszonyítva 113 volt a csökkenés. Ennek ellenére is hat ideiglenes tanerő alkalmazása vált szükségessé.⁸⁵

A háború még sokáig érezte hatását. A tankötelezettség végrehajtásáról, a beiskolázás tökéletességéről mindig nevezetes acélgyári iskola most nem sokat tudott tenni. 1946-ban is még 49 volt azoknak a tanulóknak a száma, akik ruhahiány miatt nem tudtak megjelenni az iskolában.⁸⁶

Egy 1946-os kimutatás is tükrözi, hogy a háború megszűntével sem múltak el a bajok. 559 gyári tanuló közül 190 volt jól tápláltnak mondható, 248 gyengén, 121 rosszul táplált volt. 175 jól öltözött, 263 gyengén és 121 rosszul

öltözött tanulót tartottak nyilván. A családi körülmények statisztikája sem mutat jobb képet: 15 gyermek hadiárva, 37 félárva, 3 teljes árva volt, 48-nak valamelyik szülője nem volt keresőképes, 38 gyerek apja hadifogságban sýnlódott. Teljesen vagyontalan családban élt 454 gyermek.⁸⁷

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 6650/1945. M. E. rendeletében általános iskolák szervezését írta elő az akkori népiskola 1—8. és a gimnázium, ill. polgári iskola I—IV. osztályai helyett. Feladata — a VKM 75000/1946. sz. rendelete értelmében — az volt, hogy a tanulót egységes, alapvető nemzeti műveltséghez juttassa, továbbnevelésre és önnevelésre képessé tegye, és hogy a közösségi élet tudatos és erkölcsös tagjává fejlessze. Magának az általános iskolának a megteremtése része volt a demokratikus átalakulásnak, hiszen ez az iskolatípus egységes és mindenki számára kötelező alapját képezte a műveltségnek.

Az általános iskola első és ötödik osztályát az 1945/46. tanévben szervezték meg az acélgyári iskolában, a következő tanévben pedig már teljes egészében átálltak a már megjelent tanterv és utasítás szerinti általános iskolai oktatásra. Az új általános iskolai tantervnek és óratervnek volt egy érdekessége: szabadon választható tárgyakat is tartalmazott, mint pl. gazdasági, műhely- és háztartási gyakorlatokat, élő idegen nyelveket, nemzetiségi nyelveket, a latin nyelvet, társas éneklést és zenét valamint mértani rajzot. Az iskolában is éltek a lehetőséggel. A lányok főként háztartási gyakorlatot, a fiúk pedig ipari gyakorlatot választottak. A latin nyelvet heti három órában 42 gyermek tanulta. A szülők kérésére a későbbiekben német nyelvet is tanítottak. Targyakat választani csak a felső tagozatban lehetett.⁸⁸

1946 őszén — az érvényben levő törvények alapján — az állami főfelügyelet tartalma szempontjából a nem állmi iskolák két csoportra oszlottak: egyházi iskolákra és egyéb fenntartású (községi, magán-, társulati) iskolákra. Erre az időszakra az a furcsa és sokáig fenn nem tartható helyzet állt elő, hogy — az egyházi birtokok felosztása és a nagyüzemek államosítása után — a nem állami iskolák fenntartási költségeinek kisebb-nagyobb részét az államnak kellett viselnie, annak ellenére is, hogy ezekben az iskolákban a demokratikus szellemtől, az állam politikai törekvéseitől és érdekeitől eltérő oktató-nevelő munka folyt. Ennek a fő ellentmondásnak a nyomában jó néhány más probléma is napirenden volt — mint pl. az állami tantervek és tankönyvek helyett önállóak (felekezeti, társulati) kiadása és használata —, melyek akadályozták az egységes demokratikus köznevelési rendszer kiépítését.

Az államnak az a joga, hogy köznevelési rendszerét maga határozza meg és irányítsa, a gazdasági és társadalmi fejlődés szükségszerű következménye volt. Ehhez a szükségszerű lépéshez 1948 nyarára értek meg a gazdasági, társadalmi, politikai feltételek. 1948. július 16-án tárgyalta meg és fogadta el az országgyűlés a nem állami iskolák (tanulóotthonok, kiseddóvók stb.) államosításáról szóló törvényt, mely véglegesen felszámolta az iskolák megosztottságát, s megteremtette az egységes szellemű oktatás és nevelés alapjait, a szocialista nevelés legfontosabb feltételét.

A salgótarjáni acélgyári társulati iskolát 1948. július 1-én államosították.⁸⁹

Ezzel a munkával befejeződött a salgótarjáni acélgyári társulati fenntartású elemi iskola történetének vizsgálata. Az elemi iskoláról felvázolt képet a benne folyt tanoncképzés ismertetése fogja majd teljesebbé tenni. Ez az ismertetés lesz a társulati iskolák körében végzett kutató és feldolgozó munka következő állomása.

JEGYZETEK

1. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1978.
2. Balogh—Szabolcs: Pedagógusok a két világháború között. 1963. 69—74. p.
3. Ugyanott.
4. NmL. az RSV RT ker. isk. sz. jkv. 1919.
5. Paksy Árpád volt társulati tanító közlése alapján.
6. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1919.
7. Hivatalos Közlöny. 1919. szept. 25.
8. NmL. st. agy. e. isk. ttest. jkv. 1919.
9. Hivatalos Közlöny. 1919. szept. 25. és az előző ttest. jkv
10. RSV RT iskoláinak értesítői. 1925—1943.
11. OL. Az RSV RT Levéltára. Z 371 63. cs. Vezérigazgatóság levelezése.
12. NmL. stb. agy. e. isk. ttest. jkv. 1923.
13. Ugyanott.
14. Ugyanott.
15. NmL. RSV RT st. ker. isk. sz. jkv. 1920.
16. NmL. st. agy. e. isk. ttest. jkv. 1925.
17. RSV RT iskoláinak értesítői. 1925—1943.
18. Ugyanott.
19. OL. RSV RT levéltára. RSV RT isk. sz. iratai. 1938.
20. NmL. RSV Rt isk. sz. iratai. 1938.
21. Ugyanott.
22. Tanterv az elemi iskolák számára. Bpest. 1928.
23. Ugyanott.
24. NmL. st. agy. e. isk. ttest. jkv. 1920—1933.
25. Ugyanott és az RSV RT iskoláinak értesítői. 1925—1943.
26. Ugyanott.
28. Ugyanott.
29. Ugyanott.
27. Ugyanott.
30. Ugyanott.
31. Ugyanott.
32. NmL. st. agy. e. isk. ttest. jkv. 1922.
33. OL. Az RSV RT Levéltára. Z 371 63. cs. Vezérigazgatósági levelek. 1937.
34. NmL. st. agy. e. isk. iratai. 1937—38.
35. Ugyanott.

36. OL. Az RSV RT Levéltára, Z 371 63. cs. Vezérigazgatósági levelek, 1937.
37. NmL. st. agy. e. isk. ttest. jkv. 1921.
38. NmL. st. agy. e. isk. ttest. jkv. 1922.
39. Nógrád—Honti Kultúra, 1929./11.
40. NmL. st. pm. 11896/1929.
41. Nógrád—Honti Kultúra, 1929./11.
42. Ugyanott.
43. Ugyanott.
44. OL. Az RSV RT Levéltára, Z 378 2. cs. Szociális Osztály.
45. NmL. st. agy. e. isk. Leltárkönyve.
46. Ugyanott.
47. Ugyanott.
48. Ugyanott.
49. NmL. st. agy. e. isk. ttest. jkv. Tanszerszámlák.
50. RSV RT iskoláinak értesítői, 1925. 1943.
51. Ugyanott.
52. Ugyanott.
53. Jóboru Magda: Köznevelés a Horthy-korszakban, Bpest., 1972. 79. p.
54. Ugyanott.
55. NmL. RSV RT isk. sz. jkv. 1936.
56. NmL. RSV RT isk. sz. iratal. 1936.
57. Ugyanott.
58. Ugyanott.
59. Ugyanott.
60. NmL. RSV RT. isk. sz. iratal. 1938.
61. Balogh—Szabolcs: i. m. 113. p.
62. Nógrád megye története, 1919—1944. 138. p.
63. NmL. RSV RT isk. sz. iratal. 1936.
64. OL. Az RSV RT Levéltára, Z 371 63. cs. Vezérigazgatósági levelek és RSV RT ISZ iratal.
65. Ugyanott.
66. NmL. RSV RT isk. sz. jkv. 1925.
67. Paksy Árpád és Acházt Sarolta volt társulati tanítók közlése.
68. OL. Az RSV RT Levéltára, Z 371 63. cs. Vezérigazgatósági levelek, 1938.
69. Borsos Gábor és Paksy Árpád volt társulati tanítók közlése.
70. NmL. st. agy. e. isk. Előmeneteli és mulasztási naplói. 1920—1937.
71. NmL. st. agy. e. isk. ttest. jkv. 1920.

72. NmL. st. agy. e. isk. iratai. 1937.
73. NmL. st. agy. e. isk. ttest. jkv. 1920—1933.
74. NmL. st. agy. e. isk. ttest. jkv. 1920.
75. NmL. st. agy. e. isk. ttest. jkv. 1922.
76. NmL. st. agy. e. isk. iratai. 1945.
77. NmL. RSV RT iskoláinak értesítői 1925—1943. és ISZ jkv-ek.
78. NmL. RSV RT isk. sz. jkv-ek és iskolai értesítők.
79. OL. Az RSV RT Levéltára. Z 371 63. cs. Vezérigazgatósági levelek. 1938.
80. Balogh—Szabolcs: i. m. 359. p.
81. NmL. RSV RT isk. sz. iratai. 1938.
82. Ugyanott. 1944.
83. Ugyanott.
84. Ugyanott.
85. NmL. st. agy. e. isk. iratai. 1945.
86. NmL. st. agy. e. isk. iratai. 1945.
87. NmL. st. agy. e. isk. iratai. 1946.
88. NmL. RSV RT isk. sz. iratai. 1946.
89. Ugyanott. 1948.

Rövidítések

NmL	Nógrád megyei Levéltár
OL	Országos Levéltár
RSV RT	Rimamurányi—Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság
ker. isk. sz. jkv.	kerületi iskolaszéki jegyzőkönyv
st. agy. e. isk.	salgótarjáni acélgyári elemi iskola
ttest. jkv.	tantestületi jegyzőkönyv

FÜGGELÉK

tanítók az 1870/71. tanévtől az 1948/49. tanévig (Betűrendben)

Achátz Sarolta (Paksy Árpádné)	Benedek Eszter (Borsos Gáborné)
Barthó Béláné	Berczeli Gyula
Barthó Dániel	Billeter Tivadar
Bartholy Klára (Surányi A. Gyuláné)	Borbás István
Bauer Irén	Boroviczeny Nándor
Bedő Albert	Borsos Gábor
Bedő Albertné (Tamásy Irén)	Chmelly Jolán
	Cristián Antal

Csurda József
 Daris Margit
 Diviaczky Márta
 Dr. Felszeghy Miklósné
 (Lapsánszky Margit)
 Fizély György
 Füzesi Márton
 Gaál Ferencné
 (Mánczos Margit)
 Gérecz István
 Gergely János
 Halász Ferenc
 Haruszik Antal
 Hegyi Pálné
 Horváth László Kálmán
 Istvánfi Mária
 Jobbágy Gusztáv
 Kablay István
 Keszler János
 Kiss Ilona
 Kmeth Lajos
 Kopcsák József
 Krajnák Tibor
 Matulai Imréné
 Mohos Ferenc
 Nagy Béla
 Nagy Béláné
 (Hricsovszky Anna)
 Nagy Imre
 Nagy Imréné
 (Palumby Ida)

Nikolényi Géza
 Nyomárkay Etel
 Oláh Miklós
 Paksy Árpád
 Pető Géza
 Porázik György
 Pramberger Jakab
 Rácz Sándor
 Roszlozsnik János
 Róder Alfréd
 Sirányi Jenőné
 (Tamásy Emma)
 Schönk Gusztáv
 Surányi A. Gyula
 Svehla Lajos
 Szakolczay Nándor
 Szomor Károly
 Dr. Szőnyi Pál
 Thomes Etelka
 Topperczer Elza
 Uherkovits Gusztáv
 Vasas Erzsébet
 Vass Imre
 Versényi Edit
 Visnovszky László
 Wabrosch Béláné
 Wagner Sándor
 Zorkóczy Erzsébet (Jurányiné)
 Zseltvay Béla

LÁSZLÓ BALÁZS:

**Die Geschichte der durch die Rimamurány—Salgótarján^{er} Eisenwerk
 Aktiengesellschaft gegründeten Volks- (Grund) schule in Salgótarján**

Das im Jahre 1868 über das Volksschulwesen herausgebrachte Gesetz ist mit dem Namen des Ministers für Religion und Schulwesen József Eötvös verbunden. Mehrere höher entwickelte Länder Europas damit überholend, wurde zuerst in Ungarn mit diesem Gesetz die Organisation des Volksschulwesens, der Lehrstoff sowie die Schulordnung reguliert und damit das bis dahin von der Kirche gehaltene Monopolium für die Bildung gebrochen und die Grundlage für den weltlichen Unterricht gelegt.

Das Gesetz schrieb den von 6—12 und den von 12—15 jährigen (nicht weiterlernenden) Kindern die allgemeine Schulpflicht vor. Die Gemeinden waren im Sinne des Gesetzes mit bestimmten Bedingungen dazu verpflichtet, ausser den Religionsgemeinschaften, Schulen zu errichten.

Die Gründung der Schulen konnten der Staat, die Privatperson, die Unternehmer oder auch Gesellschaften übernehmen. Unter Einwirkung dieser Bedingungen kam es in Salgótarján im Jahre 1870 zur Gründung der durch das oben genannte Unternehmen finanzierten Volksschule.

Im Komitat Nógrád war die Betätigung dieser Schule von Anfang an, besonders aber in der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen, von ausserordentlicher Bedeutung.

Sie sicherte die Unterrichts- und Erziehungsarbeit, sowie die materiellen-thematischen und persönlichen Bedingungen ab und hielt sich an die Verwirklichung des Schulpflichtgesetzes. Das oben genannte kapitalistische Grossunternehmen lieferte die Basis als finanzieller Aufrechterhalter der Schule, indem es die Angestellten (Arbeiter, Lehrling, Lehrer usw.) maximal interessierte und verpflichtete im Sinne der Verwirklichung ihrer Ziele, wie z. B. kontinuierlich jene Schichten neu heranzuziehen, die dem jeweiligen technischen Stand der Produktion mit der nötigen Grund- und Fachschulausbildung versehen entsprechen.

Einige Mittel zum Zwecke des Erweckens des Interesses der Menschen und zu ihrer Verpflichtung für das Werk war die für die damaligen Verhältnisse, verglichen mit denen im ganzen Land, guten Arbeiterlöhne, sozialen Zuerteilungen, guten Gehälter der Lehrer, sonstige Dotationen und die nicht zuletzt zu erwähnende finanzielle Unterstützung der Waisenkinder und Schüler armer Eltern in der Art von Kleider-, Lebensmittel-, und Lehrmittelerteilungen.

Die Aktiengesellschaft konnte mit ihrer auf der Basis kapitalistischen Interesses beruhenden Arbeiter — und Schulpolitik — durch ihre gute Planung und Organisation besonders in den kontrevolutionären Jahren — auf dem Gebiet der Unterrichts — und Erziehungsarbeit ihre eigenen Interessen gut mit den Interessen der revisionistischen-militärischen Politik treibenden herrschenden Schichten übereinbringen.

Krunák Emese

Kondor Béla grafikai munkássága

I. ÉLETRAJZI ADATOK. MŰVÉSSZÉ FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNELMI, TÁRSADALMI, KÉPZŐMŰVÉSZETI HÁTTERE

Kondor Béla 1931. február 17-én született Pestlőrincen. Tipikus kispolgári családból származott. Az érettségi után a Ganz Hajógyárban kezdett dolgozni. 1951-ben egy gyári tehetségkutatás során fedezték fel, s nyert felvételt a Képzőművészeti Főiskola festő tanszakára. Tanulmányait 1956-ban a grafikai szakon fejezte be. 1954 óta szerepel egyéni és csoportos kiállításokon¹. A főiskola elvégzése után Derkovits-ösztöndíjat kapott, kétszer jutalmazták munkásságát Munkácsy-díjjal. Grafikaival több díjat nyert hazai és külföldi tárlatokon, elsősorban grafikai biennálékon. Tanulmányúton járt Franciaországban, a Szovjetunióban, Jugoszláviában, Lengyelországban, Csehszlovákiában.

Grafikai munkássága mellett 1958-tól festette sajátosan egyéni felfogású olajképeit.

Festői és grafikai tevékenységét viharos viták, értetlenség — s csupán néhány értő hang — kísérte 1972. december 12-én, Budapesten bekövetkezett haláláig.

A száraz életrajzi adatok rövid áttekintésénél többet mond emberi, művészi kialakulásáról a történelmi, a társadalmi, és művészeti életben 1951—56 között végbemenő változások vizsgálata.

Kondor főiskolai évei alatt a magyar társadalom és ezen belül a képzőművészet válságos korát élte. Kortársai nosztalgiával emlékeztek 1945 felemelő, emberi hitet és alkotó lendületet igénylő eseményeire. Szinte bele se kezdhettek azonban igazán a szabad munkába, már ott volt 1949 fordulata, melyet koncepciós perek, a személyi kultusz politikai voluntarizmusa kísért. A népi hatalom ellen elkövetett alapvető hibák logikus és elkerülhetetlen következménye volt az 1956-os ellenforradalom. Magyar valóságunk ekkor tele volt ellentmondásokkal, a társadalom és az egyén összeütközése naponta tragédiákba torkolt.

A művész, aki e korban élt, s mégis érzéketlenül ment el az események mellett: hamisított. Kondor művészetének kulcskérdése épp e hamisításnak elkerülése, az etikai hitel: az emberiség sorsáért való aggodás megfogalmazása, a történelmi felelősségvállalás lett. Egész munkásságának célja, hogy kora történelméről, a benne élő ember vergődéséről elmondja korántsem optimista, feszültséggel teli mondanóit.

A politikai események alakulása erősen kisugárzott a képzőművészeti élet területére is. A szocialista realizmus téves értelmezése és formanyelvének erőltetése révén a közösségi művészetet lejáratták. A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa által lefektetett irányelvek hatására lassan oldódni kezdett a dogmatizmus szigora, a politikai életben és hatására a képzőművészetben is. A kortárs nyugat-európai irányzatoktól való tökéletes elszigetelődés változatlan tény, de a magyar képzőművészet korábbi eredményei: az Európai-iskola expresszív megközelítései, a Gresham-kör líraisága, a hőmezővásárhelyi iskolában testet öltő plebejus-népies nyelvezet és a derkovitsi hagyomány végre hozzáférhetővé vált. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a művésznövendékek szabadon választottak a példaképek adta utak követésében. A főiskolán ebben az időben Bortnyik Sándor volt a rektor, a festő tanszéket pedig a Szőnyi István és Bernáth Aurél által képviselt irányzat árnyékolta be.² Bortnyik — mint ismeretes — a nyolcak és az aktivisták művészi mozgalmának, és a Kassák által meghonosított, absztrakt eszközöket felhasználó, szigorúan és direkt módon aktív politikai mondandót sugalló kifejezés mód híve — ezt próbálta a főiskolán is meghonosítani. E törekvése a tanárok jó részének művészi felfogásától eltért. Kondort filozofikus megközelítései, intellektuális alkata, szakmai igényessége és erős egyénisége miatt gyűlölte. Kirobbant fegyelmiének — melynek során majdnem eltávolították Kondort a főiskoláról — nagyrészt Bortnyik volt a kezdeményezője. A festő tanszéken pedig „a levegő sistergett krómoxid tüzes és ultramarín nagybányai jelszavaktól, dilettáns és posztimpresszionista elvek tömegétől”.³ Vitathatatlan, hogy a Gresham-kör művészeti elveit képviselő festőprofesszorok munkássága jelentős esztétikai minőséget képviselt a korábbi unott naturalizmus ürességével szemben. Talán ezzel magyarázható, hogy a főiskola diákjai között az ő hatásuk volt a legnagyobb, sokan kerültek bűvkörükbe. Festőnövendéknek lenni, ekkor egyértelmű volt Szőnyi formanyelvének, színvilágának elfogadásával, követésével — s ez volt az oka Kondor főiskolai festői kudarcának is. Ma már nem követhető nyomon — s lényegtelen is —, hogy Szőnyi támogatta-e, vagy gáncsolta Kondor pályájának alakulását, a tény az, hogy a grafikai évfolyam hallgatója lett. Kondor művészegyéniségét, alkotát ismerve, választása szükségszerű volt. Sohasem érdekelte a felületi szépség megragadása, annál inkább izgatták a mélyben rejlő konstruktív összefüggések, a több rétegű tartalmi összetevők, a szakmai minőség. Mindezt ebben az időben csak a grafikai szakon kaphatta meg. Barsay Jenő szerkezetet elemző, klasszikus rajzi kultúrát idéző anatómiai tanulmányai, Koffán Károly lelkiismeretes szakmai tudása ösztönzőleg hatott művészi formanyelvének kialakulására. Művészi eszmélésének és formakeresésének jó közegét biztosítottak az évfolyamtársak: 10—12 tehetséges fiatal tanult és dolgozott a műhelyben egyszerre.⁴

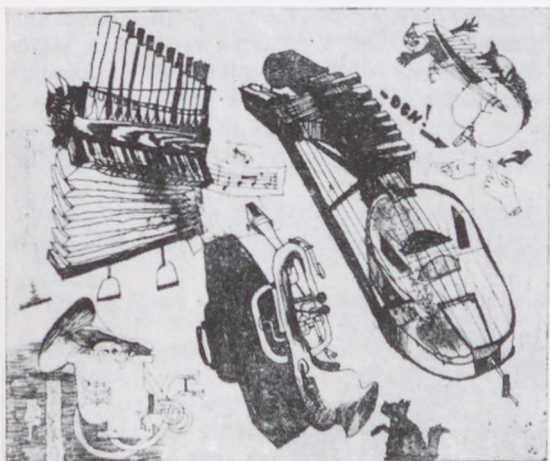
Jelentős főiskolán kívüli hatások is érték. A főiskola falát Szalay Lajos 1946—47-ben készített grafikai lapjai díszítették, melyek az akkori művészeti életben egyedüli példái a szolgai módon való illusztrálás elkerülésének, a rajzi átírás szakmai minőséget adó lehetőségének. Gondolati — meditatív tartalmukkal a képgrafika önálló műfajjá válásának előfutárai. Kondort szakmai igényessége sarkallta régi nagy mesterek alkotómódszerének megismerésére. Körner Éva segítségével jutott be a Szépművészeti Múzeum grafikai raktárába, ahol Dürer, Rembrandt és Goya lapjait tanulmányozta. Erős hatásuk Kondort egész pályáján végigkísérte.

A mesteremberi igényesség és a magas szintű szakmai hozzáértés düreri tanulság. Rembrandt művészetéből az ember sorsa iránti érzékenységet, a tömörség drámai erejét és a fény-árnyék kezelésének rézkarcon való megoldá-

sát szűri le. Különösen nyomon követhető ez, ha összehasonlíthatjuk Rembrandt: *Három kereszt* című rézkarcának negyedik állapotnyomatát Kondor: *Dózsa ceglédi beszéde* című rézkarcával.⁵

A két kompozíció szinte tükörképi elfordítása egymásnak. Rembrandtnál bal oldalon fehér foltként emelkedik ki a keresztre feszített megváltó, Kondornál a képmező jobb oldalán hasonlóan komponálva jelenik meg Dózsa alakja. A fálalakok drámai erejét hangsúlyozza az őket körülvevő sötét vonalháló, mely mellett fényfolt csillan fel, megvilágítva az alakokat. Mindkét képmező alsó részét cselekményében a fálalak alá rendelt, csak egy-két figurájában motivált tömeg tölti ki. Az alakok szűkszavú megjelenítése, a vonalháló karcolásának és maratásának módja, a világos és sötét felületek ellentétének, a fény-árnyéknak önkényes (a kifejezésnek alárendelt) kezelése révén letagadhatatlan rokonságot mutat a két lap.

Goya lapjai is az emberi sors mélyének kutatásából születtek. A borzalmak víziószzerű megragadásával vallanak az ember megaláztatásairól, félelméről. Goya elsősorban groteszk látomásokkal teli felfogásában hatott Kondorra, aki a későbbiek során 1–2 motívumot át is vett tőle. Ilyen pl. az a jelentésében nehezen körülhatárolható szellentő gyermekfigura, mely Goya *Alom a tökéletes varázslóról* című karcán⁶ fűjtatóként jelenik meg.

1. kép

Kondornál visszatér *Hangszerek* című lapján cselló alapjaként (1. kép), majd a *Szín-padi jelenetben* fenékével fintort vágó alakként, a *Család* című rézkarcon pedig akkor rögzíti, amikor levegővel fújják teli — tehát a groteszkség és a tehetetlenség tartalmi hordozójaként használja fel.

Főiskolai éveit alatt kifejezési és technikai eszköztára hatalmas ütemben fejlődött és alakult, mind közvetlen, mind a művészet történetében távolabbi mesterek hatására. 1956 tavaszára, amikor főiskolai diplomamunkáját a Dózsa-sorozatot karcolta rézlemezekre, valamennyi stilisztikai eszközének birtokában volt már.

1956-tól, amikor először jelentkezett a képzőművészeti élet küzdőporondján 1972-ig (haláláig), mindössze 16 év telt el, melyet művészetének egyenletes és egységes fejlődése jellemez — így pályája egyetlen felfelé ívelő stíluskorszakként elemezhető.

II. GRAFIKAI MUNKÁSSÁGA

1. GONDOLATI VILÁGÁNAK KÖRVONALAZÁSA. A KEZDETEK.

Kondor, amikor diplomamunkája témájául Dózsa harcát, seregének sorsát választotta, tulajdonképpen a hivatalos esztétika zászlajára tűzött derkovitsi hagyomány útjára lépett. A zászlóként lobogtatott jelszavak azonban nála mentesek minden vulgarizmustól, súlyos politikai tanulságot ragadnak meg. A történelmi téma révén egyszerre jelenített meg egy múltbeli eseményt, ugyanakkor reagált a magyar valóságra: a forradalmi átalakulás megtorpanásából eredő társadalmi-etikai problémákra.

A lapokon 1956–60 között dolgozott. „Érdekel a forradalom, az egyetlen és hatalmas cél leple alatt meghúzódozó óriási fejvesztettség gépezete. Ekkor ugyanis képet ölt az emberiség egyetlen élőlény mivolta...” — mondta diplomamunkája tárgyáról. S valóban egyszerre felemelő és groteszk a kép, amit a forradalomról rajzol: forradalmi optimizmus, torpanó tragikum, fenség és trivialisztás színezi, de az egészet mégis áthatja a katarzisztudat.

A *Dózsa-sorozat* és későbbi, de gondolatilag szervesen hozzákapcsolódó „*Apocalipsis cum figuris*” címet viselő karcok sem stilisztikailag, sem művészeti kvalitásukat tekintve nem egyenletesek. Kondor művészi világképének, motívumkincsének lényegi elemei azonban már fellelhetők rajtuk. A lapok megmunkálásának mértéke, drámai tömörítő ereje árulkodik arról, hogy Kondort már ekkor is elsősorban a békét, a harmóniát elvesztett, és annak visznyanyeréséért küzdő ember iszonyatos, önfeláldozó harca foglalkoztatta. Örömeztető történelmi felelősségvállalással vizsgálja a vezér, a sereg és a legyőzökök viselkedését, elemzi etikai indítékaikat. A „mi az ember” és a „mivégre lett az emberiség” kérdésfeltevésére keresi minduntalan a választ. Pályája a *Dózsa-sorozattól* kezdve az emberi nem önmegismerő folyamatát próbálja nyomon követni, féltő aggodalommal vizsgálva közben a feltörő és alábukó ember sorsát.

Már a *Dózsa-sorozat*nál félreérthetetlenül a küzdő, az újat akaró, s ezáltal teremtető emberi út mellett tesz tanúságot. Megközelítése intellektuális és filozófiai alapokat sejtető.

Elveiről, céljairól valljon — először a szavak erejével — maga az alkotó.

„Hallgass, meg hát; okok
poklában égőt, mert
fenyegetően eszes állatok
késett ivadéka vagyok,
készen a pusztulásra és ölésre;”⁷

A *Dózsa-sorozat* közvetlen témájában felveti a magyarság sorsát, amely szinte végig a szánalmasan tragikus bukások története.

„Magyarság, lenge szó.
Eszeféltelen, ostoba őrző,
Belemar, beleül, belelép
keserves testembe
szöges eszméivel, szép
szívem vörössét hamar
halványító lenge szó.

Újrágatni káromkodva,
életfogytiglan átkozódni:
ez a gúnyoltatások kertje”⁸

Magyarnak lenni, s magyarként közelíteni a világ dolgaihoz nehéz, küldetéses, keresztes sors. A XX. században élni, s ebben az eldologiasodó, gépeknek alárendelődő korban embernek, művésznek lenni eleve vesztesre ítélt hivatás.

„vérveres Kor a mai, nyomott:
És én, egyik elvetélt szülötte:
emberszabású, csúf ember vagyok.
... csepp
ábrándok vesztegetettje: ember”⁹

A feszítő társadalmi problémák elsimulása, a konszolidálódott társadalmi lét legfeljebb elfedi, de nem oldja fel a benne élő ember szorongását. Betegesen szűkreszabott és megcsonkított az emberi lét, „minden ember gyilkosan szürke.”¹⁰ Az ember csupán élőlény voltában létezik, ha elveszíti önmaga lényegét, a küzdést, a teremtést. Szabadság — rabság — önmegvalósításért küzdés ördögi körében harcol kétségbeesetten az ember:

„Valamikor szép és szabad volt az ember”¹¹

„Az emberek a Paradicsomból kiszabadulva azonnal hozzákezdtek a hamarosan szédületes méretű, hatalmas büntetőtábor megszervezésének izzasztó munkájához. Mely tevékenységet kezdetben rablásnak és csalásnak, később (sokasodtak, finomodtak) egyszerűen politikának, majd (a magatévesztés fejlettsége folytán) termelésnek nevezték el.”¹²

„Szét és felfele tart e világ,
de remélnünk és gőzzel
bizakodnunk legigazibb
élnivaló kötelesség.”¹³

„... nem keresi a tudást az ember... Nem a tudást keresi, hanem a működést, a tevékenységet... nincs tudás. Csak élet van és folyamat.”¹⁴ „A küszködés élet...”¹⁵

E verssorok által vázolt filozófiai-etikai kérdések megválaszolása, a helyes válaszok önmarcangoló keresése a képi eszközök útján Kondor grafikai munkássága.

A *Dózsa-sorozat* megalkotása a felismerés: a gondolkör és a kifejező-eszközök megtalálásának pillanata. Itt vetődik fel először a megismerés — küszködés — teremtés — megdicsőülés és elbukás intellektuális problémájának végiggondolása; melynek tanulsága, hogy az emberi lét lényege a teremtő folyamatban való aktív és tudatos részvétel. Kondor egész munkássága e problémakör újabb és újabb felvetése, kísérlet a tovasikló megoldás görcsös megragadására. Elkötelezett művészet tehát az övé.

2. MÍTOSZTEREMTÉS

„Rendszert kell alkotnom, különben más rendszere igaz le, nem okoskodni és hasonlítani fogok, az én dolgom a teremtés!” — William Blake e néhány sora¹⁶ lehetne a mottója Kondor művészetének, szimbólumteremtő erejének.

A fotó, a film megjelenésével egyetlen jelenségnek sem lehet többé dokumentatív, vagy tudományos hitelű tükrre a művészet — a funkciók világosan elkülönülnek: a művészet marad a „vallomás az emberi nem öntudatáról”, az ember belső világáról. Kondor szemében a művészet az emberi nem önmegismerésének forrásává, lehetőségei felismerésének eszközévé válik az emberiség és az egyén viszonylatában egyaránt.

Kondor munkásságának nagy belső küzdelme sajátos mitológiájának megteremtése. Minden társadalomnak szerves alkotóeleme volt az önmagáról öngigazolására és önmaga megértetésére megfogalmazott mítosz. Benne és általa az adott társadalom világképe öltött formát: törvényszerűvé lényegítve társadalom és egyén alárendelt viszonyát, szabályozva az ember önmagáról, hivatásáról alkotott képét, vágyainak szövevényét. Teljes világképet fogalmazott meg tehát, melyet az egyes ember készen kapott. A történelmi fejlődés mai fokán a tudományos és technikai fejlődés által áttekinthetetlenné vált világban a régi mítoszok használhatatlanok, újakat pedig nem szül a társadalom. Az egységes világkép megalkotásának igénye és feladata is az egyes emberre hárul. Az elidegenedés általános jellemzője korunknak, hiszen a társadalom absztrakttá, intézményrendszerében megragadhatatlanná vált — s ily módon nincs lehetőség újabb kollektív mítosz létrehozására. A magára maradt ember kénytelen önnön mítoszáat önmagából táplálkozva megalkotni — világlátása így önközpontú, tehát szűkreszabott lesz, mint ezt Camus, Sartre és az egzisztencialisták mítoszai is bizonyítják. Kondor ez ellen lázadt egész művészetével. E ponton bizonyítható, mennyire igaztalanok azok a vádak, amelyek Kondort az egzisztencialisták közé sorolják¹⁷, akik pusztán fölismerik az ember nembeli létének ellentmondását, rögzítik azt és szenvednek tőle, de tovább nem jutnak — míg Kondor a teljesség újra megalkotására törekszik önmérsztő harccal. Az általános érvényű, szilárd belső rendszerű mitológia megalkotásának ideje azonban a múltba tűnt — ezt Kondor is tudta — s ebben rejlik pokoljárásának magyarázata, romantikus szemléletének titka. E cél járatra végig vele a szürrealizmus útvesztőit, láttatta vele vízióit, egyre tovább haladva az ősi, elemi mitológia újrafelfedezése felé.

Kondor grafikái a maga szabta jelképrendszer révén egy összefüggő világot, egy szerves rendszerbe rendeződő gondolatkört ragadnak meg, amely már nem más a valóságnak, hanem újjáteremtése, átlényegítése. Szimbolikus teremtményeivel népesíti be e sajátos világot. A szimbólumok nála mindig több értelmezési lehetőséget rejtenek magukban. A megragadott tárgyi ábrázoláson túl történeti, világnézeti, sőt a köznapi tapasztalatokból eredő aszociációkat is hordoznak, s hangulati jelentésrétegük is belejátszik végső mondandóikba. A lapok jelentését így nem egy-egy megjelenő szimbólum adja, hanem a teljes megkomponált felület, s az egyes elemek az összes közöttük levő viszonylatok révén értelmezhetők. Sajátos figurákat és szituációkat ismerhetünk fel lapjain — melyek más értelmezéssel megismétlődnek, új sosem látott rendbe illeszkedve, új viszonylatokat hoznak létre. Képein általában több egymásnak ellentmondó értelmű szimbólumot találunk, melyek kölcsönösen motiválják egymás jelentéstartalmát. Több rétű, összetett gondolatvilág hordozója sajátos mitológiája. Tanítása: „aggódás az emberért, a szépet, a nagyot alkotó, de önmagával szembekerülő, önmaga tragédiáját okozó emberért. Kondor képei a modern civilizáció profán mítoszainak ikonjai.”¹⁸ Képeinek sajátos belső rendje a mi világunk, emberi belsónk rejtett törvényeire utal — hiteles művészetet teremtve ezáltal.

3. KÉPI SZIMBOLIKA

Mítoszvilága képi megjelenítési eszközeit: szimbólumait néhány, pályája szempontjából kulcsfontosságú mű elemzése révén lehet nyomon követni.

A *Dózsa-sorozaton*, a Kondorra jellemző képi szimbólumok nagy része fel tűnik már, később csak jelentésükben válnak összetettebbé, ellentétük felvil-

lantása révén. Pályája során leglényegesebb, szimbolikus tartalommal teli eleme maga az ember: a küzdő, szenvedő, megvert, de felszárnyaló, megdicsőülő krisztusi és ördögi vonásokat egyesítő lény. A történelemmel, az emberiség sorsával kapcsolatos állásfoglalását a tömeg és az egyes ember szembeállításával, viszonyának elemzésével éri el. Az egyén (Dózsa) következetesen járja végig életútját: harcol, győz, elbukik, életét áldozza, megdicsőül — a megváltók sorsa az övé. (2. kép)

2. kép

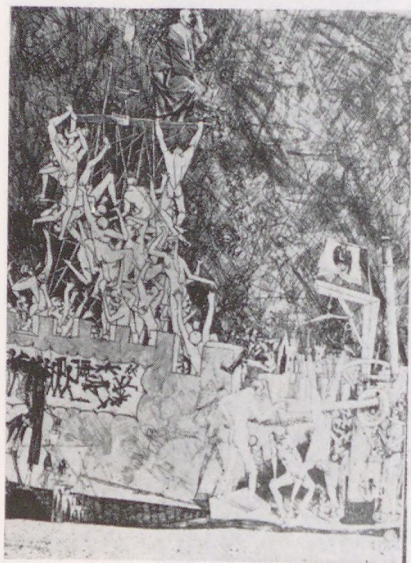
A tömeg „egyetlen élőlény mivolta”, arcnélkülisége, csordajellege miatt kevésbé következetes. A harc elején elesett szegények, majd magabiztos győzők (3. kép), s e mivoltukban kegyetlen ítélkezők (4. kép), végül pedig egyesek meghunyászkodók (5. kép), árulók, mások áldozatok lesznek (6. kép).

3. kép

5. kép

4. kép

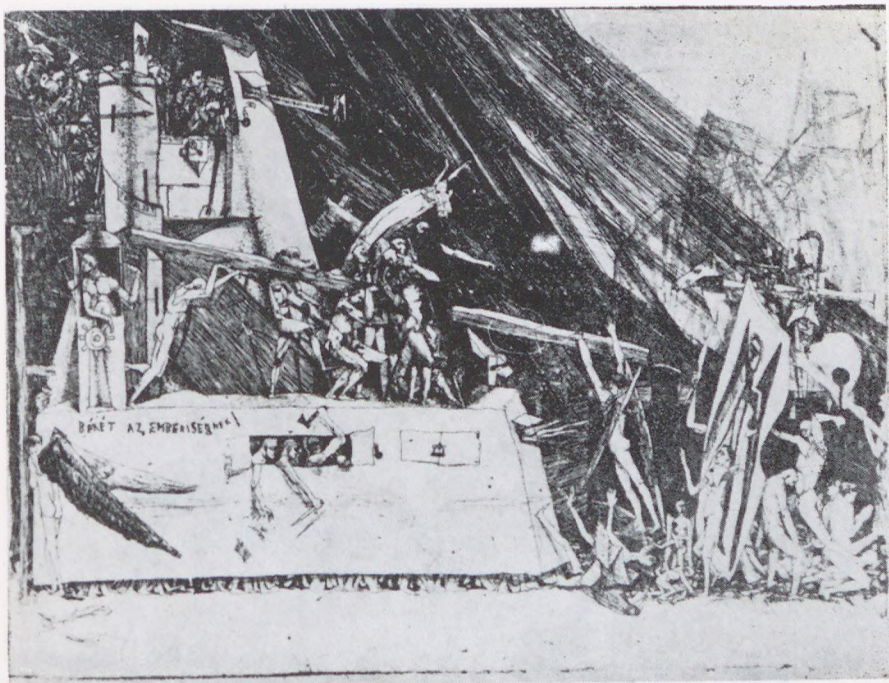

6. kép

A háború szelleme az egyetlen győztese a harcnak. Juhász Ferenc Tékozló országának deziluzionizmusa árad a lapokról: a megmarcolt harc utólagos megszűfélése okozta fájdalmas cinizmus fogalmazódik meg.

Különösen tömören jelenik meg a mondandó a sorozathoz kapcsolódó *Apocalipsis cum figuris* egyik lapján (7. kép).

A „Békét az emberiségnek” feliratú szörnyűsége és egyben nevetséges tákolmányt az eseményekből mit sem látó emberek saját életenergiájukkal mozgatják, csak néhányan irányítják tudatosan a pusztítást — bár mindenki részt vesz benne. A gyilkoló gépezettel szemben angyalos zászlóval fegyvertelen emberek menetelnek — jóhiszeműségből eredő bukásuk elkerülhetetlen. Az emberi nem két aspektusa: a jó és rossz ősi ellentéte kerül itt egymással

7. kép

szembe. A humanitás eszméjét hordozó angyal tehetetlen kétségbeesésében a tákolmányoknak dőlve, kezébe temetett arccal zokog. A „minden emberi elvesztett” tragikus felismerésének képi megfogalmazása e lap.

Az itt feltűnő szimbólumok kibontása, értelmezése Kondor további grafikai munkássága, melynek újabb csúcspontja, eredményeinek összegezése a *Romantikus tanulmány I–II*. E lapokon művészi világképe, sajátos mitológiája teljes fegyvertárában áll előttünk. Az első lap az angyalpár felszárnnyalását, a második tragikus bukását jeleníti meg.

Az I. grafika (8. kép) története a lap alsó mezőnyében játszódik le. Sötétbe karcolt építészeti tömeg előtt három figura jelenik meg: egybekomponált, konstruktívan szerkesztett ülő férfi és nő, akiknek együttes mozgása is jelzi, hogy egzisztenciálisan kapcsolódnak egymáshoz, és egy ülő férfi. Az összetartozó férfi és nő bal karjuk ritmusos emelkedésével lepkeszerű szárnyas lényt röppent fel. Fejük kompozíciós folytatása a csonkolt, lombtalan fa — előre vetítve sorsuk tragédiáját, jövőnélküliségét, pusztulásukat. Ellentétes értelmű a mellettük ülő, de hozzájuk nem kapcsolódó kalapos gondolkodó — önarc-képi ihletésű — férfi. Háta mögött géppisztoly, s a férfi befelé fordulása „a harcomat megharcoltam” fáradtságát jelzi. A figura az ember történelmi sorsával fölötti meditáció jelképi megfogalmazása. A feltörő — külön lemeztől, más színnel nyomott — angyalpár, mintha az ő gondolatainak, e világból való menekülésének jelképes megfogalmazása lenne, kompozicionálisan feltétlenül kapcsolatban állnak. A cselekménytől függetlenül, léptékváltással; pálcika-

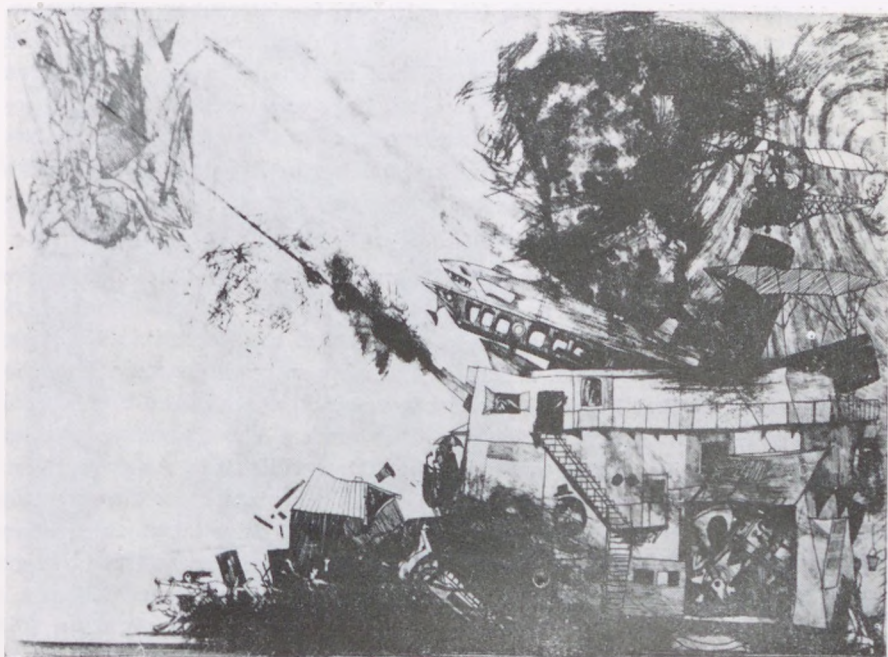

8. kép

emberkéekkel megjelenített csata zajlik le az építmény előtti domboldalon — jelképezve a külvilág szüntelen és dőre acsarkodását. A harmónia keresését, a jobbravágást a meditáló férfi és az általa motivált angyalpár képviseli.

A Romantikus tanulmány II, grafikai lap (9. kép) két részre tagolható.

A lap jobb oldali, nagyobbik részét a gép és a hozzá tartozó helikopter foglalja el, melyet a gépből kilőtt ágyúgolyó átlósan kapcsol össze a grafika bal felső sarkában meghúzódó, téglalapba komponált angyalpárral. A rézkarc két színnel, két rézlemezről került nyomásra — hangsúlyozva, hogy két különböző világról, két világ szembenállásáról van szó. Két egység áll egymással szemben: a gépi civilizáció és a mítoszok világa. A traktorkeréken haladó gép a modern civilizáció szimbóluma, monumentalitásával uralja a teret, zárt rendszert alkot: saját belső, konstruktív törvényei szerint működik. Maga előtt söpri és megsemmisíti az útjába eső világot, amely az emberiség fejlő-

9. kép

désének korábbi fokát képviseli: a szervezetlenség, a hiedelmek, a mesék világát. Erre utal a pusztuló világból menekülni próbáló Európa elrablására emlékeztető groteszk motívum. Ez a világ már a megsemmisülést jelző fekete vonalhálóba vész: a pusztulás kilátástalanságában vergődő embereket a gép láncfalpa szétzúzza, életterükkel, a házzal együtt. A gépnek ezt a romboló erejét közömbösen nézik a gépben élő és azt mozgató emberek, pl. a kormányos. Ők látszólag nem rokonai a széthulló világ embereinek. A gép a szervezettség, a rend, a tudomány világát jelképezi. Benne minden szigorú törvényeknek engedelmeskedve működik. A géphez tartoznak a működtető személyzeteken kívül a gépi kultúra továbbfejlesztésén munkálkodó, rakétát készítő tudósok, és a denevérszárnyon repülni készülő kísérletezők csoportjai. Szoros kapcsolatban áll a géppel, a káosszal a levegő szférájában szembeszálló helikopteres alak. Kezében lombikot tart: a kémiai megismerés jelképét. A helikopteres maga is jelkép: a káoszból rendet teremtő értelem jelképe, Kondor egyik legkedvesebb motívuma. A rend mágneses erővonalakra emlékeztető vonalhálóját hagyja maga után — ezek csapnak össze az előtte álló káosz kuszája, küzdelmet idéző vonalrendszerével. Csupán két-három emberalak nem tartozik szervesen a géphez: a magát szépítő nőalak, amely talán a szépséget, a nőiséget jelképezi, és a leselkedő figura, aki a megismerés katartikus élménye előtt álló embert szimbolizálja, ill. az önarcképi ihletésű kitekintő figura.

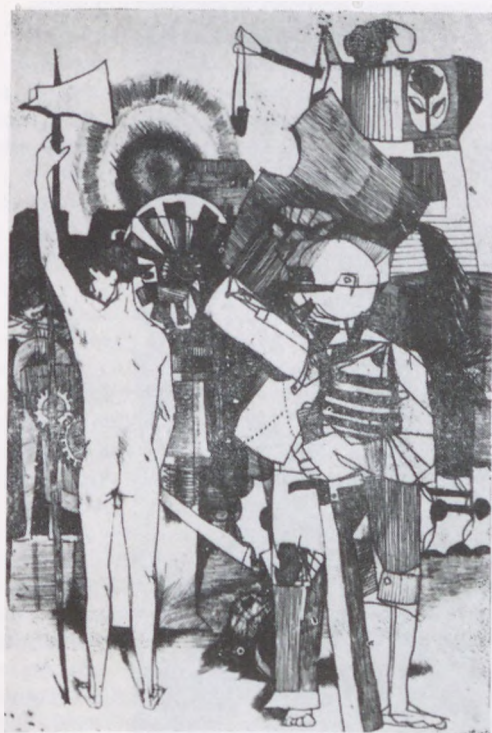
A gépből kilőtt ágyúgolyó áttöri a mítoszok világának hártavékony falát, s megbontja annak egyensúlyát. A zuhanó angyalpár e világnak teljes széthullását, megsemmisülését jeleníti meg. A kardját elejtő ifjú alak az ég-

ből aláhulló angyalra, vagy a nap felé szárnyaló és visszazuhanó Ikarusra emlékeztet. Kezét a reneszánsz képekről ismert síránkozó mozdulattal tárja szét: kétségbeesést, saját világának megrendülését mutatja. A szárnyas ifjú görögösen megformált alakja Ikarusra utal, az, hogy kezében kardot tart a keresztény művészetből ismert Gábor arkangyalra emlékeztet. Egyesíti így magában pogány mítoszok és keresztény hiedelmek világát — az ember égbetörő vágyát szimbolizálva. Egy túlhaladott világot, de ugyanakkor, mint az emberi mítoszteremtést, a költészet szféráját is jelképezi.

A gép előbb-utóbb mindenképp szétzúzza ezt a világot, mert saját lényegével, a tudással ellentétben. A grafikán tehát korunk emberiségének egyik alapvető nagy kérdéséről van szó: a gépi civilizáció és a klasszikus humánus antagonizmusa a kép témája. A gép és az ember viszonya kapcsán felmerülő emberi viszonylatokat közvetíti. Kondor szembeállítja a gépi kultúra két különböző aspektusát. A gép egyrészt az aktív rendező elv kibomlása: a kaosz-ból az értelem útján rendet teremtő ember önmegvalósulása. Az értelem csodájaként életrehevott, az ember céljait szolgáló gép megsokszorozza teremtője erejét, s képessé teszi, hogy a valóság talaján, testi mivoltában emelkedhesen a levegőbe, s meghódítsa ezt a számára eddig ismeretlen szférát is. A gép tehát az emberi találékonyság, a rend, az áttekinthetőség, a racionalizmus, a tudásvágy eszköze és célja. Egységes világképet teremt: megszünteti a földi és égi fogalmi kettéosztottságát. Ez a gép jó oldala. Ugyanez a gép saját világán kívül mindent és mindenkit elpusztít. Kegyetlenségét hangsúlyozza a cápafejű rakéta: a cápa fogai mindent szétszaggatnak. Felmerül az önpusztítás, az elembertelenedés, a gép ember feletti elhatalmasodásának veszélye. Megfosztja a gép az embereket a mítoszok, költészet világától is — ez az érzelmi elszegényedés veszélyét veti fel. A gép, mint szimbólum jelentése kétértelmű. Az ellentétek ilyen összefoglalása a romantika sajátja — Kondor ebben az értelemben is adhatta képének ezt a címet. A grafikán teljes világot, önálló léttel bíró univerzumot teremt — ez is romantikus jegyként fogható fel. Összetett szimbólumok egész sorát jelenítik meg a lapok 1—1 figura, vagy elem által felvetve annak összes létezési dimenzióját.

Az I. lapon a legjelentősebb tartalmat a háromféle megközelítésben megjelenített ember és az angyalpár hordozza, alárendelt, de lényeges motiváló elem a fegyver. A II. lapon a gép a központi elem a már említett angyalon kívül, s az emberi tevékenységnek itt újabb oldala nyer értelmezést.

Az ember létlehetőségeinek körbejárása tulajdonképpen Kondor egész grafikai munkásságának lényege, valamennyi lapján ez foglalkoztatja: amikor a megismerő, a morális, a vegetatív létű, és az önálló létét elvesztett ember sorsát elemzi. A világhoz való közelítés első fázisa a megismerés vágya, a dolgok mozgatórugóinak, szerkezetének, elemeinek megismerése. Ez csak aktív kutatótevékenység révén érhető el, melynek során munkája által átalakul az ember, s a tárgyi, természeti világ új értelmezést nyer. Az ember számára a megismerés tehát létkérdés, szükséges helyzete felismeréséhez, környezete újratertetéséhez. Kondor ezt a világfelfedező utat lépésről lépésre nyomon követi grafikai lapjain.

10. kép

A konstrukciót alkotó ember nehezen jut el a kívánt szerkezet megalkotásához, munkája fáradságos, gondolkodást igénylő.

Az egyszerű gép is kitágítja a hozzá képest mezelen, tehetetlen ember lehetőségeit, aki így újabb eszközzel növeli hatóerejét (10. kép)

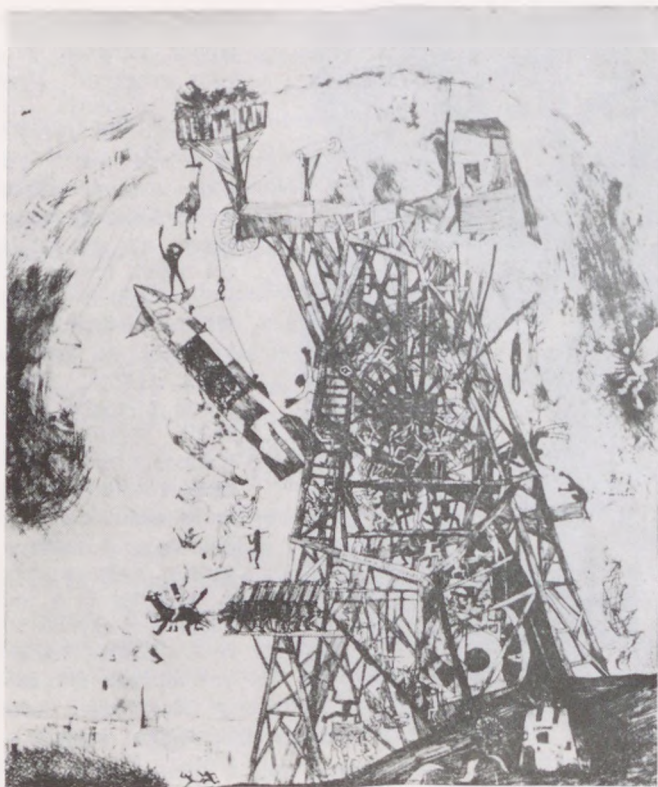
A gépek segítségével a földön levő dolgok ragadhatók meg és formálhatók át, tehát a földi szféra vehető általa birtokba. A gép rendkívül összetett szimbólum Kondor művészetében. Az emberi találetkonyság megjelenítőjeként lehet furcsa tákolmány, ijesztő, pusztító eszköz, vagy a rend jelképe. A teremtés és a rombolás lehetőségét egyaránt magában rejt. Ereje felhasználásáról az emberek döntenek, hiszen: „a fekete gép... gondtalan”¹⁹, felelőtlen energia „...gép és motor feszes akarás, nem rossz pedig; eszes esztelenségek...”²⁰ Jótékony, hatalmas erejű szerkezetek ezek, melyek által az ember győzedelmeskedhet:

„Majd indulnak az árva, fogvatartott gépek
hétrét görnyed a mafla halál, végleg
törött a kaszanyél...”²¹

A gépnek ez a fajta értelmezése azonban ritka Kondor grafikáin, szép példája egyik Blake illusztrációja, ahol a gép szerkezetébe belekomponálja a létrehozó ember alakját is.

Van a gépnek azonban egy másik valósága is: magában hordja „esztelensége” révén a rombolás géniuszát. Az *Apocalipsis cum figuris* és a *Romantikus tanulmány II.* már elemzett tákolmányainak lelki rokona a *Bomba* című rézkarc (11. kép)

A rakétakilövő állvány felirata a mondandó lényegét jelöli: „Eltörlöm a JÓT visszaveszem” — a gépi szerkezet embertelen jellegével uralkodik itt. A földi szférát csupán kis íves domb idézi, jobb oldalt megfigyelő bástyával, bal oldalon épületekkel jelzett város, mely egyaránt adja a próbálkozókat és be-

11. kép

fogadja a menekülő túlélőket. A kompozíció lényege a rakétakilövő állványzat, melynek kerekét a gépezetbe beépült, szerzetesek módjára nyírott fejű, önnön lényét feladó ember hajtja — ettől mozog a csigás emelőszerkezet. Rajta kívül hús-vér emberként csak a szerkezet tetején gondolkodva kitekintő, habozva a kötélzethez nyúló — önarcképi utalású — férfifej és az emberi cselekedetek felett elmerengő, önnön alkotmányára visszatekintő, felelősségtudatot, a humánusmot kvintesszenciaként megjelenítő, valóságban túlinak tűnő fej jeleníti meg. A többi „ember” apró „pálcikalény”, aki funkcióját teljesíti: elindul, küzd az akadályokkal, s nevetségesen, nyom nélkül elbukik.

Társai Ők a *Romantikus tanulmány I.* csatajelenetében résztvevőknek, de Kondor egyéb lapjain is gyakran szerepelnek az öntudat nélküli, vegetatív lét betöltésének eszközeként. A nagy „hűhó” célja és teremtménye a kegyetlen cápapofájú romboló bomba, ez az ostobaságában az emberi cselekvést megcsúfoló fegyver. Összefüggésébe helyezve az érte folytatott emberi erőfeszítés banálissá degradálódik. A gép itt már az alkotón túlnövő, tőle függetlenedő szerkezet: a pusztítás eszköze, a gonosz jelképe. Az általa kozmikus viszonylatokba helyezett ember a jó és rossz harcában nem ura többé sorsának, tehetetlen apró rovarként hányódik: a gép pedig teremtésben résztvevő társból ellenséggé válik.

■ Megsemmisítő ereje révén e motívumkörhöz kapcsolható a *Fegyver*.

Az előbb elemzett *Bomba* az egyik legszönyörűbb, előreláthatatlanul lecsapó fegyver. A puska, a kard, a pisztoly önmagában szinte játékszernek tűnik, furcsa szerkezet csupán. Értelmét az ember választott cselekedete által kapja meg. Az emberi nem felelőtlen ostobasága, hogy önnön pusztulását szolgálja fegyverek létrehozásával s használatával.

A *Gyilkosság* című lap (12. kép) a fegyver apoteóziisa. Távoli építészeti környezet előtt gyanútlanul lépegető embert lő le a tollbokrétás kalapban (hasonlót visel a Dózsa-sorozat *Fegyvert vissza* című rézkarcának csendőre) díszelgő férfi. Előtte nevetséges, bádogból eszkabált puskákkal két másik férfi ül, felettük egy állványon rakétát simogató, bárgyú, meztelen nőalak — ők négyen képviselik az emberi agresszivitást. Hasonlóan a megsemmisülés veszélyének felelőtlen semmibebevését illusztrálja két grafikai lapja. A békét követelő feliratok (*Békét, Pax vobis*) jelentésük groteszk tagadásaként rakétára és ágyúcsőre kerültek. Az emberek jólszervezett társasága e pokoli gépezet fenntartását szolgálja csupán. Az egyik kép a hadbavonulás tényét rögzíti: az ember mozgatja, javítja, tökéletesíti a később őt elpusztító fegyvert. A másik kép a pillanatnyi békét ragadja meg, mely a harci gépezet jelenlétében végtelenül törékenynek tűnik. Az ágyúcsövön ülő várandós asszony

12. kép

szánalmassá válik ebben az összefüggésben, a kínok által adandó új élet csak a katonák számának gyarapítását szolgálja. Erre utalnak a háttérben gyakorlatozó pálcika-harcosok, s az előtérben a kezét parancsra emelő vezér. Bár jelentős e lapon az emberi cselekvés és a felirat által megfogalmazott cél: a béke, de a főszerepet mégis a fegyverek játsszák. Ha megszólalnak, összemlik az ember féltve őrzött, de felelőtlensége révén eljátszott, a halál karmába lökött világa. A megismerő, alkotó ember így válik gyilkos fenevaddá, önmagát irtó eszközzé a történelem sodrában. Ebben az összefüggésben lesz a *Romantikus tanulmány I.* félretett géppuskájának jelentése a megharcolt harc értelmetlenségének, elvetésének szimbólumává: a *Rajz I.* meztelen vergődő alakjának fegyver után markolászó keze a reménytelen és kétségbeesett önvédelem jelképévé.

Reménytelenség, romlás és halál képi megfelelői a fegyverek:

„Géppuskaropogás: most hátrál az
isten hátulfelé; ottan bozotos.
Bozót, megvert facsemeték, hajlott és
szilánkos, szálas, vagy tört derékkal
füstgomolygás, jajviadal, hassal a sárban
sárral szájbán; keserű menedék...

Eldőlnek a halottak.”²²

Nyilvánvaló, hogy ilyen eszközökkel a béke sosem valósítható meg.

Az emberi élet másik lehetőségét veti fel a *Romantikus tanulmány I.* részkarcon szereplő emberpár. Az önmagáért való emberi életet, férfi és nő örök egymásrautaltságát és harcát, a szépség és nyugalom utáni jogos emberi vágyat idézik. A világban, amelyben élnek, a harmónia megvalósítása azonban lehetetlen.

Ezzel magyarázható, hogy e motívumkör sosem győzedelmeskedik Kondor lapjain. Szintén nosztalgikus távoli vágyként tűnik fel a szépséget jelképező meztelen nőalak az *Óda a szépséghez*, Babits illusztrációján. A fekete toronyba zárt, vágódó férfi számára — akit záruk, falak, kötelmek bonyolult rendszere tart fogva — elérhetetlen marad, itt „fájdalom a Szépség”²³. Kísértő és bűnbe sodró a Madách-illusztrációkon ismét meztelen, kíváncsatos nőalak képeiben megjelenítve.

Az angyal figurája többszörösen és nagyon régóta kötődik az emberi mitológiához. A földön túli és fölötti világ megjelenítője áttételesen a jóság, a tisztaság, a tökéletesség, a nemes humánus, a költészet jelképe, s általa az ember önmaga anyagi léte fölé, a szellem szférájába emelkedhet. Kondornál kulcsfontosságú motívummá a repülés attributumaként válik, de jelen van jóságot, humánusot hordozó értelmében is. Az emberi jóságot jelképezi pl. az *Apocalipsis cum figuris*on, a szellem, a költészet magasabb világát a *Romantikus tanulmányok*on. Leggazdagabb jelentését azonban a repülés révén kapja Kondornál. A levegő szférájának meghódítása, a földön túli világ megismerése ősi vágya az embernek. A repülés révén elszakadhatna a földtől, röghőzkötöttségéből szabadon szárnyaló lényvé válhatna, s testi mivoltában élvezhetné a szellem szabadságát. E szimbólum lényegi szerepe logikusan merül fel Kondornál: hiszen a magasba emelkedés az ember önmegvalósító folyamatának betetőzése lehetne. Leonardóhoz hasonlóan — bár gyakorlatban nem, csak gondolatban — végiglemezte a repülés lehetőségeit. A létráról az ég felé ugró ember rögtön aláhull. Leonardo is felismerte, hogy a madár szárny-szerkezetének átültetése — emberi viszonylatba — megoldást adhat. Kondor is tanulmányozza a madarak repülésében résztvevő csontok, inak, tollak szerkezetét, s maga is próbál mintájára repülőalkalmatosságot konstruálni.

Célja, melyet egyik grafikai lapja címében is jelez: *A mennyország meghódítása*. A tájba komponált toronyból indulnak hódító útjukra az emberek. Madarak lengik körül őket, a levegő természetes lakói, melyek közé az ember feljutni vágyik. A torony tetején szitakötőszárny fölött rézkakas vág groteszk fintort felroppenő szárnyas fiatal férfi felé. Hátyavékony szárnya nem kecsegtet a győzelem reményével, a fiú mégis örömmre tárt karral, bizakodóan emelkedik felfelé. A toronyban készülődnek mások is a repülésre. A szerkezet lábánál, a földön szomorú, segítőkész angyalok hajolnak egy lezuhant figura fölé. A nemes cél, a levegő meghódítása még messze van. A toronyra felszerelt cápafejű állvány felvillantja azt a lehetőséget, hogy az itt szerzett tudás felhasználható a rombolásra is (ugyanazt a cápafejet viseli a *Romantikus tanulmány II.* és a *Bomba* rakétája).

Emberi aspektus ölt tehát testet az angyalban, mely egyrésről nemes emberi cselekvés: az ismert világ kitágítása, a repülés élményének megismerése, másfelől újabb kudarcok oka. Még az angyalokkal is előfordul, hogy tökéletességüket elvesztve, vagy megtámadva alábuknak, hogyne fordulna ez elő a gyarló, de vakmerő emberrel. A *Testvéreim* feliratot viselő rézkarcon a széteső repülőből lezuhanó emberek a bukott angyalok méltó rokonai, tragédiájuk oka a megismerés vágya, a rendelt funkció túllépésének szentségtörő kísérlete.

A repülő már korántsem egyértelmű szimbólum: a repülés jelképe itt már átcsap ellentétébe, s a géphez hasonlóan a támadás eszköze lesz. A földön kívül katasztrófák színhelyévé válik az addig vágyott és békés levegőég pl. az *Égi csata* (13. kép) című lapon. A pusztítás gépezetét a felelőtlen végzettségűséget jelképező meztelen nőalak hozza mozgásba.

13. kép

Az angyal-madár-repülő motívumkörbe tartozik a rovar is, mely leginkább hordozza a repülésben rejlő tartalmak összetett ellentétét. Szárnya révén a repülés attribútuma. Zümmögő teste, gépszerű mechanizmusa azonban a bombázó repülőben kiteljesedő agresszív erők letéteményesé, tehát gyilkos kis gépezet is. Ezért tekintenek szomorúan rájuk azok az emberek, akiknek kezében attributumként jelenik meg (pl. *Darázskirály*). Jól példázza Kondor

szimbólumteremtésének módját. Nála a szimbólumok poláris ellentétek; egyszerre hordozzák magukban a jó-rossz, az anyagi-ördögi, a felemelkedés-elbukás jelentését. Az elbukott, szánalmassá zsugorodott embert szintén a rovar segítségével ábrázolja a *Hangyák és cserebogarak* című litográfiáján. Az ember itt maga is rovarrá válik, mellette az ízelt testű teremtmény hatalmas gépezetnek tűnik. Az arányok megváltoztatásával az összezsugorodott lét szánalmas kiúttalanságát idézi Kondor.

Az eddig elemzett lapokon az embernek a természettel és a társadalommal vívott harcát, s annak összetevőit jelenítette meg Kondor. A küzdelemnek azonban van még egy — az ember számára sokszor kegyetlenebb — formája, melyben az ember önmagával harcol. Az ember belső vívódásai nem tartoznak a történelem eseményei közé, mégis minden korban megvívja harcát a morálisan tiszta emberré válás reményében. Talán e ponton kapcsolódik legerősebben Kondor a keresztény mitológiához. A morális ember eszménye a középkor háborúktól és nyomorúságtól zaklatott emberét foglalkoztatja legintenzívebben, hiszen számára a szellemi szféra (a hit világa) volt az egyetlen elérhető magasság. Az emberi tisztaságért, a megváltásért minden történelmi kor embere megharcolt — az adott kortól függött, hogy győzött-e, vagy elbukott. Századunkban a megváltás problémájának ismételt feltűnése szervesen összefügg az elidegenedés és a fogyasztói szemléletű társadalom teremtette gondolkodással. Az emberi tisztesség és humánus gyakran a vesztes fél az anyagi javakkal, a felszíni csillogással, a másokat nyomorító érvényesülési vágygal vívott harcban. Az egységes világgéppel együtt eltűnt az az etikai elvárásrendszer, mely féket szabott az ember személyes indulatainak: az erkölcsi normák feloldódtak, mindenki csak önmagának ad számot cselekedetei indítékairól. Relatívává vált így a jó és rossz megítélése, sokszor a gonosz mutatkozik a helyes cselekedet átlötözetében. A megharcolt harc eredménye gyakran bukás. Kondor korábbi lapjai a világ megismerését, jellemzőinek felismerését rögzítik. 1965 utáni grafikái már a megismerésen túljutott ember morális problémáiról vallanak. E periódusnak legjelentősebb grafikai műve a *Szent Antal megkísértése* című rézkarc.

Témájában is a keresztény ikonográfia egyik gyakori motívumát értelmezi újra. Hieronymus Bosch víziói élednek újjá a lapon. A felnagyított méretben megjelenített szent monumentálissá válik emberfeletti kinjainak súlya alatt. A kísértések sorában a középkori képi szimbolika elemei: duzzadt hasú, a falánkságot jelképező férfi, meztelen, bujaságot árasztó nőalak, furcsa repülő hal mellett (melyek elsősorban Bosch képi világát idézik) megjelennek a kondori világ kísértései is: a hernyótalpú, úgyúcsóves tákolmánygép és mozgatói az értelemszerűen össze-vissza kavargó, pálcikaemberekből álló tömeg és egy erotikus, furcsa csavart trombitát fújó nőalak. A kísértések világa a képmezőnek felét tölti ki, s hullámvonalban támadja az ülő szentet. Szent Antal figurája itt korántsem a hitért való küzdelem nyugodt, üdvözítő erejét jeleníti meg. Zaklatott, kifacsarodott teste, üres szemürege, szenvedéstől és betegségtől ragyásra mart arca, önmagát marcangoló keze — nem a mosolygó üdvözlő, szép szenteket juttatja eszünkbe, példája csöppet sem vonzó. Testi és lelki kinjai elrettentő erővel állnak előttünk. Üres szemüregével lombos fára néz, melyről a halált idéző szárnyas csontváz roppen fel. A halál maga is tovaszálló kísértés ebben az összefüggésben — hiszen az iszonyatos önmegsejtés közepette szinte megváltás lenne. A küzdelem emberfölötti, s távolról sem kecsegtet a harmónia, a megbékélés lehetőségével. Ezt igazolja a szent bal kezét folytató lombtalan, csonkolt fa, mely a kerékbe tört, kifutott, reménytelen élet jelképe³⁴. A perverz látomások gyötörte szent láthatóan sohasem képes

úrrá lenni a kísértések során, küzdelme csak a halálban oldódik fel. A XX. század mitológiájának tanítása e ponton végtelenül pesszimista — ahogyan a kor szülte problémákon is képtelen az egyén úrrá lenni — csak a pusztá küzdelem marad, a győzelem reménye nélkül.

Kondor kevés bibliai témájának ábrázolási szempontját a Jézus-legenda általa szavakba foglalt értelmezésével közelíthetjük meg: „A Jézus-szimbólum a történelemtől függetlenül igaz, mint a népmesék, a költemények, és ha egy ilyen vágású ember a mai életünket figyelné, nem helyeselné és joggal. Nem történt változás, csak elperegetek az évszázadok. A bibliai Jézus nem is változtatni akart, hanem ősi tanokat — melyek a közkezen elvesztették fényüket és ezzel érvényüket is — helyreállítani. Természetes, hogy utolérte a társadalom bosszúja, méghozzá azok képében, akik szentségekből hivatalt csináltak maguknak.”²⁵

Az emberi társadalom örök jellemzője az erőszak és az önzés — s így a világban a moralista szükségképp bukásra ítéltetett, amely lehet halál, keresztesztetés, teljes magány. A régebbi korok ítélete a keresztfeszítés, amely mégis „kegyelemteljesnek tűnik, mert emberi kegyetlenkedések közepette szégyenít meg”²⁶ — az ember lemérheti tette jelentőségét, látja kikért és miért áldozza fel életét. Az intézményesített társadalomban a gépi civilizáció, a személytelen döntések révén az ember magára marad, küzdelme értelmetlen kapudöntéssé korcsosul. Elvész a harc lelkesült, felemelő tudata, csupán a küzdelem, a megnemértés, a magány, a bukás marad: a mítoszból elmarad a mennybemenetel. E felismeréssel magyarázható, hogy Kondor a bibliából csak a keresztfeszítést, a meggyalázott Ezékiel prófétát és a kísértések súlya alatt elpusztuló Szent Antalt ábrázolta, s profán mitológiája hőseinek sorsa is legtöbbször a megveretés.

Szomorú tanulság Kondoré, lapjai az emberi sors kisiklási pontjait rögzítik: a harcot, vagy a harc elvesztését. Tanítása mégsem lemondó pesszimizmus, vagy cinikus szemlélődés, hanem a tevékeny részvétel „a nagy világszínpadon”, az aggodás a sorsa irányítását elvesztett emberért. A tömegben önfeledten szerepüket játszó embereket jeleníti meg groteszken, ironikus fricskával *Színpadí jelenet* című grafikáján. Ezen a lapon is az „emberiség egyetlen élőlény mivolta” nyilvánul meg, mint a Dózsa-lapokon, de minden katarzisztudat nélkül, teljes fejtelenségében és céltalanságában tombolva. A szerencsétlenül kapálódzó pálcikaembereket kötél szorítja össze, mely szinte jelképezi az emberi lét korlátjait. A tömeg fölé — önportrét idéző — gondterhelt kifejezésű szárnyas alak lendül, óvó és egyben segítségnyújtó kézzel. A kompozíció egésze mégis reménytelenséget sugall, az angyalt lendülete és vonzalma az emberek iránt lehúzza — ezt jelzi az íves vonalháló — nem nyújt több menedéket.

A Színpadí jelenetek szemlélése közben Ady verssorai idéződnek fel:

„Óh, jaj annak, aki fölátmad
S nem érzi önnön — életét,
Beszédje kongó báb-beszéd
S báb-színpad bábja ő maga,
Kérdés, kísértés és titok.”²⁷

Kondornál is bábbá degradálódott a csodálatos, teremtettsé születt ember, a segítő humánus pedig bukásra ítéltetett. Súlyos problémaköréből festészeti munkásságával — mely ekkor (1969 táján) jelentősebb grafikai tevékenységénél — próbál kitörni, a festői műfaj nyelvén keresi a megoldást. Grafikáin jelentőset utoljára az 1968–69-ben készített *Valaki önarképe* és a *Festő* címmel ellátott sorozatokon alkotott.

Kondor kritikusai már a művek bemutatásakor felismerték, hogy mindkét sorozat önarcképi ihletésű, valamennyi lap „a vívódó önarcképe”²³ A művész maga kutatja e monotipiákon azt a valakit, aki önmagának is ismeretlen, hasonlóan ahhoz a szenvedélyhez, amellyel az idős Rembrandt kutatta saját arcát. Rembrandt-hoz hasonlóan Kondor is a megharcolt harc végéhez közeledve, illúziói elvesztése után fordult művészi érdeklődéssel önmaga felé: a „mi a világ és mivégre van” kérdés megválaszolása után a „mi vagyok én” problémakörét vetette fel. Korábbi grafikáin is találkozunk önarckép jellegű figurákkal — segítségükkel jelzi a témához kapcsolódó állásfoglalását, saját helyét a mondandó által jelzett világban. A gondolkodó-vívódó morális ember, a bukott angyal sorsa az övé.

Kondort pályatársai nem kedvelték, a magányos farkasok útját járta. Törvényszerű volt, hogy a világ művészi megismerése és pesszimista konklúziója után önmaga felé forduljon — elemezve, hogy ő a problémák hordozója és előidézője-e életében, vagy pusztán szenvedő, küzdő áldozatuk. A két sorozat kérdésfeltevésében, közelítési módjában és technikájában is különbözik Kondor korábbi munkáitól. A *Valaki önarcképe* sorozat egy hányódó és érzékeny intellektus portréja a vívódás és a tragédiaérzet különböző fokozatai között. Az első lapok (I—VII) a művész belső világának, egyéniségének szétesését, maga teremtette világának önnön fejére zuhanását, problémái mardosását jelenítik meg. A VII—VIII. lapon saját tragédiáját idézi groteszken, öngúnnyal. A IX. lapon a rezignáció, végképp kibillent egyensúlya felett érzett kétségbeesése szólal meg. A XIV. lapon megkísérli a törekény egyensúly újrateremtését, de az elemek (arc, kezek) zaklatottan, tétován szóródnak szét — egy ké-

14. kép

zen pedig a TÜKÖR felirat olvasható. A feliratoknak — mint már korábban is utaltam rá — kulcsszerepük van a műveken. Itt talán a „Tükör által homályosan” bibliai idézetre utal, és a belőle eredő tanulságra, hogy igazi arcát nem sikerül megragadnia, hisz önmaga számára is titok. A *Festő* sorozat jobban kötődik a figurális ábrázoláshoz, s az önarcképi jelleg is közvetlenebbül érvényesül. A VI. lapon (14. kép) zaklatottságát, gondoktól barázdált arcát, s a dolgokat finoman körültagozó „mesterember” kezét ábrázolja.

Mindkét sorozaton fontos kifejezési eszköz a sajátos technika: a magasnyomású monotypia²⁹, Kondor önmaga elemzéséig jutott csupán el: a vívódó önarcképeit nem követték a megbékélt önarcképei.

4. FORMANYELVI ELEMEEK

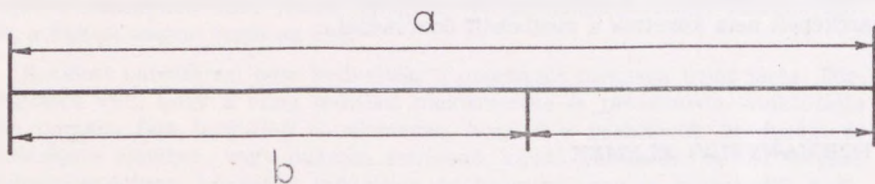
Kondor művészete elkötelezett, gondolati mélységeket kutató filozofikus művészet volt. A formai megoldás problémája ennek ellenére sohasem szorult nála háttérbe. Tartalom és forma szerves egységéből, egymásrautalásából ötvözte műveit. Pályája kezdetének elemzésénél utaltam rá, hogy Kondort már jelentkezésekor egyedülálló mesterségbeli tudás jellemezte. Különös képessége volt a formaelemek tartalmi töltésére, nála nem találkozunk a kortárs művészeknél gyakori üresjáratokkal, indokolatlan formai játékokkal. Kondor célja: a tárgy lényegének kibontása a grafikán — már önmagában is jelzi, hogy összetett formanyelvre volt szüksége, mely képes volt a bonyolult mondanivalót megjeleníteni. Korában az uralkodó esztétikai nézetek a műalkotás egy-egy motívumát választották irányelvüknek — így nem csoda, hogy a teljességre törekvő Kondor nem csatlakozott egyikhez sem: irányzaton kívüli maradt. Kondor gondolati világa nagy dimenziójú és retegezett — így formai megoldásai is eltérőek. Rövid alkotói útját a dolgok egyéni látása és átírása, egységes stílus — sőt egyetlen stíluskorszak — jellemezte; így viszonylag homogénként kezelhető formavilága is. A formanyelvi elemeket is az egész életmű összefüggéseiben elemzem.

A) KOMPOZÍCIÓS SZERKEZET³⁰

Kondort főiskolás kora óta izgatta a dolgok vázát alkotó, összefüggéseire rámutató struktúra. Ilyen irányú érdeklődését Barcsay konstruktív szemlélete tovább erősítette. Pályáját végigkíséri ez a szerkezetelemző és -építő hajlam. „Lehetségesnek tartja-e, hogy a természet formáit felülmúlja a művészet?”³¹ — kérdezi pályatársaitól. A kérdésre egy későbbi vallomásában maga adja meg a választ: azt szeretné, ha műveit úgy néznék, mint például a televíziót — természeti jelenségeként. Célja tehát öntörvényű formák, sajátos művészeti struktúrák létrehozása, amelyek egyenrangúak a valóság bonyolult struktúráival. Kompozíciói bonyolultan konstruáltak, ellentétes hatású szerkezeti elemek pillanatnyi egyensúlyát hozzák létre. A kompozíciós elemek közül az arany metszés, a háromszög, illetve az ellipszis szerkezeti szerepét, a színek képépítő hatását, a folt, illetve a vonal erejét, az idő- és térábrázolás eszközeit elemzem — a kifejezés tükrében.

a) Aranymetszési viszonyok

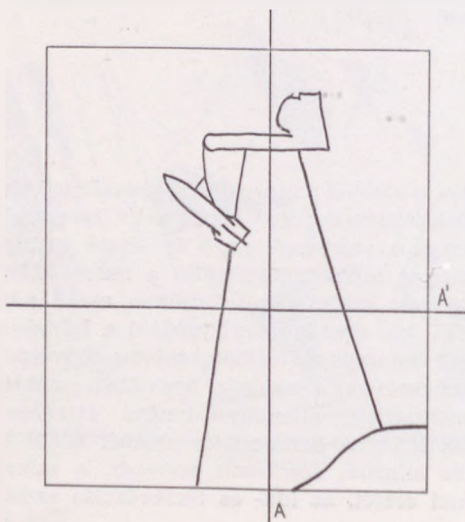
Az aranymetszés aszimmetrikus, feszültségkeltő kompozíciószerkezeti elem, mivel a mértani középarányosok legfeszültebbike. Úgy tagol kétfelé egy egyenes szakaszt, hogy egész távolságának (a) nagyobbik metszetéhez (b) viszonyított aránya (a:b) megegyezik a nagyobbik metszetnek (b) a kisebbikhez (c) viszonyított arányával (b:c). Tehát $a:b=b:c$

Kondor grafikáinak világában kedvelt formaszerkezeti bázisként mutatkozik az aranymetszéses aszimmetrikus arányosság. Természetesen nem körzővel és vonalzóval történő szerkesztésre kell itt gondolni, hanem az elvi tudatosság mögött húzódó kompozíciós szerkezeti arányok iránti kifinomult grafikai érzékenységre és ösztönösségre.

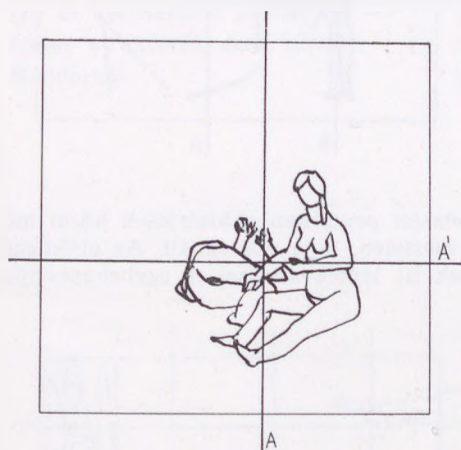
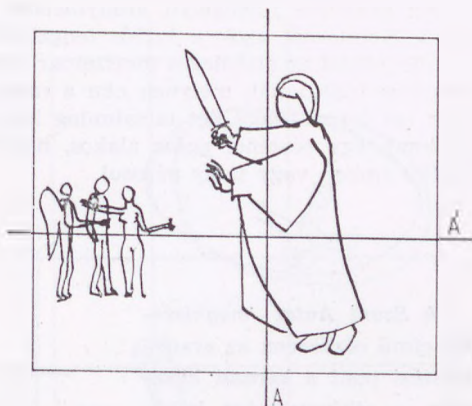
A görögök és a reneszánsz mesterek által szívesen használt aszimmetrialenyegű arányt századunk művészete szinte újra felfedezte. A kubizmus egyik irányzata alkalmazásáról kapta nevét (Section d'Or), egyes művészek életművének szinte formai kulcsarányává válik (Seurat, Mondrian). Kondornál az aranymetszés tartalmi hangsúlyokat teremt, mindig a kifejezni kívánt tartalom adekvát formai segítője lesz.

Az elsődleges aranymetszéses tengely dominanciája számos, sok formát mozgató grafika szervező bázisa, melyek lényeges tartalmak vizuális utalásai is egyben.

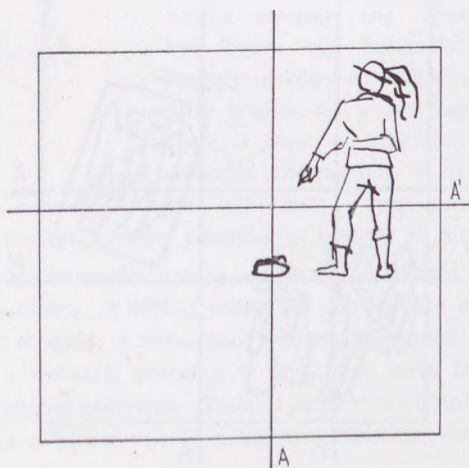
A *Bomba* című lapon az aranymetszési pont közelében a kulcsfontosságú „Eltörölöm a JÓT, visszaveszem” felirat helyezkedik el. Hangsúlyos jelentést hordozó elem, hogy a fő aranymetszéses tengelyben tárgyi produktum szerepel, s ennek következtében az ember által teremtett gépezet nyer nagyobb szerkezeti hangsúlyt. A félelmetes állványzat a különös, rosszat sejtető felirattal válik így a leglényegesebb elemmé, illetve a tengely révén a gépezet tetején kitekintő — a gépezet értelmén gondolkodni látszó fej.

A Madách-illusztrációk *Kiűzctés* című litográfiáján a fő arany metszési tengelyek egyértelműen kiemelik a történetet hordozó figurákat: az anglyalt, áthaladnak az emberpár erotikusan megjelenített nemi szervein és kiemelik Lucifer kezét.

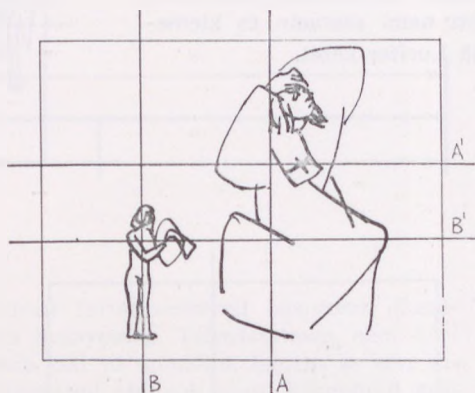
A Dózsa-sorozat *Győzelem és dicsőség* című lapján az arany metszési pont körül rendeződik a békét és az életet jelképező pihenő nőalakok csoportja.

Szintén a Dózsa-sorozatból a *Fegyvert vissza* című rézkarcon az arany metszési pontba komponálta Kondor a csendő parancsolóan mutató ujját és a fő arany metszési tengelyen van a sötét kör, mely jelzi a leteendő fegyverek helyét. A kulcsfontosságú pontok megjelölésén túl a grafikák főalakját is meghatározza.

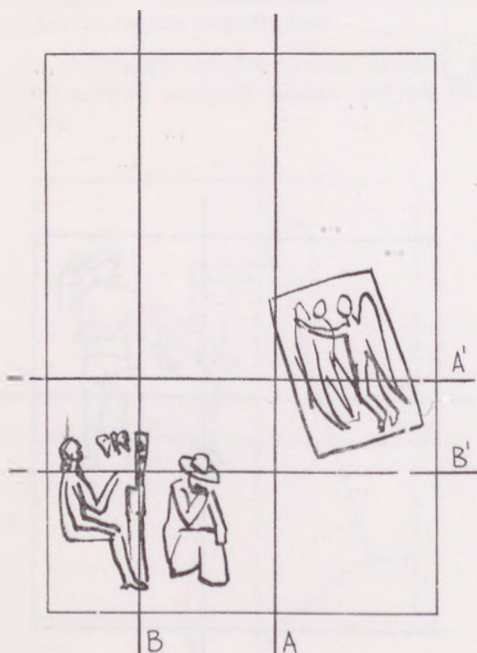

Az uralkodó főtengelyű arany metszés-struktúrák mellett rendkívül gyakoriak Kondornál azok a kettős tengelypárokra épülő kompozíciós szerkezetek, melyeknél az elsődleges metszetpár mellett, csak az egyik másodlagos tengelypáros funkcionál, melynek oka a megidézett formák számából következik (csak két forma, vagy két tartalmilag lényegesebb forma). Ezeknek a kompozícióknak egy részénél egész alakos, nagy léptékű emberi figurákhoz kisebb léptékű ember, vagy tárgy párosul.

A *Szent Antal megkísértése* című rézkarcon az arany-metszési pont a kereszt közepében — elhivatottsága jelképénél — helyezkedik el. A főtengely (AA') csonkolt fába végződő kezét, fejét, szenvedő ágyékát emeli ki.

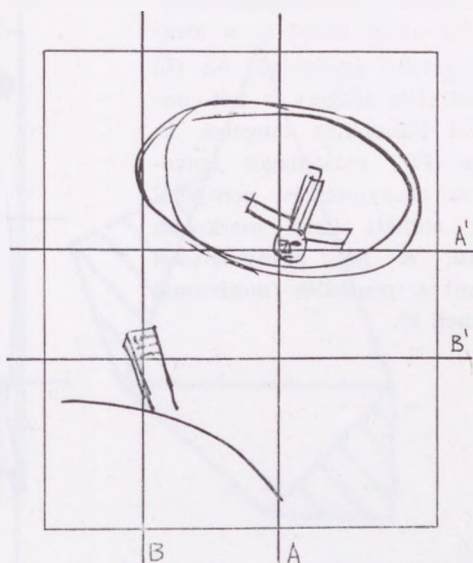

A másodlagos tengelyek (BB') metszési pontjában a kísértések közül méretében kiemelkedő, trombitát tartó, meztelen, buja nőalak áll. Az elsődleges és másodlagos arany-metszési tengelyek itt léptékváltással is egybekapcsolódnak.³²

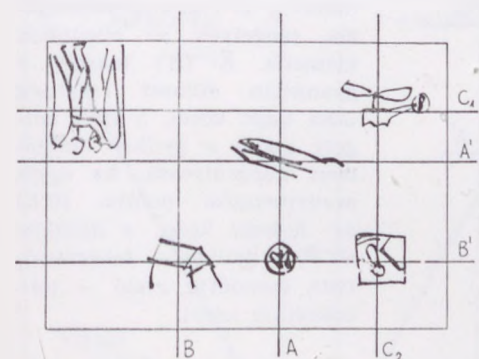
A *Romantikus tanulmány I.* grafikán a főtengely (AA') a felröppenő angyalpárt jelöli meg. Érdekesebb itt a másodlagos tengely (BB'): metszéspontjában a fölretett fegyver — a szimbólumoknál elemzett tartalma így szerkesztése révén is kiemelkedik. A horizontális tengely (B') hangsúlyt ad az emberpár kezének és a gondolkodó tenyerébe hajtott fejének.

Az *Égi csata* című rézkarcon a fő arany metszési pontba a széteső bombázóból aláhulló bogárfejű, darutestű pusztító lény kerül. A melléktengelyek metszéspontjánál feliratos sírkő látható. A két metszési pontba került tárgy így értelmezi is egymást, hangsúlyos kompozíciós szerepük erősíti a közös tartalmat: a pusztító csata eredménye csupán a sírkő által jelzett halál. A hármastengelyű és összetettebb arany metszéses struktúrák sem ritkák Kondornál.

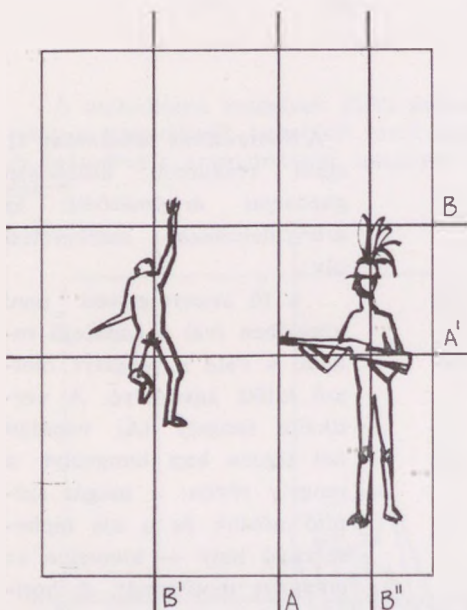
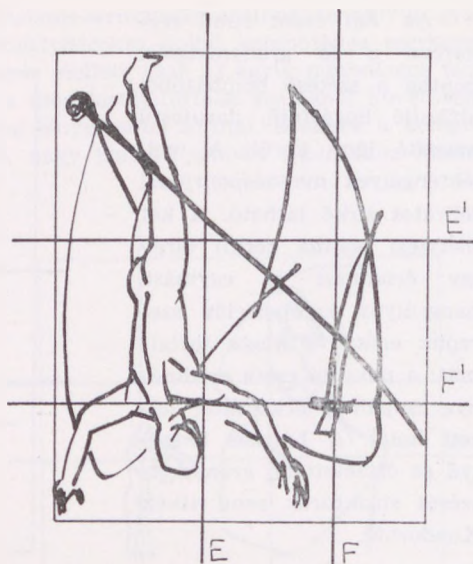
A *Romantikus tanulmány II.* című rézkarcon különösen gazdagon értelmeződik az arany metszéses szerkesztési elv:

a fő arany metszési pont közelében ível a cápafejű rakéta. s veje a tengelyt metsző kilőtt ágyúgolyó. A vertikális tengely (A) vonalán két figura kap hangsúlyt a tengely révén: a magát szépitő nőalak és a kis lepkeszárnýú lény — kiemelve az elvágyás motívumát. A hori-

zontális tengely (A') lehatárolja a mítoszok világát jelképező — más színnel nyomozott — angyalpárt ábrázoló lemezt. Három másodlagos tengely is fontos szerephez jut. A (BB') tengelyek arany metszési pontja az összedőlő háznál van — utalva a régi világ teljes pusztulására. A (B'C₂) tengelyek metszése a motorházat jelöli meg — kiemelve a mozgás, a tákolmány előrehaladásának elkerülhetetlen voltát. Végül a (CC₂) metszési pontban a lombikot tartó helikopteres a tudományos előrehaladást hangsúlyozza. Tovább színezi a kompozíció arany metszéses értelmezését, ha a külön dúcrol nyomott kislemezen belül is megvizsgáljuk törvényszerűségeit.

Az (EE') főtengek met-
széspontján halad át a meg-
semmisítő ágyúgolyó. Az (E)
vertikális tengely a két an-
gyal tömegének tengelye is.
Az (FF') másodlagos tenge-
lek aranymetszési pontjánál
az elejtett kard markolata
van. A két aranymetszési
pont a pusztulás motívumát
emeli ki.

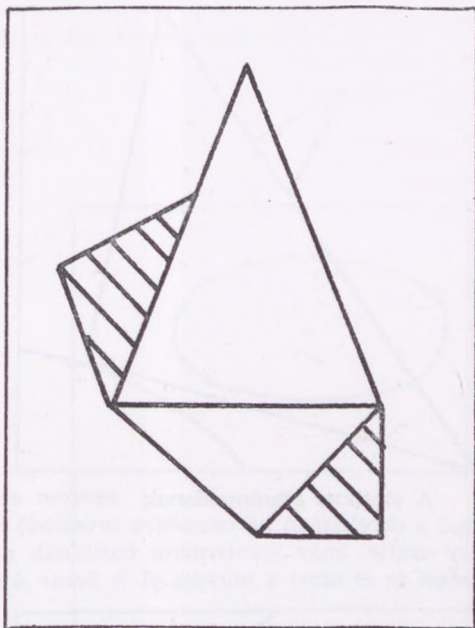
A *Gyilkosság* című réz-
karcon a fő aranymetszési
pont (AA') a lövésre emelt
puska csövére mutat rá. A (B')
illetve a (B'') és a (B) másodla-
gos tengelyek az ellentétek
kiemelői. A (B') tengely a
gyanútlan áldozat segítség
után kapó kezét, a (B'') ten-
gely pedig a gyilkos alakját
teszi hangsúlyossá. Az egyik
aranymetszési pontba (B'E)
az áldozat keze, a másikba
(B''B) a gyilkos — fehérterro-
rista csendőrrre utaló — toll-
bokrétája kerül.

Kondor grafikai művészetében tehát rendkívül jelentős szerkezeti szerepet
kap az aranymetszés. Fontossága elsősorban feszültségkeltő asszimmetrikus
arányában rejlik, mely dinamikájával formai kifejezője az egyensúlyi helyze-
tekből kibillent világnak.

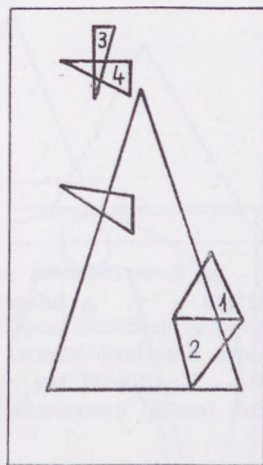
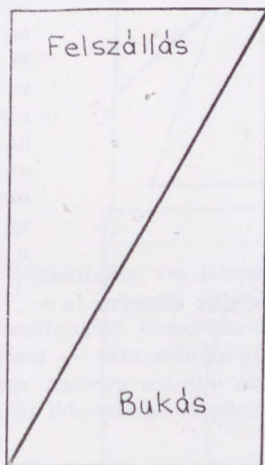
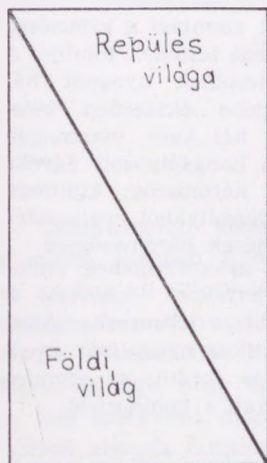
b) Háromszögbe rendeződés

Az aranymetszési törvények által koordinált kompozíciók dinamizmusa a
háromszögbe komponáltság által statikus nyugalommal ötvöződik. Különösen
kiemelkedik így a kompozíciók összetettsége, ellentétes erővonalai összecsa-
nak — s tovább növelik a belső szerkezeti feszültséget.

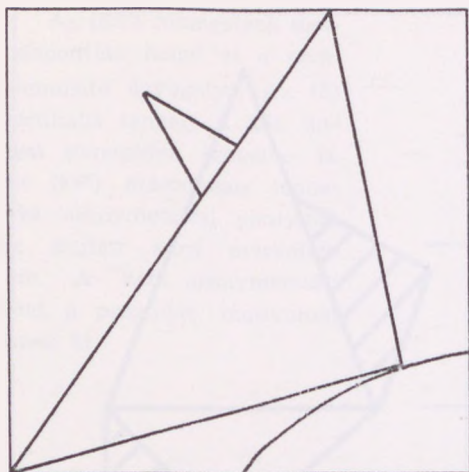
Az ellentétés, egymásnak feszülő háromszögek erős, lezáró ütésekkel biztosítanak a kompozíciónak pl. a *Gyilkosság* című rézkarcon. A két vonalkázott háromszög egyike az alázuhanó áldozatot, másika a három fegyveres alakot komponálja össze. A két egymásnak feszülő háromszög közül a felső a béke világát, az alsó a pusztulását határolja le. Két egymásnak ellentmondó — s tartalmi hatását ezáltal is növelő háromszögpárral találkozunk itt.

A *menyország meghódítása* című grafikán egymásba ízesülő háromszögek egész sora motiválja a tartalmat.

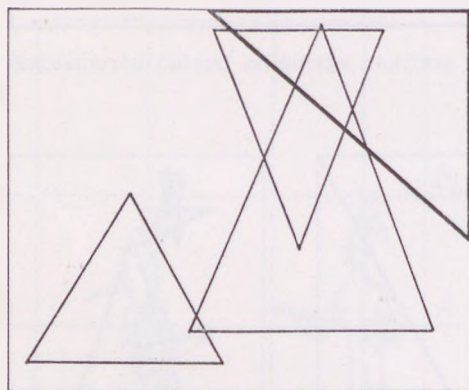

A rajzon vazolt szerkezeti átfedések és elkülönülések korántsem kompozíciós bravúrok csupán, hanem az arany metszéses szerveződéshez hasonlóan. lényeges tartalmi determináltságot tükröznek. Elkülönültségük mögött tartalmi ellentétek feszülnek pl. az 1-es háromszög a felszállást: a 2-es pedig a lezuhanást ábrázolja. Közelítésük, fedésük tartalmi kapcsolatról árulkodik: a 3-as és a 4-es háromszög az ember és a madarak repülésének szerkezeti rokonosságáról vall.

A statikus háromszög-kompozíció klasszikus példája a talpán álló háromszög Kondornál rendkívül ritka — ilyen szerkesztési elven alapul a *Bomba* állványzata.

A statikus alkalmazásnak egészen extrém megoldása is fellelhető nála, ahol a derékszögű háromszögbe préselődő óriás-forma a képmező nagy részét úgy uralja, hogy kompozíciós bázisának nyugalmát szinte szétrobbantja. Erős hatást ér el ezzel a művész pl. a *Szent Antal megkísértése* című lapon.

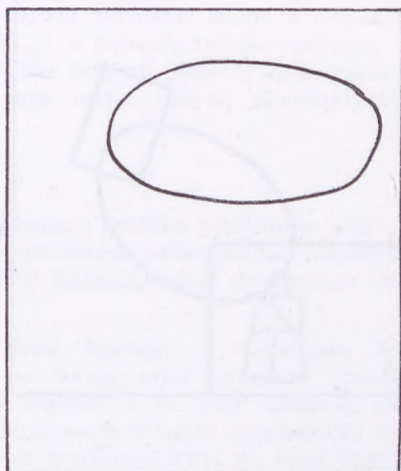
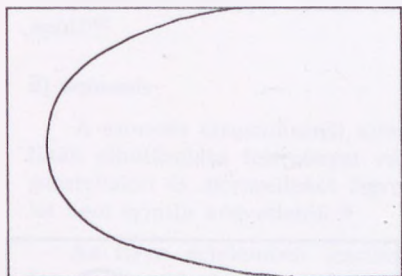
A derékszögű háromszögön kívül érdekes a másik három bejelölt háromszög tartalmi indoklása is. Két alapján nyugvó stabil háromszög áll szemben a kísértések és a szent testének tömbje. A szent testének nyugodt háromszögébe ékszerűen belehasít a két keze, marcangolt arca és hangsúlyozott ágyéka alkotta háromszög; kibillenti azt egyensúlyából, válaszolva a kísértések háromszögére.

Az aranymetszési szerkesztési elv alkalmazásának gyakoriságához viszonyítva — a felhozott példák ellenére is — kis hányadot képvisel a kondori grafikák kompozíció-szerkezeti megoldásai között a háromszög. Általános képzőművészen belüli alkalmazása — mely statikus nyugalmát emeli ki — Kondornál így is szinte minden esetben visszajára fordul: az egymásnak feszülő háromszögektől még nyugtalanabb töltést kap a kompozíció.

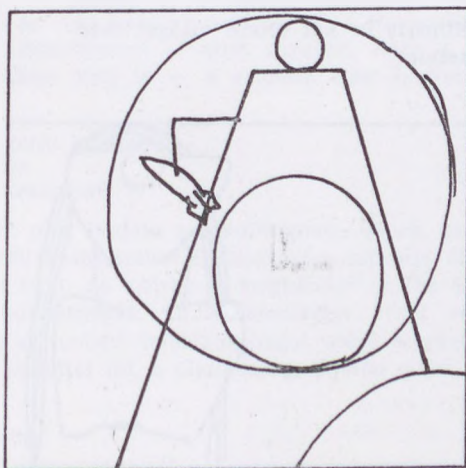
c) Elliptikus lendület

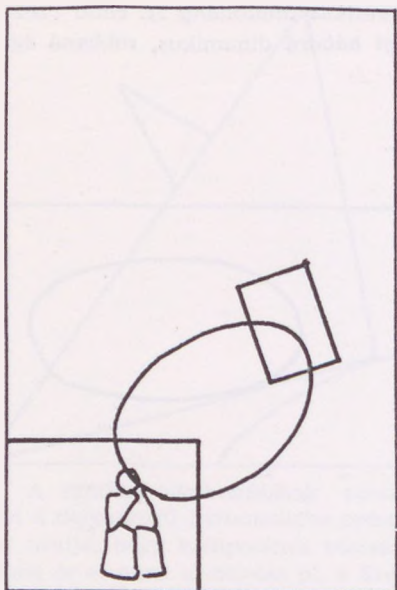
A két előző pontban elemzett statikus, illetve dinamikus, megállító erővel bíró kompozíciós elemeken kívül, szinte azok ellenére erős sodrású, íves elliptikus szerkezeti rendszer is kimutatható Kondor grafikáin, amely a formákat tapogató tekintetünket körbevándorlásra kényszeríti. Az íves rendszerű formai strukturáltság az aszimmetrikus aranymetszéshez hasonló előfordulási aránnyal ugrik ki Kondor kompozíciós megoldásainak sorából. Az ellipszis al-

kothat teljesen nyitott ívet, mint pl. a *Romantikus tanulmány II.* című rézkarcon és tökéletesen zártat, mint pl. az *Égi háború* dinamikus, robbanó égi csatáján.

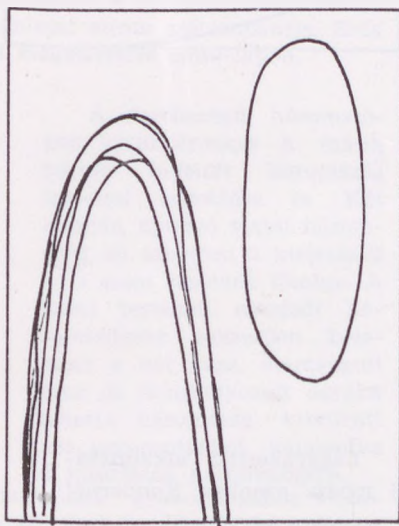
Leggyakoribb alkalmazási módja azonban Kondornál az, amikor az elliptikus ívet lényeges formák, vagy formarészek kompozíciós helyzete képezi ki úgy, hogy egyúttal az íves szerkezeti mező belsőjében kiemelt tartalmú formák is hangsúlyt kapnak általa. Ilyen pl. a *Bomba* ellipszis-szerveződése, ahol a középen levő félelmetes, pusztító szerkezet sokkolja a néző körötte cikázó tekintetét.

Előfordul, hogy formarészek tartalmi összetartozására tereli a figyelmet a zárt ívű szerveződés, pl. a *Romantikus tanulmány I.* esetében.

Teljesen pőrén is jelentkezhet egy-egy forma elliptikus mezőbe fogása, pl. az *Óda a szépséghez* Babits-illusztrációján. A lágyan záródó ellipszis lírai nőalakot burkol, s ad neki áthatolhatatlan elszigeteltséget. Szemben sötétén metsződő ellipszis vonalak szorítanak szintén áttörhetetlen présbe szomorú, aszketikus férfifejet. A kétféle ellipszis ív két eltérő világot érzékeltet.

Metsződő ívrendszer idéz természeti motívumot (barlang száját) a *Szent Antal* megkísértésén.

Az eddigi kompozíciós elemzések is bizonyítják, hogy milyen végtelenül gazdagok a kondori kompozíciós variánsok, pedig csupán a leggyakrabban előforduló szerkezeti összetevők hatását vizsgáltuk. Műveinek nagy részében azonban több szerkezeti elem együttesen uralkodik, egymás hatását erősítve, vagy éppen ellentétozva egymást. A kompozíciót tehát ellentétes eredőjű szerkezeti elemek összefüggésébe helyezi.

A „formaszigornak” fenti példái mellett találkozhatunk Kondor munkáságán belül a „formanélküliséget” hangsúlyozó művekkel is, pl. a *Heppening*, a *Valaki önarchépe* sorozat lapjai között. „...e teljesség igényű művészi világkép épp az önmagába zárt, mikrokozmoszikus értelmű, jelentés-egész képek, és a nyitott struktúrájú, formarendjében sem lezárt művek ellentmondására épül.”³³

d) Színezés

A színezés tárgyalásánál komoly probléma a szűkebb értelemben vett grafikák elhatárolása festményei vázlataitól. A festményelőképeknek minősíthető pasztelleket és akvarelleket figyelmen kívül hagyom, mivel dolgozatom témáját nem érintik közvetlenül.³⁴

Az ilyen értelemben leszűkített grafikai lapokon — összevetve Kondor festészetének koloritgazdagságával — kevés szint találunk. Színértékűk viszont a fekete és árnyalatai a szürkék, s az üres felületek fehér foltjai is. Legtöbb grafikája csupán a fekete-szürkék-fehér árnyalataira épül. A fekete önmagában is összetett tartalmak hordozója lehet pl. attól függően, hogy milyen mennyiségben van jelen: „Vonalai éterien tiszták, foltjai véraláfutásosan brutálisak.”³⁵ Maga Kondor beszél fekete fellegekről, szikláról³⁶, teketebetűs hétköznapiokról³⁷, saját maga megfeketedéséről³⁸. Az egységes mélyfekete folt, mely szinte ránehezedik az általa értelmezett figurára, vagy tárgyra, mindig rosszat sejtető, tragédiát éreztető. Pl. az *Oda a szépséghez* című lapon a hiába vágyakozó, bús férfit szorítja, a *Romantikus tanulmány I—II.*-ön a menekvő, illetve pusztuló emberi világot borítja be. Erotikusan buja a fekete folt a *Kiűzetés* című litográfián, ahol az emberpár bűnbajtóját, Lucifert, és a későbbi bűnre csábítókat: fejeket és a nemi szerveket jeleníti meg.

Ellenállhatatlan lendületet idéz az íves fekete vonalháló pl. a *Romantikus tanulmány II.*-ön. A rézkarcon és rézmetszeten — attól függően, hogy a lemezről a festéket milyen mértékekben törli le — a szürkék ezer árnyalata idézhető elő.

„A szürke, mint haldokló
motorok gőze
lármás és rosszszagú.”³⁹

A szürke árnyalataival jelennek meg lapjain a tákolmányok, gépek, szerkezetek, fegyverek, repülő és a kifürkészhetetlen ég titokzatos szférája (*Romantikus tanulmány I—II., Bomba* stb.), de szürke a megbánás⁴⁰ is, az alázuhanó emberek hamu-, illetve hullaszürkék, pl. a *Testvéreim* című rézkarcon. A távolba tűnő városok és az emberi találékonyt idéző szerkezetek is szürkék, a szürke képzelet⁴¹ szülöttei (pl. a *Gyilkosság, Bomba* című lapokon).

„A fehér gyász-szín,
könnyekkel sós vízben mosdatott
fekettség.”³⁹

A rézkarcon, rézmetszeteken — épp a technika adottságai miatt — ritkák a fehér foltok. Általában meztelen női alakokon tűnik fel:

„Karak, combok, a kényes nyak
és holdvilágképű hasak
színe, ahová fejet hajthatsz
szomorúságokban...”³⁹

A béke, a nyugalom jelképeként a Dózsa-sorozat *Győzelem és dicsőség* című lapján; a szépség, a harmónia hordozója, a Babits-illusztráción (*Óda a szépséghez*); a kísértés a *Szent Antal megkísértése* című rézkarcon. „Könny-áztatta fehér” a *Festő VI.* önportré arca.

Tehát már a fekete-szürke-fehér hármassal is rendkívül árnyalt jelentések hordozója Kondor grafikai világában. Ritkán azonban színeket is használ a tartalmi motiválás eszközeként. A *Romantikus tanulmány I–II.* lapokon külön dúcrol vörösbarnával nyomta az angyalpárt.

„A vörös vércsomók, erek
és kiáltások szép színe.”³⁹

A felszárnyaló és elpusztulva alábukó angyalok az emberi humánus, az emberben rejlő jobb világ jelképi hordozói. A pusztuló emberiség jajkiáltásaként, kiontott „szép” vérenek megtestesítőjeként értelmezhető a két figura, színézése által.

A Blake-illusztráción (1964, színes rézkarc, 13x15 cm) vörös mandollában jelenik meg isten feje a két merengő, kék férfi felett, a haragos kék égen: „Ó, el ne hagyj jajvörös szentség!”⁴² Félelmet is kelt ez az égő vörös, de melegítően vonz is a hideg kékek szorításában: a vörös-kék ellentétpár érvényesül itt. A kék a gondolatok⁴³ és a hegyek³⁹ színe Kondor költészetében.

A sárga-lila ellentétpárra építi egy másik Blake-illusztrációja színvilágát (1964, színes rézkarc, 19,8x25,4 cm).

„A lila szín titkos ösvény
és menetelnek rajt
sárga öltözékben sokan.”³⁹

S valóban a grafikán lilával nyomtatta a levegő titokzatos szféráját egy repülő emberrel és madárral, valamint a rögzös földi utat, a gép egy részét, a nő altestét és a két kísérletező férfi fejét. A lila szín így rámutat a titkot rejtő pontokra, ahol az ember szembekerül a természettel és a géppel.

Színes monotípiáit matt, visszafogott színvilág jellemzi. A *Valaki önarcképe* átmosódó pasztellszínekben játszó sorozat egyes lapjai a sárgák, lilák és zöldek vibrálásától nyernek feszültséget. Színezésével Kondor tovább motíválja, hangulatilag gazdagítja grafikai jelentését.

e) Folt — vonal

A formaelemek között Kondor művészetében a vonal a meghatározó elem. „A sajátos kondori stílusnak a legfőbb meghatározója az egyszerre szárnyaló lágy és szálkás, gótikusan megtörő, finoman rezegtetett vonalhálózat, a felületes szemlélő számára véletlennek ható, de alapjában könyörtelenül logikus, megszerkesztett szövevény. Stílusának legállandóbb eleme, utánózatlan kézjegye e minden milliméternyi részen jelentést tolnácsoló, érzékeny konkrét vonalrendszer, amely oly mélységeket, rebbenő érzelmeket és súlyos tragikus hangulatot tud tolmácsolni...”⁴⁴

A grafikákon a megtört, szálkásan érzékenyen vezetett vonal uralkodik, amely végtelen formálási lehetősége révén képes mindenféle formát megjeleníteni. Ha kell, lágy és könnyeden tiszta (*Óda a szépséghez*), ha kell, szálkásan szúrós (*Romantikus tanulmány II.* — menekülő tömeg), vagy brutálisan kemény (*Égi csata*).

Kondor grafikáin a foltok sem vizsgálhatók csupán foltminőségükben, szervesen együttélnek érzékeny vonalakkal, vagy vonalkötegekkel. A foltok nála sűrűn karcolt vonalhálók, melyek foltminőségükben is őrzik a vonalat (pl. a *Romantikus tanulmányok*on), s még a színes foltokat is gazdagon karcolt felülettel modellálja. A folt nála tulajdonképpen erősebb tónusértéket képviselő vonalszövevény. Szembeállíthatja így grafikáin a világos vonalhálót a sötét vonalköteggel, erősítve a kifejezni kívánt tartalmat.

f) Tér — idő

Kondor XX. századi művész, aki már indulásakor szabadon kezelte a valóságos tér-idő szerkezet mellett a szimultán megjelenítés eszközeit is. A *Dózsa-sorozat* még a klasszikus tér-idő szemlélettel készült. Későbbi művein — bár első ránézésre a hagyományos szemlélet benyomását keltik — a szimultán közelítési móddal él.

Ha kiemeljük a *Romantikus tanulmány I.* lapot, s megvizsgáljuk rajta az egyidejűségben megjelenő elemeket, összetett időképet nyerünk, mely több világot fog át. A gondolkodó férfi jelenti a jelent, a letett puska a harc befejezésére, elmúltára utal. A domboldali csatajelenet a közelmúlt, s hátul a város és a bástyából fáklyával feléje rohanó ember a régmúlt — a harc előtti, illetve a harc kezdetének idejét idézi. A meztelen emberpár, kezében a szárnyas lénnel az életnek egy talán sosem volt, vagy beláthatatlan messzire tűnt lehetőségét képviseli, tehát már túlmutat a való világon: az időtlen összefüggésébe helyezhető. A felszárnyaló emberpár szintén időtlen jelkép: humánuma, mítoszi jelentése a távoli múltból, és az emberbelsőből táplálkozik, s felszárnyalásával a jövő felé tágitja az időbeliséget. A kozmikus (szaturnuszgyűrűvel) jelenségekkel megjelenített égbolt pedig a világmindenségbe helyezi az eseményeket: megjelenítve a végtelen időt, mely már időnélküliség is egyben. Az időfogalom összes elképzelhető összetevője jelen van tehát egyetlen részkarcon.

Ugyanezt a grafikát térszemlélete szempontjából vizsgálva, hasonló eredményre jutunk. A figurákat körülvevő tér a valóságos kalyiba, de jelzett volta révén lehet a föld belseje is, mely egy régi világot temet be. A háttérben jelzett épületegyüttes az emberlakta teret jelöli, melyről nem tudni, élnek-e benne, vagy csak felködlő emlék — a tartalom szempontjából lehet múltbeli, vagy jövőbeli tér egyaránt, valóságos, vagy képzelt csupán. Az angyalok meghatározta tér jelképes — azt a teret jelzi, melyet egy gondolat betölt: a tudati világ tere. Az ég pedig maga a végtelenség, a meghatározhatatlan, betölthetetlen tér — az ismeretlenség.

Az elemzett műhöz hasonló összetettségű szimultán jellegű tér-idő szemlélettel találkozunk Kondor szinte összes grafikáján. Segítségével bonyolult összefüggésekre hívja fel a figyelmet, művét időtlen aktualitással ruhazza fel.

g) Arány — viszonylatok

Az előzőekben már utaltam az egyes szerkesztési módok és az arányok közötti összefüggésekre. Egyes figurák, vagy tárgyak méretének növelése, vagy csökkentése, a kompozíción belüli arányok között új viszonylatokat hoz létre. Ez a belső arányeltolódás nem új jelenség a művészet történetében: a középkori festő az alakok természetes arányainak megváltoztatásával hierarchiájukat fejezte ki: legnagyobb méretben Krisztus jelent meg, az apostolok már kisebbek voltak, de a donátor és családja valósággal hangyányi.

Kondornál az aránybeli különbségek nem jelölnek ilyen értelemben vett rangkülönbséget. A korábbiakban említettem, hogy ha a lapon belül arányeltolódás tapasztalható, az egybeesik a fő aranymetszési tengellyel, a háromszöges szerveződéssel és általában középpontja az elliptikus ívnek is (*Szent Antal megkísértése*, a *Bomba*). Hangsúlyozott kompozicionális szerepük tartalmi töltésüket erősíti, motiválja. A méreteivel kiemelt elem, tehát kulcsfontosságú része a műnek, legtöbbször lényegi eleme. A *Bomba* óriására növesztett állványzata, a *Romantikus tanulmány II.* nagyméretű tákolmánya, a hatalmas cápafejű rakéta az emberek felett uralkodó, őket nyomorító tárgyi világot hangsúlyozzák. A fő tartalmi mondanót itt e tárgyak hordozzák a rajtuk és körülöttük, illetve bennük ugráló parányi emberek staffázs figurákká zsugorodtak, akik csak szenvedő alanyai, de nem lényegi elemei a történesnek, elvesztették önálló, tudatos létüket. Az összezsugorodott, értelmét veszített, bálnalis emberi létet Kondor apró pálcikaemberkékké jeleníti meg, hangsúlyozva az arányváltással jelentéktelenségüket. A jelentős emberi cselekedetet méretnöveléssel is illusztrálja, pl. Szent Antal alakjánál, aki hegyként magasodik a kísértések erdejében. A *Bomba* című rézkarcon két tudatos lény van összesen: az önarcépi ihletésű fej — melynek növelésével állásfoglalása, a gondolkodva habozás jelentőségét emeli ki; és az állványzatra tekintő hatalmas meditatív kifejezésű fej, amely csodálkozással tekint a sokaság ostoba tevékenységére — így a „mi értelme ennek?” kérdés kap hangsúlyt. Az arányváltoztatás minden esetben a tartalom által determinált: logikusan emeli ki a művész által jelentősnek ítélt mozzanatot — rávezet állásfoglalására, újabb kulcsot ad a megértéshez.

B) TECHNIKAI ESZKÖZTÁR, KÍSÉRLETEK

Kondor — aki a mesteremberi hozzáértést igen sokra becsülte — a grafikai műfaj valamennyi technikáját kipróbálta a fametszet kivételével. (A fametszet rendkívül időigényes technika, s a gyorsan alkotó Kondort nem foglalkoztatta ez a kifejezési eszköz.) Ha grafikai életművét technikák szerint vizsgáljuk, legtöbb a rézkarc, kevesebb, de jelentős számú a litográfia, pályája végén pedig a monotypiával és a papírmetszettel kísérletezett. A rézkarc kiemelt szerepét viszonylagos gyorsaságának, könnyű anyagkezelésének köszönheti. A friss ötletet szinte a gondolat gyorsaságával lehet a rézlemezre karcolni, s a törléssel különböző folthatások érhetők el. Saját műhelyében Kondor szinte kizárólag ezt a technikát művelte.

Nyaranta Kondor általában művésztelepeken dolgozott, az ottani technikai lehetőségek is ösztönzőleg hatottak rá. 1963—64-es nagyszabású litográfiasorozata (Madách-illusztrációk, Babits-illusztráció stb.) létrejöttét annak köszönhettem, hogy a miskolci művésztelep műhelyében lehetősége volt litográfia

készítésére. A miskolci grafikai műhelyben később is sokat dolgozott, hiszen baráti szálak fűzték az ottani művészekhez (Feledy Gyulához, Lenkey Zoltánhoz).

1960 körül készítette első monotypiáit, melyeket 1967—68-ban tovább fejlesztett a *Valaki önarcképe I—XX.* címmel ismert sorozat lapjain. Izgalmas kísérlete az általa magasnyomású monotypiának nevezett technika felfedezése és alkalmazása. Ennél egyféleképpen csak egy mű hozható létre — tehát nem sokszorosító eljárás, bár nyomással készül — kivágott papírformák bonyolult eljárásával. Hatásában talán a línometszethez áll a legközelebb.

A sokszorosító technikák mellett állandóan rajzolt: vázlatai, verseskönyvét illusztráló „firkái” érzékeny tollrajzok. 1970-es kiállításán két hatalmas szénrajzot mutatott be, melyeket erős drámai expresszivitás jellemez. (*Rajz I—II.*)

Utolsó éveiben készített szerkezetei, érzékeny, monotypiát idéző fotói szervesen kapcsolódnak munkásságához: grafikai ihletésű kompozíciók.

C) FESTÉSZETI ÉS GRAFIKAI MUNKÁSSÁGÁNAK KAPCSOLATA

Kondor művészetét festészet és grafika egymás mellett élése, szoros formai-megközelítésmódbeli kölcsönhatás, gondolati azonosság jellemzi.

A grafikai lapokon sokszor hangsúlyos szerephez jut a színfolt (pl. a Blake-illusztrációkon) jelentésmódosító, hangulati ereje révén. Kondor elsősorban az alapszíneket (kék, sárga, piros) és a tiszta, mélytűzű, vagy pasztellesen lágy tónusokat kedveli. Festményein jelentős a grafikai vonalvezetés, szerepe: egy-egy hangsúlyos részletet gyakran modellál finom és érzékeny vonalhálóval (pl. *Darázskirály*, *Savonarola*). Előfordul, hogy egy művön belül (pl. *Margit-szigeti pannó*) festészeti és grafikai elemek egymás mellett jelennek meg — egyetlen kompozíciót alkotva (a nyúl vadászatot ábrázoló részlet lényegében grafika). Festményeit hangsúlyos kontúr, a jelentést hordozó részlet rajzi eszközökkel való kibontása jellemzi. A formai kölcsönhatás mellett szerves tartalmi összefüggés mutatható ki grafikai és táblaképei között — hiszen egyetlen rövid művészpálya eredményeként születtek. Gyakran megfogalmazódik ugyanaz a téma mindkét műfaj nyelvén: *Szent Antal megkísértése*, *Darázskirály* (festmény) — *Női fej ágyúval*, *Légy* (grafika), *Keresztrefeszítés* stb.

Ennek ellenére sem állítható, hogy valamelyik grafika csupán vázlata lenne festményeinek. A két különböző műfaj adta lehetőség révén más tartalmi aspektus kerül előtérbe a táblaképeken és más a grafikákon. A grafikák — technikai sajátosságukból eredő erős tömörítőerejük által — filozofikusabb tartalmak hordozói. A festményeknél előtérbe kerül a lírai, hangulati elem, általában meditatívabbak.

Munkásságán belül nem tulajdonítható elsőbbség egyik műfajnak sem: festészete és grafikai egyenrangúak, egységes minőséget képviselnek. Nem beszélhetünk külön „festő Kondorról”, illetve „grafikus Kondorról” — egyetlen, egységes művészi oeuvre-n belüli, eltérő megközelítési módokról lehet szó csupán: táblaképei és grafikai együttesen alkotják sokoldalú művészetét.

5. „KONDOR-ISKOLA”

Kondor Béla 1959-es Fényes Adolf-teremben megrendezett kiállítás nagy hatást váltott ki, mind szakmai, mind művészetkritikai körökben. Felmerült azonban már az első kritikákban és művészettörténeti értékelésekben a „Kondor-iskola” problémaköre, mely szinte végigkísérte Kondor pályáját.

Értékelői figyelmen kívül hagyták azt a tényezőt, hogy iskolát kétféleképpen lehet csinálni. Az első abban áll, hogy az alkotómódszer példájából egy másik művész ihletet merít, és így dolgozza ki saját, egyéni módszereit. Az iskolateremtés másik útja az, amikor az elősködők több nemzedéke kap kifejezési eszközöket, melyeket az eredeti összefüggésből kiszakítva használ fel, aplikált elemként.

Kondor esetében az első formáról beszélhetünk, s annak is speciális megnyilvánulásáról. Már említettem, hogy az érintett időben több tehetséges fiatal dolgozott és tanult egyszerre a grafikai műhelyben: Feledy Gyula, Lenkey Zoltán, Csohány Kálmán, Gacs Gábor, Pásztor Gábor stb. Az 50-es évek közepén a társadalom és a művészet életében egyaránt fontos változások mentek végbe: a fiatal művészek életútjára, alakuló művészeti felfogására ezek erősen hatottak. Említett kortársai művészetének alakulását ismerve nem beszélhetünk a hagyományos értelemben vett iskoláról, csupán a közös eszmélés és formakeresés révén kapcsolódnak Kondorhoz. Maga Kondor is pontosan megfogalmazta ezt: „Amit a klasszikusoktól elloptam, abból lett a Kondor-iskola. Nem lehet iskola gyanánt emlegetni egy pár embert, akik valamilyen hasonlóan reagálnak. Hasonlóságunk: a nem csak ábrázolás igénye — ettől még nem vagyunk rokonok.”⁴⁵ Igaz, hogy Kondor fordul először tudatosan a múlt nagy mesterei felé: ő fogalmazza meg először a grafika szigorúan vett szakmai-műves jellegének kvalitást befolyásoló szerepét, s mindent megtesz a cél eléréseért. Gondolatgazdagsága, filozofikus alkata, emberi érettsége, sugárszív természete révén ő tartja össze a főiskola említett hallgatóit, akiknek (önként elfogadott) vezetője, barátja. Tulajdonképpen egy baráti alkotóközösségről, közös útkeresésről beszélhetünk.

Vitathatatlan, hogy a magyar grafikában a Kondor által megvalósított tartalmi és technikai szint színvonalmeghatározó jelentőséget nyert. Kondor munkássága azonban elszigetelt jelenség lenne csupán, ha a többi kortárs grafikust nem jellemezné gondolatgazdagság és magas szintű technikai tudás. A magyar grafika fellendülésének, a képgrafika önálló műfajjá válásának kezdőpontja, s ha úgy tetszik, középpontja Kondor grafikai munkássága, de nem egyetlen tényezője: kortársainak tevékenysége hasonló szerepet kap.

Jelentős Kondor hatása a későbbi grafikus nemzedékekre is, hiszen a fiatalok úgy eszmélnek, hogy közben az ő műveit tanulmányozzák. Szolgai, epizód-szerű követésről (egy-két, szélsőséges példától eltekintve) azonban nem beszélhetünk. Kondor „iskolateremtő” ereje elsősorban művészi példájában: tartalmi és formai igényességében, gazdagságában rejlik, melyet minden művész saját, egyéni útját járva, érhet el.

III. KONDOR BÉLA JELENTŐSÉGE A MAGYAR GRAFIKÁBAN

Kondor Béla munkássága a magyar grafika fellendülésének időpontja. A grafika összetett gondolatisága, mesterségbeli igényessége révén ismét elnyeri hazánkban a képgrafika rangját. Kvalitása és intenzitása az 1960–70-es években az aktivisták tevékenységéhez hasonlítható, azzal egyenrangú művészetet

teremt. Ezt az útkeresést és „magára találást” segítette Kondor példája, művei pedig e korszak reprezentánsai. Lapjai gondolati grafikák, melyek nem csupán fogalmilag is körvonalazható eszmék grafikai áttételei, hanem minden ízében vizuális valósággá transzponálódott tartalmak megfogalmazói. A szubjektív szuverenitás jelentkezett vele a magyar grafikában, amely több mint a látványélmény egyéni hangú interpretálása. Főlényes mesterségbeli tudása csak eszköz humánus víziói sajátos tolmácsolására.

Hatása rendkívül nagy volt, szemléletet változtatott: a grafika új értelmezéséhez és ebből eredő fellendüléséhez vezetett, mely napjainkra is kihat.

Legnagyobb jelentősége azonban etikai megközelítés módjában rejlik: körünk valóságának minden rezdülésére reagált. „Életét annak szentelte, hogy a nagy múlt alkotóihoz hasonlóan olyan műveket alkosson, amelyeknek mikrokozmosz zártága valamiképp vall még a makrokoszmosz rendjéről, az ember és az univerzum, az ember és a társadalmi lét bonyolult viszonyrendjében még értékordó struktúra lehet. A klasszikus zártág és tökéletesség azonban a modern művész számára — ha nem elégszik meg a legelvontabb mondriáni képletekkel — már el nem érhető cél, bonyolult valóság túlságosan szövevényes túlságosan sok benne az egymást kizáró ellentét ahhoz, hogy az Ideát tükröző tiszta viszonylatokat totális műbe lehessen tömöríteni. Kondor szenvedett attól, hogy az elidegenedés könyörtelen ereje és a szabadságkorlátozó szisztémák szigora az embert töredéklétre kényszeríti.”⁴⁶

Kondor élete cáfolhatatlan tanúság kortárs magyar valóságunkban — melyben a művészet szükségességét sokan megkérdőjelezik — a művészet mellett. „Tudom, lesznek művészek (és ebben áll életem reménye), akik »fogyó életük növekvő lázában« igyekeznek majd akár évmilliókra szóló nyomot hagyni, anyagban, jelrendszerben. Tartósan és cáfolhatatlanul, az utánuk vagy máshonnan jövő értelmes lények számára. Jelet hagyni, hogy voltunk és elbuktunk, de lényünkben és e jelekben a magyarázat. A tanulság. Művészet lehet csak.”⁴⁷

Művészetének kulcsfogalmai: a teremtés, mely művek hosszú sorában realizálódott; és az öszinteség, mely gyakran pesszimizmust eredményez, de kizárólag az emberiség sorsáért való aggodás jegyében. Művészete ilyen értelemben elkötelezett, haladó művészet, hű képe korunknak, méltó arra, hogy a művészettörténet értékeként tartsuk számon.

JEGYZETEK:

1. Egyéni kiállítások:

- 1960 kiállítás a budapesti Fényes Adolf-teremben
- 1962 grafikai kiállítás a miami Museum of Modern Artban
- 1963 kiállítás a budapesti Jókai Klubban
- 1964 kiállítás a székesfehérvári István király Múzeumban
grafikai kiállítás a budapesti Dürer-teremben
kiállítás a szabadkai Városi Múzeumban
gyűjteményes kiállítás Szegeden, Esztergomban és
Vásárhelyen
- 1965 kiállítás a budapesti Ernst Múzeumban
- 1968 grafikai kiállítás a budapesti V. kerületi HNF helyiségében

- 1970 kiállítás a budapesti Műcsarnokban
kiállítás a szegedi Móra Ferenc Múzeum Képtárában
kiállítás a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen
- 1972 illusztrációs kiállítás a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumban
- 1973 fotóit mutatják be a budapesti Helikon Galériában
hagyatéki emlékkiállítás Tihanyban
- 1974 hagyatéki emlékkiállítás a budapesti Magyar Nemzeti Galériában
illusztrációs kiállítás a budapesti Bercsényi Kollégiumban
- 1975 hagyatéki emlékkiállítás a Miskolci Galériában
kiállítás a szentendrei művésztelepen
kiállítás a szegedi Móra Ferenc Múzeumban
- 1976 hagyatéki emlékkiállítás a salgótarjáni József Attila megyei Művelődési Központban

Jelentősebb csoportos kiállítások:

- 1958 Luganói nemzetközi grafikai kiállítás
 - 1963 Párizsi Flatalok biennáléja
Miskolci II. Grafikai Biennálé
 - 1964 Tókiói IV. Nemzetközi Grafikai Biennálé (díjat nyert)
 - 1965 Miskolci III. Grafikai Biennálé
San Paolo-i VIII. Grafikai Biennálé
 - 1966 Luganói Nemzetközi Grafikai Biennálé (meghívott vendégként)
 - 1967 A Bécsi Collegium Hungaricum kiállítása Vilt Tiborral
és Gádor Istvánnal közösen
 - 1968 XXXIV. Velencei Biennálé
 - 1971 A zágrábi Salon ULUH kiállítása Ország Lillivel és
Varga Imrével közösen
 - 1972 A budapesti Dorottya utcai kiállítóteremben
Melocco Miklóssal és Pásztor Gáborral
2. Az itt következő helyzetképet Végvári Lajosnak — aki abban az időben művészet-történetet tanított a Képzőművészeti Főiskolán — 1978. február 17-én, Miskolcon, a Kondor-emlékülésen elmondott előadása alapján vázoltam fel.
 3. Részlet Kondor Béla diplomamunkájához írt „védőbeszédéből”.
 4. A működésükkel kapcsolatban felmerült Kondor-iskola problémakörére később térek vissza.
 5. 1956-ban készített diplomamunkája a Dózsa-sorozat egyik lapja
 6. A „Los Caprichos” sorozatból való rézkarc, 1797—98. Madrid Prado gyűjtemény
 7. Kondor Béla: Boldogságtörredék. Szépirodalmi Könyvkiadó,
Budapest, 1971. — Vallomás 33. old.
 8. Kondor Béla: Jelet hagyni. Szépirodalmi Könyvkiadó,
Budapest, 1974. — Magyarország 58. old.
 9. Kondor Béla: Jelet hagyni — Szép költemények nyomán
(Adv Endre úrnak) 52. old.
 10. Kondor Béla: Boldogságtörredék — Párbeszéd 52. old.
 11. Kondor Béla: Boldogságtörredék — Végleg 48. old.
 12. Kondor Béla: Boldogságtörredék — Angyal, ördög, költő 109. old.
 13. Kondor Béla: Boldogságtörredék — Beszélgetésünk folytatása 65. old.
 14. Kondor Béla: Boldogságtörredék — Angyal, ördög, költő 116. old.
 15. Kondor Béla: Jelet hagyni — A küszködés élete 44. old.
 16. William Blake: Jeruzsálem I. fejezet
 17. Rózsa Gyula például Kondor művészi közérzetét az egzisztencialistákéval, az action gratuite képzőművészeti stílusával megegyezőnek ítéli.
Rózsa Gyula: Kondor Béla. Új Írás. 1974. március
 18. Miklós Pál: Ikonográfia. Kritika, 1970. június
 19. Kondor Béla: Boldogságtörredék — Estéli cigarettaszó 30. old.

20. Kondor Béla: Jelet hagyni — Együttműködés 27. old.
21. Kondor Béla: Boldogságtöredék — Végleg 48. old.
22. Kondor Béla: Boldogságtöredék — Istentisztelet 75. old.
23. Kondor Béla: Jelet hagyni — Elfelejteti 25. old.
24. Ld. még a Romantikus tanulmány I. elemzését a 18. oldalon, ahol hasonló értelemben fordul elő — illusztrálva, hogy Kondornál határozott képi jelentése van e motívumnak.
25. Kondor Béla válaszából a Vigilia című folyóirat különkérdésére — megjelent 1973. februárjában.
26. Ugyanaz, mint a 25. jegyzet.
27. Ady Endre: Összes versei. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1977. — A föltámadás szomorúsága 294. old.
28. Rózsa Gyula: A vívódó önarcképei. Népszabadság 1968. január 21.
29. Részletesen a technikai résznél beszélek majd róla.
30. A strukturális kompozíciós elemzésnél felhasználtam Senk Lea: Sziget-varázs című (Kondor Margit-szigeti pannóját elemző) dolgozatát. Kézirat, Budapest 1975.
31. Képzőművészeti Almanach I. kötet. Corvina, Budapest 1969. — Körkérdés néhány művészhez. Kondor újabb kérdéseket javasol, melyek közül a harmadikat idéztem.
32. Az arányokról szóló résznél bővebben visszatérek majd rá.
33. Németh Lajos: Kondor Béla művészi világképe. Művészet 1973. március
34. E problémakör fölveti Kondor festészeti és grafikai munkásságának kölcsönhatását, melyre a későbbiekben majd visszatérek
35. Pilinszky János: Egyszerre szólnak valamennyi nyelven. Élet és Irodalom, 1970. március 14.
36. Kondor Béla: Boldogságtöredék — Mr. Blake 45. old.
37. Kondor Béla: Boldogságtöredék — Pillanatnyi akadozás, nagyon hosszú ideig 99. old.
38. Kondor Béla: Jelet hagyni — A volt kedvesem képe 80. old.
39. Kondor Béla: Boldogságtöredék — Értekezés a színekről 8. old.
40. Kondor Béla: Boldogságtöredék — Angyal, ördög, költő 117. old.
41. Kondor Béla: Boldogságtöredék — Mozgó-fényképek I. 91. old.
42. Kondor Béla: Boldogságtöredék — Belgrád-rakpart 90. old.
43. Kondor Béla: Boldogságtöredék — Dzsó bácsi leánya 85. old.
44. Németh Lajos: Kondor Béla. Corvina, Budapest, 1976. 17. old.
45. Frank János: Kondor Bélánál. Élet és Irodalom, 1970. január 3.
46. Németh Lajos: i. m. 22. old.
47. Kondor Béla: Boldogságtöredék — Angyal, ördög, költő 117. old.

KÉPEK JEGYZÉKE:

1. Kondor Béla: Hangszerek 1968 körül. Rézkarc. 26x31,5 cm
2. Kondor Béla: Így jár minden próféta. Dózsa-sorozat 1956—60. Rézkarc. 23,1x15
3. Kondor Béla: Győzelem és dicsőség. Dózsa-sorozat 1956—60. Rézkarc. 19,5x19 cm
4. Kondor Béla: Előkészületek a nagy vár védelmére. Dózsa-sorozat 1956—60. Rézkarc. 28,7x22 cm
5. Kondor Béla: Fegyvert vissza. Dózsa-sorozat 1956—60. Rézkarc. 18,3x20 cm
6. Kondor Béla: Kivégzés. Dózsa-sorozat 1956—60. Rézkarc. 23,1x20,1 cm
7. Kondor Béla: Apocalipsis cum figuris. 1958. Rézkarc.
8. Romantikus tanulmány I. 1964. Színes rézkarc. 39x30 cm.
9. Kondor Béla: Romantikus tanulmány II. 1964. Színes rézkarc, 30x39 cm.

10. Kondor Béla: Gép 1960 körül. Rézkarc
11. Kondor Béla: Bomba (Rakétakilövő állvány) 1966. Rézkarc.
12. Kondor Béla: Gyilkosság 1960—62 körül. Rézkarc. 30x21 cm
13. Kondor Béla: Égi háború 1966. Rézkarc 58x49,5 cm
14. Kondor Béla: Festő VI. 1969. Magasnyomású monotypia. 50x60 cm

FELHASZNÁLT MŰVEK JEGYZÉKE:

- Dobai János: A VI. Magyar Képzőművészeti Kiállítás grafikai anyagáról. Művelt Nép. 1956. január 22.
- Vajda István: Művészavatás. Béke és Szabadság. 1956. jún. 20.
- Németh Lajos: Kondor Béla rézkarcairól. Új Hang. 1956. aug.
- Artner Tibor: Fiatal grafikusok a Tavaszi Tárlaton. Esti Hírlap. 1957. május 14.
- Dutka Mária: Kondor Béla kiállítása. Magyar Nemzet. 1969. április 12.
- Péter Imre: Jegyzetek kiállításokról. Népszabadság. 1930. április 28.
- Láncz Sándor: Képzőművészeti Krónika. Élet és Irodalom. 1961. november 18.
- Kondor Béla levele a szerkesztőségünkhöz. Élet és Irodalom. 1962. január 20.
- Kristóf Attila: Kibékítő látogatás egy haragvó művésznél.
Magyar Nemzet. 1963. február 10.
- Frank János: Kondor Béla. Élet és Irodalom. 1964. március 28.
- Németh Lajos: Kondor Béla művészetéről. Művészet. 1964. április.
- Dutka Mária: Kondor Béla újabb munkái. Magyar Nemzet. 1934. április 8.
- Ungváry Rudolf: Jegyzetek Kondor Béla művészetéről. Jelenkor. 1964. augusztus.
- Bencze Gyula: Képzőművészetünk tegnapja. jelene, fejlődésének néhány kérdése.
Művészettörténeti Ertesítő XIV. 1935. III.
- Ritly Valéria: Kondor Béla festményeinek és grafikáinak kiállítása az Ernst Múzeumban.
Magyar Nemzet. 1965. augusztus 25.
- Frank János: Kondor Béla. Élet és Irodalom. 1965. augusztus 28.
- Horváth György: Kondor Béla kiállítása. Tiszatáj. 1965. szept.
- Perneczky Géza: Jónás a város falai előtt — Kondor Béla kiállításához.
Magyar Nemzet. 1965. szeptember 5.
- Rényi Péter: Festészet és korszerűség. A X. Magyar Képzőművészeti kiállítás.
Népszabadság. 1965. október 3.
- Dávid Katalin: Kondor Béla. Alföld. 1965. december
- Kovalovszky Márta: Kondor Béla kiállítása. Alba Regia. az
István király Múzeum Évkönyve. 1965/66.
- Szabadi Judit: Kondor Béla grafikái. Kortárs. 1967. április
- Széles Klára: Szövevények és szerkezetek. Alföld. 1967. szept.
- Rózsa Gyula: A vívódó önarcképei. Népszabadság. 1968. január 21.
- Németh Lajos: Kondor Béla pannója. Kritika. 1968. április
- Losonczy Miklós: Kondor Béla új műveinek kiállítása. Művészet. 1968. április.
- Domanovszky György: Kondor Béla pannója. Budapest, 1968. június
- Németh Lajos: Modern magyar művészet. Budapest. Corvina kiadó
(2. kiadás) 1972. 143—145. old.
- Miklós Pál: A modern magyar képzőművészetről. Kritika. 1939. március.
- Németh Lajos: Új törekvések a magyar képzőművészetben. Kritika. 1969. április.
- Frank János: A XXXIV. Velencei Biennálé. Képzőművészeti
Almanach I. köt. Corvina, Budapest, 1969.
- Németh Lajos: Mai magyar grafika. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában.
Képzőművészeti Almanach I. Corvina. Budapest, 1969.
- Kondor Béla: Grafikai album (bev. Németh Lajos). Budapest. 1970.
- Frank János: Kondor Bélánál. Élet és Irodalom. 1970. január 3.

- Pilisnszky János: Egyszerre szólnak valamennyi nyelven.
Élet és Irodalom. 1970. január 3.
- Bojár Iván: Kiállításról — kiállításra. Magyar Hírlap. 1970. március 10.
- Horváth György: Kondor Béla kiállítása a Műcsarnokban.
Magyar Nemzet. 1970. március 13.
- Rózsa Gyula: Kondor Béla kiállítása a Műcsarnokban.
Népszabadság. 1970. március 13.
- Zelk Zoltán: Pénteki levél, Indulatosan. Élet és Irodalom. 1970. március 14.
- Perneczky Géza: Magyar romantika. Élet és Irodalom. 1970. március 21.
- Kádár Zoltán: Kondor Béla debreceni kiállításáról. Alföld. 1970. május.
- Duranci Béla: Kondor Béla. Művészet. 1970. június
- Miklós Pál: Ikonográfia. Kritika. 1970. június
- Losonczi Miklós: Kondor Béla művészetének hivatása. Életünk. 1971. 3.
- Rózsa Gyula: Kondor, Melocco, Pásztor. Bemutató a Dorottya utcai kiállítóteremben.
Népszabadság. 1972. március 25.
- Szabó György: Friss tárlatok. Élet és Irodalom. 1972. március 25.
- Kontha Sándor: Kondor Béla, Melocco Miklós és Pásztor Gábor kiállítása.
Kritika. 1972. május
- B. Supka Manna: Kondor Béla kiállításáról. Művészet. 1972. július.
- Rózsa Gyula: Meghalt Kondor Béla. Népszabadság. 1972. december 4.
- Tölgyesi János: Kondor Béla kiállítása a Műcsarnokban.
Képzőművészeti Almanach 3. Corvina. Budapest, 1972.
- Nagy László: Az öldöklő angyal tövében. Búcsú Kondor Bélától.
Élet és Irodalom. 1972. december 15.
- Zelk Zoltán: Kondor Béla. Élet és Irodalom. 1972. december 23.
- Dévényi Iván: Kondor Béla halálára. Vigília. 1973. február
- Németh Lajos: Kondor Béla művészi világrképről. Művészet. 1973. március.
- Rózsa Gyula: Kondor Béla. Új Írás. 1974. március
- Németh Lajos: Kondor Béla. Corvina. Budapest, 1976.
- Kondor- emlékülés anyaga, Kézirat. Miskolc, 1978. február 17.
- Kis Mihály: Kondor Béla keresztje. Művészet. 1978. március

EMESE KRUNÁK:

Studie über die grafische Tätigkeit von Béla Kondor

Die Studie beschäftigt sich mit den von Béla Kondor in der Zeit von 1956—69 geschaffenen Grafiken und der konkreten Analyse seiner überdurchschnittlichen Werke. Im ersten Teil werden wir mit seinem philosophisch tiefen Gedankenkreis, seinem Schatz an Motiven bekannt gemacht. Kondor wurde durch den im romantischen Sinn aufzufassenden Anspruch auf Vollkommenheit getrieben, um in unserem verfremdeten Zeitalter, welches in Zu-

kunst ein gesellschaftlich brauchbares einheitliches Weltbild nicht in der Lage ist zu geben, in seinen Grafiken eine vollkommene Welt zu schaffen. Im Sinne dieses Zieles schuf er seinen eigenen Schatz an Motiven, welcher sich aus Gegensätzen aufbaut.

In erster Linie beschäftigt ihn das Schicksal des Menschen; der Frieden, der seine Harmonie verlorende und um dessen Wiedererlangung kämpfende Mensch, sein furchtbarer aufopferungsvoller Kampf dafür. Auf seiner Bahn als Künstler versucht er dem menschlichen, sich selbst nicht erkennen wollenen Ablauf, auf der Spur zu bleiben und inzwischen untersucht er mit ängstlicher Bange das Schicksal des aufsteigenden und untersinkenden Menschen.

Er übernimmt aus der Mythologie der Christen die Figur des Engels als Mensch, der das Fliegen, die Überwindung der Anziehungskraft der Erde und die im körperlichen Dasein der Sinne fliegende Freiheit genießt; aus anderem Blickpunkt betrachtet, den die Dichtung als Sinnbild der geistigen Sphäre ergötzt. Jesus und der heilige Anton stellen ebenfalls Schlüsselfiguren seiner Kunst dar: sie zeugen von der Notwendigkeit des ethischen Kampfes, der gefochten werden muss, ihr Untergang ist in unserer Zeit aber unumgänglich. Auf seinen Platten forscht die Freiheit nach den Möglichkeiten des menschlichen Schicksals: — der Verlust und das Verspielen der Freiheit im ununterbrochenen Kampf um die Freiheit, im ewigen Kreislauf des Kampfes — des Sieges und der Niederlage.

Seinem modernen Mythos bleibt die Verklärung fern, nur der blasse Kampf als Schicksal des Menschen unserer Zeit bleibt bestehen. Auf seinen Platten verleiht er den Maschinen eine besondere Rolle; einesteils als Mittel und Ziel der menschlichen Erfindungsgabe, der Ordnung, des Rationalismus und der Wissbegierde, welche dazu in der Lage sind, die Kraft des Schöpfers zu vervielfältigen; andernteils als Mittel zur sinnlosen Zerstörung, welches sich erst als Hilfspartner des Menschen später sich zu seinem Feind entwickelt: sich als zerstörende Waffe umwandelt.

Die durch Kondor geschaffene „Profan-Mythologie“ ist entgegengesetzt ihres pessimistischen Ausklangs eine verpflichtende Kunst, weil sie schliesslich über die Besorgnis um den Menschen, die zielgerichtete Wahl um die Verantwortung bezüglich des menschlichen Schicksals bezeugt.

Der zweite Teil der Studie analysiert die formsprechenden Elemente, die versteckt komposizierten Kraftlinien, Schriften im Goldschnitt, Anordnungen im Dreieck elliptischer Schwung; ihre Farbenwelt vereintes Simultan auf der Basis der Raum-Zeit Anordnung. Bei Kondor spielt das meisterhafte Wissen eine grosse Rolle, die Gestaltung seiner Platten lässt er in hohen technischen Stand. Seine Kompositionen strahlen Spannung aus, mit ihren Mitteln wird überall auf dem Inhalt hingedeutet und dieser hervorgehoben.

Der Abschluss der Studie analysiert die organische Einheit bildende Verbindung zwischen seiner malerischen und grafischen Tätigkeit, dem Problemkreis der „Kondor-Schule“ den vom zeitgenössischen Béla Kondor in der ungarischen Grafik eingenommenen Platz und dessen Bedeutung.

Kerényi Ferenc

A Madách-család osztályegyezsége

1977 decemberében a Petőfi Irodalmi Múzeum öt darabból álló iratgyűjteményt vásárolt meg Madách Károlynak, a költő öccsének Budapesten élő leszármazottaitól. Kézirattári jelzete: V-an. 4306/3. A gyűjtemény a következő dokumentumokat tartalmazza:

- a Madách-család osztályegyezsége, özvegy Madách Imréné Majthényi Anna és örökösei között, Alsósztrégova 1850. júl. 14., 6 folio
- a Madách-testvérek kiegészítő állásfoglalása, Csesztve 1851. dec. 1., 2 folio
- osztályegyezség Majthényi Anna, Palóczy Tamásné Majthényi Krisztina és a Kállay-örökösök között a Pest vármegyei Páhi-pusztá ügyében, Pest 1851. okt. 29., 2 folio
- ideiglenes osztályegyezség Majthényi Anna és Palóczy Tamásné Majthényi Krisztina között, ugyanazon ügyben, Pest 1853. máj. 18., 2 folio
- Majthényi Anna meghatalmazása unokavejének, Károlyi Miksának a Páhi-pusztai birtok eladása ügyében, Alsósztrégova 1860. márc. 1., 2 folio

A közgyűjteménybe került magánjogi iratok jelentős, eddig teljesen ismeretlen és kiadatlan forrásai a Madách-kutatásnak. Ehelyütt az első két irat jegyzetelt szövegközlésére vállalkozunk, abban a reményben, hogy nyilvánosság elé tárásuk fellendíti az életrajzi, gazdaság- és családtörténeti vizsgálódásokat.

A szövegeket betűhíven közöljük, a hozzájuk fűzött jegyzetekben pedig a szakirodalomból vett és saját kutatásainkból származó, a megértéshez szükséges tényeket adjuk. Forrásközlésünk befejező részében a dokumentumokból levonható elsődleges következtetéseket összegezzük és megfogalmazzuk azokat a kérdéseket (s a belőlük következő kutatási feladatokat), amelyek megválaszolására mai ismereteink még nem elegendőek.

Maga az osztályegyezség 6 folio terjedelmű, három egymásba helyezett kettős lapból áll. A szöveg az 5. folio rectóján végződik. A kézirat mérete 26,5 cm x 42 cm, formátuma álló. Valamennyi lapja restaurált, laminált; a lepusztult lapszélek pótlása — egyetlen hely kivételével — az olvasást és az értést nem zavarja. Az osztályegyezség tisztázata, erre utal hibátlan szö-

vege, hitelesítése, az aláírások és a pecsétek teljes sora. Ismeretlen személy kézírása. Az egyezséghez a családtagok saját kezű megjegyzéseket fűztek, a Madách Imrétől származó sorokat jegyzetszámmal emeljük ki. Szövege a következő.

Azen sűrűlódásoknak elhárítása tekintetéből, mely a' testvéreknek osztályos viszonyaikból, hosszas tapasztalás szerint, magát be szokta a' családi körökbe fészkelni: — de azért is, — hogy gyermekimnek gazdasági iparjuk hova előbbi kifejlesztésére, úgy nyissak meg egy szabad tért, — hogy az, hanyatló koromnak¹ nyugalmat, és kedves emlékü férjem sztrégovai keletisényi Madách Imrének nézetei szerint is, családunk virágzásából ki folyó élvezetet egy-szersmint eszközöljön; — komolyan elhatároztam magamat arra, hogy gyermekimet illetőleg onokáimat, e' jelen oklevélben foglalt élők közötti osztályos intézkedésemmel megosztotatom, — és az osztályt közöttök tétleg végre is hajtom. —

Eleve kell ki mondanom némelly ide tartozó családi körülményeket, hogy azok gyermekimet, intézkedésemnek okszerűségéről meg győzzék, — 's közöttök, nem a' szeretetlenségnek, de a' rokon bizalom 's egyetértésnek magvait hincsek el. —

Az elhunyt édes apa, nekem tisztelet teljes emlékü férjem, intézkedés nélkül múlt el: — ő szerző volt, — kinek törekvései oda irányozvák, hogy családját azon tekintélyben tartsa fen, mely helyet az, e' téren, századok óta elfoglalt, — sőt nevelje anyagi oldalról, — emelje erkölcsi erőben. —

Saját állásom férjem életébe, közszerzői állás volt, mint azt oklevelek, — s férjemnek e' körülményre vonatkozó elismerése kétségen túl teszik. —

Férjemtől 23. évi boldog házasság után 1834-ik évben² fosztattam meg — azolta 16. évi özvegységem ideje alatt, folyvást szerzői állást foglaltam el, — pedig nem férjem, de saját javaimból, — mert amazok tudva öt gyermekim³ neveltetési, 's kiházásitási, —s még ezentúl férjemről maradt terhek kamat fizetési kiadásaimat sem egészítették ki. —

E' helyt, számadolási, 's igazolási fejtegetésekben botsájtkozni nekem, — ki egyedül gyermekim üdvének érdekeit képviseltem, csak saját állásomnak feledése lenne: — mellőzöm tehát főleg azért is, mert ön tudatomban, előzőleg kerestem ki részletesen minden adatokat — mellyek okszerűséget, jogos tért, és minden körülmények öszve függéséből kifolyó méltányosságot adnak e' jelen intézkedésemnek: — szóval, engemet családi köz 's egyéni kiváló jogok, — fenn álló érvényes okiratok, — és tett dolgok mint törvényes alapok vezetnek, — és intézkedésemnek erőt azok adnak: miről gyermekim, az ide tartozó adatoknak meg tekintésével szerezzenek magoknak ösméretet.

Általjánosságban csak annyit mondok itt el, hogy mibe férjemmel köz szerző vagyok az 38,077 p.forint, — mit özvegységemben idegen kéztől szereztem, részint a' birtokban levőket fel fizetésekkel biztosítottam, az, 70,002. -pforint, — mit férjem terheiből kifizettem, az 9,104. -pforint, — mit pedig épületekbe be ruháztam, az 7,094. -pforint öszvegeket tészen, — sőt szorosán számítva többre is menne. —

Mindezeket figyelembe véve, szabadoknak látom kezeimet arra, hogy intézkedhessek, — jogosnak látom azon meggyőződésemet, hogy a' fáradalmas életmód át vételére, a' nyugalmasabbnak pedig ide engedésére, — közöttem, 's gyermekim között, mai nap le tegyem az alapot, — 's azzal, ha számításomhoz mért ideje jó, meg nyissam ahhoz, az útát. —

Jól számoltam, meg becsültem, öszve írásba foglaltam én mindent; — és így okszerűen eligazodva, nem pedig vaktában tapogatózva osztogatam gyermekimet: — figyelmezek családi díszökre, — ősi jogaikra; — 's mint egy oldalról sértetlenül fenn tartom ezeket, — úgy más oldalról rendezem szabadon szerzeményimben való részesülésöket, — pedig azon elven, hogy fiaimnak szeretett édes attyok ohajtása szerint is, bizonyos határig több, — leányimnak pedig kevesebb ugyan, — de még is legyen szerzeményimből is, — mint mind ezek alább láthatók lesznek.

Ki terjesztettem különösen intézkedésemet azon körülményhez is kötve, mi szerint úgy Férjem, mint özvegységem ideje alatt én, — az idősb férfi öröködési birtok jövedelmeiből, egyedül a' férfi ág birtokának öregbítésére valánk kötelesek bizonyos öszveg erejéig szerzeményeket tenni. — Valamint más részről figyelmezek arra is, hogy néhai kedves férjem, nem az ő saját ősi igen csekély, — de az én terjedtebb javaim hitelével 's jövedelmeivel léphetett csak vélem köz szerzői állásba: — mellynek alapja, — férjem tekintetében, annak helyes felfogású, és családi jó egyetértésű szellemében, csak akadályokra nem talált, — míg magát a' szerzemény lényegét, a' fizethetést, az én vagyonom adta ki. —

Feljebbick elől adása után gyermekeim osztogatásának vezér elveit, következőkben állapítom meg: —

Iször Imre legidősebb fiamat, idősb öröködési jogon illeti Alsó Sztregova és Kisfalu Nógrád megyebeli helységek határaitban mindaz, mit férjemnek, Révay jog nevezet alatt,⁴ — Ipam Madách Sándor⁵ által, de általunk is így szabályozva, 39,696. ezüst forintokon szereztünk.

E birtokot, — bár annak értéke az úrbéli veszteség után csak 24,440. pforint és 30. xr., — át adom Imre fiamnak azon teherrel, — hogy abban holtomig való lakhelyemet, a' kastélyban, a' szabályozó oklevél szelleme nyomán úgy is mint özveg, úgy is, mint köz szerző fenntartom. —

2szor Imre és Károly fiaimnak, az Alsó Sztregovai, és Kisfalusi apai ősi részjavakat mint férfi ágat illetőket, egyenlő hason [sic!] fele részben osztom el; — s' e' javaknak alaptőkéjét 18,010. pforintokba számolom: — azomba el távolítva a' birtok darabolást, melly a' mező gazdaszatnak úgy is káros, — át adom valósággal e' javakat Imre fiamnak úgy, hogy az, neki járó más természetű javakból levonódik, — Károly fiamnak pedig, az ő reá e' jogon eső 9,005. pforint érték más javakból rendszeres beszámítás mellett pótolatik ki. —

3szor Anyai ősi természetű javaim következnek. — és itt kell ki ömlesztenem keserű fájdalmamat: —

Pál fiam, Nógrád megyének 1849-ik évben, e' sanyargatott Hon forradalmakori Alispánja,⁶ — forradalmi fíradalmak között egésséget veszve — elgyengülve, — magtalanul múlt ki.⁷—

Mária leányom — előbb Huszár Józsefnek Nógrád megye első alispánjának, — utóbb Balog Károly Magyar tábornoki Honvéd őrnagynak neje,⁸ — ki férjével, 's első házasságbeli József fiával, — e' Honra borult vészes forradalmi napok alatt hűnt el,⁹ — hagyott maga után két árvát: — Annát első, — Károly csecsemőt pedig második házasságából. —¹⁰

E' két árva onokáim Mária leányom utódi; — Imre; — Károly fiaim; — és Anna Huszár Sándorné leányom — vagy is négy gyermekim, illetőleg utódim között, anyai ősi természetű javaimat négy egyenlő részre, 205,190. pforint 45. xr. értékben számolva, felosztom úgy: — hogy a birtok darabolás mellőzése tekintetéből, bár valamelyik más természetű javakat kapna is; — az értékbeli arányt, az itt ki mondott egyenlő osztály kulcs szerint egyenlítem ki. —

4szer A' szerzemény javak: — a' Révay féle, és ősi apai részek kivételével, — úgy, a' mint testületekben állanak — nagy Csalomán, Terbegetzen Hont megyébe, — Ribán — Fábiánfalván — Alsó Sztrégován — Felvizen — Kisfaluba — KisLibercsén — Tót Hartyánba — Paróczán — Vadkerten — Dejtáron — Nógrád megyébe fekszenek. —¹¹

Ezeknek értéke 97,050. pforint, 56. xrokra terjed, — e' javaknak kisebb részét férjemmel együtt 38,077 pfor. 30. xr. értékűt: — nagyobb részét özvegyem ideje alatt, 58,973. pforint 26. xr. értékűt szereztem; — sőt ezen kívül más ősi javakat is, melyek részent birtokba vagynak, részent függő örökösödéssel reám szállandnak, 11,029 pforint 36. xrokra terjedő summákkal biztosítottam: — ezek között különösen Páhit¹² idegen kezekből zálog alól váltottam ki. —

Mely szerzemény természetű javakban, megosztotatom gyermekimet ezennel úgy: — hogy Károly fiamnak ki még nőtlen, — 's már ezen fogva is eddig kevesebbe részesülhetett, míg többi gyermekim kiházásíttattak, — de vélem együtt lakása által, a' gazdálkodásban, a' szerzemények gyarapításában is hasznosan közre munkált — előlegesen kiadok 12,000 pforint értékű szerzemény birtokot minden adóssági teher nélkül. —

Az azontúl fel maradt szerzemény értékűt összevet 85,050 pforint 56. xrt. — három egyenlő fő részre osztom: — egy harmadát Imre, — egy harmadát Károly fiamnak, — egy harmadát pedig 28,350. pfor. 18 2/3 xr értékben Mária Leányom utódinak és Anna leányomnak két felé egyaránt. —

Itt mondom ki pedig világosan azt is, hogy valamint e' szerint Leányaimat fejenként a' szerzemények egy hatod, — fiaimat pedig szinte fejenként egy harmad részében részesítem, — úgy a' terheket is, — mennyiben még akkor, midőn osztály sorsaiknak saját kezelése ideje bekövetkezik — találtatni fognak — éppen ezen 85,050. pfor. 56. xr szerzeményi összeg felosztásánál megállapított kulcs szerint kötelesek fizetni. —

Mi illeti különösen a' Mike Budai¹³ javakat, — melyeket a' feljebbi szerzeményekbe, még be nem foglaltam; — 's melyekbe én a' birtok alap

biztosításának meg szerzésére 5,556. pfokat 1842-ik évben fektettem be: — ezekben, — noha szinte szerzemény javaknak tekintendők — gyermekimet négy egyenlő részre osztotatom, — azon kijelentéssel: — hogy valamint most, az 5,553. pfor. befektetésemet, mint kiegyenlítési öszveget tárgyalom, azért; — hogy a' többi birtokok testületekbe osztva maradjanak: — úgy — ha a' birtokba vétel ideje el érkezik — akkor ezen javak daraboltassanak el, e' mostani osztóztatásban ki tűnő birtok hiánynak ki egészítésére; — mely hiány, addig is kötelező Levelekkel pótoltatik ki. —

Végre mi a' felszerelési alapot, — jelesül ingóságokat — gadaságbeli eszközöket — Szarvas marhát — Birkát — Sertvést — Lovakat illeti: — ezekből fenn tartok magamnak azt, és annyit, — mire 's mennyire lakásomhoz képest, 's más körülményeim szerint szükségem leend: — a' felesleget pedig, át adom két férfi gyermekimnek, számításom szerint — 4,000. pengő forintok értékében, kik is ebből leány testvéreiket fejenként 1,000 pf-tal elégitik ki. —

Magok, a' fiúk között pedig, az itt érintett marhákat, 's azokhoz tartozókat egyenlő két részre osztom, úgy mint arról alább intézkedek. —

Meg említendőnek tartom itt azt, hogy Leányimnak kiházításukra költöttem fejenként 4,800 — és így kettejekre	9,600 pfkat.
Imre fiam kiházására — — — — —	2,000 pfkat.
Károly fiamra e' célra — — — — —	semmit. —

Azon Birkák és 16. ökrök pedig melyek férjem elhúnytaival maradtak, — mennyire most is léteznek, és különösen a' Birkák dögvész által el nem veszték, — értékbe téznek most a' Szerszámokkal együtt — — — — —	8,900 pfkat.
---	--------------

Azon ökrök, igás Lovak, Sertvések, melyek az úrbíriség elvesztése után, özvegységembe általam gyarapítottak, értékbe téznek	1,800. pfkat.
Öszvesen — — — — —	22,300. pfkat.

Ebből fejenként egy gyermekre 5,575. pforint esne: — ki tűnik pedig, hogy e' szerint leányaím, midőn még ez osztályban a' marhákból 1,000 pft különösen kapnak, — azzal, mit férjhez mentükkor adtam nekik, — már 5,800. pfkba részesülnek, — 's e' szerint bő kielégítést nyernek. —

Feljebbiekben ki mondtam gyermekim osztóztatásának alapjául szolgáló okokat és vezér elveket, — most a' tetteleges osztály részek elrendezésével, és ki jelelésével, adok azoknak életet — eképpen: —

Összör Imre legidősb fiamnak oda feljebb első sorolt elveket követve, térszen illetménye: —

Idősb férfi öröködési jogon	24,440. pfor. 30.	xr.
Férfi ágat illető ősi apai jogon	9,005. for. 15.	—
Anyai ősi birtok jogon	51,297. for. 41.	75 300.—
Szerzeményekből	28,350.	— 18. 200 300.—
Imre öszves illetménye	113,093. for. 44.	275 300. xr.

Ezen öszveg értékébe kapja e' következő birtokokat: —

a.) Alsó Sztregova és Kisfalu Helységekben a' Révay féle idősb öröködsre szabályozott minden javakat, öszveírási betslésem szerint öszvesen — — — 883 150/300 holdakat, — 24,440. pfor. 30. x. ért.

b.) Szinte Alsó Sztregován és Kisfaluba, á' Férfiágot illető apai ősi javakat egészleg, úgy mint öszve írva vagynak 653. " 18,010.— 30.—ért.

c.) Alsó Sztregován, Kisfaluba, Felvizen, minden Madách Jánosféle Szerzemény Javakat, öszve írási számítással 1.051. " 30,567.— 30.—ért.

d.) TótHartyán, Parócza, KisLiberce szerzemény javakat, öszve írási számolással 1,326. 218/300 " 22,763.— 6.—ért.

e.) Fábiánfalva, szerzemény javakat, öszve írási számolás mellett 209. 102/300 " 20,934.— — ért.

f.) Priboj, Borosznok, anyai ősi javakat, öszveírási számítással 82. " 1,692.— — ért.

Imre tehát kap öszvesen 4,205. 170 300 hold, — 118,407. pfor 36 x. értékű birtokot
Illetősége téssen — — — — — — — — — — 113,093. f. 44. 275/300 xrt

Felesleg marad — — — — — — — — — — — 5,313. f. 51. 25/300 xr.
értékű birtok Imrénél, mely neki maga idejében a' Mike Budai, kiegyenlítési alapúl alább kijelelt javakban vonódjon le, — addig pedig száztól három kamatra szerkezendő kötelező Levéllel pótolja azen testvérének birtokát, — kinek, a' birtok darabolás mellőzése elvből illetőségénél kevesebb értékű föld-birtok jutna.

6szor Károly fiamnak illetősége.—

Férfi ágat illető jogon	9,005.	pfor.	15.	x.
Anyai ősi birtok jogon	51,297	—	41.	75/300.
Szerzeményekből	40,350.	—	18.	200/300.
	100,653.	f.,	14.	275/300. x.

Ezen öszvegnek értékébe kapja e' következő Birtokokat: —

g.) Nagy Csalomián, Ribán, Kapaszon¹⁵ a' Majthényi Antal és Höl... (a papír széle javított) szerzemény javakat, öszve írási számolással

409. 150/300 holdat — 22,416. pfor 20 xr. ért.

h) Nagy Csalomián, Kapaszon levő ősi anyai részt, mint öszve írvan van

83. 75/300 holdat — 6,037. — 20 — ért.

i.) Csesztvei ősi anyai,¹⁶ — Vadkerti, Dejtári szerzemény-birtokot, mint az öszveírásba foglaltatik

430. 150/300 holdat — 12,886 — 15 — ért.

k) Székhelyi, őzei, Szolnoki, Becskerek¹⁷ birtok ősi anyai, — ebből, mindenből értve három negyed részét, úgy mint öszveírva van

1396. 150/300 holdat — 60,625. — 30. — ért.

Károly tehát kap öszvesen 2319. holdat 101,965. pfor. 25 xr-ért.

Illetősége téssen 100,653 — 14,275/300 xrt

Felesleg marad 1,312. f. 10. 25/300 x.

értékű birtok Károlynál, mely neki maga idejében, a' Mike Budai kiegyenlítősi alapúl alább kijelölt javakban vonódjon le, — addig pedig száztól három kamatra szerkezendő kötelező Levéllel pótolja ki azon testvérnek birtokát, — kinek a' birtok darabolás mellőzési elvből, illetőségénél kevesebb értékű föld birtok jutna. —

7szer Mari leányom utódinak, jelesül Huszár Anna és Balogh Károly neveletlen árváknak, — és Anna Huszár Sándorné leányomnak illetményei külön külön eképpen vagynak. —

Mari utódinak illetősége.

Anyai ősi birtok jogon	51,297. pfor 41 75/300 xr
Szerzeményekből	14,175. — 9 100/300 xr
Öszvesen	65,472. pfor. 50 175/300 xr.

Anna Huszár Sándorné illetősége.

Anyai ősi birtok jogon	51,297. pfor 41 75/300 xr
Szerzeményekből	14,175. — 9 100/300 xr
Öszvesen	65,472. pfor 50 175/300 xr.

Ezen öszvegnek értékébe kap az egyik Leány következő birtokokat — jelesül: —

l.) Vörösvári, Solmári, — anyai ősi birtokot egészen,¹⁸ a' mint az öszveírásba számolás alá vétetik.

504. 125/600 hold.— 62,413. pfor 20. xr. értékű

Egy Leány illetőség	65,472. — 50. 175/300 xr
Marad pótolni való értékű birtok. —	3,059. — 30. 175/300 xr

m. A' Másik Leány illetőségbe esik.

Páhi ősi anyai birtok egészleg, a' mint öszveírásba van foglalva

1,048 400 600 hold— 41,697. pfor — 50 xr. ért.

Székhelynek mindenből, — mi öszveírásba van számolva, egy negyed része, a' hozzá tartozó Szolnok, öze, és Becskercki illetményekkel.

465. 300/600 — — 20,208. for. 30. x. ért.

Öszvesen	1,514. 100/600 hold. 61,906. for. 20. xr. ért.
----------	--

Egy Leány illetőség	65,472. for. 50. 175/300 x.
---------------------	-----------------------------

Marad pótolni való értékű birtok. —	3,566. pfor. 30. 175/300 xr.
-------------------------------------	------------------------------

Ezen pótlendő birtokok, — a' Mike Budai, alább kiegyenlítősi alapúl kijelölt javakból, maga idejében föld birtokban pótoltassanak ki, — addig pedig Imre és Károly fiaim a' Leány osztály sorsokat száztól három kamatra szerkezett kötelező Levelekkel egészítsék ki, 's a' kamatokat Leány testvéreiknek fizessék. —

Anna leányom, a' leány sorsokból válasszon magának, és választását 1851-ik évi Június 24-ik napjáig ünnepélyesen nyilvánítsa. —

Mária leányom árva gyermekeinek birtoka az legyen, mi eként fel marad; — azomba, elhunyt Mária leányom ohajtása szerint is, ezen árva onokáimnak, valamint személyes gondviselésöket, neveltetésöket, úgy osztály részöknek igazgatását továbbra is a' Honi törvények értelmébe magam fogom kezelni mind addig, — míg erőm engedendi, vagy a' jövő, 's körülmények változása mást nem igényelnek, — a' mikor a' gondnokság Imre legidősb fiamat illesse. —

8szer Az épületek, bútorok, trágyázás, árkolás, függő termés, Erdők, Lóherések, 's más ipar 's javítási czikkek, — minden további pótlások — ki egyenlítése nélkül, kinek kinek birtok részével adatnak át. — Ellenben a' gazdaságheli eszközök, Szarvas marhák, Birkák, Sertvések, Lovak, — megmaradnak ugyan mindenütt természetben, csupán fiaim birtokaiban annak, kinek a' jószág jutott; — de azoknak értékéből, fiaim együtt véve, leánytestvéreiknek adnak fejenként 1,000. pforintot; — a' felesleget pedig nevezett felszerelési alapból, ki fizetik fiaim egymásnak aránylag úgy, — a' mint ki ki, a' maga birtok részébe, több, vagy kevesebbet kapott ezekből. E' ki egyenlítési kérdésnél azomba utasítom fiaimat oda feljebb a' 4-ik pontban általam tett becslési felszámolásra, mert ezennel, az ott foglalt összevet 's tételeket, és felszámítási árt állapítom meg közöttök sinór mértékül.

9szer Vörösváron, Solmáron. Kőszén bánya művelés, és mész kő égetés van tervbe véve, — mi is, ha mint jövedelmi cikk csak ugyan létesülne; — annak jövedelmeit is át adom gyermekimnek négy egyenlő részre osztva, — azomba azokat, a' veresvári javak birtokosságának felügyelése alatt közösségbe hagyva szedjék 's használják, mert bizonytalan, hogy ha lessz is kőszén, meddig fog az tartani. —

Ugyan ezen osztály kulesot, és közösségi használatot állapítom meg a' kőszén bányákra nézve minden ősi természetű anyai javakban, mellyek az osztóztatásnak tárgyául szolgálnak. —

10szer A' Mike Budai függő öröködési birtokot, melybe én — 5,556. pengő forintokat, előzőleg annak biztosításául be fektettem; — gyermekim között négy egyenlő részre osztom el, úgy azomba: — hogy ha valamelyiknek, feljebb név szerint foglalt osztályos részében, — az általam e' célra készített összev írás, 's érték becslés, számolásaimban felvett tételek, — szándéktalan hibákból nem léteznek, még is számításba vagynak; — vagy léteznek ugyan, de számításainkból ki maradtak, — és így általam nem célzott hiányban állanak: — annak pótló ki egyenlítését gyermekim egymás között, ezen függő öröködési javakból, — mellyekbe az általam befektetett összeg, és kamatai, magát a' jószág értékét is már alkalmasint felül haladják, — legrosszabb esetben pedig a' befektetési összegből is, — minden esetre eszközöljék: — de illy hiányokat köteles ki ki 1851-ik évi Junius 24-ik napjáig előlterjesztetni, 's valóságukat ki mutatni; — mert azontúl, mint a' saját szerű kezelésre alább ki tűzött határidőn túl, minden e' részbeli, vagy bár mi ürügy alatt, egymás ellenébe gördíthető követeléseket, ezennel vég kép meg szüntetek.

11szer Minden pör alatt lévő, és más függő öröködési birtokok felett, melyek reám illetőleg gyermekimre néznek, — ki mondom itt részökre, egyenlő osztály elvén, az öröködési jognak, 's magának az öröködésnek átadását: — Mai naptól fogva nem enyém, de gyermekimé minden függő öröködés.

Ezek szerint Gyermekimet életembe meg osztoztattam, osztály részeit ki jeleltem; — és erősen hiszem, hogy valamint én, minden körülményekből kifolyó méltányosságból indultam ki; — úgy gyermekim, ezen intézkedésemet, mely egyedül az ő javokra történik, — mely nekik kedvez — 's melyet a' nyilvánosság tisztasága vezet; — nem csak kül szinleg tisztelettel, de benső rokon szeretetet biztosító megnyugvással is fogadják. —

Azomba midőn én illy módon magamat a' birtokból önként ki vetkeztetem, — annak végrehajtásához kell kötnöm olly át meneti időt; melyet a' mező gazdasági viszonyok javallanak: — kel kötnöm olly időt, melyet még férjemről maradt adóssági terhek rendezése s tisztasága igényel; — s kell kötnöm olly feltételeket — olly terheket, — melyek az én személyes szükségemet — élelmemet, — nem csak biztosítsák, de ki is egészítsék. — Ezen eszméket előre bocsájtvá ki mondom: —

n.) Hogy gyermekimnek feljebb elő sorolt osztályos részöket valamint itt ezennel át adom: — úgy — ezen birtokbeli saját szerű igazgatási használatuk, csak jövő 1851-ik évi Junius 24-én vagy is Szent János napkor fog kezdődni: — az addig be folyó jövedelmeket pedig mai naptól kezdve, mint már övékét, gyermekimnek vagy át adom, vagy feljebb a 4-ik pontban ki mondott kulcs szerint terheik lerovására fordítom, — a mint azt közülük ki ki kívánni fogja. —

o.) Mai naptól fogva gyermekim nekem kész pénzbe fizetik az élelmemre megkivántató, s itt Három ezer két száz, az az 3,200. ezüst forintokba megszabott évenkénti öszveget, — pedig mindenkor pontosan félévenként előre: — s ha valamelyik azt elmulasztaná; — ez osztoztató Levelem erejével, világos adóssági kereset természetűvé jelentem ki élelmi öszvegemet; — mely kijelentésemmel, minthogy azt, még most előzőleg birtokból mondom ki, — adóssági törvényes kereshetési jogom mind annyszor fel éled, mennyiszor a pontos fizetés akár melyik gyermekem, illetőleg onokáim által elmulasztatna.

Ezen élelmi öszveget pedig, azon arányba, mint a közöttük fel osztott javakba részesültek, — eképpen kötelesek s fogják fizetni: —

Imre fiam	113,090 pforint 44 275/300 xr után fizet	1,049 pf 36 xrt
Károly fiam	100,653 pforint 14 275/300 xr után fizet	934 pf 24 xrt
Anna leányom	65,472 pforint 50 175/300 xr után fizet	608 pf
Mari leányom utódi	65,472 pforint 50 175/300 xr után fizet	608 pf
Öszvesen	344,692 pforint 41 xr után fizetnek	3,200 pfkat

p.) Valamint egy részről, gyermekim egymásnak, minden birtoknál ki tett — öszve írásba általam foglalt Tétélekre nézve, költsönös szavatossággal kötelesek, — ha hogy pör, — vagy más események miatt birtokjuknak öszve írási

számolásaimban létező valamely ágát elvesztenék: — úgy más részről, minden itt osztályban foglaltakra nézve, mennyire főleg szerzeményi tekintetben, mint első szerző állok, — a' költsönös öröködést, ki halás esetébe, gyermekim között ezennel mindenkorra kimondom, — 's a' férfi ág jogainak a' Leány ág ellenébenni épségben hagyásával meg állapítom. —

q.) Az adóssági terhek 25,500. azaz huszon öt ezer öt száz ezüst forintokat tésznek, — ezt két fiaim két harmad részben, — két leányim pedig együtt, 's egymás között egyaránt egy harmad részben fizetik. —

Azomba erre gyermekimnek alapúl kijelelem, 's ezennel át adom, az 1848-iki törvények nyomán elveszített úrbériségekért, a magyar álladalmi köz jóvedelmekből fizetendő,¹⁹ 's eddig hátra maradt kárpótlási összeget,²⁰ melyet a' fel osztott birtokok értékéhez sehol fel nem számoltam, — úgy: — hogy azt egymás között nem az adósságnál felállított teher kulcs — de özvegyi tartásomnál ki fejtett kulcs szerint osszák fel. —

r.) Befejezésül e helyt ki mondom, s meg állapítom, hogy gyermekimtől ezen osztóztató oklevélnek ünnepélyesen elfogadó 's kötelező aláírását feljebb érintett 1851-ik évi június 24-ik napjáig tellyesítendő meg várom, azért: — hogy úgy nekik egymás között, — mint erányomban is, legyen meg biztosításuk: — és legyen meg nékem is, nem csak biztosításom, — de az eránti kezességem is, — hogy ezzel osztályos súrlódásuk elmellőzve 's helyettők a' rokon szeretetnek alapja van letéve. —

Ha pedig valamely gyermekem, ne talán, az alá írást elmulasztaná, — azon gyermekemre nézve, a néki osztály sorsúl ki jelelt feljebbi birtokot, mind özvegyi, mint tulajdonosi jogomnál fogva magamnál meg tartom; — és a' további szabad intézkedést magamnak egyedül az így birtokomban maradó javak tekintetében fenn hagyom.

Külömben épségben hagyom azon gyermekimnek osztály birtokuk feletti jelen át adásomat, — kik elfogadó, 's kötelező aláírásaikkal, — özvegyi, 's tulajdonosi állásomból kifolyó jogaimat, az élelmi összeg tekintetében is biztosítottak, —

Melly eképpen történt gyermekim osztóztatásáról, ki adom ez ünnepélyes osztóztató Levelet két példányban, egyiket saját, — másikat gyermekim biztosítására. —

Kelt Alsó Sztregován
1850 Julius 14-dikén.

Majthényi Anna Madách Imre
özvegye

P.

Ezen élők közötti osztóztató intézkedését kedves Anyáknak szíves köszönettel el fogadjuk, 's annak pontjaira magunkat ezen okirat szellemében kötelezzük. —²¹

Kelt A. Sztregován 1850 Juli 16-án

Madách Imre Madách Károly

Gyermeki kötelességemnél fogva bizván édes anyámnak az osztály alapjául szolgáló előterjesztés hűségében ezt mint illyent a' legnagyobb tisztelet mellett ezennel elfogadom

Madách Anna
Huszár Sándornő

Kelt Baráthy 20 Juli 850.

Wurde noch vor der Wirksamkeit des Stempel Patentes errichtet.

Bgyarmath um 26 3 851 Schmidt (?)

A fentebbi három sor írást közös akarrattal kitöröltük. —²¹

Kelt Baráthy 20dik Juli 1850.

Madách Anna
Huszár Sándornő
Madách Imre
Madách Károly

(A három törölt sor Madách Anna fentebbi szövegét ismételte meg, s így fölösleges. — K. F.)

Az irat külzetén ceruzás iktatószám: 3447/856

Az osztályegyezséghez a Madách-örökösök másfél év elteltével kiegészítést fűztek, amely újabb részleteket közöl a család vagyoni helyzetéről. A kézirat két folio terjedelmű, formátuma álló, mérete 21,5 cm x 35 cm, a szöveg a második folio versoján végződik. Teljes terjedelmében Madách Imre-autográf. A kézirat lapjai lamináltak, épek. Szövege a következő.

15

Kreuzer

Stempelpatent

Azon élők közötti osztályos okirat folytán, mely részünkre kedves Anyánk Majthényi Anna néhai atyánk Madách Imre özvegye által, 1850-ik évi Július 14-ik napján A. Sztregován kiadatott, — szönyegre kerültek közöttünk némely kérdések, melyekre nézve, egymást illetőleg kölcsönösen lekötelezve, következőkben állapotunk meg.

1ör A reánk háromlott kamatos terhek összege tészen 66,000 a' kamat nélküliek összege pedig 3,250 és így összesen 69,250 forintokat váltó czédulában. — Ezt mi fiak Imre és Károly négy hatod, mi pedig leányok Anna, és Mária utódi két hatod részbe viselve ekképen osztottuk fel, — figyelmezve arra, hogy a kamatok kit kit 1852-ik év január 1-ötől terhelnek, — az ezen napot megelőző időre pedig kedves Anyánk által fizettetnek ki.

Imre fizet következő terheket

a) A. Sztregovai Cat. Rom.	lelkész és	éneklőnek alapítványi	tőkéje	
			8,400 for. v. cz-ban	
b) A. Sztregovai R. Cat.	lelkész és éneklőnek	évenként járó	alapítványai	18 öl
	tűzi fának	ölenként 3 peng.	forintjával	számított tőkéje
			2,250	"
c) A. Sztregovai R. Cat.	templomnak	alapítványi	tőkéje	1,000
			"	
d) Özvegy Károlynének			2,500	"
e) Takács Árváknak			150	"
f) A. Sztregovai lelkész	nő Bukvánének		800	"
g) A. Sztregovai lelkész	Bukvának		600	"
h)	detto	detto	1,800	"

i) Bory István A. Sztregovai tiszttartónak	500	„
k) Dombrowszky árvának	400	„
l) Fero árvának	100	„
m) Gyürky volt Nézsai tiszttartónak	1,850	„
n) Keiner vörösvári bérlőnek biztosítéki pénze	1,200	„
o) Anna testvérnek hátramaradt eddigi jövedelmi járandósága	1,500	„

Öszvesen 23,050 for vezban

Károly fizet következő terheket

p) Pesti takarékpénztárnak	20,000	for vezban
s) Majthényi Antal bárónak	2,450	for vezban
r) Gyürky Nézsai volt tiszttartónak	650	„

Öszvesen 23,100 for vezban

Mari utódi fizetnek

s) Majthényi Antal bárónak	11,550	for vezban
t) Anna fizet Majthényi Antal bárónak	11,000	„
u) Keiner vörösvári bérlőnek biztosítéki pénze	550	„

Öszvesen 23,100 for vezban

A terheknek ekkénti felosztásáról, illető hitelezőket, Imre testvér fogja tudósítani.

2or Az ingóságokból a' lánytestvérnek járó egy egy öszvesen két ezer p. forintokat; mi fiúk Imre és Károly eképen fogjuk kielégíteni: — Én Imre köteleztem magamat 1853-ik évi Január 1-ő napjára Anna testvéremnek 500 Marie testvérem utódinak is 500 p. ftkat fizetni: — Én Károly kötelezem magamat 1853-ik évi január 1-ő napjára Anna testvéremnek 500. — Mari testvérem utódinak is 500 p. fokat, 1852-ik évi január 1-őtől járó száztól hatos kamatokkal mind ketten — kifizetni, ennek mulasztása esetében, helye van a törvény útoni keresetnek. —

3or Én Imre, osztálysorsom érték összege nyomán köteles vagyok 5,313 p. for. 51 25/300 xrat; Én pedig Károly 1,312 p. for 10 25/300 xrat pótlást fizetni; — Ezen összegeből Annának, mivel a Vörösvári leánysorsot választotta, — Mari utódainak pedig Páhi és Székely leánysorsot hagyta — jár 3,059 peng. for. 30 175/300 xr. Mari utódinak pedig jár 3,566 p. for. 30 175/300 xr pótlásul. —

Eszerint én Imre fizetek Annának 1,747 p. forintot 20 150/300 xrat. Mari utódinak pedig 3,566 p. for. 175/300 xr osztálysors hiány pótlásul: — Én pedig Károly fizetek Annának 1,312 p for 10 25/300 xrt szinte osztálysors pótlásul: — Imre is e jelen kötelező okíratot olly világos kikötéssel adjuk ki, mindketten, hogy ezen összegeket, Özvegy Majthényi Pálné halálával reánk háramló Mike Budai birtok felosztásakor fogjuk — földbirtokkal is — kifizetni, addig pedig ez összegektől, leánytestvéreink tőlünk az osztóztató levélben kedves Anyánk által rendelt 3 száztól kamatokat azért nem is kívánják, — mivel be látták azt, hogy osztálysorsainknál több helyeken, tagosztály esetében jutandó birtok terjedék, s irtvány földek is számításban vétettek, —

holott ezekből nem hogy jövedelem lenne, de mai napig az úrbéri telkes lakosság birtokában vannak, — mert a' tagos osztályok folyamata, a' kormány által felfüggesztetett.²

Ha azonban birtokaink tagosításokkal szabályozva, — terjedékbe tisztába hozva 's az özveírás szellemében annyira birtokba véve is lesznek; — hogy a' lányorsok pótlásának özvegét, a' még most nem jövedelmező föld birtok tételeknek jövedelmezővé átalakult özvege — már megüti, — és a' Mike budai öröködés még akkor sem nyílt volna ki: — az esetben helyes ideje lesz, hogy az osztály sorsok értékének természetével járó kölcsönös jótállás és szavatosság eszméjén, kiki bemutassa, nevedekett-e' fogyott-e' az osztoztató levélhez csatolt özveírási alap és terjedék: — Mihez képest kötelezzük egymást mindnyájan, hogy a' valódilag pótlandókat így puhatolva ki, mennyire aszerint egy vagy más sorsnál hiány vagy felesleg leend, azon mértékben fogja kiki magát a' hiányt Mikebudából a 3 száztóli kamatokat pedig a' felesleg sors' birtokosától, már azon túl húzni. — Itt azonban a' Vörösvári pótlásúl számolt legelő kivéttetik, ez sem hiány sem felesleg kiegyenlítéseknél többé tárgya nem lehet. —

4er Az úrbéri kárpótlások kedves Anyánknak osztályos intézkedésében feljebb előszámolt terheknek le tisztázási alapjául vannak kijelelve, — ezekről tehát úgy vagyunk meggyőződve, hogy azok 1852-ik év január 1-ő napjától kezdve, amikor t. i. ami sajátyszerű osztályos birtok kezelésünk is kezdetét veszi, úgy a' haszonvétel, mint a' tőke tekintetében, minket az özvegyi tartás irányában illetnek — ezeknek időnkénti beszédésére, sürgetésére, és felszítására tehát Imre testvért bízunk meg: — Mennyire azonban múltra nézve kedves Anyánk jelesül 1848—49—50— és 51-ik évekre, a kormány által kirendelt előlegezési özvegeket már fel is vette, 's illetőleg álltala felveendőkné nyilvánította,²³ annyiban, mivel kedves Anyánk ezt, mint haszonvétet vagy is kamatokat, és így ő birtok kezelése idejére esett jövedelmeket tekintve veszi fel, — az esetben, ha netán ezen özvegek az úrbéri kárpótlásoknak végkifizetésekor, nem hasznavételül, de maga a' tőke levonásául vétetnének fel, — mi fiak, Imre és Károly ezennel magunkat kötelezve biztosítjuk Anna testvérünket, hogy egyedül neki, az így felmerült kárpótlási tőke hiányt, azonban minden kamatok nélkül megfizetjük, — 's mivel ezt kedves Anyánknak kímélése s e részbeni eddigi kezelése, s akaratának is tiszteletben tartásáért tesszük, Anna testvérünknek, nem marad fel joga evvéget kedves Anyánk ellen követelést támaszthatni. — Jelen biztosítás Mari testvér utódira ki nem terjed, — 's részükről kérdésbe sem vétetik. —

5ör Családi köz dolgainknak, ügyeinknek vezetésére felügyelésére, Imre testvérünket bízunk meg, — ki is közügyeink felett a' velünk való értekezést, mennyiszer szükségesnek látja, mindannyiszor igénybe veendi. —

6or Az eddigi birtok kezelésről, 's e folyó év végéig a' jövedelmeknek miként, 's hova lett fordításáról, azon számolást, melly kedves Anyánk osztoztató levelében megajánlva érdekeltetik, — tőle el nem fogadjuk, — sokkal inkább tiszteljük kedves Anyánkat, hogysem erányában számoltatási térre ki lépünk: — sőt özves akarattal kijelentjük, hogy ha az osztoztató levélben megemlített közsén bánya — valamely birokban csakugyan megnyílna, és

tetleges jövedelmet adna, — mi ezen jövedelmet kedves Anyánknak 3,200 pferint özvegyi tartás összegén felül, és önként át engedjük, 's ezennel birtokába mint özvegyi tartás pótlékot át adjuk: — kedves Anyánknak szabad akaratától függjön az, hogy amit a' köszén bányából évenként jövedelmet kap, azt nekünk, az általunk fizetendő özvegyi tartás összegekből, annyiban el engedőleg le vagy ne számolja. —

Költ Cscsztván 1851 Decem. 1-én

Madách Imre
Madách Károly

Szeretett Mari Leányom Árvái nevében
M.(ajthényi Anna)

Madách Anna
Huszár Sándornő

Tárgyi magyarázatok az iratok szövegéhez

- (1) Majthényi Anna 1789. okt. 18-án született, tehát 61. évében járt.
- (2) Az alsósztregovai halotti anyakönyv szerint pontosabban 1834. jan. 3-án.
- (3) Az alább felsorolt gyermekek közül Madách Mária 1813-ban, Anna 1818-ban, Imre 1823-ban, Károly 1826-ban, Pál öccse pedig 1827-ben született. Volt továbbá három, csecsemőkorban meghalt gyermekük is.
- (4) 1768-ban, Madách János halálakor a sztregovai új kastély és a birtok zöme Révay-zálogba került, míg ingóságait az evangélikus egyházra hagyományozta. (Vö. LATKÓCZY Mihály: *Madách Imre őseiről*, Bp. 1901. Klny. 21. 31. és BALOGH Károly: *Madách, az ember és a költő*, Bp. 1934. 16.) Az 1770. okt. 18-án kiadott alsósztregovai urbáriumban a birtokosok között ezért Madáchok nem is szerepelnek.
- (5) Még részleteiben jog- és gazdaságtörténeli feltárássra vár az a folyamat, melynek során Madách Sándor (1756—1814), a költő nagyapja a zálogba került birtokokat visszaszerezte, perek sorozatában, vásárlásokkal és bérletekkel gyarapította. Az ehhez szükséges forrásanyag a családi levéltárban van: Országos Levéltár, P 481. Madách Sándor kiadatlan végrendelete a Mezőgazdasági Múzeum adattárában található.
- (6) Madách Pált 1849. máj. 22-én választották meg Nógrád vármegye másodalispánjának, de tisztségét — betegsége miatt — már csak részben tudta ellátni.
- (7) Madách Pál amúgy is gyenge tüdeje az 1849-es tavaszi hadjáratban betegedett meg, amelyben kormányfűtárként vett részt. Alsósztregován halt meg 1849. szept. 30-án, a halotti anyakönyv szerint a halál oka: „száraz melytési sorvadás”.
- (8) Huszár József 1841-ben halt meg; Madách Mária 1847-ben ment újra férjhez Balogh Károlyhoz.
- (9) Hármukat útban Nagyvárad felé Marosszlatina mellett 1849. aug. 15-ről 16-ra virradóan román parasztok verték agyon. Haláluk körülményeit CZEGLÉDI Imre rekonstruálta: *Adalékok a Madách-család tragédiájához*, Békési Élet 1977/1. 90—97.

- (10) Huszár Anna 1839. márc. 30-án, ifjabb Balogh Károly pedig 1848. júl. 10-én született.
- (11) Az itt felsorolt helységekre részletesebben L. FÉNYES Elek *Magyarország geographiai szótára* c. munkáját, I—IV. Pest 1851. Sajnos, adatai között részletesebb leírásokat csak ritkán találunk. Jelzetei a felsoroltakra a következők:
- Nagycsalomja I. 197., Terbegec IV. 198., Riba III. 291., Fábianfalva II. 3., Alsósztrégova IV. 162., Kisfalu II. 223., Kisliberce III. 27., Tóthartyán II. 93., Paróca III. 20., (Érsek)Vadkert IV. 250., Dejtár I. 250. Felvíz az Alsósztrégovával határos Rárósmulyadhoz tartozó pusztai volt, vö. *A magyar korona országának helységnévtára*, szerk. Kollerffy Mihály, Bp. 1877. Felvíz címszó alatt 247. p. és 729. p. FÉNYES a fentiek közül csak Alsósztrégovát, Kisfalut, Kislibercsét jelzi Madách-, Ribát pedig Majthényi-birtoknak.
- (12) FÉNYES szerint „roppant pusztai, Pest-Solt vármegyében határos Izsák mezővárossal, és Orgovány, Kaskantyú, Csengőd, Szentimre pusztákkal. Kiterjedése 14 000 hold...” (I. m. III. 181.) Az osztályegyezséggel egy iratgyűjteményt alkotó és szintén a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárába került 1851. okt. 29-i és 1853. máj. 18-i osztályleveli szerint végül a pusztai művelhető részéből 1092 magyar hold (1290 négyszögölével) került Majthényi Anna birtokába.
- (13) Mikebuda „nagy kiterjedésű pusztai, Pest-Pilis vármegyében(„) Irsához délre.” (Fényes i. m. III. 38.)
- (14) Nógrád megyei falvak birtoktestei, vö. FÉNYES i. m. I. 156. (Borosznok) és III. 261. (Priboj)
- (15) Kapasz-pusztai Hont megyében volt. Nagycsalomja és Ipolykeszi mellett, vö. FÉNYES II. 173.
- (16) Csesztvére I. FÉNYES leírását: i. m. I. 218. Az ottani birtok körülményeit 1853. szept. 23-tól kezdve ismerjük kimerítő részletességgel, mikor is Madách Károly vette át a gazdálkodást. *Napló a Csesztvei Gazdaságom minden féle terménye s marhájáról*, OSZK Kéziratár, Quart. Hung. 3048².
- (17) A felsoroltak Szabolcs megyei birtokrészek, vö. Fényes adataival: Székely (a „Székhely” tollhiba!) IV. 79—80., Szolnok IV. 148. és I. 145. Őze Székely falunak egyik pusztája volt, vö. *A magyar korona országainak helységnévtára*, szerk. Kollerffy Mihály, Bp. 1977. Székely címszó alatt 652. és 823. p. Becskereknek Szabolcsban nem találtuk nyomát, s erről a családi hagyomány sem tud. (A birtokok azonosításában nyújtott szíves segítségért ezúton is köszönetet mondunk Balogh Károlynénak.)
- (18) E két Majthényi-birtok jó leírását adja FÉNYES: i. m. III. 33. (Solymár) és IV. 315. (Pilisvörösvár).
- (19) Az 1848 XII. tc. alapján: „Az úrbéri megszüntetett magán úri javadalmak statusadóssággá leendő átváltoztatásáról.”
- (20) Az 1849. júl. 7-i császári rendelet értelmében a forradalom alatti hűségüket igazolni tudók 1848. nov. 1-től előlegjogosultak a majdani úrbéri kártalanítás terhére. 1850. nov. végéig azonban mindössze 57 fő kapott ilyen, elsősorban politikai szempontok alapján. (E kérdésekre részletesebben I. LÓRÁNTH Mária: *Adatok az úrbéri kárpótlás történetéhez 1849—1853*, Bp. 1926. és BERNÁT Gyula: *Az abszolútizmus földterhementesítése Magyarországon*, Bp. 1935. c. munkáit!)

- (21) A jegyzetszámmal jelölt sorok Madách Imre kezétől származnak.
- (22) Madách itt az 1850. márc. 4-i földadó-provizóriumra vagy Geringer 1850. szeptemberi utasítására céloz, a telekkönyvi helyzet felméréséről. A Madách-birtokok tagosítása rosszul állt: csak Tóthartyánban történt meg még a forradalom előtt, másutt nem, bár Madách Imre 1850-ben már kérte az alsósztrégovai határ tagosítását is. (STAUD Géza: *Madách Imre összes levelei*, Bp. 1942. I. 213. és KRIZSÁN László: *Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez*, Balassagyarmat 1964. 9. és 27.)
- (23) Vö. Majthényi Anna felhatalmazásával Imre fia számára 1851. szept. 25-én, a kékkői járásbíróság előtt az úrbéri kárpótlási összegek felvétele. L. továbbá az 1529/1852. (márc. 12.) megyefőnöki iratot, mely szerint Majthényi Anna 1851. dec. 27-én 576 pengőforint 15 krajcár kárpótlási előleget átvett (KRIZSÁN i. m. 31—33.). Tudunk „a harmadszori kártalanítási előleg” kiutalásáról is. Ez szintén Majthényi Anna nevére történt, nógrádi birtokai — jelesül Borosznok, Paróca, Kisfalu, Priboj, Tóthartyán, Csesztve, Kislibercse, Alsósztrégova és Riba elvesztett úrbériségei — után 864 pengőforint 22 és fél krajcárt utaltak ki 1853. jan. 16-án, míg a Hont megyei Nagycsalomja után 70 pengőforintot kapott 1853. febr. 3-án (Nógrád megye Levéltára, Megyefőnöki iratok, 514/b/1853.). 1851 decemberében a két Madách-fiú szintén folyamodott kártalanításért: KRIZSÁN i. m. 32—33. Károlyról tudjuk, hogy 1856. aug. 2-án kapott birtokai után 16.178 forint 45 krajcár kárpótlást készpénzben: OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3048/3. 15. f. v. Függő kártalanítási ügy azonban még a költő halála után is volt:

NmL. Első alispáni levelezőkönyv,

1176—6719	és	1186—6719
1868		1868

Következtetések és kutatási feladatok

Az itt közölt osztályegyezség és a megértésükhöz feltétlenül szükséges tárgyi magyarázatok (amelyeket itt ezért adtunk a szokástól eltérően szöveg közben) két irányban módosítják a Madách családról, különösen pedig a Tragédia költőjéről eddig formált képet az 1850-es években. Mindkét elsődleges következtetésből újabb kutatási feladatok származnak.

Az eddig tudottnál terjedelmesebbnek bizonyult a Madách-birtok. Az életrajzírók eddig — a családi hagyománnyal egyetértésben — kb. 6000 holdra tették; az osztálylevél adatai összesítve viszont 8543 holdat tesznek ki, amit a Páhi-pusztai osztály során tett módosítással kb. 8586 magyar holdra növelhetünk. (Ez kb. 6439 katasztrális holdnak, illetve 3705 hektárnak felel meg.) A „szerzői állás”, amelyet Madách Sándor, idősebb Madách Imre és Majthényi Anna elfoglalt és amelyre utóbbi oly büszkén hivatkozik, nem jellemző a XIX. századi nemesi birtokkezelésre. E hirtelen gyarapítás, a megkésztet aloldizálási törekvések azonban már egyidősek a nemesi gazdálkodás hanyatlásának és elmaradottságának kétségbevonhatatlan jeleivel: a szórt és tagosítatlan birtokrendszerrel, amely a távolabb eső testeket elkerülhetetlenül bérlők kezébe juttatja; a külterjességgel, amely a nógrádi részekben a juhtenyésztésnek biztosít vezető helyet; a készpénzhiánnyal, mely állandóan újabb kölcsönök felvételéhez, perekhez és betáblázásokhoz vezet stb. Néhány évtized alatt összeroppant tehát a gazdasági kényszerítések súlya alatt a család második

megalapítójaként emlegetett Madách Sándor műve, a birtokok újra megszerzett halmaza, melyeknek központjáról, Alsósztrégováról MOCSÁRY Antal 1826-ban még szinte idilli képet rajzolhatott. Igaz, Majthényi Anna kísérletezik a tőkeszerzés és a gazdálkodás fejlettebb formáival: részvényese néhány pest-budai kulturális egyesületnek és a Gyáralapító Társaságnak, osztálylevelében is említi a solymári és pilisvörösvári szénbányászat és mészkőégetés esetlegesen üzhető iparágait — de a feudális szolgáltatások bonyolult rendszerére épült birtokhálózat mindazonáltal végzetesen megrendült 1848-ban, az úrbériség eltörlésekor, s legkivált az 1850-es években, amikor késett vagy csak előlegekben csordogált a kártérítés összege.

Igy jutunk el az osztályegyezség másik újdonságához, az időpont kérdéséhez. Még a leszármazott-eletrajzíró, Balogh Károly is arról tudott csupán, hogy 1853-ban, Madách Imre fogsága után került sor az egyezségre, az év őszén vagy a következő esztendő tlején: i. m. 63. és 234. (lapalji jegyzetben). Most három esztendővel korábbra kerül az osztoztatás dátuma, ám feltűnő a tény, hogy végrehajtása állandóan késik. Hiszen az osztálylevél a gazdaság teljes átadását 1851. jún. 24-re ígéri, az örökösök együttes, kiegészítő állásfoglalása mégis csupán 1851. dec. 1-én kelt Csesztvén, és itt már 1852. jan. 1-ével veszi kezdetét „a mi sajtászerű, osztályos birtok kezelésünk.” Madách Károly azonban végül 1853. szept. 23-án költözött Csesztvére, s körülbelül ugyanakkor Madách Imre is Sztrégovára. A költő fogsága és távolléte — 1852. aug. 20. és 1853. aug. 20. között — kerek egy esztendőt megmagyaráz ugyan a késelemből, de a fő okot véleményünk szerint másutt kell keresnünk.

A család úrbéri kártalanításáról szóló, hiányos ismereteinket a (20) és (23) sz. tárgyi magyarázatban foglaltuk össze. Feltűnő a dátumok sorozatában, hogy az osztályegyezség azonnali vagy legalább hamari életbeléptetése akadályozta volna a kártalanítást, ellene mondott volna tehát közvetlen anyagi érdekeiknek. Majthényi Anna 1850. szept. 4-én kapta meg a kért bizonyítványt, hogy a szabadságharcban nem vett részt (KRIZSÁN i. m. 26—27.) — az osztálylevél megírása után, de hitelesítettése és életbeléptetése előtt. A „megbízhatóság” kritériumának családon belüli kijátszása eléggé gyakori megoldás volt (vö. LÓRÁNTH i. m. 17—18.). 1851. szept. 25-én hatalmazta fel, mint korábban már említettük, Imre fiát az előlegek felvételére, de a részletek kizárólag az ő nevére érkeztek. A folyósítás előzménye az 1851. márc. 13-i könynyítő rendelet lehetett, amely egyszerűsítette az előleg kifizetésének ügyrendjét, a magaviselet megállapítása pedig nyomozati eljárás helyett csupán azokra tartalmazott megszorítást, akik 1848/49. évi tevékenységük miatt idézés vagy vizsgálat alatt állottak. Ezért folyamodhatott az 1852/1852. sz. megyefőnöki irat szerint a két, a szabadságharcban tevőlegesen részt vett Madách-fivér is úrbéri kártalanításért, s a megyefőnök elrendelte tájékozódás sem politikai múltjukra vonatkozott, hanem annak megállapítására, jogosultak-e ilyen összegek felvételére. Madách Imre letartóztatásával a helyzet megváltozott, az egész gazdaság ügye Károlyra maradt. A fogság idejére esett az ősiség megszűnéséről intézkedő, 1852. nov. 29-i császári pátens kihirdetése, s Madách még internálva volt Pesten, amikor egy újabb császári nyíltparancs megerősítette az úrbériségek eltörlését, továbbá amikor ezek — a polgári forráskönyvvvel együtt — 1853. máj. 1-én hatályba is léptek. (A pátensek ismeretét lásd 1. BERNÁT i. m. 49—127.)

Madách Imre mindennapos nehézségeiről számos részletet ismertünk eddig is. A családtagok levelezése, a Madách-levéltár iratai és a családi hagyomány alapján joggal írhatta BALOGH Károly már 1934-ben a költőről: „...anyagi helyzete úgyszólván napról napra rosszabbodott. Kénytelen volt birtokait mindjobban megterhelni s látszólagos vagyona ellenére mindinkább eladósodott. Anyagi gondok neheztedek rá, s nyomasztóan hatottak kedé-

lyére." A HALÁSZ Gábor kétkötetes összkiadásában és STAUD Géza többször idézett kétkötetes levelezés-gyűjteményében közölt dokumentumok számát 1964-ben KRIZSÁN László szaporította újabbakkal tetemesen. Az osztályegyezségnek e vonatkozásban az a jelentősége, hogy a levelek és az iratok utalásait — mintegy gazdasági háttérrajzként — értelmezhetővé teszi, s mint ilyen, egy majdani kritikai kiadást nagyban előkészít.

Úgy tűnik, lezárulóban van a Madách-kutatás látványos korszaka. Az aprómunkák időszaka következik, amelynek során törekedni kell a közvetlenül nem irodalom-, művelődés-, vagy politikatörténeti dokumentumok kiadására is, s a forrásanyag lehető teljességu bázisán gazdaság- és jogtörténeti kutatásokra szintén szükség van. A Nógrád megyei Múzeumok Igazgatóságának lehet feladata e munkálatok szorgalmazása és szervezése, az eredményeknek komplex módszerrel készülő tanulmánykötet-évkönyvben való közreadása. Alkalom gyanánt, határterminusként pedig 1983 szolgálhat, Madách Imre születésének 160., Az ember tragédiája színrevitelének 100. évfordulója.

FERENC KERÉNYI

Das Übereinkommen der Familie Madách

Der Haupttext unserer Abhandlung beruht sich auf zwei im Archiv des Petöfi-Literarischen Museums in Budapest befindlichen Dokumenten. Beide beziehen sich auf das Komitat Nógrád.

Die Frau des älteren Imre Madách, geb. Anna Majthényi, liess am 14. Juli 1850 in Alsósztrégova ein Übereinkommen anfertigen, in dem sie ihr Gut ihren Erben überschrieb. Diesem Dokument legten die Erben — der jüngere Imre Madách und seine Geschwister — eine ergänzende Stellungnahme bei, welche über die Schwierigkeiten bei der Übernahme am 1. Dezember 1851 in Csesztve berichtet. Aus diesen zwei rechtlich privaten Dokumenten bekommen wir ein vollständiges umfassendes Bild über die materielle Lage der Familie Madách, sowie den Zustand ihres ca. 3706 Hektar darstellenden Gutsbesitzes.

Die Aufteilung des Besitzes (in 4 Komitaten), die Extensität der Wirtschaftsführung, der Mangel am Kapital, die Schwierigkeiten beim Umsatz, die Klärung der Streitfragen um den Besitz und das komplizierte Netz, welches die Pachtverträge umgibt, macht uns mit den typischen Problemen jener Jahre bekannt, mit denen der Mittelbesitz zu kämpfen hatte. Jener Jahre, in denen — nach dem Sturz des Freiheitskrieges — die in den von der bürgerlichen Revolution verfassten Gesetzen versprochene staatliche Besitzablösung vorläufig weglieb und in denen die aus Wien überwiesenen Vorschüsse noch entsprechend der politischen Zuverlässigkeit nach gezahlt wurden. In den aufgeführten Faktoren besteht die wirtschaftliche, sowie lokalgeschichtliche Bedeutung der publizierten Dokumente.

Aus dem Blickpunkt der Literaturgeschichte betrachtet, bekommen wir weitere verstärkende Angaben über die Schwierigkeiten im Leben von Imre Madách, welche sich später, in den Haftjahren 1852/53 nur noch verstärkten.

Einige Hinweise aus den Dokumenten lassen sich, nach dem heutigen Stand, nur noch lückenhaft deuten und bedürfen weiterer Nachforschungen auf dem Gebiet der Rechts-, Wirtschafts- und Lokalgeschichte. Von unserer Publikation ist eine Ermunterung in Bezug Madách-Forschung zu erwarten.

Zólyomi József

A Mailáth-uradalom cselédeinek viselete a két világháború között

Az uradalom történetéről, az itt alkalmazott éves cselédek területi megosztottságáról, számáról, a két világháború közötti lakáskultúrájukról egy korábbi tanulmányban már beszámoltunk.¹ Az alábbi feldolgozásunk — amely a cselédek két világháború közötti viseletét mutatja be — része annak a kutatási tervnek, amely az uradalmi cselédek élet- és munkakörülményét igyekszik feltárni.

Az anyaggyűjtésnél és a megfogalmazásnál nemcsak az egyes ruhadarabok, illetve öltözetek leírására törekedtünk. Igyekeztünk arra is adatokat gyűjteni, hogy a cselédek ruházata milyen mértékben egyezett vagy tért el a paraszti viselettől, a vagyoni helyzet mennyiben befolyásolta az öltözetet. Több adatközlőt kikérdeztünk arra vonatkozóan is, hogy a cselédek hogyan vélekedtek saját, illetve a falusiak viseletéről, miben látták az egyezést és eltérést. A teljesebb kép érdekében ezeket a kérdéseket a falvakban lakó egykori gazdáknak is feltettük, véleményüket lejegyeztük, a dolgozatba beépítettük.

A téma feldolgozásának időhatárait, a rendelkezésünkre álló anyag határozta meg. Az uradalmi cselédeknel az egyes ruhadarabok, használati tárgyak ritkán öröklődtek. A funkcióját veszített tárgyakat nem őrizték meg tartósan, rövid időn belül megsemmisítették vagy jelentősen átalakítva, az eredeti rendeltetéstől eltérve, más célra használták fel. Az elhasznált szoknyából kaptát, foltnakvalót hasítottak, épebb részeiből szoknyát, blúzt varrtak a kislányoknak. A javításra nem alkalmas, elhasznált csizmát nem tették a padlásra vagy a kamrába, szárát levágták, bocskort, lábszárvédőt készítettek belőle, a többi részét eldobták. A használatból kivont edényeket, bútorkat tudatosan megsemmisítették. A parasztsággal ellentétben, a cselédeknel nem élt a funkcióját veszített tárgyak megőrzésére való törekvés. A falusi gazdáknál végzett gyűjtőútjaink során meggyőződhattunk arról, hogy a szülőktől örökölt, vagy már nem divatos ruhadarabok a szekrények, ládák aljára kerültek, gyakran több nemzedéken át őrizték a szülők, nagyszülők emlékét. A használatból kiszorult edényeket, bútorkat a kamrába vagy a padlásra tették, amelyeket változtatás nélkül, másodlagos funkcióval, évtizedeken át megőriztek. Az egykori falusi gazdák portáin ezért találhat meg a mai gyűjtő is a múlt század másod-

dik felében, vagy a századfordulón készült ruhadarabokat, munka- és használati tárgyakat. A parasztság ilyen irányú multhoz kötődése több forrásból származik, amelyek felsorolását és kifejtését most nem tartjuk feladatunknak.

A cselédeknel az eredeti funkcióját már elvesztett tárgyak, viseletdarabok átalakítását, megsemmisítését elsősorban az indokolta, hogy szinte állandóan számolniuk kellett a költségés lehetőségével. Ezért csak a legszükségesebb be rendezési és felszerelési tárgyak, viseletdarabok megőrzésére törekedtek. A használatból kivont munka- és használati eszközöket stb. igyekeztek minél előbb megsemmisíteni vagy átalakítással más célra felhasználni. A szűk tárolási lehetőség, a hosszabb időre letelepedett cselédeknek sem biztosította a mindennapi használatból kivont tárgyak tartós őrzését.

Dolgozatunk anyagának összegyűjtésénél — a fentebbi okok miatt — a viseletdarabok hiányával gyakran kellett számolnunk. Az öltözetek leírásánál többnyire az adatközlők visszaemlékezéseit, és a különböző időben készült, többnyire amatőr fényképeket tekinthettük forrásunk alapjául.

TÖRTÉNETI ADATOK

Nógrád megye uradalmi cselédeinek 18—19. századi viseletére viszonylag sok adatot őriznek levéltáraink. Az öltözetre is utaló levéltári forrásaink két nagyobb csoportra oszthatók:

- a) cselédszerződések, konvenciók
- b) peres iratok

Az éves cselédek bérét feltüntető konvenciók közül — amelyek nagyobb időegységet fognak át — csupán kettőt ismerünk. Az egyik a szécsényi Forgách uradalom cselédeinek 1721—1838 közötti bérét tartalmazza évenkénti bontásban.² A másik, a gyűjtőterületünkkel határos Sőj pusztá cselédeinek konvencióját rögzíti 1806—1840 közötti évekből.³

A cselédek a kialkudott éves bérben pénzt, gabonát és öltözetkiegészítő ruhadarabokat kaptak. A szécsényi uradalomban megkötött 1078 szerződésből csupán néhányat idézünk:

1722 évben

„En aláb meg irt fogattam meg Juhász Gasit az Convent Szolgatlattýára nyárban Baranyok őrsesire, telben pedig kemencik fűtisire, kinekis iészen kifizetise Aba dolmány, nadrág, két kila buza egy fekete Süveg, két pár feir öltöző ruha, ket deli csisma, egy sudó.”

1754 évben

„Fogatatot Liba Pásztornak Rusaj Márton kinek Esztendő beli fűzetése Süveg, kankó, hosszú Szür, fekete Nadrág, két pár feir ruha, és két kila Buza.”

1758 évben

„Meg fogattatott Cakfactornak télben nyarban Bárány pasztornak Savanyó Andras. kinek fizetese ft R 4 es 4 kila buza, hosszú Szür Ködmön avagy fekete posztobul dolmány, ugyan fekete posztobul két nadrág, két pár feir öltöző.”

1764 évben

„Vojtek Márton Kissebb Kocsisnak, Kinek is esztendeig való fizetése R 4. Süveg, Csuha, Ködmön, nadrág, Barát posztóból, két pár vászony öltöző, egy pár uj, egy fejellés és egy pár talpallás csizma.”

1826 évben

„Rezák János ismét megtartatott négy lovak kocsisának, fizetése lészen 420 F, 3 pár csizma, egy pár uj, két pár fejellés. Rékli, kis lajbi és nadrág és kalap.”

1827 évben

„Felfalusi Csöri Istvánnak, mint Udvari Gazdának fizetése lészen 30 ft, egy nadrág, egy ujjas és kis lajbi, egy két pár csizmája egy uj, fejelés, nyakravalója, és egy kalapja. Két pár fehér öltöző.”

1836 évben

„Klamásik István kanász bojtárnak Sz. György napig lészen egy ruha, ugy mint Csuha, kalap, ujaslaibli, nadrág, két pár csizma, egy uj, a másik fejelles, kis laibli, két pár fejer ruhára való vászon.”⁴

A Kacs Kovics család sőji uradalmában — 1806—1840 között — szintén szerepel néhány ruhadarab a cselédekkel kötött szerződésekből. Tóth Zsuzsanna cseléd lány két pár csizmát, egy darab *keczelét*, egy *kendőt*, egy *darab pruszlikot* 12 rőf vásznat kapott 1806-ban. Gyetven Erzsébet *kisebb szolgáló* szerződésében 1826-ban a csizmán, kecelén, a kendőn és *ingvállnak* való vászon kívül „egy rőf patyolatot” is feltüntettek. A férfiakkal kötött konvenciók bunda, kankó, nadrág, kalap, csizma, guba, nyakravaló, bocskor ködmön, ujjas és ujjatlan lajbi, csuha, szűr, fehér öltöző, köpönyeg elnevezésű ruhadarabokat említettek.

A két uradalomban kötött cselédbéres szerződések szerint, a férfiak öltöztetéséhez az alábbi ruhadarabok tartoztak: csizma, nadrág, süveg, kalap, dolmány, mente, kankó, szűr, fehér ruha (ing, gaty), ködmön, ujjas és ujjatlan lajbi, nyakravaló.

A női cselédek öltöztetéséről a konvenciók szerényebb áttekintést adnak. Többnyire mindig ugyanazt a néhány öltözetdarabot kapták éves munkabérük fejében: csizma, kendő, kecele, pruszlik, köpönyeg, ködmön, néhány esetben ingvállnak való vászon.

A két uradalomhoz szegődött cselédek szerződéseiből azt is megtudhatjuk, hogy a konvencióba kapott ruhadarabokat készen juttatták részükre. A szécsényi uradalomnál a ruhák készítőire nincsenek adataink. Valószínűnek tartjuk, hogy ezek az uradalom birtokán letelepedett mesterek munkái, hiszen a 18. század első felében már nagy számban dolgoztak itt csizmadiák, szűcsök, szűrszabók stb.⁵ A sőji uradalomban kötött szerződésekből egyértelműen kitűnik, hogy a cselédeknek adott ruhadarabokat a balassagyarmati mestereknél és kereskedőknél szerezték be. A ruhák többsége céhekben tömörült mesterek műhelyéből került ki.⁶

A konvencióban kapott ruhák a cselédek öltözetének csak egy kis töredékét képezték. Viseletük teljesebb áttekintéséhez a peres iratok nyújtanak nagyobb segítséget. Az alábbiakban ezekből közlünk néhányat.

Darvas János földbirtokos csécsesi legelőjén az állatokat őrző bojtár 1753-ban mentét, süveget, inget, gatyát és csizmát viselt.⁷

A varsányi Czece Lőrinc uradalmában az elhunyt béres özvegye két szűrt, egy ködmönt, három pár sarut követelt 1753-ban a volt férje utáni járandóságból.⁸

A becskei cselédek közötti verekedésről az egyik tanú így vallott 1755-ben: „... a mint csomóban kötve volt az üstöke meg kapta és addig el sem bocsájtotta míg az haja kezében nem maradt.”⁹

A kisbárkányi 25 éves uradalmi kanász öltözete 1775-ben az alábbi volt: „... pederített hegyes bajusza, szőke hosszú és le eresztett haja, sem üstökben, sem fonásban nem horgya, uj szürke, Kopot magyar süvege csákó nélkül, fekete vastag nyakravalója, alá botsájtott lágos kötéssel és tsombókkal, világos kék már nem uj nadrágja, világos kék szőr sinórral, botskorban s fél térd szárig, kondásos tarisznában, a botskorban bőr kapczát visel.”¹⁰

1785-ben a pusztaberki juhásztól „két Kék Kötint, Két pár Lábra valót, Egy Abroszt, egy Kallatlan főre való Keszkenőt” loptak el.¹¹

A sziráki uradalomban szolgáló kondás az erdőben makkoltató sertések mellől szökött meg. Egy 1786-ban készült körözölevélben ezt olvashatjuk róla: „középszerű Termetű, ragyás, mint egy 26 esztendősző szőke hajú, elől a haját ki hagyta hunczutkának a mint szokás nevezni, hosszú szűrt visel, Kondás Tarisnyát és fényes baltát.”¹²

Egy évvel később — 1787-ben — Galcsik János dolányi (ma Benczúrfalva) uradalmi juhász kamrájából „három szoknyát, ketteje mór, egy pedig csipkés vászonból, Pruszlíkot hármát, kettőt móról, egyiket selyemből valót, Kendőt hatot egyike selyem, a többi Takáts szőtte volt, egy új két forintos csizmát, egy Talléros Laiblit, nyakra valót, Bullyavászson Asszonyi fátyolt, Patyolat elő ruhát, egy gatyát, egy ujjatlan új inget vittek el.”¹³

A bakti pusztai juhász kamrájából az alábbiakat lopták el 1812-ben: „Egy vastag új szűr, egy viselt nagy kalap, egy viselt széles Derékszíj, egy gyoics kendő, fehér, egy ing, egy Gatyá, új, Asszonyi fejre való csipke 3, 2 pár ujsaru, 2 pár asszonyi új csizmát, 1 ujas, más ujjatlan asszonyi ködmönt, 2 rézcses új és 1 Koporsóba készített Lepedőt, 5 új len vászony Szokinget, pántlikát, galárist.”¹⁴

Egy szandai béres feleségének kamrájából 1841-ben ellopott tárgyak között szerepel „egy férfi gyoics ing, egy fehér kötény, egy főre való patyolat kendő, egy kék kotzkás nyakra való kendő, egy tarka szoknya, egy fekete patyolat kötény, egy asszonyi gyoics féling.”¹⁵

1848-ban az uradalmi kanásztól az egyik tanú így vallott: „... a kanász baltájával mely bő ujjú ingében dugva volt...”¹⁶

A peres iratok ugyan bővebb ismeretel nyújtanak az uradalmi cselédek viseletéről, mint a konvenciók, de ezek alapján sem kaphatunk teljes áttekintést a béresek, pásztorok, kocsisok, ezek családtagjainak ruházatáról. Öltöze-

tük valószínű gazdagabb, változatosabb lehetett, mint ahogy azt a levéltári források alapján megismerhettük. Forrásainkból arra is következtethetünk, hogy az uradalmi cselédek ünnepi és hétköznapi ruhája nem tért el a paraszti viselettől. A kimutatható különbség csupán annyi, hogy a cselédek egyes ruhadarabokat (süveg, kankó, bő ujjú ing stb.) jóval tovább viseltek, mint a parasztok. Ez utóbbiaknál jóval nagyobb számú ruhakészletet írtak össze, mint a cselédeknel.¹⁷

A múlt század második felében kötött cselédszerződésekből csupán néhányat sikerült felkutatnunk. Ezekben a bérkiegészítésként juttatott ruhadarabok már nem szerepelnek. Valószínűnek tartjuk, hogy a jobbágyfelszabadítás után már nem adtak öltözetkiegészítő ruhadarabokat a cselédeknek. A gyűjtőútjainkon megkérdezett idős adatközlők többsége is azt vallotta, hogy az uradalom már nagyszüleik idejében sem adott a cselédeknek ruhadarabokat. Csupán néhány esetben fordult elő, hogy a földbirtokos egy pár bakancsot, egy szoknyának való anyagot adott cselédeknek, de ezt a juttatást a velük kötött szerződésben nem rögzítette. Az öltözetdarabok juttatásának megszűnése összefüggésben volt az uradalmi gazdálkodás szerkezetének átalakulásával, a céhes ipar megszűnésével, a textilipar kibontakozásával.

Fentebb már említettük, hogy az uradalmak a múlt század közepén a korábbi állattartás helyett a nagyarányú gabonatermelésre tértek át. Az olcsó napszámosmunka, a mezőgazdaság gépesítése az éves cselédek számát csökkentette. A cselédek helyhez kötése az uradalomnak már nem volt annyira érdeke, mint a korábbi évtizedekben, hiszen olcsó munkaerőt könnyen kaphatott. Több kedvezmény megvonására is sor került. Nemcsak ruhadarabokat nem kaptak a cselédek, a tehén-, a sertés-, de több helyen a baromfitartást is megtiltották.

Feltételezhető, hogy a céhesipar megszűnése, a falusi öltözet jelentős átalakulása, a viszonylag olcsó gyári textiliák megjelenése és elterjedése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az uradalmak, a különböző ruhadarabok juttatását, a cselédekkel kötött szerződésekből kihagyják.

CSELEDEK VISELETE

Korábbi tanulmányunkban már említettük, hogy a vizsgált uradalom cselédei a Csitár községtől alig másfél kilométerre fekvő Nógrádgárdony pusztán, Órhalomtól nyugatra, mintegy nyolcszáz méterre levő Mária-majorban, Patvarcon, a falu lakóházaitól északra, a központtól 300—400 méterre létesített majorban laktak. A három falu nem tartozott azonos viseletcsoporthoz. Csitár, Órhalom és Patvarc községek női viseletében jelentős különbségek voltak a hajviseletben, főként a formájában, a fejkendők megkötésének módjában, a ruha szabásában és anyagában. A három település eltérő viselete indokolja, hogy a nógrádgárdonyi, az órhalmi és a patvarci uradalmi cselédek öltözetével külön-külön, viseletcsoportonként foglalkozzunk.

I. NÓGRÁDGÁRDONY

Csecsemő- és kisgyermekvisélet

A csitári idősebb adatközlők közül csupán ketten emlékeztek arra, hogy a csecsemőt *fáslizták*. A kb. 10 cm széles, két méter hosszú fásli vászonból vagy gyolcsból készült. A csecsemőt a válltól a bokáig — kezeit is szorosan a testhez simítva — befáslizták. Emlékezet szerint a hatóságok tiltó rendelkezései miatt hagyták el ezt a szokást, a századforduló táján. A pusztai cselédek a fásli használatára nem emlékeznek. Mikor a gyermek megszületett, *kisinget* adtak rá. Ez a vizsgált időszakban már fehér sifonból készült. A hátul teljesen nyitott kisinget *pertlivel* kötötték össze a nyaknál. Az ing nyakrészét és ujjainak végét slingeléssel, az elejét 3—4 soros, függőleges elhelyezésű *forhamentlivel* díszítették. Erre adták rá a készen vásárolt kötött *réklit*. Az üzletben vásárolt réklit csak keresztelőkor, ünnepnapon adták a csecsemőre. Hétköznapi használatra színes barhett anyagból készítették. A kisinget, a mindennap hordott réklit a cselédasszonyok maguk varrták meg.

Körülbelül fél éves korig a csecsemők köldökére *púpkötőt* tekertek. Ez három ujjnyi széles, másfél méter hosszú sifonból készült. A nagyon síró gyermeknél fél éves kora után is használták a púpkötőt, „nehogy kisírja a púpját”.

A pelenka az 1920-as évekig vászonból, majd sifonból készült. Az elhasznált szoknya, lepedő, ing stb. ép darabjaiból is lehetett a pelenka.

A kisgyermeknek — nemre való tekintet nélkül — *kisféketőt* adtak a fejére. A 30-as évekig sifonból, majd fehér „meszalin” selyemből készítették. A főköti elejét két sorban elhelyezett csipke vagy fodor díszítette. A két sor közé varrták a *szedett*, vagy *darázsfészek* mintában elhelyezett kék, illetve rózsaszín *szőrszalagot*. Színét a gyermek neve határozta meg. A fiú kék, a leány rózsaszín szalagot kapott. A kisféketőt az ügyesebb cselédasszonyokkal varratták meg. A főköti készítéséért pénzzel fizettek.

A gyerekeket fél éves korig *dunnikába* pólyálták. Ez egy negyszögletű, töllel töltött *vánkus* (párna) volt, amely másfél méter anyagból készült. (A normális méretű párnához két méter anyag kellett.) Az ünnepi dunnika színe általában fehér, az otthoni többnyire színes volt. Az ágyra, az asztalra terített dunnika egyik sarkára helyezték a gyermek fejét, ráhajtották az alsó és a két oldalsó sarkát, majd hétköznap szatyínggal, ünnepen rózsaszín, illetve kék szőrszalaggal kötötték át. A leány dunnikájára rózsaszín, a fiúnak kék színű kötő illett.

A dunnikából kikerült gyermekek — szintén nemre való tekintet nélkül — *rityában* jártak. Hosszú ujjú, egybe szabott szoknya volt ez. Hátul a válltól a derékig nyitott volt, mely patent, vagy fehér *cincigombokkal* záródott. A derekát széles hajtásokkal berakták, a nyakrészét horgolt csipkével, fodorral díszítették. A rityát varróasszonyok készítették delin, színes szövet anyagokból. Hétköznapra öreg szoknyából is készülhetett. A fél lábszárig érő rityát 4—5 éves korig hordták. Nem volt ritka, hogy amíg iskolába ment, ad-

dig viselte ezt a ruhadarabot. A cselédeknel általános volt az 5–6 gyerek. „Ennyi gyereket nem lehetett úgy járatni, mint a falusiakat, ahol csak egy-kettő volt”. Csitári gazdák a három évet betöltött fiút és leányt már felnőtt szabású ruhákban járatták. Nógrádgárdonyban a *ritya* és a felnőttes formájú öltözetek közötti átmenetet egyszerűbb ruhadarabokkal pótolták. A négyéves kislányra vászon, a 30-as évektől sifonból varrt *hosszúinget* adtak. Erre vették fel a bebújós *egyberuhát*, amely szabásában megegyezett a rityával. De az előbbinek aljára már két sor zsinórdíszet tettek. A nyaknál elhelyezett kötött csipke nagyobb méretű lett, gallérszerűen majdnem az egész vállrészt eltakarta. Ez is, mint a ritya deréknál rakott volt, hátul fehér, vagy kék színű *cincigombokkal* záródott.

A fiúknak vászonból (melyet barnára befestettek), szövetből varrtak nadrágot és kabátot. A nadrág valamivel térden alul ért. Készen, olcsó anyagból ritkán vettek ruhát az ilyen korú gyerekeknek, mert gyorsan kinőtte. Az inget és a térdig érő, madzagkötésű, szűk szárú gatyát, otthon szőtt vászonból varrta meg az édesanyja. A 20-as évek közepétől ünnepre gyolcs, hétköznapra tarka, aprómintás, flanellanyagból készült inget adtak a gyerekekre, amelyen a „piszok nehezebben látszott”. Szabása megegyezett a felnőttek ingének szabásával.

Hatéves korig a gyermekek télen ritkán hagyták el a fűtött szobát, így külön öltözetük nem volt. Ha orvoshoz, kórházba kellett vinni, nagykendővel tekerték be. Tavasztól őszig mezítláb jártak. Kevés gyerekek volt egész cipője, melyet ők is csak ünnepen vettek fel a századfordulótól ismert, olcsó, fehér *patent harisnyával*.

A fiúgyermekek, amikor iskolába mentek, olyan szabású fekete posztó pantallós nadrágot és kabátot, flanell béléses, fekete bárányprem galléros, rövid nyakabátot kaptak, mint a felnőttek. Ahol kevesebb volt a gyerek, kiscsizmával is kiegészítették az öltözetet. Ez utóbbi a ritkább esetek közé tartozott. Ősztől tavaszig a bakancs volt a leggyakrabban hordott lábbeli. Emlékezet szerint a századfordulótól, az uradalom minden év karácsony másnapján egy pár durva kidolgozású borjúbőr bakancsot adott ajándékba a cselédek iskolaköteles gyermekeinek. Bakancsot 6–12 éves korig csak a fiúk kaptak, a hasonló korú lányoknak egy ruhára való anyagot ajándékoztak. A bakancsot puha ruhaanyagból hasított kapcával hordták.

A fekete posztóból, esetleg barna bársonyból készült ruha többnyire csak az ünnepi öltözet tartozéka volt. Télen az idősebb testvértől örökölt, már kopottas posztó-, vagy bársonyruhában járt iskolába. A téli öltözet darabja volt a kereskedőktől készen vett *szvetter* is, amely emlékezet szerint az első világháború idején vált ismertté a cselédek között.

Tavasztól őszig mezítláb, olcsó cérnaszövet pantallós nadrágban és kabátban jártak a cselédek gyermekei. A ruhát Balassagyarmaton vették a szabóknál, vagy a kereskedőknél. Fejükön *siltes sapkát*, télen báránybéléses kucsmát hordtak.

Az iskolásgyermekek ingét bolti termékből otthon állították össze. Az ünnepi fehér inget szintén otthon varrták meg gyolcsból. Elejére 3–3 soros *forhamentlúdiszítést* tettek. A szűk szárú gatyá, melyet mindig nadrág alatt

hordtak, továbbra is házivászonból készült. Félábszárig ért, korcába fűzött szatyinnyal lehetett derékra erősíteni.

A gazdák iskolás korú gyermekeinek öltöztét a falu idős adatközlőinek elbeszélései alapján tudtuk rekonstruálni. A pusztán lakó cselédek a 6—12 éves falusi gyermekek viseletét alig ismerték, mert Nógrádgárdonyban önálló iskola működött a két világháború között, ahová csak a cselédek gyermekei jártak.

Csitárban az öltözetet is befolyásoló vagyoni különbségek jobban érvényesültek, mint a pusztán. A cselédek belső rangsorolása a pusztán lakók viseletét nem differenciálta. A nagyobb gazdák fiúgyermekei még az 1920-as években is rojtozott aljú bőgatyában jártak iskolába. A tiszta vászonból, felpamutos vászonból készült gatyához hasonló anyagú inget hordtak. Az ing elejére négy-ötsoros forhamentlidiszítést tettek. Az ing ujjja és eleje többnyire kék színű gombokkal záródott. A cselédek iskolás korú gyermekei már az első világháborút megelőző időben sem hordtak bőgatyát. Posztó-, vagy bársonyruhát, kalapot, csizmát csak a gazdagabb családok gyermekei viseltek. A faluban is általánosabb volt a bakancs, a cárnaszövetből készült nadrág és kabát, a *siltes sapka* ruhadarabokból álló öltözetegyüttes. (1. kép.)

1. kép

Az iskoláskorba lépő leány, a fiúkhoz hasonlóan, ekkor kapott először felnőtt szabású öltözetet. Az első világháború utáni években is még felpamutos vászonból készült a térdig érő, rövid ujjú ing. A 20-as évek közepétől gyorsan lett az ing anyaga. Hétköznapi a színes karton felsőszoknya alá egy fehér barhelt alsószoknyát vettek fel. A hosszú ujjú blúz többnyire piros

barhettből, fekete, vagy fehér csíkos *stefán szövet*ből készült, elején 4—4 soros forhamentlidíszítéssel. A féllábszárig érő felsőszoknya elé karton-, selyemkötényt kötöttek. Félkötény volt az általánosabb, melleskötényt kevesen hordtak. Tavasztól őszig meztláb jártak. Télen az öltözet kapcára vett bakancssal, *kezeslábas bugyagó*val, berliner vállkendővel, barhett fejkendővel, üzletben vásárolt *szvetter*rel egészült ki. A szoknya, az alsószoknya, a blúz és az ing otthon készült, a többi ruhadarabot készen vették. Ünnepen a magas szárú cipő, majd a 30-as évektől a félcipő lett az általános viselet.

Az 1920-as évek közepén a lányok haját *tyúkosra* fésülték. A haját először hátrafésülték, majd „T” alakban szétválasztották a fejtetőn. A homlok feletti, két részre választott haját három ágba befonták, a fül mellett a hátul levő hajhoz vezették, azt is majdnem teljesen végig, három ágba befonták. A fonás végére színes selyemszalagot kötöttek masnira. Az adatközlők szerint ezt a hajformát azért kedvelték, mert viselőjének egy hétig nem kellett fésülnie. *Tyúkosra* csak az iskolába járt lányok haját fésülték. Ennek megszűnése után a sima hátrafésült haj lett a divat. A színes selyemszalagot a tarkónál összefogott hajra kötötték, szintén masnira. A harmincas évek közepétől a cselédek leánygyermekeinél a városias hajviselet kezdett tért hódítani. A lányok haját nyak magasságában egyenesre körbenyírták, a fejtetőre szalagot kötöttek.

Az iskolás lányok ünnepi öltözetéhez hozzátartozott a gyöngy is. Hat soros *tejjönggyöt* viseltek a nyakukon. A gyöngysor két végét *kispárnához* varrták, a nyakon hátul összekapcsolták. A gyöngy szorosan simult a nyakhoz.

A hasonló korú csitári lányok viselete alig tért el a cselédek öltözetétől. Az eltérés a vagyoni különbségből és a falusiak hagyományörző magatartásából adódott. Fél- és tisztapamutos *ingvállat* a csitári lányok közül többen, még a harmincas évek elején is hordtak. Ünnepi viseletként itt a csizma is előfordul. A magas szárú cipőt a gazdagabb családok iskolás korú lányai hétköznap is hordták.

Leány- és asszonyviselet

Az iskoláskorból kilépő leányt családja, környezete nagykorúnak tekintette. Viselkedését, magatartását, családban és közösségben végzett munkáját a korábnál magasabb értékrenddel mérték. A tizenkét éves leány már elimehetett napszámba, nagyobb felelősséggel gondolhatta kisebb testvéreit, köteles volt részt venni a házimunka (takarítás, főzés, mosás stb.) végzésében, megállhatott a legénnyel beszélgetni, édesanyja kíséretében tovább maradhatott a bálban.

Öltözködésében is a korábbtól eltérő szabályok érvényesültek. Ruházatában a közösségi ízléshez való alkalmazkodást jobban megkívánták. Ettől kezdve önállóbb és választékosabb ruhatárat kellett kialakítania. Ennek elősegítésére lehetővé tették, hogy a napszámban keresett pénzét öltözetének kiegészítésére, felújítására fordíthassa.

Az adatközlők visszaemlékezése szerint a századforduló táján a pamutos és a tiszta vászonból készült *ingváll* a nógrádgárdonyi cselédek viseletének is fontos darabja volt. Hétköznap vászon-, vagy *félpamukos*, ünnepen *tiszta-pamukos* ingvállat hordtak. A két világháború között az ingváll egyre inkább kiszorult a cselédasszonyok ruhatárából. Az adatközlők elbeszélései

szerint az első világháború előtt a lányoknak 15—20 ingválluk volt. Horváth Józsefné, aki 1919-ben ment férjhez, már csak négy ingvállat kapott *stafirungba*. Németh Józsefné lakodalma 1929-ben volt. Ingvállból már csak két darabot kapott szüleitől. A két világháború között az ingvállat csak nagyobb ünnepeken vették fel, főleg a nyári hónapokban.

Az első világháború előtt az ingváll dereka kendervászonból, az ujjá pamutos vászonból készült. Később a derékrészhez tisztapamutos vásznat, az ujjakhoz gyolcsot használtak. Az ingváll pálhás, szűk ujjú volt, a kézelőjét kihímezték, szatyinggal kötötték meg könyök fölött.

A lány első *pendelyét* akkor kapta meg, amikor az iskolából kimaradt. Tisztapamutos vászonból készült többnyire, az idősebbek kendervászon pendelyre is emlékeztek. A pendely a szoknyához hasonlóan keskeny derekú volt, elkészítéséhez három szél anyagra volt szükség. Egy-egy szél az elejéhez és hátuljához, egy szél pedig a két oldalán betoltott *cvikker*hez kellett. Egy-egy cselédasszonynak és leánynak 8—12 pendelye volt.

A hosszúing az első világháború után is még kendervászonból, majd tisztapamutból, a 30-as évektől gyolcsból készült. Szűk, könyékig érő ujjá végét nem hímezték ki, keskeny slingelést, vagy *fogacskát* varrtak oda díszként. Az ing csupán 3—4 centivel volt rövidebb az alsószoknyánál. A férjhez ment lányok 12 hosszú ujjú inget kaptak szüleiktől.

A hosszúingre először a pendelyt vették fel, majd erre kerültek az *alsószoknyák*. Gyolcsból, vászonból és barhettanyagból készítették. Leánynak és fiatal menyecskének általában 15 alsószoknyája volt: ebből 6 gyolcsból, 3 vászonból és 6 barhettből. A gyolcsból készültek aljára slingelést tettek, a barhett alsószoknyák alját piros, kék színű szövettel szegték be. A lányok ünnepén 4—5 slingelt, egy barhett alsószoknyát vettek fel a felsőszoknya alá. Az 1920-as évek végéig a fehér alsószoknyát a cselédek is kikeményítették főzőlt keményítővel. A csitáriak nyers keményítőt használtak, amelyetől az alsószoknyák „úgy csörögtek, mint a kígyók”. A falusi lányokon és fiatalasszonyokon szélesen állt a szoknya, „alig fértek be a templomajtón”. A csitáriak az alsószoknyákat derékban felhajtották, hogy „magasabb legyen a farkuk”. A cselédek, a 30-as évek elejétől az alsószoknyák keményítését elhagyták.

A *felsőszoknya* többnyire szövetből készült. A *zabos* és *stefán* szövet volt a legkedveltebb. Ünnepen olcsó *mosóselyem* felsőszoknyát hordtak. A szoknya alját rózsaszín posztóval, fekete bársonnyal szegték. A szegés fölé — attól mintegy 20—25 cm-re 2—3 soros *kefezsínórdísz*t tettek. A zsinór színe megegyezett a szoknya színével. A hétköznap viselt szoknyákon gyakoribb volt a 3—4 soros *forhamentlidíszítés*. A keskeny gallér alatt — az alsószoknyához hasonlóan — a felsőszoknyát is *leráncolták*.

A csitáriak szoknyájának alján *margitvarrás* volt. A falusiak szoknyája majdnem a bokáig ért, a cselédek féllábszárig érő szoknyát hordtak. A harmincas évek végén az alsószoknyák keményítését a csitáriak is elhagyták, öltözetüket egyre inkább az örhalmiak viseletéhez igazították. Ez a szoknyánál abban nyilvánult meg, hogy a derekát már nem ráncolták, hanem *lerakták*.

A *blúz* a szoknyával azonos anyagból készült. Ha felsőruhának szövetet vásároltak, abból hét métert vettek. Öt méter anyagot a szoknyára, kettőt a blúzra számítottak. A blúz hosszú ujjú és keskeny gallérú volt. Az elején végig nyitott, kék színű *cincigombokkal* záródott a 30-as évektől. A

cselédek a blúz alját bekötötték a szoknyába. A csitáriak azonos szabású, de rövidebb derekú blúzt viseltek. A blúznak olyan rövidnek kellett lennie, hogy az alája vett lajbi hátul levő fodorját látni lehessen.

Az ünnepen viselt kötény selyemből, klottból a hétköznapi kék *futyina*-anyagból készült. Az ünnepi kötény kerek *körülfodros*, a hétköznapi téglalap alakú, háromsoros forhamentli díszítésű volt. Színes szöttes mintát, himzést kötényen nem használtak.

A visszaemlékezések szerint az első világháborúig a bakancs és a csizma volt a cselédek lábbelije. A bakancs borjúbőrből, a csizma fekete boxbőrből készült. A női csizma oldaltvarrott volt, csak az 1920-as évek után terjedt el a hátulvarrott változata. Az adatközlők alkalmi lábbeliként emlegették a bocskort, amelyet a nők hordtak aratáskor a tarlón. Rossz csizmazárból készítették a kanással. Úgyesebb kezű bérese is meg tudták varrni.

A bakancs és a csizma a két világháború között sem vesztett jelentőségéből. Mindkettő a téli öltözethez tartozott. Csizmát a nyári hónapokban csak akkor vettek fel, ha nagymisére mentek. Litániára, vasárnap délutáni sétára, lakodalomba és más családi ünnepekre, mezítláb indultak el otthonról. Többen emlegették, hogy a karácsonyi nagymisére —, ha nem volt hó — mezítláb mentek el a csitári templom ajtajáig, csak ott húzták fel a csizmát. Vigyázni kellett rá, hiszen a cselédasszonyoknak —, mint mondták — egy pár csizmánál soha nem tellett többre. A nagylánykorában megkapott csizmát élete végéig viselte.

Az első világháború után vált általánossá a *magas szárú* cipő. Az 1930-as évek elejétől jelent meg a cselédasszonyok viseletében a fekete *félcipő*, melyet bordó, zöld színű lapos zsinórral lehetett befűzni. A 30-as évek közepétől a *patent félcipő* is ismert. A magas szárú cipőt és a félcipőt olcsó fehér harisnyával hordták, melyet a térd fölött gumival rögzítettek.

A parasztok és a cselédek lábbelije között jelentős különbségeket nem gyűjthettünk össze. Időbeli eltolódások, a használat gyakorisága azonban megfigyelhető. A magas szárú cipő, a félcipő néhány évvel később került a falu lakóihoz. A csizma, a bakancs, a félcipő mindennapi igénybevétele nem volt ritka. Templomba, vendégségbe, lakodalomba nem illett mezítláb elmenni. Ez a kööttség a cselédekre nem volt kötelező.

Az iskolából kimaradt lányok, az 1920-as évek elejéig hajukat *koszorúba* fonták. A haját a fejtetlőn középen kettéválasztották, hátul két ágba befonták, az ágak végét *szatyinggal* összekötötték, az így elkészült koszorút a fejre hajtották. A fejtetlőn, a haját összefogó szatyingra színes szalagot kötöttek.

Húsvét és pünkösd vasárnapján a nagyobb lányok *vrekocsba* fonták hajukat. A középen kettéválasztott haját hátul egy ágba fonták, széles rózsás szalaggal végig betekerték, a végére selyemszalagból masnit kötöttek. Az első világháborút követő években ezt a hajviseletet is elhagyták. A hátrafésült haját a nyak magasságában kb. 10 cm hosszan befonták, szalagot kötöttek rá, a csitári lányok a simán hátrafésült haját hátul megkötötték, szalagot kötöttek rá masnira.

Az asszonyok, a visszaemlékezések szerint, hajukat mindig *kontyban* hordták. Az egy ágba befont haját, háromágú, felül legömbölyített *kontyfésű* köré tekerték. A lány haját lakodalma napján tekerték először kontyba.

A lányok ősztől tavaszig áll alatt megkötött fejkendőt viseltek. Színe, mintája, anyaga az öltözet többi darabjához (elsősorban a blúzhoz és a szoknyához) igazodott.

Itt teszünk említést a *menyasszonyi koszorúról*, amely a leány fejviselet átalakításának első darabja. A koszorút készen vették a balassagyarmati kereskedőknél, összeállítására azonban otthon került sor. A két világháború között Németh Józsefné cselédasszony foglalkozott a koszorúk fejre illesztésével. Közvetlenül a homlok fölé a *szűzkoszorú* (zöld rozmaring) került, majd a viaszkoszorút helyezték a fejre. A fejtetón a koszorú belsejéhez erősítették a nyak magasságában összeszedett fátyolt, amelynek két ága a szoknya aljáig ért. A menyasszonyi ruha fehér selyemből, vagy fehér síkos *zefir*-anyagból készült.

A koszorút az éjfélkor tartott *menyecsketánc* után cserélték ki *kikötött kendőre*. A *kasmirkendő* homlok fölé eső része alá *fogacskadiszt* tettek. A fogacskákat egy hosszú, 3 cm széles sifonszalagra varrták. A sifon két ágát hátul a kontyhoz erősítették, a homloknál a kikötött kendőhöz gombostűvel illesztették.

A csitári menyecskék, a lakodalom után nem kikötött kendőt, hanem *főkötőt* viseltek. A cselédasszonyok — az emlékezet szerint — *főkötőt* nem hordtak. Az első világháborúig kerek formájú, gyöngyökkel, színes fogacskákkal, hátul lelógó kétágú selyemszalaggal díszített *főkötő* volt az általános. A két világháború között fátyolanyagú, színes művirágokkal, gyöngyökkel díszített *főkötőt* hordtak a fiatal falusi menyecskék. Ez utóbbi *főkötő*-ket Szécsényben csináltatták, ezért „szécsényi *főkötő*”-nek nevezték. A menyecske a *főkötőt* 2—3 évig — többnyire az első gyermek megszületéséig — hordhatta, utána ő is kikötött kendőben járt. A kikötés módja megegyezett a cselédkével, de ők a *fogacskákat* helyett csillogó kör alakú lemezekből összeállított, 3—4 soros *villuskát* kötöttek a homlok fölé.

Kikötött kendőben a menyecske lakodalomba, rokonlátogatóba, vendégségbe stb. mehetett. Ha templomba, városba ment, a kikötött kendőre *felsőkendőt* vett, melyet az áll alatt kötöttek meg. A *felsőkendő* többnyire selyemből volt.

A nő viselethez hozzátartozott a gyöngy is. A fiatalabbak hétköznap *kő*-, ünnepen *tej*- és *viaszgyöngyöt* viseltek. Az idősebbek világoskék gyöngyöt hordtak. Ünnepen 8, hétköznap 6 soros gyöngy volt a nyakukon. A gyöngy szorosan simul a nyakhoz. A cselédek erős cénára fűzött gyöngysorait a két szélen *kispárnához* varrták, az ezen levő kapcsokkal erősítették a nyakhoz. A falusiak hasonló módon erősítették fel a gyöngyöt, de hátul színes szalagokat kötöttek rá. A szalagok hiánya miatt gyakran csúfolták a nőgrádgárdonyi cselédek „nyuszkanyakúak”-nak. A csitáriaknál a 20-as évek elején kezdett elterjedni a 12 soros *lógósgyöngy*. Ehhez a gyöngyhez sifonból 30—40 cm *gyöngyalávalót* készítettek. A cselédek ez utóbbi gyöngysort nem viselték.

A két világháború között a női viselethez tartozott az üzletben készen vásárolható kötött *szvetter*. Az újabbat ünnepen, a kopottabbat hétköznap viselték. Az első világháború óta ismert a cselédek körében a báránybőrből készült *bekecs*. A csitári szegényebb emberek foglalkoztak készítésével. Az ujjatlan, derékig érő, elől zsinórral és gombokkal záródó bekecset, amíg új volt, ünnepen is felvették, de inkább a hétköznapi öltözet téli ruhadarabjai közé tartozott.

A női öltözet kiegészítő darabja volt a *rojtos selyemkendő*. Vásáron vették kereskedőktől. A háromszög alakúra hajtott kendőt vállra terítve hordták. A vállra helyezett két sarkát a nyaknál *összeszedték*, a mellén keresztbe vették, derékmagasságban hátul megkötötték. A hátul levő, majdnem egész hátat beborító sarkát gombostűvel a szoknya korcához rögzítették. A *rojtos* vállkendőt csak ingvállhoz viselték. Mindkettőt csak a meleg nyári vasárnapokon hordták.

A *rojtos, magában virágos* vállkendőt a csitári nőknél is megtaláljuk, de húsvét, pünkösd vasárnapján a lányok keményített, lyukhímzésű, a szélen körben slingeléssel díszített vállkendőt vettek fel.

A lányok és a fiatalasszonyok ünnepi ruhatárából nem hiányzott a *berlínerkendő* sem. Emlékezet szerint az első világháború után vált általánossá a cselédekénél. Egy-egy lánynak és menyecskének 3—3 darab volt belőle: fehér, sötétkék és fekete színű. A téli öltözet kiegészítője volt.

Az idősebb asszonyok kockás *nagykendőt* hordtak a téli hónapokban. A *berlínerkendőt* és a *nagykendőt* többnyire vállra, de fejre terítve is viselték. Ezek a ruhadarabok a falusiaknál is ismertek voltak.

Legény- és férfiviselet

Az iskoláskorból kilépő fiút családja és környezete még nem tekintette felnőttnek. Elvárták tőle, hogy munkájával a család anyagi gondjain enyhítsen. Eljárhatott napszámba, elszegődhetett falusi gazdákhoz sertés-, vagy libapásztornak, keresetét azonban nem tarthatta meg, szüleinek kellett átadnia. Tizenhat éves korában —, amikor legénnyé avatták — munkahelyet szabadon választhatott, véleményét családja, környezete már meghallgatta, magatartását a felnőttekre érvényes szabályok irányították. Udvarolhatott lányoknak, elmehetett a szomszédos falvak *multságaira*. Keresete felett azonban nem rendelkezett. Amíg meg nem nősült, keresetével szüleinek számolt el. Öltözetét, vagy annak egyes darabjait soha nem egyedül, többnyire édesanyjával együtt vásárolta. Gyakran előfordult, hogy valamelyik szülő, nagyszülő készen vásárolt nadrággal, kabáttal, csizmával lepte meg legény fiát, unokáját. Ilyenkor a ruha méretét karjuk hosszával ellenőrizték.

Fentebb már szóltunk arról, hogy a fiúgyermekek az első felnőtt szabású ruhát akkor kapták, amikor iskoláskorba léptek. Emlékezet szerint az első világháborúig hétköznapi kendervászonból, ünnepen tisztapamutból szőtt inget viselték. A galléros nyakú, csukott ujjú ing eleje kék színű *cincigombokkal* záródott. A 20-as évek közepétől hétköznapi használatra, mintás anyagokból, ünnepre fehér gyoicsból varrtak inget a cselédasszonyok. A 30-as évek elejétől már gyakrabban előfordult, hogy a balassagyarmati kereskedőknél készen vettek inget. A cselédek hímzett elejű inget nem hordtak. A hímzést a faluban is csak a *völegényingeken* alkalmazták díszítőelemként az 1930-as évekig.

A cselédek hétköznapi viselt ingeiken általában 3—3 sor, az ünnepen viseltre 5—5, a völegényingre 8—8 soros *forhamentlidísz*t tettek. A 30-as évektől, amióta az ingeket többnyire készen vették, ezt a díszítésformát is elhagyták.

Az adatközlők még nagyszüleiktől sem hallották, hogy a cselédek *rojtos* aljú bőgatyát hordtak volna. Terepmunkánk során csupán arra kaptunk adatokat, hogy a faluban lakó gazdáknak az első világháborúig kedvelt ru-

hadarabja volt a nyári hónapokban. A két világháború között csak az idősebb gazdák hordták.

A cselédek szűkgatyát hordtak, melynek szárát boka fölött *szatyínggal* kötötték meg. Derekánál *cigánymadzaggal* rögzítették, melyet a korbba fűstek be. A hosszú szárú gaty a legtöbb esetben kétnyestes kendervászonból készült, ritkán felpamutos vászonból, vagy gyoicsból varrták meg otthon az asszonyok.

A felsőruhák közül a kék, vagy fekete színű, zsinóros, *rajnecsányi* posztóból készült *pislis nadrág*, kabát és mellény volt a legértékesebb. Ez az ünnepi öltözetegyüttes, melyet a legény esküvőjére kapott szüleitől, az első világháborút követő években kiszorult a viseletből. Ezt a fekete *tamariska*-posztóból készült ruha váltotta fel, mely nadrágból, kabátból és mellényből állt. Ezzel egyidőben vált ismeretessé a *bricsesz nadrág*, amelyet a cselédek fekete és szürke színben vásároltak. A 20-as évek közepétől terjedt el a pantallós bársonynadrág, a hozzá tartozó kabát és mellény. (2. kép)

2. kép

Az eddig ismertetett férfifelsőruhák mindegyikét ünnepi öltözetnek vásárolták. Munkaruhának csak akkor használták, ha már erősen megkopott.

Mindennapi használatra az olcsó, vékony cérnaruhát („cajruha”) vásárolták, mely pantallós szabású nadrágból és kabátból állt. A cselédeknek általában egy hétköznapi ruhájuk volt, melyet addig hordtak, amíg foltozni lehetett. Általában két évig tartott ki egy *cajruha*. A vékony cérnaruhát csak a cselédek hordták, a posztó- és bársonyruhát a gazdák is viselték.

A gazdák viseletéhez hozzátartozott a *szakácska* is. A cselédek hétköznap *melles szakácskát* hordtak kék színű *futyina*anyagból. Munkában szinte állandóan rajtuk volt „mert nagyon megkímélte a nadrágot”. Ünnepen feles klottszakácskát vettek fel, melyre alul 2—3 soros forhamentlidiszítést tettek. A gazdák is kötöttek maguk elé szakácskát, ünnepen és hétköznap egyaránt, de itt gyakoribb a félszakácska volt, melleset csak a szegényebbek hordtak.

A falusi és a cselédférfiak két típusú lábbelit ismertek: csizma és bakancs. A csizma az első világháborúig oldaltvarrott volt. A két világháború között a keményszárú, hátulvarrott *boxcsizma* lett a divat. A csizma kizárólag az ünnepi viselet tartozéka volt. Hétköznap a kapcával körütekert lábra borjúbőrből készült bakancsot vettek. Télen, rossz csizmaszárat is húztak a bakancs fölé, melybe a nadrág szárát is beletűrték. A nyári melegben a falusi és cselédférfiak is mezítláb jártak. A bakancsot a balassagyarmati vásáron vették. A csizmát gyakran *susztárnál* (csizmadia) csináltatták, hiszen ez a lábbeli a legtöbb esetben egy életre szólt.

A férfiak már a századforduló táján is rövid, oldalra fésült haját hordtak. A 30-as évek elejétől a fiatalabb legények közül többen hátrafésülték hajukat, de sem a pusztán, sem a faluban nem lett általánosan elterjedt hajviseleti forma a későbbi években sem. A hajukat általában kéthavonként nyírátták meg. A cselédek közül többen is értettek a hajvágáshoz. Ilyenkor a kisebb gyermekeket is magukkal vitték haját nyíratni. A hajvágás mindig vasárnap történt, hétköznap nem jutott erre idő.

Az első világháborúig keskeny karimájú fekete kalapot hordtak a férfiak ünnepen és hétköznap egyaránt. Új kalapot munkába soha nem vettek. Az ünnepen viselt kalapot, ha az már kifakult, elkopott, hétköznap hordták. A 20-as években vált ismertté a cselédeknel a *siltessapka*. A faluban csak a szegényebbek hétköznapi öltözetéhez tartozott, a gazdagabb parasztok továbbra is kalapban jártak. Télen bárányprémes *kucsmát* tettek a fejükre.

A télen hordott ruhadarabok közé tartozott a feles, vagy háromnegyedes, prémgallérú fekete posztó *nagykabát*, az ujjatlan, birkabőrből készült *bekecs*. A vizsgált időszakban a téli öltözet kiegészítője volt a prémmel befelé fordított, birkabőrből készült *egyujjas kesztyű*, melyet a hátan átvetett madzaggal kötöttek össze, nehogy munka közben elveszítsék. A sál, a nyakkendő a cselédek és a parasztok ruhatárából egyaránt hiányzott.

A cselédek viseletének ismertetésénél szólnunk kell a tisztálkodásról is. A család tagjai hetenként egy alkalommal, általában szombat este mosdottak meg tetőtől talpig, a cigányoktól vásárolt fatálban. A hét többi napjain szájból mosdottak. A szájba vett vizet lassan engedték összetett tenyerükre, így mosták meg kezüket, arcukat, nyakukat. A nők is csak *ünnepük* (menstruáció) ideje alatt tartották szükségesnek a rendszeres tisztálkodást. A szombat volt az egész héten hordott alsóruhák váltásának időpontja. A fogmosás sem a cselédeknel, sem a gazdáknál nem volt ismert. A fiatalabbak esetenként ujjukkal finomra őrlött sóval dörzsölték be fogaikat.

A ruhák mosása és vasalása is többnyire szombatonként történt. A ruhát előbb lúgozták, a patakban *sukkal* kimosták, télen a szabadkonyhában és a szobában, nyáron az udvaron kifeszített kötélén szárították. A durvább szövésű lepedőket, ingeket még az első világháború után is *mángorolták*, a finomabb kelméket „tüzes vasalóval” (parázssal hevített) vasalták.

2. PATVARC

Fentebb már jeleztük, hogy a cselédek lakóhelye, a Major, mintegy fél kilométerre volt a falu központjától. Az itt élő cselédek nagy részének szülei, nagyszülei is ebben a majorban születtek, komenciós cselédként szolgálták az uradalmat. Ritkán települtek ide *futócselédek*, akik néhány évi szolgálat után továbbvándoroltak. Öltözetük kialakításában, formálásában a falusiakat követték, amennyire ezt sajátos társadalmi, gazdasági helyzetük lehetővé tette.

Egy korszak öltözködését vizsgálva, több azonosság mutatható ki nemcsak a szomszédos, hanem a távolabbi viseletcsoportok között is. Egyezés tapasztalható a ruhák anyagában, a felhasználás módjában, a célszerű ruhadarabok széles körű elterjedésében. A fekete posztóból készült férfiöltözet, a cselédek cérnaszövet ruhája, a bakancs, a csizma stb., nemcsak az általunk vizsgált terület falvainak viseletére volt jellemző. A négyszögletes pólya, a gyermek főkötőjére tett kék, illetve rózsaszín szalag, amely a csecsemő nemére utalt, meggyénk határán kívül is ismert. Ezzel arra szeretnénk a figyelmet felhívni, hogy a nógrádgárdonyi és patvarci viselet között is kimutatható több azonosság. Így a patvarci cselédek öltözetének bemutatásánál nem törekszünk a Nógrádgárdonyhoz hasonló részletes ismertetésre. A ruhadarabokat, öltözeteket itt is felsoroljuk, bővebb leírást azonban csak ott adunk, ahol a két viselet elkülönül egymástól.

Csecsemő- és gyermekviselet

A megszületett gyermekre gyolcsból készült *kisinget* adtak. A bebújós kising hátul végig nyitott része szatyinggal záródott.

Az ing nyakrészét *fodorral*, az ujjak végét *marginvarrással* díszítették. A kötött *rékli*, a fodros *kisfékető*, a pelenka, a csipkés, vagy fodros szélű *dunnika*, a *púpkötő* itt is hozzátartozott a csecsemő kelengyéjéhez. A csecsemő nemének jelzésére a kisfőkötő kétsoros fodra közé kék (fiú), illetve rózsaszín (leány) szalagot varrtak. A pólya kötőjének színe is a csecsemő neme szerint változott. A dunnikában levő leányt úgy is megkülönböztették, ha valahová vitték (keresztelő, rokon látogatás) rózsaszín rojtos kendővel letakarták. Emlékezet szerint ez a szokás csak a 30-as évektől ismeretes.

A pólyából kikerült gyermekre — nemre való tekintet nélkül — hátulgombolós *zubonyos szoknyát* adtak. Színes ún. *zsandárszővetből*, kartonanyagból készülhetett. Varróasszonyokkal készítették, de néhány ügyesebb kezű cselédasszony maga is megvarrta. Télen, ugyancsak hátulgombolós *kezeslábast* adtak a zubony alá. Néhány idősebb adatközlőnk emlékezett arra, hogy a 20-as években *mamuszt* hordtak télen a kisgyerekek. A talpa elhasznált kalapból, az oldala posztóból volt. Az asszonyok varrták gyermekeiknek, a vásárokon ilyen lábbelit nem árultak.

A zubonyos szoknyát 2—3 éves korukig viselték a gyermekek, utána felnőtt szabású ruhát kaptak. Amelyik családban sok volt a gyerek, ott a zubonyt és a kezeslábast iskoláskorig hordták. A falusi gazdák gyermekei gyakran másfél éves kortól már a felnőttekéhez hasonló szabású ruhát viseltek.

A másfél, kétéves kort betöltött kislányra az első világháború táján *térdig érő hosszúinget* adtak, melynek szűk ujjá a könyöknél szatyinggal zárult.

Az ing nyakát mélyen kivágták, hátul nyitott volt, melyet *cincigombokkal* gomboltak össze. Az inget tisztapamutból szőtték, kendervásznat ehhez nem tettek, mert „kidörzsölte volna a bőrét”. Erre adták fel a 3—4 gyoics alsószoknyát, melynek alját slingeléssel díszítették. A harmincas évekig ki is keményítették, „úgy állt rajtuk, mint a bukor”. A klott felsőszoknyát derékban sűrűn beráncolták, aljára szegőt, forhamentlidiszt nem tettek, legfeljebb kétsoros szőrzsínort varrtak rá. A felsőtestet védő *szabadka* (blúz) a szoknyával azonos anyagból készült. Gyakran az ujjak végét széles fekete bársonnyal szegték. A nyakhoz fodrosra összeszedett slingelést kötöttek. A slingelés nem volt a ruhához hozzávarrva, egy kis gyoicsdarabra fércelték fel, hátul kötővel erősítették a nyakhoz. Így bármely ruhához fel lehetett venni. A *kisféketőt* virágmintás karton-, vagy *zefiranyagból* varrták, elejének szélére fehér gyári *cérnacsipkét* tettek. (3. kép.)

A kiskorú gyermek lábára, a legtöbb esetben semmit sem húztak. Az első világháború táján a magas szárú cipő a faluban már gyakran szerepelt a kisgyermek ruhatárában, a cselédeknel ez a lábbeli szinte teljesen hiányzott.

A négyéves korú kislány ruhája többnyire csak méretben különbözött a felnőttekétől. A hosszúing helyett ekkor kapott először *ingvállat*, melyet a *kézelő* kivételével gyoicsból varrtak. A széles, könyökig érő kézelőt *aszúrozás*-sal díszítették. Ekkor kapta első, a felnőttekével azonos szabású *pruszlikját*. Bársonyból, szövetből, egyaránt készülhetett, eleje *horogkapoccsal* záródott. A haját ekkor fonták először *koszorúba*, tetejére színes szalagot sem ekkor, sem nagylány korában nem kötöttek. (4. kép) A 8—10 soros tejgyöngyöt is

4. kép

ekkor kötötték először a nyakába. A gyöngysorok két végét két hosszúkás *párnához* varrták, pertlivel erősítették a nyakhoz. A nyolc-tíz soros gyöngyből négy sort rövidre, a többit lógósra fűzték. Felkötve majdnem az egész mellrészt betakarta. Négyéves korban már klott-, kartonkötényt is kötöttek a kislány elé, melyet alul háromsoros forhamentli díszített. Ősztől tavaszig a lány ruhatára rojtos selyem *vállkendővel*, nagykendővel, szövetből, selyemből készült fejkendővel egészült ki. Ez utóbbit áll alatt kötötték meg. A gyöngyöt, a vállkendőt, a pruszlikot csak ünnepen adták rájuk. Hétköznapi ingváll, egy alszoknya, olcsó anyagból készült felszoknya volt rajtuk.

A húszas évek közepétől az ingváll a cselédeknel háttérbe szorult, helyette rövid ujjú hosszúinget adtak a kiskorú lányokra. Hétköznapi *szabadkát* vettek az ingre. A bebujós *egyberuha* is ekkor jött divatba, amelyet többnyire nyáron viseltek. A szabadkát és a felszoknyát helyettesítette, szabása megegyezett a felszoknyával és a blúzzal. A deréknál széles gallérja volt a szoknyarésznek, a gallér alatt sűrűn be is ráncolták, a felsőrészt ennek felső széléhez varrták. Hátral a nyaktól a derékig nyitott volt, mely *cincigombokkal*, vagy kapoccsal záródott. Ehhez az öltözethez télen *szvettert*, *bekecs*et vettek fel.

A négyéves kort betöltött lányok már kaphattak magas szárú cipőt, a harmincas évektől *félcipőt*. Ezekből a lábbelikből a cselédek gyermekeinek ritkán vettek. Tavasztól őszig mezítláb jártak, télre kis bakancsot kaptak, de gyakoribb volt, hogy lábbeli hiánya miatt a lakást egész télen nem hagyták el.

A lányok ruházata az iskoláskorban sem változott. Az előzőekben felsorolt ruhadarabokat hordták. Öltözetük kiegészülhetett csizmával, de általánosabb viseletdarab volt, ünnepen-hétköznapi egyaránt, a *bakancs*. A cselédek gyermekei közül télen sokan azért hiányoztak az iskolából, mert nem volt lábbelijük.

A fiúk is másfél-kétéves korig viselték a *zubonyos szoknyát*. Emlékezet szerint a cselédgyerekek az első világháború előtti években sem jártak rojtos bőgatyában. Ennek okát azzal magyarázták, hogy a cselédeknek mindig kevés kenderföldjük volt, a csekély mennyiségű vászon lepedőnek, törölközőnek, ingnek, ingvállnak, pendelynek, alsógatyának kellett. Nem is tartották praktikus viseletnek a bőgatyát, mert gyorsan piszkolódott, jelentős vászonigénye több darab elkészítését nem tette lehetővé. A fiúknak üzletben vásárolható cérnaszövetből, otthon festett vászonból, egyéb szövetekből varrtak térden alul érő nadrágot, zakós szabású kabátot. A felnőtt szabású inget szintén otthon varrták meg házivászonból, flanellanyagokból, a 30-as évektől gyolcsból. A szűk szárú alsógatyát vászonból, félpamutos vászonból, később gyolcsból varrták. A fiúk téli öltözetéhez jobban hozzátartozott a bakancs, mint a lányoknál, hiszen a ház körüli munkáknál (fahordás, udvartakarítás stb.) gyakrabban számítottak rájuk. Az iskolás fiúk itt is kaptak minden esztendőben lábra méretezett bakancsot. Nyáron, ünnepen és hétköznapi egyaránt mezítláb jártak. A gyermek öltözetéhez tartozott még a posztó pantallós szabású nadrág, kabát, mellény, a szvetter, a rövid prémgalléros nagykabát, a *siltes sapka*, a bárányprémes kucsma. Ez utóbbiakat többnyire csak akkor kaptak, amikor az iskoláskort elérte.

A falusi gyerekek a 20-as évek végéig fél-, vagy tisztapamutos inget, *bőgatyát*, hasonló anyagú kötényt hordtak. Az ünnepi ing elejére 2–3 soros

forhamentlidisz került. A féllábszárig érő bőgatya és a kötény alját kirojtozták. (5. kép) Ehhez az öltözethez kék, vagy fekete posztómellény illett. A csizma a gazdák gyermekeinél az ünnepi öltözet tartozéka volt, hétköznap ők is bakancsban jártak. A széles karimájú kalapot minden fiúnak megvették. A téli öltözet posztó-, vagy bársonynadrággal, kabáttal, mellénnyel, feles, flanellal bélelt prémgalléros nagykabáttal, kucsmával egészült ki. A posztó-, illetve bársonynadrág alá szűk szárú, térden valamivel alul érő vászongatyát vettek fel. A szvettert a falusi gyermekek közül csak a szegényebb sorúak hordták.

5. kép

Leány- és asszonyviselet

Az iskolából kimaradt lány ruhatárát a lehetőségekhez képest igyekeztek minél teljesebbé tenni. A ruhadarabok beszerzése többnyire a leány napszámban keresett pénzéből történt. Amikor 15–16 éves korában férjhez ment, a szüleitől kapott *háromfiókos kasznyiban* az alábbi ruháknak kellett lennie: vászon ingváll 3 db, pamukos ingváll 4 db, slingelt alsószoknya sifonból 5 db, vászon alsószoknya, szegett 4 db, *alóra való* barhettsszoknya 6 db (ebből három feketével, három rózsaszínnel felszelve), pendely 10 db, telsőszoknyából legalább 7 db, *félíng* madéraanyagból 1 db, blúz (szabadka)

15 db, pruszlík 6 db, fejkendő 20 db, hátrakötő kasmirkendő (kontykendő) 8 db, fékető 6 db (ebből négy hétköznapi, kettő ünnepre), rojtos vállkendő kasmírból és selyemből 4 db, nyakravaló gyöngy 1 db, berlinerkendő 2 db, *csikorgós lagos szárú* csizma 1 pár, borjúbőr bakancs 2 pár.

A lányok-asszonyok a 20-as évek végéig *ingvállat* hordtak. A dereka házivászonból, az ujja pamutos, vagy kallott vászonból, a húszas évektől gyolcsból, a széles *kézelője* pamutos vászonból készült. A kézelőt kereszt-szemes, szálszámolásos, tömöttvarrásos hímzéssel díszítették. Kettős szatyinggal erősítették a karhoz. Gallérját apróra beráncolták, elején *sliccet* hagytak, mely felül gombbal záródott.

6. kép

A lány első pendelyét 12—13 éves korában kapta, amikor az iskolából kimaradt. Kendervászonból, félpamutos vászonból varrták. A tíz centiméter széles gallérja alatt apróra beráncolták, mélyen kivágott *slicce* felvételkor hátulra került, a gallérnál három kapoccsal záródott. A pendely, valamint az erre kerülő alsó- és felsőszoknyák viselésének egy sajátos módját figyelhettük meg Patvarcon és az ehhez a viseletcsoporthoz tartozó falvakban. A szoknyát nem a deréknál, hanem a csípő fölött rögzítették. A széles, testhez simuló gallér a derekat meghosszabbította. A 20-as évek közepéig a slingelt alsószoknyákat kikeményítették, a faluban csak a 30-as évek elején szűnt meg ez a szokás.

A nyári hónapokban az ingvállra pruszlikot vettek. Készülhetett bársonyból, szövetből, selyemből. Az elejét horogkapoccsal lehetett összefogni. Nagyobb ünnepeken a lányok és fiatalasszonyok virágos selyemkendőt tettek hosszanti irányba összehajtogatva a vállukra. Ennek egy részét a pruszlik alá tették, de elején a virágosabb részének látszódnia kellett. A fiatal menyecskék kékfestő vállkendőt *hurkára tekerve* tették a nyakukba. (6. kép) Elöl keresztbe vették, végét hátul a kötény kötőjével rögzítették.

Ünnepi öltözethez tartozott a rojtos kásmér és selyem *vállkendő*. Csak lányok és fiatalasszonyok hordták. Egy vállkendő-garnitúra négy darabból állt: kék, rózsaszín (kásmérből), égszínkék (selyemből) fekete (terno anyagból). (7. kép).

7. kép

* A rózsaszínt és égszínkéket húsvétkor és pünkösdkor, a kék színűt vasárnaponként, a feketét böjtben hordták. Vállkendője nem volt minden cseléd-lálynak és fiatalasszonynak. Ahol több volt a leánytestvér, vagy sok volt a gyerek, ott a vállkendő hiányzott a ruhatárból. A 20-as évek végétől a tehetősebb cselédek sem hordtak vállkendőt.

A blúzt (*szabadka*) többnyire ősztől tavaszig viselték. Az 1930-as évekig hosszú ujjú, magas nyakú, klottból, szövethől varrott blúzt hordtak. Elejét fekete bársonyrátéttel, több soros függőleges elhelyezésű forhamentlivel díszítették. A 30-as évektől a bősbású blúzok terjedtek el, amelyre csupán 3—3 soros forhamentlídísz került. (8. kép)

8. kép

Az újabb blúzok meghosszabbodtak. Míg a korábbiak a szoknya gallérjának felső széléig, az újabbak a szoknya ráncain alul értek. Hogy a gallér alatti ráncok érvényesülhessenek, a blúz alját a szoknya gallérjába lazán bekötötték. Ettől a blúz alul buggyos lett, teljesen eltakarta a gallért. Télen erre vették fel a fekete rojtos *nagykendőt*, majd később (1925-ös évektől) a berliner kendőt.

A lányok ünnepi öltözetéhez tartozott a *féling*. Anyaga gyolcs, az ujjak vége széles slingleéssel díszítve. A könyök fölött színes masnira kötött szalaggal rögzítették. A cselédeknel a leányoknak csupán egy félingjük volt, a gazdalányoknak 3—4 is volt belőle. Húsvétkor, pünkösdkor vették fel.

A téli öltözet felső ruhadarabjaként tartották számon a *vizitkét*. Brokátselyemből, festőanyagból, gyöngyszövetből varrták. A fiatalabbak vizetkéje fekete bársonnyal volt körülszegve, a szegésen belül apró gyöngyökből, ezüstsálakból keskeny szalagdísz helyeztek el. A cselédeknél a vizitke nem volt általános, többnyire csak a módosabb falusi gazdák tudták megvenni. Viselése nem volt korhoz kötve, az idősebbekén nem volt bársonyszegély és dísz, „anyagából ment végig”. (9. kép.)

A lányok, fiatalabb és idősebb asszonyok *koszorúba* fonták hajukat. (10. kép.) Az idős asszonyok, akiknek kevés volt a hajuk, pertlit fontak bele, hogy a koszorút el tudják készíteni. (11. kép.) Csak az idősebbek emlékeznek rá, hogy a cselédek lányai húsvétkor, pünkösdkor és a falusi búcsú alkalmával *göndörbe* fonták hajukat a 30-as évekig. A haj előkészítéséhez már az ünnepet megelőző csütörtökön hozzá kellett kezdeni. A haját a fejtetőn ketté választották. A kétoldalra fésült haját 3—3 ágba befonták. A fejtető mögötti haját hátrafésülték és a váll magasságáig tizennégy ágba befonták. Az így

9. kép

10. kép

befont haját naponta zsírral kengették, vásárnap reggel kibontották és kifésülték. A befont haj a kifésülés után szép göndör maradt. A vállon alul érő haját *vrekocsba* fonták, színes szalagot kötve a végére.

A lányok fejviseletéhez tartozott az áll alatt megkötött szövet- és selyemkendő. Ha nagymisére mentek, kendőt kellett kötniük.

A menyasszonyi koszorút készen vették Balassagyarmaton, összeállítását egy-egy ügyesebb kezű asszony végezte el otthon. A homlok fölé a *szűzkoszorút* tették, majd a *viaszkoszorút* helyezték a fejre. A *viaszkoszorú* két hosszú szára szinte az egész hátat beborította. A koszorúra fátyolt nem tettek. (12. kép.)

Éjfél körül, a menyasszonytánc után, *villuskát* tettek az új asszony fejére. A koszorúba font hajra először gyoics *féketőt* vettek fel, majd a homlok fölé tették a gyöngyökkel, *rezgőkkel* díszített *villuskát*. Az erre kerülő kásmérkenőt (*kontyot*) úgy kötötték ki, hogy a villuska látszódjon. A cselédek 3–4, a falusiak 8–10 soros villuskát hordtak.

11. kép

12. kép

A falusi újmenyecskék egy esztendeig gyöngyökből, selyemszalagokból összeállított *kohlíkot* viseltek. Ezt csak a nagyobb ünnepeken vették fel, hétköznapi az ő fejükön is villuska volt. A cseléd fiatalasszonyok *kohlíkot* nem hordtak, nagyon drága volt a rajta levő gyöngyök és szalagok miatt.

A templomba *kohlíkba* is el lehetett menni, a villuskára azonban mindig kendőt kötöttek. Vasárnap a villuskás konty alá két főkötőt vettek. Alul volt a mindennap használt, gyakran mosott főkötő, felülre a ritkábban mosott, keményebb főkötő került, „amely szép formát adott a fejnek”.

A női esküvői ruha emlékezet óta mindig fehér volt. Ha az esküvő napján hideg volt, rojtos vállkendőt, erre pedig vizitkét vettek fel.

A női viseletben a csizma, a magas szárú cipő, a félcipő, a bakancs használatának gyakorisága, időbeni elterjedése azonosságot mutat a nógrádgárdonyi cselédeknel elmondottakkal. A legértékesebb lábbeli itt is a csizma volt. Gyakran emlegették patvarci cselédek között végzett gyűjtőútjainkon, hogy amikor vasárnapokon Balassagyarmatra nagymisére mentek, csizmájukat a város szélén levő temető között húzták fel, addig kezükben vitték. A lánykorukban kapott csizmát életük végéig meg kellett őrizniük, hiszen újabb vételére ritkán volt lehetőség. Tavasztól ősziig itt is mezítláb jártak. Hétköznapi a negyven éven felüli nők bokánál elvágott fekete harisnyát húztak lábszárakra, melyet térd földött pertlivel, vagy gumival rögzítettek. Használatának okát nem sikerült felkutatnunk. Többen azzal magyarázzák elterjedését, hogy aratáskor védte a lábszárat. Emlékezet szerint a két világháború között nemcsak nyáron hordták ezt a harisnyát, hanem tavasszal és ősszel is.

Legény- és férfiviselet

A nógrádgárdonyi és patvarci cselédek, a csitári, valamint a patvarci gazdák legény- és férfiviselete között eltéréseket nem tudunk kimutatni. Azonosságuk miatt, a férfiviselet ruhadarabjainak ismételt felsorolásától eltekintünk.

3. ŐRHALOM

Fentebb már említettük, hogy a Mária-majorban élő cselédek mindössze nyolcszáz méterre laktak a falutól. Természetesnek tarthatnánk, hogy a cselédek öltözete a falusi gazdák viseletét követte. Őrhalom a két világháború között Nógrád megye leggazdagabb falvai közé tartozott. Az állattartásból, burgonyatermelésből, kupeckedésből származó többletjövedelem elsősorban a női viselet kivirágzásához vezetett.

A falusi férfiak öltözete alig tért el az általunk vizsgált, vagy a távolabbi községek viseletétől. Az őrhalmi női ruházat több darabja drága posztókból, plüssökből, selymekből készült a két világháború között. A kommencióból és napszámból élő Mária-majori cselédasszonyok a költséges viseletet nem tudták követni. Ezért a nők ruházatukat az olcsóbb anyagú, kevesebb díszítésű nógrádgárdonyi, illetve csitári öltözethez igazították. A Mária-majorban lakó húsz család viselete teljesen megegyezett a fentebb már ismertetett nógrádgárdonyi cselédek ruházatával.

A cselédek belső rangsorolása és a viselet között nem tapasztalhatunk összefüggést. A gazda, elsőkocsis, elsőbéres, bognár, kovács, juhász, kanász, igáskocsis stb. és családtagjai azonos viseletben jártak a két világháború kö-

zött. A kimutatható különbség csupán annyi volt, hogy a bográn, a kovács felesége előbb vett magának szvettert, új szoknyát, csizmát, félcipőt, egyéb olcsó vásári ruhadarabot, mint a többi cselédasszony. A praktikus vásári ruhák csak hetekig vagy hónapokig maradhattak egyedi öltözetdarabok a bográn, vagy a kovács feleségén, rövidesen általános viseletté vált a pusztán, vagy a majorban. Az olcsó gyári termékek gyors ütemű elterjedése, a cselédek között egy sajátos értéktétele alakított ki öltözködési kultúrájukról. A cselédek szebbnek, praktikusabbnak tartották saját öltözetüket a falusi viseletnél. Büszkén vallották, hogy a cseléd előbb vett magának szvettert, tarka inget, pantallós nadrágot, félcipőt stb., mint a falusi gazdák. A parasztok viselete elmaradt a cselédekétől, mert azok minden pénzüket a földjük gyarapítására fordították. A cselédnek nem kellett földre gyűjtenie, megtakarított pénzét új ruhadarabok vásárlására fordíthatta.

A falusiak a cselédet lenézték, sem a kocsmában, sem a mulatságon nem tűrték meg szívesen. A cselédek viselete értéktételeükben nem sok szerepet játszott. „Szegények voltak a cselédek, úgy öltözködtek, ahogy tudtak” — mondotta az egyik nagygazda felesége. Nem ítélte el a falu közössége azt a cseléd fiatalasszonyt, aki esküvője után nem hordott villuskát, aki a temetésre világos színű szvettert vett magára. A cselédektől a családi és naptári ünnepekhez illő ruhadarabok, együttesek viselését nem követelték meg. Nem szűlták meg azt a fiatalasszonyt sem a faluban, sem a pusztán, aki bőjtbe világosabb kendőt kötött, aki félcipőjéhez fehér harisnyát húzott.¹⁸

Tanulmányunkban a Mailáth-uradalom három településén élő cselédeinek a két világháború közötti viseletét igyekeztünk bemutatni. Feldolgozásunkban elsősorban annak rögzítésére törekedtünk, hogy a cselédek szerény anyagi helyzete, sajátos életformája milyen mértékben befolyásolta viseletüket, öltözködési kultúrájuk hogyan változott a hagyományokhoz jobban ragaszkodó helybeli parasztsággal szemben. A paraszti viselet vidékünkön a két világháború között élte virágkorát. Megnyilvánult ez a színek gazdagságában, a formák változatosságában, az öltözet szinte falvankénti elkülönülésében. A ruhakultúra kiteljesedésével egyidejűleg, a megváltozott gazdasági és társadalmi körülmények hatására, már jól kitapinthatók a paraszti viselet felbomlásának jelei. Ez a felbomlási folyamat — a 30-as évek közepéig — a parasztságnál még lassú (legalábbis a női viseletben), de az uradalmi cselédekénél már az első világháborút követő évektől figyelemmel kísérhető a viselet polgárisodása.

J E G Y Z E T E K

1. Zólyomi József: A Mailáth-uradalom cselédeinek lakáskultúrája a két világháború között.
Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, 1978. 201—225. p.
2. Nógrád megye Levéltára (továbbiakban NmL) Cseléd-béres szerződések, Conventiók 1721—1838.
3. NmL. Kacsokvics-család gazdasági iratai.

4. A szécsényi konvenciókból több adatot közöl Flórián Mária: Rimóc népviselete. Nógrád megyei Múzeumi Füzetek 13.
5. A megyében működő kismesterek területi elhelyezkedéséről részletesen szólunk: Zólyomi József: Nógrád megye népviselete a 18–19. században. Kézirat.
6. A szerződések a legtöbb esetben közlik, hogy a csizmát, dolmányt, mentét stb. melyik balassagyarmati mesternél vásárolták.
7. NmL. IV. 31. Processus terminati 1754/1202.
8. Uo. 1753/1139.
9. NmL. IV. 33. Fiscalia 1755 (XXVI.) 6.
10. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratal. C/iratok, 1775/72.
11. NmL. IV. 33. Fiscalia 1785. (LXII.) 52.
12. NmL. IV. 3. Nógrád vármegye nemesi közgy. iratal. C/iratok, 1786/389.
13. NmL. IV. 33. Fiscalia 1787 (LXIX.) 44.
14. Uo. 1814/118.
15. NmL. IV. 71. Archivum mixtum XII. 1841/7.
16. NmL. Járásbírósi iratok. Balassagyarmat. 1854/1755.
17. Példaként megemlítjük, hogy a cselédasszonyoknak általában 4–6 ingválluk volt az 1780-as években, a parasztasszonyoknál nem volt ritka a 15–20 ingváll sem.
18. VÖ.: Kardos László: Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról. (Szentgyörgypusztá, Ethnographia, LXVI. (1955.) 319–320, p.

JÓZSEF ZÓLYOMI:

Die Trachten der Dienstboten des Herrschaftsgutes Mailáth in der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen

In unserer Abhandlung bemühten wir uns die Trachten der, auf den zum Herrschaftsgut Mailáth gehörenden 3 Siedlungen lebenden, Dienstboten bekannt zu machen. In unserer Aufarbeitung sind wir in erster Linie davon ausgegangen, festzustellen, in welchem Masse die bescheidene materielle Lage und der eigene Lebensstil der Leute ihre Volkstrachten beeinflusste und inwiefern sich ihre Kleidungskultur, verglichen mit der Kultur der an den Traditionen festhaltenden ortsansässigen Bauern gegenüber veränderte.

Die Bauerntrachten unserer Gegend erlebten in den Jahren zwischen den zwei Weltkriegen ihre Blütenzeit. Dies eröffnete sich im Reichtum der Farben, an der Vielfalt der Formen und an dem fast von Dorf zu Dorf spürbaren Unterschied in der Bekleidung.

Schon zum Zeitpunkt der Vervollständigung der Kleidungskultur sind auf Grund der Einwirkung der veränderten wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Umstände die ersten Zeichen des Zerfalls der Tradition im Tragen der Bauerntrachten zu bemerken. Der Vorgang dieses Zerfalls — bis Mitte der 30-er Jahre — dauerte bei den Bauern länger (zumindestens in Bezug der Frauentrachten). Im Kreise der zur Herrschaft gehörenden Dienstboten begann der Ablauf der Verbürgerlichung der Trachten schon in den Jahren nach dem ersten Weltkrieg.

Praznovszky Mihály

Nógrád megye sajtója a XIX. században

A történeti források sorában ott találjuk a sajtót is, amelynek anyaga ugyan erős kritikai megítélés alá esik, de adataival mégis jelentős segítséget adhat vidéki sajtó esetében a helytörténeti — helyismereti kutatás számára.

A megye sajtójának a vizsgálata mindmáig nem történt meg. Az egyes periodikákra vonatkozó adatok egy részét felhasználták a megye történetét bemutató kiadványokban, de ott sem következetesen vagy pontosan. Elég hivatkoznunk pl. a nemrégiben megjelent balassagyarmati várostörténeti monográfiára, amelynek sajtótörténeti adatai döntő többségükben sajnos pontatlanok, tévesek.

A kutató számára a múlt század megyei sajtójáról egyes listák, katalógusok adnak némi támpontot.¹ Most készül a megyei sajtó történetét összegző bibliográfia, amelynek segítségével az érdeklődő számára egyértelmű lesz a kép e jelentős forrásról. Jelen munkánkban áttekintjük a múlt századi nógrádi sajtót, elsősorban sajtótörténeti szempontból. A terjedelmi korlátok miatt csak érinteni tudjuk az ezzel kapcsolatos területeket.

Előljáróban el kell mondanunk, hogy Nógrád megye múlt századi újságai semmiben sem különböztek a kor más vidéki periodikáitól. Sőt bizonyos tekintetben még színvonalaltalanabbak is voltak. Jellemző, hogy Nógrádban nem jelent meg rapilap, csak heti- és havilap. Már az is ritka volt (egyszer fordult elő), hogy hetente kétszer lásson napvilágot egy-egy újság.

Ebből adódott, hogy a klasszikus értelemben vett újságírókkal sem találkozunk, hiszen döntő többségük ügyvédi gyakorlata mellett foglalkozott a szerkesztéssel. Nyomdánk is korszerűtleneek, elavultak, s ennek következtében jelentős tipográfiai újításokra sem bukkanhatunk. Mindezek alapján nem nevezhető véletlennek, hogy pl. a milleneumi sajtótörténetben egyetlen helyen sem említik a megyei sajtót.

Természetesen voltak kivételek ebből a közepszerűségből. Így például a hazai irodalomtörténetben is számottevő a rövidéletű Röpke Ívek című szépirodalmi lap. Méltatlanul elfeledett alakja az újságírásnak Sárosi Márton János, akinek hányatott élete a korszak polgári átalakulásának küzdelmes voltára vet fényt. Jelentős periodika volt a csaknem kilencven esztendeig élő Hivatalos lap is, amely a megye közállapotaiba enged bepillantást. Ellentmondásos tehát a kép, mint maga a kor, melynek szülötte a megyei sajtó.

Cím	Helye	Indult	Megszűnt
Borászati és Kertészeti Füzetek	Balassagyarmat	1862	1863
Borászati Lapok	Balassagyarmat	1868	1868
Cserhát és Salgótarjáni Közlöny	Szirák	1896	1897
Felvidéki Magyar Közlöny	Balassagyarmat	1862	1863
Időszaki Értesítő	Losonc	1893	1883
Ipoly	Balassagyarmat	1872	1874
Kalapács	Balassagyarmat	1899	1900
Losoncz és Vidéke	Losonc	1879	1918
Losonczi Hírlap	Losonc	1894	1897
Losonczi Híradó*	Losonc	1878	1880
Losonczi Lapok	Losonc	1873	1875
Losonczi Phoenix	Losonc	1882	1883
Népnövelési Közlemények	Balassagyarmat	1857	1853
Nevelés	Losonc	1888	1891
Nógrád	Losonc	1871	1872
Nógrád—Honti Ellenzék*	Balassagyarmat	1896	1900
Nógrádi Ellenzék	Balassagyarmat	1886	1890
Nógrádi Függetlenség	Losonc	1890	1890
Nógrádi Közlöny	Balassagyarmat	1889	1889
Nógrádi Lapok*	Balassagyarmat	1873	1944
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő*	Balassagyarmat	1863	1950
Nógrádmegyei Tanügy	Losonc	1880	1880
Nógrád megyei Tanügy	Balassagyarmat	1900	1915
A Nógrád megyei Gazdasági Egyesület Értesítője	Balassagyarmat	1882	1900
Pelikán	Losonc	1846	1847
Riadó	Losonc	1880	1880
Röpke Ívek	Balassagyarmat	1877	1877
Salgó-Tarján	Salgótarján	1882	1883
Salgótarján és Vidéke	Salgótarján	1897	1897
Szabadság	Szirák	1896	1896
Szabadság	Szirák	1897	1897
Színészeti Közlöny	Losonc, Balassagyarmat	1885	1885
Szirák és Vidéke	Szirák	1896	1896
Sziráki Hírlap	Szirák	1897	1897
Sziráki Közlöny	Szirák	1897	1897
Trombita	Losonc	1879	1879

* Címváltozásokkal jelentek meg.

A VIDÉKI SAJTÓ FELADATAI

A sajtó fontos szerepet játszott a megye politikai életében. Hasábjain nézetek csaptak össze, politikai véleménycseréknek adott helyet, szerepe a közvélemény-formálásban egyre nőtt. Feladatáról sok ellentétes nézet alakult ki korszakunkban, amelyeket a szerzők társadalmi helyzete és politikai meggyőződése formált.

Az Ipoly 1873-ban még arról ír, hogy a sajtónak a helyes és hasznos eljárásokat éppúgy be kell mutatnia, mint a káros és ferde intézkedéseket, amelyek a széles nyilvánosság elé tárással maguktól megoldódnak. Sárosi Márton János szerint a megyei sajtó csak akkor tölti be feladatát „ha a hibákról szelíden, azonban a bűnökről s bűnös üzelmekről keményen ír”.

Egy más megyebeli író szerint a megyei sajtó eleve reménytelen helyzetben van. A közönség nem ad pénzt fenntartására, vagy ha támogatja, akkor megköveteli, hogy csak arról és úgy írjon, ahogyan az neki megfelel. A sajtó „ismerje minden előfizetője hibáját, és ehhez alkalmazza lapjának közleményeit”.

Szinte szó szerint megegyezik vele a Losonc és Vidéke egyik szerzője: „közönségünk egy része... azt óhajtaná, hogy lapunk szellemi munkásai írjanak össze-vissza, ma ezt, holnap azt, de mindig és mindenben kövessék az ő ízlését, meggyőződését...” Nagy Iván ezt várja el a helyi sajtótól: „A vidéki lap... egy vidék haladásának, emelkedésének, szellemi és anyagi érdekeinek előharcosa, mentsvára.”²

Csak néhány idézet ez, de mind másfajta igény. Kétségtelen, hogy ezeknek nem lehet eleget tenni. A megyei sajtó, miként a nógrádi is, alapvetően a helyi eseményekkel foglalkozott, az országos politikát csak annyiban érintette, amennyiben az kapcsolatos a megyével. Így az elkerülhetetlenül bekövetkező beszűkülés a lapok színvonalára hatott vissza, mint azt a következőkben látni is fogjuk.

AZ ELSŐ KEZDEMÉNYEZÉSEK

A megye első lapjából egyetlen példány sem maradt fenn. Létezését közvetett bizonyítékok alapján kell elfogadnunk. Az újság Losoncon jelent meg 1846/47-ben. A neve: *Pelikán*. Megjelenése összefügg a városi fejlődés reformkori fellendülésével. Balassagyarmattal ellentétben Losonc ekkor már a polgárosodás útjára lépett. Iskolái, főiskolája, gyáralapítása, takarékpénztára, kaszinója — mind tényezői ennek a folyamatnak. A lap meglétét bizonyító alapvető forrásunk egy várostörténeti tanulmány. Megszületésének külön története van. Losoncot 1849 augusztusában a cári csapatok megtorlasként felgyújtották, szinte teljes egészében elpusztították. Ujjáépítésének megsegítésére a szabadságharc bukása után országos segélygyűjtő akció indult. Ennek keretén belül Vahot Imre Losonczi Phoenix címmel könyvet jelentett meg, amelynek tartalmát a kor jelentős íróinak, költőinek művei alkották. Az előfizetésből egybegyűlt összeget a városnak adták. Az első kötetben jelent meg az említett tanulmány, amelyet Jeszenői Danó írt. Itt olvashatjuk: „Midőn a belső élet rugékonyságáról szó tételik, meg kell említenem, miként 1846/47 évben hetenként egyszer megjelent hírlapja is volt a város czímeréből vett Pelikán név alatt, melyben a társas élet viszonyai s a város ügyei irányadólag tárgyaltattak. Ezen lap félévnél tovább tartotta fel magát s különösen a társadalmi ferdeségek ellen jó sikerrel küzdött.”³

A leírás feltűnően pontos: a megjelenés ideje, a lap élettartama, iránya egyaránt kiolvasható belőle. A cikk szerzője eredeti nevén Jeszenszky Danó (vele még találkozunk) aki talán épp a szerkesztők egyike lehetett, de szerző bizonyosan. Ő maga is Losoncon született 1824. január 5-én. (Ügyvédi vizsgát tett, a szabadságharc csatáiban is részt vett.)

Mindezek alapján kétségtelennek kell tartanunk, hogy a Pelikán a megye első lapja.

Az önkényuralom esztendeiben hosszabb ideig szünetelt a megyei sajtókiadás. Ennek elsősorban politikai-személyi okai lehettek, de a gazdaságiak sem mellékesek. Egyrészt minimális volt az igény a folyóiratokra, másrészt az általános szemléletmód még mindig nem értékelte kellőképpen a sajtó jelentőségét. (Egy megmaradt összeírás szerint a rétsági járásban 1850-ben mindössze kilencféle újságra fizettek elő összesen 36 példányban. Ebből öt volt magyar nyelvű kettő német, illetve szlovák.) Másrészt a lapalapítás körülményei is igen nehézkesek voltak, komoly anyagi áldozatokat kellett annak hoznia aki lapindításhoz vállalkozott.

Igy aztán csak 1857-ben jelent meg a megye második, rövid életű lapja a *Népnevelési Közlemények*. Már is két tévedést kell eloszlatnunk. A lap nevét igen sokféleképpen említik, pl. Népnevelési vagy Népművelési Közlemények, holott a példányok kézbevételeivel egyértelműen elosztható a félreértés. A másik az indulás dátuma. Egyetlen forrás kivételével (Szalády bibliográfiája) mindenkinél 1858 az alapítási évszám. A tévedés magyarázata egyszerű: a meglevő példányok bekötve találhatók, az eredeti borítókat nem őrizték meg, a kötet címlapján az 1858-as évszám szerepel. Maga az 1857-es indulás a lap átnézésékor derült ki. Egyrészt olvasható ez az előfizetési felhívásban, ahol a dátum: „1857-iki martius 1.”, sőt ebből azt is megtudjuk, hogy a „második füzet már sajtó alá bocsátatott”. Másrészt a lap harmadik számának a hírek között közlik a cs. kir. helytartóság levelét, amelyben az újság addig megjelent két füzetéről írnak dicsérőleg. A dátum: „Budán, 1857. ápr. 30. A cs. kir. helytartósági osztály alelnökének távollétében cs. k. Helytartósági tanácsos Tandler s. k.”⁴

A lap szerkesztője Mészáros Imre érsekvadkerti plébános. A kiadás helye Balassagyarmat, előállítója a Kék László-féle nyomda. Rendszertelenül jelent meg, hat füzet maradt fenn. Egy-egy füzet terjedelme 80 oldal.

Jellegét jól fejezi ki alcíme: „A kath. egyház szellemében” szerkesztve. Nevelési, iskolai folyóirat volt, elsősorban a népiskolai tanítókhoz szólt. Ahogyan az előszó is írja: „... tartalmát nevelés- és oktatástani értekezések, könyvismertetések és iskolai állapotok teszik...” Néhány cím az első számból: „A kath. néptanító és a vallás szelleme; Módszertani eljárás az írni — s olvasni együtt tanításban; Az iskolai kérdések és feleletekről” stb. A szerzők általában egyházi személyek mint pl. Draxler János balassagyarmati káplán, de a cikkek nagy részét Mészáros írta, ki iskolaügyekben elismert szakmai tekintély volt, később iskolai tanfelügyelő is volt.

A következő lapnak ugyancsak vannak tisztázatlan pontjai, elsősorban az indulás éve. Ez a *Nógrádmegyei Hivatalos Hírlő*. Egyrészt kevés példány maradt fenn és azok is ellentmondásosak. A tény az, hogy az első meglevő példányok 1864-ből származnak és a 2. évfolyam jelzésűek. Egyelőre tehát az indulás évét 1863-ra tehetjük. Olyannyira csonkák az évfolyamok, hogy ezt a kérdést jelenleg még lehetetlen eldönteni.

A lap a megye hivatalos közlönye volt. Rendszertelenül jelent meg, általában havonta 3—5 szám, a közölni kívánt anyag mennyiségétől függően. Mérete, tipográfiája sűrűn változik. Szerkesztői vármegyei hivatalnokok, akik

gyakran váltják egymást: Krudy Bertalan, Beke István, Eger Imre, Cséffalvay Béla. Felelős kiadóként kezdetben a kékkői járás szolgabírója írta alá a lapot. Eleinte a megye nyomdájában állították elő, majd később a Kék-féle üzem vette át. Tartalmában igen vegyes volt: hatósági árverések, körözvények, járványos állatbetegségek helyei, újoncnévsor, elvesztett állatok körözési felhívásai szerepeltek benne.

A Hírlelő végigkíséri nemcsak a múlt századot, de egészen 1950-ig természetesen számos név-, terjedelm- és nyomdai változatokkal. Korszakunkban egyébként kétszer változik a címe: 1879-ben Nógrád Megyei Hivatalos Értesítőre, 1890-ben Nógrád vármegyei Hivatalos Értesítőre. A kiadását véglegesen átvette a vármegyei jegyzői hivatal.

Elsődleges célja volt, hogy a községeket tájékoztassa a megyei határozatokról, a szükséges tennivalókról, s a fentebb említett témákról. Hatékonysága nem volt megfelelő, mert a községi elöljárók nem minden esetben ismertették tartalmát az érintettekkel. Éppen ezért az alispán 1885-ben külön rendelettel szabályozta, s a Hivatalos Hírlelőben közölték közzétételét. Eszerint a községek bírái és jegyzői házról házra kötelesek végigvinni azt, s az „egyes lakosokat személyesen érdeklő közleményeket pedig, pl. az árverési hirdetményeket az illetővel különlegesen is közölni”. Az általános jellegű közleményeket pedig legcélszerűbb „isteni szolgálat után a templom előtt nyilván felolvasni.”

A nemzetiségi viszonyokra vet fényt az a tény is, hogy 1870-ben a megye felső részén levő falvak közül 19 település kérte, hogy „könnyebb megérthetőség véget hatás tekintetéből tót nyelvű szöveggel” is adják ki a Hírlelőt.

Az alispán elutasította kérésüket, mint ahogy azokat a kíséleteket is visszaverte, amelyek a Hírlelő megszüntetését, illetve más lapba való beolvasztását szolgálták. Így például 1879-ben a Losonczi Híradó szerkesztője Sárosi Márton János fordult nyílt levélben Madách Károlyhoz, kérve, hogy az ő lapjában közöltessenek ezentúl a megyei hivatalos hirdetések. Szerinte a Hírlelőnek több hiánya is van: „csúf kiállításúak, akkor amikor tetszik megjelenésűek”, késve jutnak el a címzetthez, olvashatatlanok a nyomda hibájából, s az ár is tetemes. (Ez a jellemzés nagyjából valóban fedi az igazságot.)

A másik újság a Nógrádi Lapok és a Honti Híradó volt, amely 1900-ban tervezte, hogy átveszi a Hivatalos Értesítőt. Kérvényt adtak be vármegyei közgyűléshez, de már a határozat előtt megjelentettek egy számot, amelyben hat oldalon az Értesítő közleményei is szerepelnek. Utána azonban már nem találjuk ott ezeket, kérésüket elutasították.

Mindezeknek a kezdeményezéseknek az volt az alapja, hogy a hirdetési díjakból megpróbáljanak a lapok gazdasági helyzetén javítani, mintegy a megyétől kapott dotációnak tekintve azt.

A megye azonban ragaszkodott az Értesítő külön megjelentetéséhez.⁵ A Hivatalos Értesítőhöz kapcsolódik egy kibogozatlan eset is. A meglevő példányok közül az 1884. január 16-i szám negyedik oldala külön fejléccel jelent meg. Címe: B.-Gyarmati kir. Törvényszék és Járásbíróságok Hivatalos Értesítője. A 12. évfolyam jelzését viseli, az egyes számok rendszertelenül követik egymást. 1884-ben például így: 2, 5, 8, 9, 10, 12, 14, 15. Ilyen címmel korábban sincs példányunk, a továbbiakban még három évig jelent meg hasonló szisztémájú számozással. Csak árverési közleményeket tartalmazott.

1862 a következő dátum, amikor újabb lap indul a megyében, egyszerre kettő is. Gyürky Antal indította meg ebben az évben *Borászati és Kertészeti Füzetek* címmel gazdasági lapját. Változó időközönként és terjedelm-

ben jelent meg Kék László nyomdájában készítve. Célja, hogy a borászat és szőlészet művelése iránti növekvő igényekhez kapcsolódva elméleti ismereteket adjon. Ír majd a kertészetről is, — ígéri, főleg a gyümölcsstermesztésről, továbbá minden számban bemutat egy híres kertészt, vagy borászt, annak arcmásával együtt. (Az első megyei illusztrált lap!) „Füzeteim tartalmának fő iránya a gyakorlat leend” — mondja Gyürky Antal, hozzátéve, a szerkesztést saját szőlője és kertészete művelés közben végzi. A cikkek nagy részét ő írta, tartalmukat jellemzi néhány cím: „Savanyúbor-javítás módja; Szőlőkarók kiszedéséről; A haszony-kertészet értelme, stb.” A szerkesztés és kiadás később Budapestre tevődött át, így 1863-ban megszűnt megyei lap lenni.

Nem volt sokkal hosszabb életű az ekkor indult másik lap sem, amelynek címe *Felvidéki Magyar Közlöny* és a már említett Jeszenszki Danó szerkesztette. Balassagyarmaton jelent meg, hetente egyszer, kedden. Négy oldal terjedelmű, előállítója a Kék-nyomda. Alcíme szerint: „vegyes tartalmú hetilap és a Nógrádi Gazdasági Egylet Közlönye.” Bizonyos fókig félrevezető ez az alcím, mert a lapban a gazdasági vonatkozású témák mellett igen jelentős politikai írások is napvilágot láttak.

Létrejöttének okát Jeszenszki így foglalta össze: Az országos sajtó csak részlegesen tudja érinteni a vidéki kérdéseket, a megyei politikai fórumokon sem jut elég hely minden közügyet megtárgyalni, ezért szükséges egy megyei lap. Továbbá — fűzi hozzá „semmire sincs oly nagy szükség, mint az olvasást s az által a képződést a tömegekbe bevinni”. A lap célja a felvidéki ipar, gazdaság gyorsabb ütemű fejlődésének elősegítése, a politikai vélemények, szépirodalmi, tudományos cikkek közlése.

A szerzői névsor igen tekintélyes. Elsőként említsük meg Madách Imrét, aki Szabadelvűség és táblabíró politika címmel írt éles hangú cikket. Szontágh Pál is köszöntötte a lapot egy kis kétkedéssel hangjában: „Üdvözlöm vállalatodat! Arra, hogy előre is sükert jósoljak — anyagi sükert értek — nem vagyok elég vérmes és rózsaszín kedélyű.” Bodnár István, Frideczky Lajos írt még politikai cikket. Gyakori szerzők: Pokorny Sándor, Pokorny Gusztáv, Török Sándor. Rovatai: Politika, gazdaság, ipar és kereskedelem, levelezés, külföldi és hazai hírek, tárca, hirdetések. Jelent meg benne cikk a tagosításról, a megyeszékhely jövőjéről, a megye gyáriparáról, néprajzi jellegű írás, az Ipoly-völgy lakóiról, tárca egy felvidéki utazásról, s beszámoló az „amerikai építészet köréből”. Ennek a szerzője Cserépy István ácsmes-ter, aki Amerikában dolgozott, majd hazatérve Gyarmaton telepedett le.

A lap 1863. április 24-én jelent meg utoljára. Megszűnésének okai gazdasági természetűek: kevés az előfizető, nem képesek továbbra is saját erőből fenntartani a lapot. De a bukás mögött politikai indokokat is kell keresnünk. Jeszenszki lapját ugyanis, 1863. január 27-én megintették. Az 1857. június 6-i ideiglenes császári sajtórendelet szerint a lapokat bizonyos esetekben — a trón elleni izgatás, vallás és közerkölcsértés, köznyugalom-háborítás — kétszer kell írásban meginteni és harmadszorra három hónapra be lehet tiltani. Az egyszeri megintés már megtörtént, aminek oka korábban megjelent két írás, amelyeket „közcsend és rend fenntartásával össze nem férő, kedélyeket izgató”-nak ítélték meg.

Ezért valószínű, hogy barátai tanácsára döntött így Jeszenszki, hogy lapját egy időre szünetelteti.⁶

Gyürky Antal 1868-ban még egyszer kiadott egy tartalmában a korábbihoz hasonló lapot, Borászati Lapok címmel. Abban az évben meg is szűnt. Mindössze négy száma jelent meg Kék László nyomdájában előállítva.

A FELLENDÜLÉS ÉVEI

A megyei sajtó első virágkora a hetvenes évek elejére tehető, pontosabban ekkor kezdődik a váltakozó lendülettel tart a kilencvenes évekig. Ezt jelzi elsősorban a sajtótermékek megnövekedett száma. Másrészt nőtt az igény az újságok iránt is. Jól illusztrálja állításunkat egy 1871-es kimutatás, amely a Losoncra járó újságokról készült.

E szerint 14 magyar lapra fizettek elő 383 példányban, 6 német nyelvű újságra pedig 116-ban. A magyar nyelvű folyóiratok száma 9, (64 példányval), a német nyelvűeké 15, (68 példánnyal). Mindezekon kívül még két szlovák nyelvű lapnak volt 17 előfizetője. A számokban nincsenek benne a kasszinának, gimnáziumnak és a tanítóképzőnek járó újságok. A magyar lapok közül megemlíthetjük pl. a Pesti Hírlap, Budapest, Magyar Hírlap, Budapesti Hírlap nevét, a németek közül a Pester Journal, Pester Lloyd című lapokat.⁷

Az igények tehát egyre nőttek az újságok, legalábbis a fővárosi sajtó iránt. De a megyei sajtó is megszületik és térhódítása, ha kicsit lassabban is, megindul.

Nem is véletlen, tehát, hogy elsőként Losoncon jelent meg egy rövidéletű újság. 1871. október 1-vel indult meg a *Nógrád*, amely 1872. június 30-ig élt, összesen 40 számot adott ki belőle. Felelős szerkesztője Kálniczky Gyula ügyvéd, kiadója és nyomdája Kornis Alajos. Hetente egyszer, vasárnap jelent meg általában négyoldalmi terjedelemben. 1872-ben a 8. számtól már Kornis lesz a felelős szerkesztő is, ami további színvonalasítást jelent. Programja igen nagystílű: „...a koreszmék színvonalán álló felvilágosultság és szabadelvűség által fogjuk vezéreltetni magunkat.” Foglalkozni kívánnak a megye és Losonc általános közügyeivel, kézmű- és gyáriparával, a népnevelés helyzetével. Minden számban közölnek majd szépirodalmi, ismeretterjesztő írásokat is — írja a programjuk. A politikát mellőzik, ezt a lap alcíme is jelzi: „Társadalmi hetilap”. Rovatai a programnak megfelelően alakultak, s mint újdonságot, ott találjuk már a közgazdasági, közlekedési híreket tartalmazó rovatot is. Az első év végén közölt statisztikájuk jól illusztrálja a lap belső szerkezetét. E szerint a kiadott 12 számban megjelent 16 vezércikk, 6 megyei ügyekkel foglalkozó írás, 4 gyár és gazdasági élettel kapcsolatos, 1 kereskedelmi vonatkozású, 3 tan- és nevelésügyi cikk, valamint 1 könyvismertetés, történeti adat, 6 vidéki levél, 100-nál több helyi hír, 1 beszély, 1 útirajz, 2 fővárosi levél, 1 természettudományi cikk. E látszólagos bőség ellenére a lap színvonalatlan, tipográfiaiilag is jellegtelen. Hamarosan meg is szűnik, mert a kiadó nem győzte tovább finanszírozni. („Dajkálta a lelkesedtség, ruházta a kiadó anyagi áldozata.”)

Megszűnésének évében a balassagyarmati sajtó is megszületik. 1872-ben indul meg az *Ipoly*. Ennek a története is meglehetősen hiányos, hiszen csak egy csonka évfolyamára vagyunk utalva az 1873. évből. A többi adatot más források alapján lehet rekonstruálni.

Megjelenésének pontos dátuma 1872. március 4. Ezt Szalády írja említett megbízható bibliográfiájában, de ezt támasztja alá a Nógrádban megjelent hír is: „Balassa-Gyarmaton f. é március hó 1-től kezdve »Ipoly« czímmel egy új lap fog megjelenni. Szerkesztője Pokorny Jenő. A lap, mint ezt programjában a szerkesztő kijelenti, nem üzend ugyan országos politikát, de határozottan pártlap, ti. Nógrád megye bizottmánya kisebbségének közlönye leend. Szellemi része felett felügyelő bizottság őrködik.” Ezután is sűrűn találkozunk a Nógrád hasábjain az Ipoly nevével, mert szinte minden számban hevesen harcolnak egymással.

A lap tehát balközép párti volt, hetente egyszer, hétfőn jelent meg, 1873-tól vasárnaponként. Előállítója a Kék-nyomda. A lapfelügyelők 1873-ban Reményfy József és Jeszenszki Danó voltak.

Első szerkesztője, az említett Pokorný Jenő, azonnal összeütközött a törvénnyel, mert „a törvényes óvadék hiánya miatt a b.-gyarmati kir. törvényszék által két havi fogságra s 100 frt bírságra lett ítélve.” Ehhez annyit kell tudni, hogy 1867 óta ismét az 1848. évi XVIII. törvények voltak életben, amely szabályozta a lapkiadást. Eszerint az a lap, amelyik tartalma „akár részben, akár egészben politikai tárgyak körül forog és havonként legalább kétszer jelenik meg” napilap esetében 10 000 forint biztosítékot vagy annyi értékű zálogot köteles letenni. Hetilap esetében ez 5000 frt.

Pokorný letöltötte a büntetést, a nyomdatulajdonos kifizette a kauciót és új szerkesztőt kerestek Pap Károly személyében. Pap ügyvéd volt, részt vett a szabadságharcban, majd Szécsényben folytatott ügyvédi gyakorlatot. 1873-ban újabb változás történik, Horváth Danó lesz a felelős szerkesztő. A fennmaradt példányok szerint a város másik lapjával, a frissen indult Nógrádi Lapokkal is heves harcot vívott, állandóan bírálva annak szerzőit, köztük Mikszáthot is. Mikszáth később „szúr” vissza tréfásan, amikor azt írja, úgy hallotta, hogy a megyeszerte körözött haramia, Sisa Pista is ír cikkeket álneven az Ipolyba, de teszi hozzá — „én nem teszem fel róla” (ti. Sisáról, hogy idáig sülyyedne).

A lap 1874. január 30-án szűnt meg Szalády szerint, így tévesnek kell tekintenünk azokat a feltevéseket, amelyek szerint 1875-ben olvadt volna bele a Nógrádi Lapokba.⁸

A már többször említett *Nógrádi Lapok* 1873-ban indult és 1944-ben szűnt meg! A megye második leghosszabb életű periodikája, mindössze két szerkesztő irányította a vizsgált időszakban. A megye központi sajtóorgánuma, a mindenkori félhivatalos, melynek nemcsak a címe változott meg időnként, hanem a politikai állásfoglalása is. Jelentősége irodalomtörténetileg is nagy, hiszen a pályakezdő Mikszáth első írásainak ez adott helyet hasábjain. Később pedig Komjáthy Jenő is szerepelt benne verseivel, prózáival.

Az első szám január 1-én látott napvilágot. Alcíme szerint: „Politikai, társadalmi és közgazdasági hetilap.” Hetente egyszer, vasárnap jelent meg. Kék László nyomdájában készült. Első szerkesztője Harmos Gábor ügyvéd volt. Jellege egyértelmű: a Deák-párt megyei közlönye. Célja: „kizárólagosan a megyei érdekek közlönye... tolmácsa leend a közönség jogos és méltányos kíváncsiságának, őre a közegek tevékenységének, kiemelője az érdemnek s ostora, ha kell, a nyegleségnek, mulasztás, vagy visszaélésnek: feltűnési a hiányokat, s azok pótlásának módjait, megvitatja a felmerülő kérdéseket...”

E szépen hangzó nyilatkozatot a maga sajátos eszközeivel hajtotta végre. Tevékenysége kezdetben kimerült az Ipolyal vívott ádáz küzdelemben. De nem kímélte az akkor induló Losonczi Lapokat sem. És egyáltalán: egész pályafutása alatt egyetlen megyei lapról sem írt egy jó szót sem! Alapvetően a balassagyarmati eseményekkel foglalkozott.

Az első változás 1876-ban történt. Egyrészt átalakult a neve, ezentúl mint Nógrádi Lapok és Honti Híradó jelenik meg. Másrészt az Ipoly korábbi szerkesztője, Horváth Danó vette át a lap irányítását, míg Harmos Gábor a lap főmunkatársa lett, de ő hamarosan visszavonult az újságírástól. Az 1875-ös pártfúzió hatása csapódik le ilyen formában a megyei sajtóban.

Az első szerkesztő, Harmos Gábor 1847-ben született Varsányban. 1873-tól volt ügyvédi irodája Balassagyarmaton. 1878-tól tiszti főügyész, majd

1881-től főjegyző. Számos társadalmi funkció betöltője is, kaszinóelnök, takarékpénztári elnök stb. 1887-ben elkerült a megyéből, 1916-ban halt meg. Sokirányú tevékenysége, induló jogász pályája mellett nem ért rá teljes erővel foglalkozni a lappal s azt munkatársára, barátjára, a vele egyidős Mikszáth Kálmánra bízta. Mikszáth leírásából szemléletes kép rajzolódik elénk a szerkesztőségi életéről. Egyik karcolatában ironikusan számol be újságírói munkájáról; milyen nehezére esett a tárcákat megírnia, hogyan hadakozott a szedőgyerekkel, mikor még lapzártá előtt egy nappal sem tudott kéziratot adni. Egy másik későbbi visszaemlékezés is azt írja le, milyen nehéz volt Mikszáthtól kéziratot szerezni, s csak a kis Mihalicska Pista, a szedő tudta rávenni az írásra. Tény, hogy Mikszáth igen sűrűn írt az újságba, sőt alkalomadtán szívesen részt vett egy-egy heves polémiaiban is. Ilyen volt pl. a Csalomjai—Gáspár féle „töklinc” vita. Ebben az „irodalmi” konfliktusban gyakorlatilag két életsemlelet csapott össze; a nemesi és a nemességből kiválni kívánó, írásaiból megélni kész polgáré. Mikszáth számára írói pályája alakulásából döntő volt ez az év, amit a Nógrádi Lapoknál töltött. Az „újság 1873. évfolyama a fiatal Mikszáth szépirodalmi és publicisztikai dolgozatainak első színes és gazdag gyűjteménye.”

A lap munkatársai között találjuk az első években a már említett Csalomjain (Pajor István) kívül Withalm Gusztávot, gróf Forgách Sándort. Gáspár Imrét, Csizmaffyt (Révay Gusztáv megyei árvászeki elnök) Ipoly-ságit (Pongrácz Lajos honti főjegyző). Szerzői általában ismeretlen nevek, helyi potentátok. Gyakran közöl verseket is, ezek azonban a lehető legszínvonalatlanabbak. Űde színfolt benne egy-két Komjáthy Jenő-, Reviczky Gyula-vers. Rovatai, szerkezete a kor általános sajtóképét tükrözte. Vezércikk, a vonal alatt a tárca, hírek, hirdetések, levelezők tudósításai. Volt irodalomrovara is, amelyben új könyveket, folyóiratokat ismertettek. A színházi élet eseményeiről is tudósít. Később csatlakozott ezekhez a közgazdasági rovat, a piaci beszámoló, a helyi menetrend közlése.

1876-tól a már említett Horváth Danó lett a lap szerkesztője. Rövid, megszakítással haláláig, 1904. április 13-ig irányította a lapot. A féléves szünet alatt 1895. május 5.—1896 március 29. között Vannay Ignác vette át a lapot. Ennek a szakításnak nem tudjuk az okát. A Losonczi és Vidéke gyarmati tudósítója is értetlenül fogadta a hírt, elutasítva a hivatalos magyarázatot, mely szerint Horváth és a lap akkori főmunkatársa Reményi Károly egyeb feléls politikai beosztásukkal összeegyeztethetetlennek ítélték meg a lap szerkesztését. Hosszú évek óta dolgoznak ilyen kettősségben, miért most vált ez kényelmetlenné? (Reményi Károly ügyvéd volt, 1874-től élt Balassagyarmaton, 1886-tól a város főbírája, 1896-ban, 59 éves korában bekövetkezett haláláig. Egyébként Horváth sógora!)

Horváth Danó 1850-ben született. 1871-ben kezdte ügyvédi pályafutását Gyarmaton. Volt vármegyei aljegyző, árvászeki ülnök, de elsősorban ügyvédi gyakorlatot folytatott. Lapjába általában ő írta a vezércikket, s néha egy-egy verset, elbeszélést is közreadott névtelenül. Jelentős változást nem hozott az újság életébe, heves vitákba nem bocsátkozott, jótékony unalom lengte körül a Nógrádi Lapokat. Szerkesztői álláspontjáról 1882-ben ezt morda: mindig a tiszta igazat írta és írja, de azt szelíd formában, hogy senki meg ne sértődjön. Így tehát nem véletlen, hogy állandóan visszatérő problémájuk az előfizetők csekély száma, a lap gazdasági helyzetének bizonytalansága. Már 1876-ban ezt írják: „Az előfizető kevés — annak a kevésnek is kétharmada se elő, se utó nem fizet.” Mikszáth, egy, már Pesten írt karcolatában jövöbelátóan ötezer példányosnak kívánja látni a lapot. 1893-ban még mindig

csak 500—600 példányban jelennek meg, de ennek is „alig harmada fizeti meg az árát.” ti. küldi be az előfizetési díjakat. Pár év múlva úgy próbálták növelni az előfizetők táborát, hogy az előfizetést baleset elleni biztosítással kötötték össze. Együttműködtek az Adria—Biztosító Társasággal, s a megállapodás szerint aki egy évig 11 forintot fizet, az nemcsak a lapot kapja, hanem 8000 kororára is biztosítva lesz baleset ellen.⁹

1873-ban Losoncon ismét új lapot indítottak. Ez hosszabb életű volt, mint a Nógrád. A neve *Losonczi Lapok*. Ebből az évből csak a 22. szám van meg, szeptember 28-ról keltezve. Az 1874 és 1875. évfolyamai viszont teljesek. Alcíme szerint társadalmi hetilap, szerkesztője Ambrus Mór, főmunkatársa Jeszenák Rafael volt. A kiadó és nyomdatulajdonos ismét Kornis Alajos.

Az első szám májusban jelent meg, amint azt a Nógrádi Lapokban olvashatjuk. A cikkíró az új lap külsejével elégedett volt, de a tartalommal már kevésbé. Különösen élesen támadta az egyik szerzőt, Busbak Ádámot, „kinek szellemi szegénységéhez arányban sehogym álló ambíciója” van. A cikkek nagy része lapos, a „hírek rovata élénktelen”. A Nógrádi Lapoknak alapjaiban igaza van, de nem a feltétlen igazmondás vezette őt a lap bírálataban. A cikk végén röviden kimondja, felesleges az új lap, mert csak szétforgácsolja a helyi erőket és megosztja az olvasóközönséget. Vagyis az oly’ szükséges előfizetők száma így megcsappanhat. Maga a Losonczi Lapok a várostól is kapott negyedévente 40 ft támogatást, ezt azonban a megye „szükségtelen és indokolatlan” kiadásnak nevezte és nem hagyta jóvá a költségvetésben. Elképzelhető, hogy itt is a Nógrádi Lapok szerkesztői és azok barátai léptek közbe. Ami egyúttal azt is jelzi, hogy a nemesi vármegye nem óhajt lapot adni a polgárok városának, Losoncnak.

Kimondottan csak helyi híreket közöltek, igen unalmas stílusban megfogalmazva és a hagyományos tipográfiával. 1875-ben szűnt meg, a szerkesztőség szerint ennek három oka volt; csökkent a szellemi támogatás, (míg kezdetben 22-en írták a lapot, mostanra csak 3—4-en maradtak), többször összeütközésbe kerültek a hatalommal, s végül csökkent a közönség érdeklődése is. S ehhez vegyük még azt hozzá, hogy szeptemberben a nyomdász elköltözött Budapestre és ott állította elő a lapot — s így nyilvánvaló, hogy a bukás elkerülhetetlenné vált.

1877-ben jelent meg a *Röpke Ívek* a megye első irodalmi lapja. Története önálló feldolgozást is igényelne, elsősorban országos vonatkozásai miatt, amelyeket itt csak röviden tudunk érinteni. A lap szerkesztői Komjáthy Jenő és Luby Sándor voltak. Hetente egyszer jelent meg, kezdetben vasárnap, később csütörtökön. Először Vácon állították elő, a 3. számtól vette át Kék László nyomdája. Május 20 és augusztus 16. között mindössze 10 száma látott napvilágot.

Programnyilatkozata rövid: „Az új vállalattal oly’ lapot akarunk a t.-közönség kezébe adni, mely minden igényt kielégítsen, mit egy vidéki jó szépirodalmi laphoz kötni lehet.” Munkatársa: Csalomjai, Dengi János, Gáspár Imre, Hajgató Sándor, Horváth Danó, Koroda Pál, Mennyei Ferenc („Newyorki levelező”) dr. Luby Gyula, Reviczky Gyula, Rudnyánszky Gyula, ifj. Szinyryei József, gróf Vay Sarolta stb.

A nevek egyrészt helyi szerzőket takarnak, de vannak közöttük országosan is ismertek. Tény viszont, hogy Reviczky és Komjáthy művein kívül nincs számottevő irodalmi érték a lapban. A szerzők szinte valamennyien fiatalok, pályájuk kezdetén állnak: Komjáthy 19 éves, Reviczky 22, Gáspár Imre 23, Rudnyánszky Gyula 19, Koroda Pál 19, Dengi János a korrel-

nők a maga 24 évével. Ez a névsor azonban nem véletlenül alakult így. Ők a hetvenes évek új irodalmi nemzedéke, akik állandó harcot vívnak a fővárosi sajtóba való bekerülésért, hivatalos elfogadtatásukért. Lapalapítási kísérleteik is ezt a célt szolgálták. Szellemi vezérüknek Gáspár Imrét tekintették, akit szoros szálak fűztek Nógrádhoz. Egyrészt a megye közelében levő, de már Hont megyéhez tartozó Nagycsalomján született (ahol Pajor István is) és első irodalmi kísérleteinek az Ipoly és a Nógrádi Lapok is színtere volt.

Ez a nemzedék szinte teljes egészében jelen volt más vidéki lapokban is, így pl. a debreceni Délibában. Ezt Dengi János szerkesztette, 1877. április 6-án indult. Szerzői névsora csaknem teljesen azonos — a helyeket leszámítva — a Röpke Ívekével. A lapban több ízben találunk utalásokat Komjáthyék újságjára. Pl. a lap megindulásának híre, rövid kritikája: „Tartalma ügyesen van összeállítva, kiállítása ízlésről tanúskodik.” Komjáthy Jenőt felveszi szerzői sorába, verseket is közöl tőle. (Mikszáth egy írása is szerepel a lap hasábjain.) Sok esetben vitázik is a Röpke Ívekkel. Zömmel elvi, esztétikai kérdésekről van szó; az új nemzedék íróinak megítélésében, helyesírási problémákon csapnak össze. Aggódva, — noha kicsit ironikusan — törődik a lap sorsával, nem tudja mire vélni annak rendszertelen megjelenését s el is nevezi „Lomha ívek”-nek.

A címre rászolgált az újság, mert megjelenése akadozott. Ennek oka elsősorban anyagi, kevés az előfizető, nehezen lehet így előállítani. Előfordult, hogy egy hetet ki is kellett hagyniuk, „elháríthatatlan nyomdai akadályok miatt”. Helyette félvnyyi mellékletet ígérnek, amely „Vidéki Élet” címmel helyi híreket közöl majd, „itt-ott pikáns modorban” megírva. Maga a megszűnés is minden bejelentés nélkül következett be, az utolsó számban még mindig van egy felhívás a hátralékos előfizetőkhoz.¹¹

A következő évben indult meg a megyei sajtó múlt századi legérdekesebb, legizgalmasabb, sőt mondhatni, drámai vállalkozása. E felfokozott jelzőket elsősorban a szerkesztő személye miatt érdemi ki. Sárosi Márton János a magyar sajtótörténetnek is izgalmas alakja, noha életéről még aránylag keveset tudunk. (Önálló munka készül róla, ezért itt csak a legfontosabb eseményeket említjük.) Négy lapot is szerkesztett: 1878-tól 1880-ig élt a Losonczy Híradó, 1879-től 1880-ig a Trombita, 1880-ban a Nógrád megyei Tanügy és a Riadó. Az időtartamok mint más esetben is, csalókéak. Gyakorlatilag csak néhány megjelent számról van szó.

A *Losonczy Híradó* 1878. június 30-án jelent meg, majd abban az évben még 27 számmal jelentkezett. 1879-ben 49 számát, 1880-ban pedig csak 4 számát adták ki. A lap január 29-vel megszűnt. Hetilap volt, vasárnaponként jelent meg, Róth Simon nyomdájában készült. Sárosi Pálfalván volt tanító, onnan szerkesztette a lapot. Ez a tény, mint később kiderült, jelentős hátránnyal járt számára. A lap alcíme szerint vegyes tartalmú hetilap. Programja: „... független állást foglalva, tárgyilagos szemlélo kívánunk lenni a társadalom mozzanatainak... azon mozzanatokat ismertetjük lapunkban, melyek Európa szerte a közművelődésnek leghathatósabb tényezői.”

Hatalmas lendülettel indultak. A lap tipográfiája, tördelése, rovatbeosztása merőben eltér az eddigi nógrádi lapoktól. (És a későbbiektől is.) Úgy is mondhatnánk, formájában fővárosi szintű, helyenként már a bulvársajtót is érezzük benne. Talán nem is véletlen, hiszen 1878-ban indult meg a Pesti Hírlap is, amelyet a szakirodalom a kapitalista magyar sajtó első iga-

zi lapjának tekint, mind üzleti szellemét, mind tartalmát tekintve. Talán ez a lendület is oka, hogy igen sok volt Sárosi újságjában a sajtóhiba, szinte minden számban helyesbíteniük kellett.

Tartalmában a megye első radikális irányzatú lapjának kell tekintenünk, amely minden eszmei tisztázatlansága ellenére hangnemében, témaválasztásában élesen különbözött a többi sajtóorgánumtól. Állandó harcban állt a gyarmati sajtóval, szinte minden számába belekötött és viszont. A cikkek döntő részét Sárosi maga írta, így az eszmei irányvonal egységes volt. Rovatai: Tanügy, Mi hír nálunk, Mi hír a nagyvilágban, Nyílt tér, hirdetések stb. Csak egy példa a lap stílusára: „A hazafiság üres szóvá vált, a közügy iránti lelkesedés abszurdummá, a teljesített kötelesség, a becsület munkája neveltségessé. Szabad a vásár... A ki nem akar, csak az nem szédeleg, nem csal, nem lop, nem rabol... mosolygó képű, frakkos cilinderes lakkcipős gazemberek” rabolnak. Páratlan hang ez a megyei sajtóban. Még a későbbi, magukat nyíltan ellenzékieknek nevező megyei lapok sem mernek ilyen élesen szót emelni a közéleti visszasságok ellen.

S mindezek csak fokozódtak a melléklapokban, amelyeket élclapoknak nevez Sárosi. Stílusa az esztelenségig merész, nem kímél senkit, a feudalizmusból nehezen elszakadó megyei uralkodó osztály kérlelhetetlen bírálója. Nem nemesi származású, foglalkozása is polgári, számára nincsenek kötöttségek.

A *Trombitából* 14 szám jelent meg. (Szinyeyi szerint 1880-ban is jelentek meg számok, 2. évfolyam jelzéssel. Ezek nincsenek meg.) Alcíme szerint társadalmi és humorisztikus hetilap. Célja: „a kultúrát minden irányban terjesszük, a honpolgárok valódi érdekeit képviseljük...” Közölni fogja a Losonczyi Híradóból kényes, vagy humoros oldaluk miatt kimaradt írásokat. Ehhez igénybe veszi a főlap rovatait, újakkal bővítve: humor (viccek), csodabogarak téra, korszerű kérdések, humoros versek. A lap vezércikkei egyáltalán nem humorosak. Sőt, igen komoly, megszívlelendő kérdéseket tárgyalnak, pl. miért nincs uszoda Losoncon, miért tartják távol magukat az iparosok a társadalmi mozgalmaktól, miért nem járnak a nők a kulturális estekre, a nemesek miért nézik le a dolgozó osztályt. A munka szeretetéről, becsületéről ír, amerikai példákkal igazolva állításait. Mi az oka a „szocialismus, a kommunismus, a nihilizmus” terjedésének. Szerinte ez a társadalmi egyenlőtlenségre, az igazságtalan elosztásra vezethető vissza. Ti. nálunk, „aki a legkevesebbet dolgozik, az legtöbbet eszik s iszik... Az embernek joga van a kenyérhez és az élvezethez. Vigyázzanak tehát.” És így tovább, ebben a hangnemben.

A három számot megélt Riadó sem adja alább. 1880 januárjában jelent meg mindhárom, amelyeket már tréfás rajzok is illusztráltak. Elég, ha csak az első szám bevezetőjéből idézzük:

„!!!Kedves Nógrádmegyém!!!
Alszol? Álmodozol?
Trara! Trara!
Bimbámbum!
Hallod a „Riadót”?
Fűjják, verik és te alszol, álmodozol!...
Ébredj!

Az éhség, az exekúció, az árvíz, a fagy, a doktor, a fiskális, a pap, a rektor, a kántor, a tanító, a megyei fő és altisztviselő, a jegyző, a bába, rendőr, hajdú, a bakter a csősz meg a zsidó mind a nyakadon.

Tartozol, fizesd meg.

Ha nincs pénzed, add oda a bőrödöt, hisz' maholnap az is csak dobra kerül. Különben, ha ruhádat elvitték, nyúzzák le a bőrödöt is."

(Negyedik lapja a *Nógrád Megyei Tanügy* 1880-ban jelent meg, sajnos példány nem maradt fenn belőle.)

Nem véletlen tehát, hogy példátlan méretű hajsza indult meg ellene. Minden területen igyekeztek lehetetlenné tenni. Azzal vádolták, hogy lapja politikailag elvtelen, ő maga is becsstelen, köpönyegforgató és kétes ügyei vannak. Nincs rendben az újság gazdasági állapota sem. A nyomdász megijesztését elérték, aki az 1879. évi 45. számmal felmondta a Sárosival kötött szerződést. Azt állították ugyanis, hogy a lap politikai jellegű, biztosítékot kellett volna letenni érte, de elmulasztották. Ezért a nyomdászt perbe fogták. Róth Simon védője az a Kishalmy Ferenc ügyvéd, aki a frissen induló konkurrens lap főszerkesztője volt. Az összefüggés egyértelmű. Olyannyira, hogy a per végződése nem lehetett más, mint Róth felmentése. Sárosi kétségbeesett hangú cikkben tártá a közönség elé Róth Simonnal való áldatlan állapotát. A nyomdász pontatlanul, késve küldte el a példányokat az előfizetőknek. Sárosira vonatkozó anyagokat adott ki idegen személyeknek, beleszólt a lap szerkesztésébe, néha átíratta a cikkeket, mert nem egyeztek „az ő privát céljaival”!

Ilyen körülmények között nem lehetett együttműködni s így kénytelen a lapot Budapesten Neuer Márk nyomdájában előállíttatni. Ez már a bukást jelzi: Pálfalván szerkeszteni és Pesten nyomtatni egy losonci lapot — megvalósíthatatlan.

Sárosi kétségbeesetten védekezik a támadások ellen. Leírja, hogy egyedül végzi a szerkesztés szinte minden feladatát, s közben „rossz akarat, malíczia és a mindent letiporni-akará gőgös uralomvágy szülte támadások és üldöztetések” veszik körül. Elismeri, voltak olyan írások, amelyek jobb ha nem jelentek volna meg, egyes egyéneket túl szigorúan bírált meg, sőt egyesek meg sem érdemelték, hogy írjon róluk.

Még a lap címét is megváltoztatta, 1880-tól Losonc — Nógrádmegyei Híradó lett belőle. Alcímébe felvette még a Nógrádmegyei Néptanítók Hivatalos Közlönye elnevezést is, bővítette a rovatokat a közigazdasággal. De nem tudta önmagát megtagadni. Olyan leleplező cikkeket írt a nógrádi ipari üzemek, bányák állapotáról, a csalásokról, a csődeltitkolásokról stb., hogy ezzel csak sietette a lap megszűnését. A megyei sajtó tovább támadta, újságjait „az erkölcsi corruptió terjesztői”-nek nevezték, mások a város nevében szálltak síkra: „megfoghatatlan, hogy egy ily' aljas, erkölcssértő s jellemtelen irányú lap, városunk nevét mérészeli címébe fölvenni.” A véget a kaszinóból való kitiltás jelenti: lapjait úriember kezébe nem veheti.

S ez még csak az első akció lezárása volt. Második lépésben erkölcsiileg alázták meg, s eltávolították állásából. Pálfalván, már annyira elmergesedett a helyzet közötté és a helyi iskolaszék urai között, hogy egy vita hevében Sárosi tettlegességre ragadtatta magát. A vérző fejű ember látványától és a szolgabírótól feltűzött lakosok hajtóvadászatot indítottak ellene. Sárosi menekült, de utolérték és a salgótarjáni börtönbe vitték, ahonnan csak másnap engedték ki. (A tudósítás címe is jellemző: „Lapszerkesztő a disznóólban”.)

Ügye végül is a Nógrád megyei Közigazgatási Bizottság Fegyelmi Választmánya elé került. Az 1880. március 5-i ülésen a vádak a következők voltak:

— több ízben engedély nélkül és helyettesítés nélkül eltávozott az iskolából

- elmulasztotta az órák megtartását
- megverte a gyerekeket
- a tandíjakról a kimutatást nem adta be
- „korcsmai tivornyázások”
- „egyes családok csendéletét és éjjeli nyugalmaát háborította”
- erkölcstelen cikket írt lapjaiban
- megverte Hamkus Lajos pálfalvai földbirtokost.

Sikerült tehát ellene felhozni mindent, amit csak lehetett. Az igazi fő okot mintegy mellékesen csempészték be a vádak sorába: a megyei úri osztály felháborodását Sárosi hírlapjainak „erkölcstelenségén” azaz szókimondásán, igazszólásán. Az ítéletet előre lehetett tudni: „Sárosi, igaznevén Márton János pálfalvai községi iskolatanító hanyagság, kötelességszegés, durva bánásmód és erkölcsi kihágások fegyelmi vétségében nyilvánítatik s ezen vétségekért... tanítói állásáról elmozdítatik.”¹²

Sárosi alakja, újságjai egyediek a megyei sajtó történetében, követésére nem találtak a táblabírák megyéjében.

1880-ban indult meg Losonc leghosszabb életű hetilapja, a *Losonc és Vidéke*. 1918-ban történt megszűnéséig legalább olyan fontos szerepet játszik a megyei sajtótörténetben, mint ellenlábasa a Nógrádi Lapok és Honti Híradó.

Az indulás évében csak mutatószámok jelentek meg, hét darab, november 16-tól december 28-ig, első évfolyam jelzéssel. 1880-tól újra csak első évfolyamot ír a fejlécre. Kezdetben hetente kétszer adták ki, csütörtökön és vasárnap, de 1880 júliusától átálltak a heti egyszeri, vasárnapi megjelenésre.

Első szerkesztője Kishalmy Ferenc volt, 1881. január 15-től Laszly István vette át és szerkesztette a lapot 1905-ig. Kishalmy ügyvéd volt, aki hamarosan elkerült Losoncról, sorsáról időnként fel-fel bukkant egy hír az újság hasábjain. Laszly István vármegyei tiszteletbeli főügyész, majd később Losonc helyettes polgármestere, számos társadalmi szervezet elnöke. Kezdetben Róth Simon nyomdájában állították elő a lapot, majd 1883-tól a Kármán társulatnál készült 1894-ig, amikor Losonci Sándor és társa vette át.

Alcíme is gyakorta változott. Először: „Helyi s vidéki érdekeket képviselő társadalmi, ipari, kereskedelmi, közigazgatási és ismeretterjesztő közlöny.” (Ez önmagában felér egy programnyilatkozattal) 1880-ban kiegészül még a következővel: a Losonci Ipartársulat Hivatalos Közlönye. 1883-ban a jellegtelen társadalmi hetilap alcímet viseli, majd 1888-tól a végleges alcím: A Felső-Nógrád megyei Közművelődési Egyesület Hivatalos Közlönye. E gyakori változások összefüggnek a lap politikai-tartalmi jellegének kisebb-nagyobb változásaival. Célját így fogalmazta meg: „...éberszemmel kísérve a helybeli és vidéki mozzanatokot, minden irányban oda törekednek, hogy még egyrészt a n. é. közönség a hasznos és érdekes tudnivalókról lehetőleg gyorsan értesüljön, addig más részből a felsőbb szellemi és társadalmi érdekek fejlesztésében is mindazt megjegyeztesse, a mit egy vidéki közlőnytől — szerény körét méltatva — elvárhat.”

Megjegyzni, hogy mellőzni fog minden politikát, a közérdekű tárgyakra csak az igazságosság és méltányosság alapján ír. Ezek a szövegrészek egyébként bármelyik lapra elmondhatók lennének s illusztrálják a Losonc és Vidéke bizonyos fokú igénytelenségét is. Rovatai is a hagyományosak: vezércikk, tárcsa, vers, levelezők tudósításai, helyi s vegyes hírek, színi kritika, piaci árak, szerkesztői üzenetek, hirdetések. Terjedelme négy oldal.

Változást az 1880. évi 5. számtól, július 4-től tapasztalunk. Ekkor bővült az alcíme, ez időtől jelent meg hetente egyszer, egyelőre még Kishalmy volt a szerkesztője, de a lap fenntartására egy bizottság alakult. Ez az első eset, hogy felismerve a sajtó üzleti jelentőségét, tőkés vállalkozássá kívánják fejleszteni azt. A bizottság tagjai zömmel losonci üzletemberek, akik valószínűleg jó befektetést láttak a lapban.

A bizottság már június 13-án megalakult. Elnöke Pokorny Gusztáv (a város polgármestere), tagjai Farkas Károly, Kuncz Elek, Holles Danó, titkára Draskóczy Ede. Az újság korábban Kishalmy tulajdona volt, aki most eladta a lapot a bizottságnak s megmaradt főszerkesztőnek. A bizottság joga volt egyébként kinevezni a lap szerkesztőjét, főmunkatársát.

Az 52. számtól felkerül a lap fejlécére a Lapfenntartó Bizottság névsora, kiegészülve a pénztárnok Cserépy István nevével. 1880. december 26-án közgyűlést tartott a testület és számba vették az első fél év eredményeit. Összességében a lap jövedelmezőnek bizonyult. Ám január 2-án váratlanul ismét összeültek és a lapot átadták egy másik, 10 tagból álló társaságnak. (A háttérben pénzügyi vitákat kell sejtünk.)

A lapnak ekkor nemcsak sok előfizetője, de sok írója is volt, körülbelül 30 fő. Közülük 25-en helybeliek, a többiek vidékről, Alsó Kubin, Zlatnó, Dobrocs stb. küldték be írásaikat. Közöttük ott találjuk az egykori szerkesztőt Ambrus Mórt, a gimnáziumi tanár Jeszenák Rafaelt, Plichta Soma vármegyei főorvost stb. Később már rovatvezetők is lettek, akik hetente egyszer megbeszélték a következő szám tartalmát.

Századvégi színvonalcsökkenését jól jellemzi egy ironikus hangú jellemzés: „...a volt szabadelvű kormányok fizettek rá elő tekintélyes summájú pausalék alakjában. Úgy egy negyedszázon keresztül a 67-es politika szekerét húzta megfelelő abrakért... előfizetői nincsenek, de szerkesztője van... szorgalmasan ollózza és nyesegeti a többi lapokat...”¹³

1882-ben újabb lap indult Losoncon, amely rövid ideig élt, hiszen 1883 áprilisában már meg is szűnt. A *Losonczy Phoenix* célja elsődlegesen „a közművelődés, a polgári erény emelése...” Elsősorban az ipari, kereskedelmi, közgazdasági területekről veszi cikkei témáját. Ezt bizonyítja alcíme is, amely a leghosszabb a nógrádi újságok között: „Losoncz és Nagy Vidéke érdekeit képviselő társadalmi, ipar- és kereskedelmi, szépművészeti, közgazdasági hetilap. A Nógrádmegyei Honvéd Segélyző, a Losonczy Általános Ipartársulat, s a Losonczy Dalegylet hivatalos közlönye.” Ennél bővebbet nem is lehet elmondani a tartalmáról. Hetente egyszer jelent meg, csütörtökön, Kovács Sándor szerkesztésében, a rövid életű Náray—Janda Anna nyomdában, majd Róth Simonnál. 1882 végén egy ideig szünetelt is és a következő évben 13 szám megjelenése után végleg befejezte kurtá pályafutását.

Nem volt sokkal hosszabb életű a mai megyeszékhely első lapja sem, az ugyancsak 1882-ben indult *Salgó-Tarján*. Alcíme szerint hagyományos tartalmú: közgazdasági, társadalmi és szépművészeti hetilap. Hetente egyszer, vasárnap jelent meg. Friedler Ármin nyomdájában állították elő. Szerkesztője Pap Károly volt. (Az Ipoly egykori szerkesztője.) Sajnos, a példányok rendkívül töredékesen maradtak fenn, az első évfolyamból hat szám, a másodikból három. Tartalmának jelentőségét a városra és a helyi üzemekre vonatkozó híranyag adja.¹⁴

A *Nógrádmegyei Gazdasági Egyesület Értesítője* a harmadik 1882-es születésű lap. 1900-ig élt. Június 1-én jelent meg az első szám. Két évig

Baintner Ottó, utána Fáy Árpád szerkesztette. Kék László, majd a Balassagyarmat Könyvnyomda RT kiadásában jelent meg. Általában kéthavonta jutott el a megyei tagokhoz, átlagosan 16 oldal terjedelemben.

A Gazdasági Egyesület előzményei a reformkorig nyúlnak vissza.¹⁵ 1860-ban alakultak újra Szécsényben, tevékenységük azonban fokozatosan ellaposodott és 1881-ben jutottak el az ismételt újjáalakulásig, ezúttal már Balassagyarmaton, az egész megyére kiterjedő hatáskörrel. Elsősorban gazdasági irányú, mintsem tudományos jellegű volt. Konkrét célja: „A mezői gazdaság érdekeinek nyomatékos képvisellete, azoknak érvényre emelése, s a mezői gazdaság fejlesztése.”

1881. december 23-án volt az alakuló közgyűlés s nemsokára a 22 alapító tag mellé már 75 rendes és 49 évdíjas tagot számlálhattak össze. Értesítőjükben közreadták a gyűlések jegyzőkönyveit, a tagok névsorát, kiállítások tervét. Híreket közöltek, gazdasági tanácsokat adtak. Később mezőgazdasági vonatkozású rendeletek is helyt kaptak hasábjain.

1883-ban jelent meg az *Időszaki Értesítő*, amelyből nem maradt fenn egyetlen példány sem. Megjelenését a Losoncz és Vidéke két híre igazolja. A 34. számban, április 25-én jelentik be: „A Kármán társulat nyomdájában legközelebb a következő mű hagyja el a sajtót...” Kiadója Nógrád megyei tanker, tantestület. Szerkesztője Dapsy Kálmán, losonci kisdiednevelő, a tantestület jegyzője. Tartalma: A Füleken tartott közgyűlés jegyzőkönyve, valamint Holles Dániel értekezése: A néptanító mint népnevelő címmel. A lap 36. számában pedig egy dicsérő kritikát is olvashatunk a megjelent új periódikáról.

1885-ben újabb különleges lap jelenlétéről tudunk, sőt néhány példány is megmaradt belőle. Ez a *Színészeti Közlöny*. Váltakozó helyeken jelent meg. Valószínűleg mindig ott, ahol a szerkesztő-igazgató Báthory Románcsik Mihály társulata játszott. A lapból kiderül, hogy korábban hosszabb ideig Kassán játszottak és ott is adták ki a Közlönyt. A február 26-i szám már Losoncon kelt, utána Vác következett, majd június 4–10. között a 23–25. szám már balassagyarmati kiadású. (Ezek a számok vannak csak meg.)

A lap elsősorban híreket tartalmaz a vándorló színházak életéből, s alcímének megfelelően a „vidéki színészet érdekeit képviselő hetilap” volt.¹⁶

1886-ban indult meg az első, s má' nevében is ellenzéki lap, a *Nógrádi Ellenzék*. A függetlenségi párthoz tartozott. Állandó harcban állt a Nógrádi Lapok és Honti Híradóval, céltáblái voltak a kisebb megyei tisztviselők, akikről metszően gúnyos hangon írt. Erősen antiszemita is volt, a szabadelvű politika ellenlábas. Mindezekkel együtt sem osztjuk azt a mai nézetet, mely szerint „...5 éven át élesen bíralták a kormányzat politikáját... s népszerű ellenzéki lap...” lett volna. Egyrészt, mert megelégedtek a megyei kormányzat igen óvatos bírálatával, másrészt népszerűek sem lehettek a feltétlen Tisza-párti megyében az ellenzék hívei, így maga az újság sem.

Ezt is bizonyítja megjelenésének rendszertelensége, bizonytalansága, ami az előfizetők csekély számának is tudható. Az első évfolyamból csak a harmadik szám van meg (december 16.) s ebből a második szám megjelenésének időpontja is kiderül — november 14. Az első szám október elején láthatott napvilágot, ezt a Nógrádi Lapok és Honti Híradó október 24-i száma igazolja: „Az első szám kiállítása a külső szempontjából nem válik dicséretére a nyomdának.” Első szerkesztője Pogány P. Jenő volt, azaz Pokorny Jenő, a losonci polgármester fia, aki apjával ellenséges viszony-

ban állott. Korábban már több lapot szerkesztett, francia—magyar szótárt adott ki. A harmadik szám megjelenése után öngyilkos lett Szécsényben. Mőben a számban bejelenti, hogy nem tudja tovább szerkeszteni a lapot. mert a három szám megjelentetése neki „tetemes anyagi kárt és veszteséget okozott”. Nem áll módjában saját zsebéből fizetni „a nagy közönség érdekeinek szolgálatát”.

Halála után Höpner Gyula vette át a lap szerkesztését. Továbbra is havonta jelent meg, Balassagyarmaton, de a nyomdája a Kármán társulat volt Losoncon és később még másik négy nyomdában állították elő! (Nem volt biztos üzlet ellenzéki lapot elvállalni.) 1887-ből 11 száma maradt fenn, 1888-ból kilenc, 1889-ben nem jelent meg. 1890-ben újra indul, folyamatos évfolyamszámozással. Ekkor három szám jelenik meg.

Eredeti célja az volt, hogy a helybeli visszaélésekről rántsa le a leplet, mert ha a közélet bajait orvosolják, — írja a szerkesztő — nagyobb a remény az egyéni bajok megszüntetésére is. Ellenzékisége látszat ellenzékiiség. Hírányaga zömmel azonos a többi megyei lapével, helyenként ki-ki rohant kisebb jelentőségű személyek ellen, hangja csak választások idején erősödött meg.

1888-ban újabb pedagógiai folyóirat indul Losoncon, ezúttal már hosszabb ideig élő. A *Nevelés* című folyóiratot Peres Sándor, Ember János, Hitter Ferenc szerkesztette. Évente hatszor jelent meg a Kármán társulat nyomdájában, 86 oldalnyi terjedelemben. Később átkerült a Róth nyomdába és terjedelme is kisebb lett: 48 oldal. Gyakoribb lett viszont a megjelenése: évi tíz szám; 1891-ben szűnt meg.

Célja sok mindent elérul: „...akarunk jó nevelést! Akarunk embertanon és hit-erkölcsi életen alapuló magyar nemzeti nevelést!” A folyóirat „...arra igyekszik, hogy a társadalom, család és iskola egymásra hasson, egymástól tanuljon s egybehangozóan, vállvetve munkálkodjék.” Ennek megfelelően közölt szakmai írásokat: Korunk és a népoktatásügy, A néptanító mint népnevelő, Látogatóban egy családnál, Feleltetés-ismétlés stb. Pedagógiai híreket adott Európából, szakkönyveket ismertetett, egyesületi és iskolai hírekről számolt be, mellékletei is voltak, mint pl. Komjáthy Anselm életrajza. Bemutatott neves külföldi pedagógusokat, írt Losonc népoktatási viszonyairól. A cikkek között ott találjuk Karacs Teréz írását is „Miként fejlődtem tanítónak?” címmel. A tartalom ismeretében igazat kell adnunk a korabeli kritikusnak, aki ezt írta: „igen tartalmas pedagógiai cikkek vannak benne.”¹⁷

E periódus utolsó terméke az 1889-ben Balassagyarmaton megjelenő *Nógrádi Közlöny*. Ebből mindössze egyetlen szám, a 2. maradt fenn. Szerkesztője Mihalik János. A szám alapján egy szókimondó ellenzéki lap képe rajzolódik ki. Így indokolja a lap megindítását: „...szükségünk van nekünk e mameluk szellemtől áthatott, önérdeket hajhászó klikkek által uralgott megyében egy független, meggyőződését nyíltan és bátran hangoztató lapra...” De ugyancsak említésre méltó egy másik, lendületes írása is megyei állapotokról: „... Nógrád megyében recseg és ropog az az épület, a melynek egészséges gerendáit korhadattal cserélte ki a Gyürky és Degenfeld grófokból, a Szakalokból és Török Zoltánokból álló czéh: mert ha valahol, akkor Nógrád megyében kétszeresen komédia a közigazgatási gyűlésezés, a melyen a bizottsági tagok csak akkor szoktak megjelenni, ha érdekük parancsolja, vagy ha őket a főispán szavazásra beparancsolja, mert ha valahol akkor Nógrád megyében kétszeresen bűdös a protekció... s a közigazgatás lassúsága...”

Azonnal összetűzött a Nógrádi Lapok és Honti Híradóval, amely a megjelenését feleslegesnek tartotta. (A válaszból az is kiderül, hogy a Nógrádi Ellenzék valóban megbukott 1889-ben s Höpner Gyula lapszerkesztés helyett a zsélyi fürdőt vette bérbe. Mihalik is ezt tehetné, írja a félhivatalos, mert az újságíráshoz annyit sem ért, hogy képes legyen akár egyetlen mondatot is helyesen leírni, s azt tanácsolja neki: „vonuljon szép csendesen vissza még vagy 9 horatiusi évre...”¹⁸

Mihalik válasza megérdemelné, hogy teljes egészében közöljük, hiszen stílusa, az ott leírtak szemléletesen bizonyítják azt, hogy ellenzékiisége nem valódi, kimerül a személyi ellenségeskedésben, politikai harcra nem is gondol. Csak egy részlet a válaszból: a Nógrádi Lapoknál „általános vélemény szerint eszmeüresebb, selejtesebb irányú az összes hazai zuglapok közt nem létezik...” Horváth Danót „húsos fazekak konczeit leső zugfirkász”-nak titulálja s javasolja, vonuljon vissza ő, válasszon valami becsületes iparos mesterséget, s ezzel örök hálára kötelezi a megyei olvasóközönséget.

A megyei sajtótörténet e korszakának egyik jelentősége az is, hogy a lapok kezdenek lassan szakosodni. Külön válik a szépirodalmi, a pedagógiai, a gazdasági lap. S amíg az olvasó eddig mindent egy lapból kapott meg, most különböző szaklapok álltak a rendelkezésre. Bíró Lajos szerint „a gazdasági élet fejlődésével, a kultúra emelkedésével, a forgalom gyorsabbodásával” jár együtt ez a tendencia.

A lapok megoszlása tartalmuk szerint

2. sz. táblázat

Politikai:

Ipoly
Losonc és Vidéke
Losonci Híradó
Losonci Hírlap
Nógrád-Honti Ellenzék
Nógrádi Ellenzék
Nógrádi Függetlenség
Nógrádi Közlöny
Nógrádi Lapok és Honti Híradó

Vegyes tartalmú:

Cserhát és Salgótarjáni Közlöny
Felvidéki Magyar Közlöny
Losonci Lapok
Losonci Phoenix
Nógrád
Pelikán
Salgó-Tarján
Salgótarján és Vidéke
Szabadság
Szabadság
Szirák és Vidéke
Sziráki Hírlap
Sziráki Közlöny

Gazdasági:

Borászati és Kertészeti Füzetek
Borászati Lapok
A Nógrádmegyei Gazdasági Egyesület Értesítője

Nevelésügyi:

Időszaki Értesítő
Népnövelési Közlemények
Nevelés
Nógrádmegyei Tanügy
Nógrád Megyei Tanügy

Szépirodalmi:

Röpke Ivek

Szatirikus:

Kalapács
Riadó
Trombita

Egyéb:

Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
Színészeti Közlöny

AZ UTOLSÓ ÉVTIZED

A Nógrádi Közlöny stílusa új korszakba vezet el. A sajtó itt már üzlet lesz, „a kapitalizmus édes gyermeke... a sajtó morálja a kapitalizmus morálja.” Egyre nagyobb szerepet kap a publicitás, „a minél szélesebb nyilvánosság, a minél nagyobb példányszám”. S végezetül fokozatosan igazzá válnak Bíró azon megállapításai is, amelyek szerint: „A sajtó állapota, hangja, nívója annak a társadalomnak a képét tükrözi, amelyben ez a sajtó dolgozik, tanít, rikácsol, virágzik és revolverez.”¹⁹

Ez a fejlődés, ha az országotól lassúbb ütemben is, de megindul a megyei sajtóban is. Gazdasági csoportok kerítették kezükbe a sajtókiadást, biztos üzletet szimatolva benne.

A lapok tartalma — bármilyen fejlécut is szerkesztettek, — ezeknek a tőkés érdekeltségnek az irányvonalát képviselte. Teljes egészében ez a folyamat csak a huszadik század első évtizedében teljesedik ki.

Ilyen szellemű volt az 1890 augusztusában megjelent *Nógrádi Függetlenség* is, amelyből szintén csak egyetlen szám maradt meg, az első. Ugyancsak a függetlenségi párt közlönye kívánt lenni, ezúttal Losoncon. Felelős szerkesztője és kiadója Füller Győző volt. Havilapnak indult. Ezt is rögtön megtámadta a Nógrádi Lapok és Honti Hiradó. A cikket Pintér Sándor írta, aki szerint az új lapnak semmi köze a függetlenségi politikához, „minden mondata — politikai érzék nélkül, ügyvédi formába öltött replika, gúnyolódás és még gyanúsítás is”. Szerinte a lap szellemi védnökei, Gr. Gyürky Ábrahám losonci képviselő, Török Zoltán losonci polgármester és dr. Pulszky Ágost „országos kapacitás”. Nekik viszont semmi közük a

függetlenségi párthoz, tehát a lap jogtalanul bújik nevük védelmébe. A lap címe, mondja Pintér, „a mézhez hasonlítható, tartalma pedig az aludt-tejhez”.²⁰

Az első szám tartalma elsősorban a frissen kirobbant székhelyvitához kapcsolódik, verset közöl a gyarmatiak ellen, beszámol a függetlenségi párt losonci helyzetéről. Kirohan a Nógrádi Ellenzék ellen, szerinte Höpner Gyula nem képes lapot szerkeszteni, főleg a függetlenségi pártét nem, amelynek még céljaival sincs tisztában.

Kifejti saját nézeteit, amelyet a lap hasábjain kíván megvalósítani: „Célunk a valódi, tiszta függetlenségi elvek ápolása, terjesztése... diadalra juttatása is.”

1894-től már két politikai hetilapja volt Losoncnak, hiszen ez év december 15-én jelent meg a *Losonci Hírlap* első száma. Az első évfolyam jelölése 1895-el kezdődik. Hetente jelent meg szombaton. Draskóczy Zsigmond és dr. Honti Rezső szerkesztették. Mindketten ügyvédek. Először a Kármán társulat, majd a Róth nyomda állította elő.

Ez a lap is szabadelvű volt, alcímében a társadalmi hetilap megjelölés szerepel. Célja szerint csak közérdekű cikket kíván közölni, a személyeskedést kizárja, mindenkinek teret ad pártállása nélkül. Túlnyomórészt losonci híreket közölt, a város intézményeiről, egyleteiről, iparáról, kereskedelméről stb. Véleményünk szerint a korszak legszínvonalasabb, legmodernebb sajtóterméke ez, adatai is megbízhatóak.

1897 márciusában bejelentette megszűnését. Ennek oka az volt, hogy a Kármán társulat nagyobb hasznot hozó kiadványok miatt lemondta előállítását, és a Róth Simon nyomda csak jóval drágábban és gyengébb színvonalon tudta előállítani. Az utolsó számban verssel búcsúznak a laptól:

„Isten veletek Hírlap!
Losoncon születél
Rövid volt az életed
És semmi lettél.

Azon idő alatt
Míg életben voltál
Nem sokan szerettek
Mert igazat szóltál!

Amazoknak pedig
Aki meg szerettek
Nem volt elég pénzük
S elő nem fizettek.”

1896 legjelentősebb lapalapítása a *Nógrád—Honti Ellenzék*. A Nógrád megyei Egyesült Ellenzék tulajdona volt, a 22. számtól hivatalosan is ezt írta alcímének. Csütörtökönként jelent meg. Először Halyák István nyomdájában készült, a következő évben a balassagyarmati Könyvnyomda RT vette át s végül Pozsonyi Gábor nyomdájából került ki.

Első szerkesztője id. Farkas Ferenc volt, de egy fél év múlva Pozsonyi Gábor lett a főszerkesztő, aki igazi modern lapot formált belőle. Megnövelte a terjedelmét, a megyei sajtóban addig ismeretlen méretű reklámakciókat indított, naptárt adott ki a lap égisze alatt, igyekezett árut csínálni az újságból.

Pozsonyi szerint a lap „a jelenlegi mételyes kormányrendszer” ellen küzd, ellenőre kíván lenni a „két vármegye közigazgatásának, támogatja a hazafias törekvéseket, védeni kívánja a köz és egyéni szabadságot.” Egy későbbi számában így jellemzi magát: „hangja higgadt és komoly... nem támadja meg senki magánbecsületét... végletekig megy az erkölcstelen-ségek s bűnök üldözésében.”

Széles körű tudósítói hálózatot szerveztek, Pestről is kaptak rendszeresen tudósítói híreket. Így reklámozta magát; „Nógrádvármegye legelterjedtebb hetilapja, értesülései gyorsak, megbízhatóak; előfizetési ára valóságos polomság” stb.

1899-ben belső szerkezeti változást jelentett be, ami összefügg azzal, hogy a vállalkozó szellemű Pozsonyi a lap kiadói jogát is megszerezte. Új rovatokat nyitott: országgyűlési tudósításokat akart hozni, cikkeket az egyházak, az iskolák eseményeiről, iparral, kereskedelemmel, művészettel kívánta bővíteni lapját.

Nemsokára címét is megváltoztatta. 1900-ban a 26. számtól kezdődően (július 1.) Nógrád-Honti Ellenőr címen jelent meg. Pozsonyi teljesen szakított már az ellenzékkal, hivatalosan is saját vállalata volt a lap, egyéni ízése szerint kívánta szerkeszteni, ezért volt a változás a címben is. De még ebben az évben megszűnt.

Melléklapja *Kalapács* címmel jelent meg 1889-ben és 1900-ban, összesen három számban. Igen kemény stílusban bírálta a megye vezetőit, a főispánról pl. a következőket írta: „Török Zoltán a minap 3 napon át szőr-csuhát öltve magára, Canossában (Szécsényben) tartózkodott. Bűneitől akarta magát abszolválatni és a barátok a világtól való teljes visszavonulást ajánlották neki. Nos, mi nem vagyunk annyira követelők. Mi csak azt kívánjuk — vonuljon vissza a közügyektől és bűneit megbocsátjuk.”²¹

Az 1896-os esztendőben születik meg a sziráki sajtó is. Igen bonyolult, kússa körülmények között.

Az első lap a *Szirák és Vidéke*. Június 14-én indult és szeptember 20-án fejezte be rövid pályafutását. Ez idő alatt három szerkesztője is volt: Gallovich Dezső (a nyomdatulajdonos), Veres János járási főszolgabíró, majd Perczel Gyula ügyvéd. Vasárnaponként jelent meg, alcíme szerint közgazdasági, szépirodalmi és társadalmi hetilapként. Szinte természetes, hogy a Nógrádi Lapok és Honti Híradó azonnal megsemmisítette bírálatával.

Gúnyos hangon álmélkodott Szirák haladásán; nyomda is van már ott, lapot adnak ki, sőt még kétféle betűből is tudják szedni! A lap sajnos rászolgált a gúnyra, korától két-három évtizeddel elmaradva, igazi vidéki, szürke lapocska volt.

Nem sokkal nagyobb jövőt élt meg utódja a *Cserhát- és Salgótarjáni Közlöny* sem, amelyet ismét csak Höpner Gyula szerkesztett. Vasárnaponként jelent meg, a Gallovich nyomdában készült. Október 4-én indult és az utolsó számuk 1897-ből a 17., csonka példány. Semmiben sem különbözött a Szirák és Vidékétől, talán hírszolgálat volt bővebb, Salgótarjántól, Losoncra, Balassagyarmatra kapott néha híreket. Melléklapja is volt *Szabadság* címmel, amely havonta jelent meg, ebből az 1-es és 2-es szám (október, november) maradt meg. Nagyobb lélegzetű politikai írások kaptak benne helyet, s belőlük kiderül, hogy a lap a Szabadelvű Párthoz húzott.

Höpner lapját 1897-ben a májustól júniusig öt számot megélt *Sziráki Közöny* követte. Szerkesztője Szabó Ferenc, vasárnaponként jelent meg, közgazdasági és szépirodalmi jelleggel. Gallovich volt továbbra is a nyomdász. Politizálni nem kívántak, közöltek folytatásos regényt, közgazdasági elemzéseket, stb. A 3. számtól kezdve kiadását átvette a Sziráki Hírlap szövetkezet, amelyről csak annyit tudunk, hogy a „vállalat tagjai közé tartozik a sziráki intelligens közönség nagy része.”

A lapalapításokkal ismét Höpner következett. Új lapja *Sziráki Hírlap* címen jelent meg június 13. és szeptember 5. között. Sajnos a lapok számozása, a dátumok alkalmazása egyszerűen áttekinthetetlen és érthetetlen. Az a tény, hogy 11 száma van meg összesen. Ezek vasárnaponként jelentek meg, előbb Gallovich majd Bogenglück Ignác salgótarjáni nyomdájában. (Gallovich annyira tönkrement, hogy hitelezői öröket állítottak a háza köré, meg ne szökhesse!) A kiadó és laptulajdonos az említett Hírlapszövetkezet volt, amelynek elnöke gróf Dégenfeld Lajos lett. Höpner újra kiadta a *Szabadság* című melléklapját, ennek csak egy száma van meg júniusról keltezve. Kimondottan szabadelvű pártiak voltak, az említett Degenfeld gróftól és Sréter Alfrédet, a párt helyi követét támogatva. A zavaros sziráki lapkiadás ezzel a kétoldalas lapocskával be is fejezte életét.

Még ebben az évben indult meg Salgótarján második lapja, a *Salgótarján és Vidéke*. Noha a Széchenyi Könyvtár katalógusában szerepel, példányai nem kerültek elő. Mindössze azt tudjuk, hogy szerkesztője Höpner Gyula volt.

Tárgyalt korszakunk utolsó lapja 1900-ban indult. *Nógrád megyei Tanügy* címet viselte. A megyei tanfelügyelőség hivatalos közlönye volt. Havonta jelent meg Balassagyarmaton 16 oldal terjedelemben. Első szerkesztője Pacséri Károly. Elsősorban a megyei tanítókra vonatkozó hivatalos híreket közölte, elméleti tanulmányok ritkán kaptak helyet benne. 1915-ig élt ezen a címen.

A TELEPÜLÉSEK

Vizsgált időszakunkban a megye négy településén adtak ki újságokat. Mindegyik más-más fejlettségi fokon állt, társadalmi rétegződésük jelentősen különbözött egymástól.

Losoncra már ejtettünk szót az első megyei lap indulását tárgyalva. A reformkori fellendülést csak rövid időre tudta megállítani az 1849-es pusztulás. 1872-től rendezett tanácsú város volt, élén a polgármesterrel. Polgári fejlődést jól illusztrálják gyarapodó intézményei: 1866-ban alakul a Losonci Takarékpénztár, 1872-ben a Nógrádmegyei Népbank. 1869-ben kezdte meg működését a Losonci Posztógyár, majd a részvénytársasági alapon működő Losonci Gőzmalom, a század végén pedig a Rakottyai György és Tsai féle híres bádóg- és vasedény zománczó gyár.

Hatalmas lépéselőnyt jelentett számára a megyeszékhellyel szemben, hogy 1871-től már elérte a várost Pesttel Salgótarjánon át összekötő vasútvonal.

Népességszáma is jelentősen fejlődik: 1880-ban 6290 fő, tíz év múlva 7460 fő, s a századfordulóra 8952 fő.

Művelődési viszonyai is fejlettek voltak, a reformkorig nyúlnak vissza az előzmények. 1834-ben alapították meg a kaszinót, 10 év múlva a kisdédóvót. Több nagy könyvtára van már ekkoriban.

A század második felére számos iskolája lett. 1870-től főgimnáziumként működött az ev. ref. gimnáziumból és az ág. ev. gimnáziumból létrehozott oktatási intézmény. 1869 óta működik a Tanítóképző Intézet is. Mindezekén túl volt a századfordulóra polgári leányiskolája, állami elemi fiúiskolája, s több felekezeti iskolája is. Közkönyvtára már 1884-ben több mint 14 ezer kötetes volt.

Fejlődése élesen elüt a megye székhelyétől, a város lakóinak gondolkodásmódja is gyökeresen más. Életvitele polgári, már a születő és formálódó kapitalizmus szellemében alakult. Ebből adódik állandó viszálya Balassagyarmattal, s ennek nyomait több esetben észlelhettük a sajtókiadásban is.

3. sz. táblázat

A lapok megjelenési helyei

Balassagyarmat:

Borászati és Kertészeti Füzetek
Borászati Lapok
Felvidéki Magyar Közlöny
Ipoly
Kalapács
Népnövelési Közlemények
Nógrád—Honti Ellenzék
Nógrádi Ellenzék
Nógrádi Közlöny
Nógrádi Lapok
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlő
Nógrád megyei Tanügy
Nógrád megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Röpke Ivek
Színészeti Közlöny

Losonc:

Időszaki Értesítő
Losonc és Vidéke
Losonczy Hírlap
Losonczy Híradó
Losonczy Lapok
Losonczy Phoenix
Nevelés
Nógrád
Nógrádi Függetlenség
Nógrádmegyei Tanügy
Pelikán
Színészeti Közlöny
Riadó
Trombita

Salgótarján:

Salgó-Tarján
Salgótarján és Vidéke

Szirák:

Cserhát és Salgótarjáni Közlöny
Szabadság
Szabadság
Szirák és Vidéke
Sziráki Hírlap
Sziráki Közlöny

Balassagyarmat Losonccal ellentétben nem volt város, csak nagyközség. Kimondottan a megyei nemesség központi települése. Vonzerejét az itt levő megyeháza, a megye politikai küzdelmeinek színtere jelentette. Noha a nemesek döntő többsége nem élt a városban, hatásuk, gondolatviláguk rányomta bélyegét a város arculatára, meghatározva fejlődésének sajátosságait.

Lakosainak száma csaknem azonos Losonccal, 1880-ban 6788, 1890-ben 7738 fő, 1900-ban 8425 fő. A lakosság nagy része a mezőgazdaságból él, de jelentős lélekszámú a nagy múltú visszatekintő kézműves és kereskedő réteg is.

Közütatása elmaradt Losonc mellett. 1842 óta van óvodája. Több elemi iskolája is volt, majd 1873 óta állami elemi iskolát is szerveztek. Polgári fiú- és leányiskola nyílt később, de gimnáziuma csak 1900-tól van.

Sok művelődési intézménye volt, mint pl. a Nógrádi Nemzeti Intézet, Tanító Egyesület, Gazdasági Egyesület stb. Mindezek ellenére a századfordulóra „egy nagy sáros falu maradt” Balassagyarmat.

Szerepét növelte, hogy majdnem minden megyei intézménynek itt volt a székhelye, s így igen jelentős tisztviselői — zömmel nemesi származású — réteg alakult ki. Számos bank- és hitelintézet jött létre a kor-szakban.

Salgótarján a két „nagy” árnyékában nőtt fel, egyre gyorsuló ütemben. 1850-ben 808 lakosa volt, de 1880-ban 6316, 1890-ben 9478, a századfordulóra pedig 13 544 főt tett ki a lakosság. Tehát megelőzte mind a két említett települést. A számok azonban nem jelentenek állandó lakosokat, hiszen ezek kétharmada idényjelleggel dolgozott a város üremeiben. De a fejlődés üteme még így is sokat mond. Az ipari fejlődés vonzereje közismert a város történetében. A lakosság számának növekedésével azonban nem állt egyenes arányban a község művelődési, szociális helyzetének fejlődése. Kevés volt a központi közigazgatási intézmény is, hiszen ebben az időben még Fülek volt a járás központja.

Iskolái között a vállalati iskolák vitték a vezető szerepet. Polgári iskola felállítására ebben a században nem került sor. Jelentős hatással volt a város művelődési életére az 1878 óta fennálló Acélgyári Olvasókör. Közkönyvtárral sem rendelkezett. Így tehát nem csoda, hogy nem voltak meg az alapjai e század helyi lapindításainak, s valamennyi kísérlet ekkor még csődöt vallott.

A negyedik település Szirák. Járási székhely ugyan, de gyakorlatilag alig különbözött színvonalában a környező falvaktól. Lakosainak száma 1870-ben 1360 fő s a századfordulóra is alig érte el a másfélezret. Az egy-két járási hivatalon kívül semmi intézmény nem volt a községben. Így a lapalapítási kísérletek néhány vállalkozó szellemű, de a realitásokkal nem számoló helyi értelmiség eleve kudarcra ítélt akcióinak tekinthetők.²²

SZERKESZTŐK, ÍRÓK, OLVASÓK

Az egyes lapok bemutatásánál röviden érintettük a szerkesztő személyét is. A 19. században hivatásából élő újságíró nem találunk a megyében. A szerkesztők döntő többsége nemesi származású, főhivatása csaknem valamennyiüknek a jogi pálya, ügyvédek. Javarészüket jelentős vármegyei funkciókat töltött be. Újságírói tevékenységüket úri passziónak tartották, amelyen a helyi kaszinóban kedélyes hangnemben lehetett élcélődni.

Versenyük, vitájuk sem igazi, hiszen gyakorta egymás mellett ültek a vármegye üléstermében. Nem is szólva az itt is meglevő rokoni összefonódásról, ami ezek komolyságát eleve lehetetlenné tette. Pl. Pokorny Gusztáv losonci polgármester vejei voltak Jeszenák Rafael a Losonc és Vidéke későbbi főszerkesztője, és Török Zoltán, a majdani losonci polgármester, főispán és a Felvidéki Őr főszerkesztője.

A Sárosi Márton féle tanító-újságírók, a Pozsonyi-féle üzletemberek kivétel számba mentek. Ezért nem is fogadhatjuk el a Nógrád—Honti Ellenzék cikkében írottakat a vidéki hírlapírók helyzetéről. Ezek talán már érvényesek voltak Pozsonyira, de Harmos Gáborra, Horváth Danóra, Laszly Istvánra még nem. A vidéki hírlapíró a cikk szerint „a legtöbb szemében szálka, kevesebb szemében szükséges rossz.” Gyakorlatilag minden munkát ő végez az anyaggyűjtéstől kezdve az íráson át a korrektúra javításáig. „...valóságos hajszaéletet él...” A megyei események élő lexikonjai, mindenhol jelen kell lennie, mert különben sértődés a következmény.

A megyei sajtót általában kevesen szerkesztették és még kevesebben írták. A fő-, vagy felelős szerkesztőn kívül ritka esetekben főmunkatársa is volt a lapoknak. Az anyagokat elsősorban a helyi szerzőktől szereztek be. Közülük említsünk meg néhányat, akiknek foglalkozása is jellemző az újságírói hivatás vállalására. Bertók Jakab losonci tanító, Fáy Albert megyei tisztviselő, később főjegyző, Hermann Károly árvaszéki ülnök, Komjáthy Anselm (a költő apja) ügyvéd, később főjegyző, tanfelügyelő; Pintér Sándor a Szécsényben élő ügyvéd, amatőr régész, etnográfus; Plichta Soma főorvos, Serly Antal ügyvéd később törvényszéki bíró, Sztudinka Ferenc iparvállalati tisztviselő, Völgyi István tanító stb.

A lapok gyakorta jelentették be büszke hangon, hogy kiket sikerült megnyerniük munkatársnak, pedig az illetők személye nem jelentett színvonal-emelkedést a lap számára.

Például a Sziráki Közlöny beharangozott írói tábora a következő volt: Plachy István, Küszner Zsigmond, Simonyi S. Gyula, Sztacho József, Tóth Ádám, Frankó István, ifj. Wallentinyi Samu, Gáldy Kálmán, Guttman Mór, Matuska Frigyes, Zitás Ferenc. A névsorban szereplők közül Sztacho és Guttman sziráki tanítók voltak. Frankó István adótiszt, Simonyi S. Gyula, aki a folytatásos regényt írta, királyi végrehajtó. Talán éppen itt van a megyei sajtó egyik színvonaltalanságának oka: az önjelölt zsenik, a helyi tálentumnak kiáltott félbemaradt tehetségek a százszor visszatérő dilettánsok ott kell, hogy szerepeljenek a lapok hasábjain, hiszen a szerkesztő a mindent behálózó rokoni, baráti láncolat miatt kénytelen közölni műveiket. S ha nem közli, akkor nincs az újság számára elegendő anyag sem.

Fővárosi írók nemigen adták műveiket — első közlésre — vidéki lapnak. A Nógrád—Honti Ellenzék is felsorolja a lapjának dolgozó fővárosi írókat

1897-ben, mint pl. Szabolcska Mihály, Pósa Lajos, Palágyi Lajos stb. kétség-telen, hogy az ő műveik vagy az olló, de legfeljebb egy másodközlés segítségével kerültek a lapokba.

S itt már a szépirodalmi rész szerzőit is érintettük. Mert amíg egy aktuális eszmefuttatást, egy elemzést, egy vidéki tudósítást úgy-ahogy összeütt erős szerkesztői besegítéssel egy helyi nagyság, addig a szépirodalmi rovatok a teljes színvonaltalanságnak voltak kitéve. Gyakorlatilag a múlt századi megyei irodalomban a korán Pestre távozott Mikszáthot, az elüldözött Komjáthyt kivéve számottevő megyei íróval, költővel nem találkozunk.

A jogász Pap Gyula verseket írt. Az ügyvédeskedő Csalomjai alias Pajor István (később vármegyei tisztviselő) önmagát kiáltotta ki a helyi költők fejedelmének. Igaz, indulása ígéretes volt, maga Mikszáth is írt róla, aki szerint „azért volt nagy, mert csak kicsiny lehetett”. A lírai műfajok majdminden ágában alkotott, fordított klasszikusokat, szavalta alkalmi születésű ódáit, de nem lett több belőle, mint „provinciális jelenség”.²³

A megyei sajtó olvasóközönsége lassan alakult ki. Elsősorban társadalmi helyzete határozta meg olvasási szokásait, igényeit. Egész korszakunkra jellemző, hogy rendkívül kevesen voltak. Valamennyi helyi hírlap történetén végighúzódik az a — szinte már megalázó — küzdelem, amelyet az olvasók megszerzéséért folytattak. A negyedévek közeledtével már az első oldalon közlik a felhívást az előfizetési díjak befizetésére. A Nógrádi Lapok és Honti Híradó szinte minden év végén megjegyezte, hogy az ilyen csekély támogatás esetén nem tud megjelenni a következő évben. Ám neki mindig voltak „segítői”. De ahol nem volt politikai háttér, az a lap valóban nem jelent már meg a következő évben.

A megyében is, mint országosan az előfizetési rendszer volt érvényben, tehát a nyomda az előfizetőkhez címzetten küldte el a lapot. Helybe rendszerint személyesen vitték, vidékre posta szállította. A 80-as évektől kezdve lehetett a lapokat egyes elárusítóhelyeken beszerezni. Ilyenek voltak a könyv- és papírkereskedések, dohányárudák. Az utcai árusítást (rikkancs) csak 1896-tól engedélyezték országosan, a megyében nem találtunk adatot az utcai árusításra. Mint, ahogy arra sem, hogy fővárosi előfizetője is lett volna bármelyik lapoknak. (Az elköltözötteket leszámítva.) Igaza van Horváth Zoltánnak, aki ebben olyan kulturális távolságot látott „amely az ország fővárosa és maga az ország között volt”.

Igen kevés adatunk van az előfizetők számára vonatkozóan is. A Losonc és Vidékének 1880-ban 93 helybeli és 127 vidéki előfizetője volt, ebből azonban 92-en hátrálékban voltak a befizetéssel. A példányszám később sem emelkedett nagyon magasra, hiszen 1887-ben is arról panaszkodnak, hogy a kaszinó csak egy példányra fizet elő, holott oda több is kellene.

A Losonci Phoenix azzal dicsekedett — jogosan, — hogy egy évnegyed alatt előfizetőinek száma majdnem 300-ra ment fel. (Ugyanolyan gyorsan el is ment. . .)

A Nevelésnek 1888-ban alig száz előfizetője volt, ezek viszont az ország minden részén éltek, Körösmezőtől kezdve Munkácson át Ungvárig. A „felhivatalosnak” 1893-ban 500—600 előfizetője volt, ami a csúcst jelentette nála.

A legnagyobb példányszámban a Nógrád—Honti Ellenzék jelent meg, hente 800 darabot nyomtattak ki belőle. De itt is baj volt az előfizetői díjakkal, mert egy szerkesztői üzenetben azt írták, hogy 172-en hátrálékban vannak a befizetésekkel és így képtelenek a lapot nagyobb terjedelemben megjelentetni.²⁴

ROVATOK

Az eddig leírtakból is kiderült, hogy a megyei sajtó rovatai semmiben sem különböztek a fővárosi, vagy más vidéki sajtótermékektől. A tipográfia is csaknem végig azonos volt; 3 hasábos tördelés, a vonal alatt a tárca, a következő oldalon kisebb eszmefuttatások, vidéki, fővárosi levelek, majd a helyi és esetleg országos vonatkozású hírek olvashatók. Néhány apróbb rovat következik, majd az egyre nagyobb helyet elfoglaló hirdetések zárják le az utolsó oldalt.

A vezércikkek általában névtelenek, tehát a lap felelős munkatársai írták. Témái rendszerint valamilyen aktuális esemény apropóján alapszanak, bombasztikus stílusban megfogalmazva. Igyekeztek az országos politikához kapcsolni mondanivalójukat, de csak ritkán tudtak elvonatkoztatni kicsinyes helyi gondjaiktól.

A tárcarovatban verseket, elbeszéléseket találunk, később egyre gyakoribbak lesznek a külföldi prózaátvételek, amelyek rendszerint ugyanolyan színvonalatlanok, mint a helyi szerzők művei. Általában folytatásosak, néha több hónapig is elhúzódnak. Nagyon ritka az olyan eset, amiért Gyulai Pál is síkra szállt, vagyis a tudomány, a művészet legfrissebb eseményei, ismeretei kapnak helyet benne.

A híreket több forrásból szerezték. A megyei híreket a lassan kiépülő tudósítói hálózat biztosította. Kezdetben bárkik lehettek a lap olvasói közül, majd a kilencvenes években válik nyilvánvalóbbá a tudósítói hálózat szükségessége. Először a Nógrádi Lapok és Honti Híradó-nak küldtek rendszeresen híreket minden jelentősebb megyei településről, és Hont megyéből. Anyagiakkal nem honorálták őket, legfeljebb tiszteletpéldányokat kaptak. Később a Nógrád—Honti Ellenzék is kiépítette a maga tudósítói hálózatát Losoncon, Szécsényben, Salgótarjánban és Ipolyságon. Ennek az újságnak 1897-ben már Budapesten is rendes tudósítója volt, aki alkalmanként táviratban is küldött információkat.

Ez azonban kivétel volt. A fővárosi híreket elsősorban az ún. könyomatosoktól szerezték be. Ez olyan hírlapszolgálat volt, amelynek során az egyes friss híreket gyorsan lenyomatták, megírva nyers fogalmazásban és ezeket eljuttatták a fővárosi és vidéki lapokhoz, ahol azt átírva, átformálva leközölték. Jelentősebbek voltak: a Bécsben kiadott Politische Correspondenz; a Budapester Correspondenz, az Országgyűlési Értesítő, és a Magyar Értesítő.

A harmadik hírszerzési forráslehetőség az ollózás. Igen gyakori eset más újságból átvenni a híryanagot és azt — az első közlésre való hivatkozás nélkül — újra kinyomtatni. Ez mindennapos jelenség volt a megyei sajtóban is.

A közgazdasági rovatok gyenge színvonalúak, azt a jelentőségüket nem érik el, mint a fővárosi sajtóban. Rendszerint helyi piaci híreket, takarékpénztári adatokat tartalmaznak, nagyritkán az országos tőzsdehírek is belekerülnek.

Kedvelt rovata a megyei sajtónak a Nyílt tér. Párbajok, becsületbeli ügyek tisztázása, vádaskodások, önreklámok és számtalan más hír található itt. A megjegyezés szerint az ott közölteért a szerkesztő nem vállal felelősséget. Ebből rendkívül parázs vita robbant ki a Losonc és Vidéke szerkesztője és a lapfenntartó társaság között, ami egyik oka is volt Kishalmy távozásának.

A hirdetések is egyre nagyobb szerepet játszanak a megyei lapokban. Kezdetben csak az utolsó oldal harmadát foglalták el, a századfordulóra esetenként már oldalakat tettek ki. Az áruk is borsos volt. A Nógrád—Honti Ellenzék-ben egy egész oldalas egyszeri hirdetés 12 frt-ba került, míg a lap éves előfizetési ára 5 frt volt.²⁵

NYOMDÁK, NYOMDÁSZOK

A megyei nyomdaipar mindvégig „céhes” szinten állt. Berendezése, teljesítménye a hézagok adatok alapján is korszerűtlennek mondható. Gyakorlatilag a tulajdonosok nem is tudtak csak a nyomdászatból megélni, szinte valamennyien ezzel párhuzamosan papír- és könyvkereskedést is nyitottak, ahol a saját maguk által előállított hivatalos nyomtatványokat árusították.

A megye első nyomdájának Kék László 1855-ös alapítású műhelyét tekintik. A kutatások során kiderült, hogy ez az adat téves, Nógrád megye első nyomdája 1847-ben létesült. Egy 1850-ben készült hivatalos összeírásból tudjuk, hogy a megye három évvel korábban Balassagyarmaton felállított egy könyomdát, amelynek feladata a közigazgatás hivatalos iratszükségleteinek kielégítése volt. Kezelője ekkor Bucskó János, aki 1809-ben született, könyomdász a szakmája, Pozsony megyéből telepedett le Gyarmaton családjával együtt.

A könyomda működéséről csak szórványos adataink vannak. Technikai adottságából következően csak minimális példányszám készítésére volt alkalmas. Kezelőinek nevével rendszerint akkor találkozunk, amikor a megyei közgyűléstől valamilyen segínyt kérnek, mert fizetésük kevés megélhetésre. Pl. Giliczek Sándor, Körörmzsey István, Györgyfy Sándor neve bukkan fel, ez utóbbi még 1888-ban is, tehát a megyei nyomda még ekkor is működött.

Kék László nyomdája 1855-ben alakult meg a megyeszékhelyen. Kék László 1820-ban született és 1893-ban halt meg. 1858-tól rövid ideig városbíró is volt Gyarmaton, később tagja a városi képviselőtestületnek. Valamennyi jelentős lap az ő nyomdájából került ki, műhelye gyakorlatilag a megye legjelentősebb, legnagyobb nyomdájává fejlődött. Ehhez az is hozzájárult, hogy a megyei nyomtatványok egy részét is ő állította elő meglehetősen jó pénzért.

Losoncon Kornis Alajos nyomdája alakult meg először 1871-ben. Őt követte Róth Simon, aki versenyével tönkretette Kornist. Sárosi szerint az a kapitalista üzleti szellem alapján történt. Róth a verseny kezdetén olcsóbban állította elő termékeit, mint Kornis. Ezt a versenytársa nem bírta, belebukott a küzdelembe, Budapesre távozott. Ekkor Róth felverte az árakat, a korábbiánál jóval magasabbra és már nem törődött az áruk színvonalával sem. De megtehetette mindezt, hiszen egyedül maradt a piacon! Nyomdája évtizedekig fennállt, noha felszereltsége, technikai színvonala gyakorlatilag semmit sem fejlődött. (Ezt látni az általa előállított lapokon.)²⁶

A két városban kisebb nyomdák működtek még hosszabb-rövidebb ideig, ezek jelentősége eltörpült azonban a két igazi nagy tőkésvállalkozás mellett.

4. sz. táblázat

Nyomdák

Balassagyarmat:

Balassagyarmati Könyvnyomda Részvénytársaság
Gaál Gyula
Halyák István
Kék László
Nógrád megye könyomdája
Pozsonyi Gábor
Tokay Lajos

Losonc:

Kármán Társulat
Kornis Alajos
Losonczi Sándor és Társa
Náray J. A.
Róth Simon

Salgótarján:

Bogenglück Ignác
Friedler Ármin
Polacsek Sándor

Szirák:

Gallovich Jenő

Elsőként a losonci Kármán Társulat alakult meg 1882. december 31-én. Kimondott célja a város nyomdatermékeinek részvénytársasági alapon való előállítás, tehát nemcsak az újságokról van szó. Termékválasztéka bőséges: a névjegyeiktől kezdve a meghívókon át a törvényszéki nyomtatványokig mindent készítenek. A társaság elnöke Alk György tanácsnok, alelnök Laszly István, titkár Zelenka Gyula. A nyomdába művezetőként Darula Arnoldot alkalmazták, mellé egy nyomó- és egy szedősegédet is felvettek. A társaság részjegyeket adott ki, amelyek egyenkénti értéke 50 forint volt. 1883. február 11-én már a Losonc és Vidéke kiadását is átvették.

Az 1885. évi közgyűlésre vonatkozó adatok szerint a társulat vagyona 11 314 forint, amelyből az alaptőke 7000 forint. Ez évi tiszta nyereségük 451 forint volt. A társaságnak igen jól megszervezett irányító testülete volt: felügyelő, számvizsgáló, ellenőrző bizottság és természetesen az igazgatóság. Voltak állandó tisztviselői is ez időtől kezdve, akik fizetést is kaptak. Ebben az évben a társulat saját nyomdaépületet emeltetett, amelybe új, hazai gyártmányú gyorssajtót hozatott. 1887-től termékei eladására külön papír- és könyvkereskedést is nyitottak. 1888-ban a nyomda félévi tiszta nyeresége 481 forint volt. A nyereségből 5 százalékot a részvényekre befizetett tőke után osztalékként kiosztottak.

1893. november 12-én a részvénytársaság feloszlott, pontosabban az egész üzletet, a 140 részvényt 100 forint névértékben megvásárolta Spitzkopf Kálmán, Belágh Lajos és ifj. Bartholomaidesz Gyula.²⁷

Balassagyarmaton jóval később, 1894-ben alakult meg a részvénytársaság, teljes nevén: Balassagyarmati Könyvnyomda Részvénytársaság. 1894. november 15-én volt az első értekezlet, amelyen elhatározták, hogy megveszik a Kék-nyomdát és vele együtt a Nógrádi Lapok és Honti Híradó kiadói jogát is. Alaptőke 30 ezer korona, ami 150 db 200 koronás részjegyből áll. A társaság célja: „a nyomdaipar fejlesztése, folyóiratok és hírlapok, a Nógrádi Lapok és Honti Híradó kiadása”. Az alapító tagok névsorában ott találjuk a magánszemélyek mellett a helyi takarékpénztárt, népbankot, kisebb cégeket. A vállalat 15 éves időtartamra alakult. A nyomdaigazgató Darvai Ármin, a lap szerkesztője, főmunkatársa maradt az addigi, művezető Darula Arnold, akit Losoncról hívtak át. Az értekezleten azonnal megvásároltak 138 részvényt.

Az alakuló közgyűlés december 30-án ült össze. Elnökké Nagy Ivánt választották (őt 1895 márciusától Pulszky Ágost követte), alelnöke Sztranyavszky Géza közjegyző lett. Az igazgatóság tagjai; Baintner Ottó föld-

birtokos, Cservenyák György gyógyszerész, Fáy Árpád földbirtokos, Feledi Ignác kereskedő, Kanitz Ödön gyógyszerész, Ruszinkó Antal földbirtokos, Szontag Antal dr. főispáni titkár, Vannay Ignác kir. tanácsos ügyvéd. A további választott tisztségviselők között szerepel még kereskedő, megyei hivatalnok, banktisztviselő, földbirtokos. Összetétele jól jellemzi, hogy a megyei úri társadalom számára már nem volt lealázó, hogy keveredett más osztálybeliekkel, ha a haszonról, a pénzről volt szó.

A nyomdaért 20 000 koronát fizettek özvegy Kék Lászlónénak. A nyomdász fizetése 1200 korona évente, a főszerkesztőé 600 korona, a segéd-szerkesztőé 500 korona. Elkelt mind a 150 részvény, amelyet 27 részvényes vett meg.

Megalkották az alapszabályt is, amelynek első pontja így szólt: „A társaság célja a nyomdai ipart mellékágaival együtt gyakorolni, kiadói üzletet folytatni és irodalmi vállalatokat létesíteni.”

A részvénytársaság egész fennállása bizonytalan volt. 1896-ig nem történt meg az alapszabály jóváhagyatása, a cégbejegyzés, problémák voltak időnként a számadásokkal is. A nyereség is csekély volt, 1896-ban részvényenként 5 forint osztalékot adtak ki. 1897-ben Darvai helyett Tokay Lajos lett a nyomdaigazgató, az új nyomdász pedig Vagács Mihály.

Baj volt a Nógrádi Lapok és a Honti Híradóval, amely állandóan veszteségesnek bizonyult, ezért többször felmerült megszüntetésének gondolata, de megyei szubvencióval sikerült mindig megmenteni.

Ugyancsak veszteséges üzletet kötöttek a megyével is, a közigazgatási kiadványok nyomtatására. Ugyanannyi pénzért (1300 forint) állították elő a megyei nyomtatványokat, mint 20 évvel azelőtt. Kérvényüket — a díj fel-emelésére — elutasították.

Az egész zavaros, gazdaságilag tisztázatlan ügynek árverés lett a vége. 1902 márciusában Vannay Ignác takarékpénztári vezérigazgató vette meg egy 10 tagból álló betéti társaság képviselőiben. A társaságból azonnal megalakult a Balassagyarmati Könyvnyomda Szövetkezet, amelynek tagjai: a helyi Takarékpénztár, Népbank, a losonci Takarékpénztár és Hitel Bank, a Nógrád megyei Népbank, a Salgótarjáni Kölcsönös Önszegélyező Szövetkezet, a Szécsényi Takarékpénztár. Így a nógrádi sajtókiadásban is átvette a tőke az irányítást, a megyei sajtó kinőtte kezdeti állapotát, kapitalista vállalkozás lett belőle.²⁸

5. sz. táblázat

Nógrád megye 19. századi sajtójának alakulása

1846	<i>Pelikán</i>
1847	<i>Pelikán</i>
1857	<i>Népnövelési Közlemények</i>
1858	<i>Népnövelési Közlemények</i>
1860	<i>Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő</i>
1861	<i>Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő</i>
1862	<i>Borászati és Kertészeti Füzetek</i> <i>Felvidéki Magyar Közlöny</i> <i>Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő</i>

- 1863
Felvidéki Magyar Közlöny
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1864
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1865
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1866
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1867
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1868
Borászati Lapok
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1869
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1870
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1871
Nógrád
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1872
Ipoly
Nógrád
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1873
Ipoly
Losonczi Lapok
Nógrádi Lapok
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1874
Ipoly
Losonczi Lapok
Nógrádi Lapok
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1875
Losonczi Lapok
Nógrádi Lapok
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1876
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1877
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
Röpke ívek
- 1878
Losonczi Híradó
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő
- 1879
Losoncz és Vidéke
Losonczi Híradó
Nógrádi Lapok és Honti Híradó.
Nógrádmegyei Hivatalos Értesítő
Trombita

- 1880
Losoncz és Vidéke
 Losoncz—Nógrád megyei Híradó
 Nógrádi Lapok és Honti Híradó
 Nógrád Megyei Hivatalos Értesítő
Nógrád megyei Tanügy
Riadó
 Trombita
- 1881
Losoncz és Vidéke
 Nógrádi Lapok és Honti Híradó
 Nógrád megyei Hivatalos Értesítő
- 1882
Losoncz és Vidéke
Losoncz Phoenix
 Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
 Nógrád Megyei Hivatalos Értesítő
Salgó-Tarján
- 1883
Időszaki Értesítő
 Losoncz és Vidéke
 Losoncz Phoenix
 Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
 Nógrád Megyei Hivatalos Értesítő
 Salgó-Tarján
- 1884
 Losoncz és Vidéke
 Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
 Nógrád Megyei Hivatalos Értesítő
- 1885
 Losoncz és Vidéke
 Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
 Nógrád Megyei Hivatalos Értesítő
Színészeti Közlöny
- 1886
 Losoncz és Vidéke
Nógrádi Ellenzék
 Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
 Nógrád Megyei Hivatalos Értesítő
- 1887
 Losoncz és Vidéke
 Nógrádi Ellenzék
 Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
 Nógrád Megyei Hivatalos Értesítő
- 1888
 Losoncz és Vidéke
Nevelés
 Nógrádi Ellenzék

- Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Nógrád Megyei Hivatalos Értesítő
- 1889
Losoncz és Vidéke
Nevelés
Nógrádi Közlöny
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Nógrád Megyei Hivatalos Értesítő
- 1890
Losoncz és Vidéke
Nevelés
Nógrádi Ellenzék
Nógrádi Függetlenség
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Nógrád megyei Hivatalos Értesítő
- 1891
Losoncz és Vidéke
Nevelés
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Nógrád megyei Hivatalos Értesítő
- 1892
Losoncz és Vidéke
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
Nógrád megyei Hivatalos Értesítő
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
- 1893
Losoncz és Vidéke
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Nógrád megyei Hivatalos Értesítő
- 1894
Losoncz és Vidéke
Losonczy Hírlap
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Nógrád megyei Hivatalos Értesítő
- 1895
Losoncz és Vidéke
Losonczy Hírlap
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Nógrád megyei Hivatalos Értesítő
- 1896
Cserhát és Salgótarjáni Közlöny
Losoncz és Vidéke
Losonczy Hírlap
Nógrád—Honti Ellenzék
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője

Nógrád megyei Hivatalos Értesítő
Szabadság
Szirák és Vidéke

1897

Cserhát és Salgótarjáni Közlöny
Losoncz és Vidéke
Losonczy Hírlap
Nógrád—Honti Ellenzék
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Nógrád megyei Hivatalos Értesítő
Salgótarján és Vidéke
Szabadság
Sziráki Hírlap
Sziráki Közlöny

1898

Losoncz és Vidéke
Nógrád—Honti Ellenzék
Nógrádi Lapok és Honti Híradó
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Nógrád megyei Hivatalos Értesítő

1899

Kalapács
Losoncz és Vidéke
Nógrád—Honti Ellenzék
Nógrádi Lapok és Honti Híradó.
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Nógrád Megyei Hivatalos Értesítő

1900

Kalapács
Losoncz és Vidéke
Nógrád—Honti Ellenzék
Nógrádi Lapok és Honti Híradó.
A Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület Értesítője
Nógrád megyei Hivatalos Értesítő
Nógrád megyei Tanügy

Megjegyzés: a dőlt betűs újságok a jelzett évben indultak.²⁹

JEGYZETEK

1. Ezek élén mindenképp előtt az Országos Széchényi Könyvtár folyóirattárának katalógusa áll. Adatai megbízhatóak, az állomány teljesnek azonban nem tekinthető, hiszen nem minden példányt kaptak meg. De még így is előfordul, hogy a katalógusban szereplő egyik-másik folyóirat ma már fellelhetetlen. A számos lista közül említést érdemelnek SZINNYEI József éves összeállításai a múlt század hatvanas éveitől a Vasárnapi Újságban. — SZALÁDY Antal műve: A magyar hírlapirodalom statisztikája 1780—1880 Bp. 1884. — A BOROVSKY Samu által szerkesztett Nógrád megyei monográfia (1911) 316—319. 689. 720. p. — A mai feldolgozások közül SZABÓ Béla sorolja fel a megyei sajtót az OSZK katalógusa alapján a megyei monográfia 2. kötetében. (Salgótarján, 1973.) 100—101. p. — Valamivel bővebb, elemző összeállítás BELITZKY János cikke a Nógrád 1966. évi november 13. számában. — Uő. elemzi bizonyos fokig a múlt századi sajtót egyik tanulmányában. Lásd: Nógrád megye közgyűlése és sajtója a munkásság és parasztság helyzetéről és mozgalmairól 1867—1890 között. Starján., 1964.

2. Ipoly. 1873. 50. sz. dec. 14. — Losonci Híradó. 1880. 2. sz. jan. 15. — HEDRY Bódog: Vidéki sajtó és közönség. = Békésmegyei Közlöny. 1882. 118. sz. — Losonc és Vidéke (a továbbiakban L. és V.) 1884. 52. sz. dec. 26. — Nógrádi Lapok és Honti Híradó (a továbbiakban NLHH) 1897. 23. sz. jún. 6.
3. JESZENŐI Danó: Losonc története. = Losonci Phoenix 1. k. Bp. 1851. 17. p. — A lapot említi még pl. BOROVSZKY im. 669–670. p., BELITZKY János: Nógrád megye története 1. k. Salgótarján, 1969. 317. p.
Egy újabban előkerült adat szerint a szerkesztője Benyiczky Mihály volt, akinek személye ismeretlen. (L. és V. 1887. május 29.)
4. Nógrád megye története 2. k. 100 p. — Magyar Sajtó. 1857. nov. 2–3. — Az 1857-es indulást említi még az Új Magyar Múzeum 1858. évi 5. füzeté is a 252. oldalon.
5. SZALÁDY: i. m. 175. p. — Nógrád vármegye szervezete és szabályrendeletei. 3. füzet. Bgyarmat. 1885. 52. p. — Nógrád megyei Levéltár (NmL) Közgyűlési Jegyzőkönyv 1870. 582. — Losonci Híradó. 1879. 5. sz. febr. 2. — NLHH. 1900. 16. sz. ápr. 15.
6. Felvidéki Magyar Közlöny. 1. sz. júl. — 1863. 19. sz. jan. 27. — 1863. 31. sz. ápr. 24.
7. Nógrád. 1871. 1. sz.
8. SZALÁDY: i. m. 90. p. — Nógrád. 1872. 5. sz. febr. 4. — Magyar Törvénytár 1836–1868. Bp. 1896. 238–243. p. — ZSITVAY Leó: A magyar sajtójog mai érvényben. Bp. 1900 — NmL Kgy. jkv. 1872. 184, MIKSZÁTH Kálmán összes művei. Kritikai kiadás, 1. k. 68. p.
9. Nógrádi Lapok. 1873. 1. sz. jan. 1. — NLHH. 1897. 23. sz. jún. 6. — Mint készülnek a Nógrádi Lapok? = Mikszáth: i. m. A vita részleteit olvashatjuk az idézett Mikszáth kötetben 253–255. p., valamint RÓNAY György tanulmányában: A pályakezdő Mikszáth. = Új Írás. 1978. 11. sz. 57–80. p. — L. és V. 1895. 18. sz. máj. 5. — REMÉNYI nekrológja: Nógrád–Honti Ellenzék 1896. 21. sz. máj. 28. — HORVÁTH Dánóra vonatkozóan lásd a 25 éves szerkesztői jubileumára írt cikkeket. = NLHH. 1897. 23. sz. jún. 6. — NLHH. 49. sz. — Mikszáth: Két száz év múlva. Gondolatok a váci hajón. = I. m. 56. p. — NLHH 1899. 45. sz. nov. 5.
10. Nógrádi Lapok. 1873. 19. sz. máj. 11. — NmL. Kgy. Jkv. 1875. 62.
11. Egyedül LAKOS Györgynek jelent meg egy rövid ismertetője a Palócföld 1965. évi 1. számában. — SZIKLAY László: A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. GASPÁR Imre. Bp. 1955. — Délibáb. 1877. 7, 9, 10, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 23, 28, 29. számok.
12. DEZSÉNYI–NEMES: A magyar sajtó 250 éve. Bp. 1954. 157. p. — Losonci Híradó 1880. 1. sz. jan. 1. — SZINNYEI: A magyar hírlapirodalom 1880-ban. = Vasárnapi Újság. 1880. 6. sz. — Trombita. 1879. 12. sz. — Losonci Híradó. 1879. 45. sz. nov. 16. — Uo. 1879. dec. 14. 49. sz. — L. és V. 1880. 4. sz. jan. 11. Uo. 9. sz. jan. 29. Uo. 1880. 8. sz. jan. 25. 14. sz. febr. 15. 18. sz. márc. 14.
13. L. és V. 1879. nov. 16. 1881. 1. sz. jan. 1. 3. sz. jan. 15. — Polgár Őr 1909. nov. 1.
14. BELITZKY János: Az első salgótarjáni újság. = Nógrád. 1966. nov. 9. 265. sz.
15. SZABÓ Béla: I. m. 101. p. — Nógr. M. Gazd. Értesítő. 1882. 1. sz.
16. A példányokat dr. Czipó Ernőné bocsátotta rendelkezésünkre, amiért ezúton is köszönetet mondunk.
17. Balassagyarmat története. 199. p. — NLHH. 1886. 51. sz. dec. 19. — Uo. 1888. 17. sz. ápr. 22.
18. NLHH 1889. 30. sz. júl. 28.
19. BÍRÓ Lajos: A sajtó. Bp. 1911. 4. 16–19. p.
20. NLHH. 1890. 33. sz. aug. 17.
21. Nógrádi Ellenzék 1896. 13. sz. ápr. 2. — Nógrádi Naptár. 1. 1898. — Nógrádi Ellenzék 1899. 19. sz. május 18. — Kalapács. 1900. 3. sz.
22. BOROVSZKY: I. m. 660–696. p.; 697–721. p. — Nógrád megye története. 1. k. 319–324. p. 2. k. 88–103. p. — Balassagyarmat története 171–183. p. 236–253 p. — Salgótarján története. S.-tarján 1972. 113–158. p.
23. Nógrád–Honti Ellenzék. 1899. 14. sz. ápr. 6. — A névsorhoz segítség volt: BOROVSZKY: im. Összeállítás a megyei írókról, művészekről. — Mikszáth: i. m. 67. p. — SZABÓ Károly: Az irodalomtörténet nógrádi aprószentjei. = Palócföld. 1962. 135–139. p. — HORVÁTH Zoltán: A magyar sajtó a dualizmus utolsó évtizedeiben = Irod. tört. 1961. 1. sz. 38. p.

24. SAJÓ Aladár—RÓNA Lajos: Az újság. Bp. 1902. 98—99. p. — L. és V. 1881. 1. sz. jan. 1. 1887. 51. sz. dec. 18. — Nógrád—Honti Ellenzék. 1898. 4. sz. 1899. 10. sz. márc. 9.
25. SAJÓ—RÓNA: i. m. 134. p. — Gyulai Pál: A tárcaelbeszélésekről = Budapesti Szemle. 1898. 443—448. p. — SZOMAHÁZY István: A hírlapírás műhelyéből. Bp. 1883. 56—57. p. — L. és V. 1880. 57. sz. aug. 14.
26. A balassagyarmati monográfiában még arról is olvashatunk, hogy 1855 óta mint részvénytársaság működött! (228. p.) — NmL. Megyeiönöki iratok 3281/1850. — NmL Kgy. jkb. 1872. 144., 1873. 136., 1874. 54., 1876., 85., 188., 279. — Kék Lászlóról: NLHH 1893. aug. 20. 34. sz. — NmL Kgy. jkv. 1876. 91. — 1883. 95. — 1889. 190. — Kornis kérelme nyomdaállítási ügyben: NmL Kgy. jkv. 1871. 898.
27. L. és V. 1883. 1. sz. jan., 1883. 6. sz. febr. 11.; 19. sz. máj. 13. 1885. 9. sz.; 38. sz. szept. 20.; 1887. 35. sz., aug. 28., 1888. 40. sz. szept. 30.; 1893. 48. sz. nov. 26.
28. NLHH. 1894. 47. sz. nov. 18. 1895. jan. 6. 1. sz. Nógrád—Honti Ellenzék 1897. 23. sz. jún. 6. — NmL Kgy. jkv. 1895. 371 — Nógrád—Honti Ellenzék. 1897. nov. 18. 46. sz. — L. és V. 1902. 11. sz. márc. 16.; 13. sz. márc. 30.
29. A felsorolt periodikák részletes adatai a már említett, hamarosan megjelenő megyei sajtóbibliográfiában kapnak helyet.

MIHÁLY PRAZNOVSZKY:

Das Pressewesen des Komitats Nógrád im XIX. Jahrhundert

Die Pressegeschichte des Komitats Nógrád beginnt im vorigen Jahrhundert, 1846, als in Losonc die erste Zeitung des Komitats; „Der Pelikan“ erschien. Während des halben Jahrhunderts sind uns 36 Zeitungen längeren-kürzeren Lebens bekannt, in deren Zeilen und in der Gestaltung ihres Schicksals der schwierige Vorgang der kapitalistischen Umwandlung des Komitats und auch ihre Widersprüchlichkeit gut abspiegelt.

Im Komitat sind regelmässig nur Wochen- und Monatsblätter von nicht beruflichen Redakteuren erschienen.

Diese entstammen im allgemeinen dem Kreis der adligen Intellektuellen der herrschenden Klasse.

Zu der Zeit der Pressegeschichte des Komitats entstand die bürgerliche Presse des 20. Jahrhunderts und die Druckereien entwickelten sich auf ein höheres Niveau. Neben den politischen Nachrichtenblättern erscheint im Komitat die belletristische, ökonomische, pädagogische und satirische Zeitung.

Aus dem grauen Durchschnittsniveau der Schriftstellergarde des Komitats heben sich Mikszáth und Komjáthy hervor, die in diesen Blättern ihre ersten schriftstellerischen Schritte gaten haben.

Ausser der Geschichte der Nachrichtenblätter befasst sich der Autor auch mit den Fragen der Redakteure, der Leser, der Zeitungsteile und der Druckereien.

ARCKÉPCSARNOK

Leblancné Kelemen Mária

Bérczy János élete és munkássága

Nógrád megye egészségügyi viszonyai a 19. század első felében

Nógrád megye elfelejtett nagyjai sorában Bérczy János életének, munkásságának bemutatása igen összetett feladat. Külön: fejezet a szépíró, az orvosíró, a főorvos tevékenységének ismertetése. Ezért, hogy munkásságának utóbbi területét megismerhessük, megérthessük, szólnunk kell az egészségügy, közegészségügy rövid történetéről is.

AZ ORSZÁG ÁLTALÁNOS EGÉSZSÉGÜGYI HELYZETE ÉS AZ EGÉSZSÉGÜGYI KÖZÁLLAPOTOK A TÖRÖK HÓDOLTSÁG UTÁNTÓL 1848-IG

Egyetlen kórház sem maradt a volt török uralom alatti területen. A 18. század elején 47 képzett orvosdoktor működött az országban, ezért a gyógyítás főként az érvágó borbélyok, a falvakban pedig a javasasszonyok kezében volt. Igen kevés volt a céhbeli sebész, rajtuk kívül „orvosi tevékenységet” véggeztek a céhen belüli borbélyok, fürdősök, bábák, kenőasszonyok, vándorsebészek stb.

Az 1723-ban megalakult Magyar Királyi Helytartótanács Egészségügyi Bizottsága, majd az 1783-as átszervezés után az Egészségügyi Osztálya volt a legfőbb hatóság egészségügyi és orvostudományi ügyekben; bár működését a bécsi Magyar Kancellária irányította. A Helytartótanács székhelye kezdetben Pozsony, majd 1784-től Buda.

1751-ben nyújtotta be tervezetét Perliczy János Dániel Nógrád megye főorvosa Mária Teréziának „egy orvosi főiskola” felállítására ügyében. Akkor — bár az országra nézve előnyös voltát elismerték, — anyagi okok miatt nem valósult meg. 1770-ben alapították meg Nagyszombatban az orvosi kart; de Perliczy tervezetét nem vették figyelembe. 1777-ben áthelyezték Budára s 1780-ban Pestre (a Perliczy által kijelölt helyre).¹

1770-ben jelent meg az első magyar általános közegészségügyi jogszabály, a Generale Normativum Sanitatis, és 1773-ban az ezt kiegészítő szabályzat.

1787-ben létesítette II. József — a gyakori állati járványok leküzdése céljából — a baromorvosi intézetet.

1752-ben kötelezővé tették a megyék számára a „megyei orvos” alkalmazását.

„De még később is a járási orvos [aki rendszerint csak kirurgus volt] és a járási baba a jobbágyság számára gyakorlatilag elérhetetlen volt.”

A földesurak a 19. század elején már gyakran alkalmaztak uradalmi orvost.

II. József halála után, a napóleoni háborúk idején az egészségügy háttérbe szorult. Az 1800-as években gyakoriak voltak az elemi csapások. 1816-ban és 1818-ban országos inség volt; 1831-ben kolerajárvány, — lázadás; gyakori árvíz, rossz közlekedési viszonyok, nehéz megélhetési lehetőség jellemezte még ezt az időszakot. 1825-től az általános politikai újjáéledés lendületet adott a közegészségügy fejlődésének is; az „orvostudomány nemzeti üggyé vált.”

A járványok² még a 18. században is akadálytalanul pusztították a lakosságot. A hódoltsági területen egyáltalán nem voltak járványrendészeti intézkedések. „Hogy a járványoknak csak a 18. század vége felé tudtak gátat vetni, abban a háború okozta pusztulás mellett nagy része volt a lakosság elszegényedésének, a járványtani ismeretek fejletlenségének, és az egészségügyi szervezet hiányának.” Csak a 18. század végén sikerült az egészségügyrendészeti intézményekkel és intézkedésekkel a pestisjárvány behurcolását megakadályozni. A himlőjárvány is szűnőben volt a 18. század végén. A napóleoni háborúk kapcsán tifusz-, a 19. század 30-as éveiből kolera- és 1829/30-ból maláriajárványról tudunk. Szerepelt még vereshimlő, torokgyík, amelyek ellen sikerrel csak a 19. században indult meg a küzdelem.

A járványok fertőző természetét a 18. században ismerték fel. Leküzdésüknek leghathatósabb eszköze volt a fertőtlenítés és az elkülönítés. Az a nézet, hogy a fertőző betegségek keletkezésében „élő mérgecsírák” fontos szerepet játszanak, a 19. század utolsó harmadában terjedt el. A nép sokszor a zárlattól és a forgalmi korlátozásoktól való félelmében titkolta el a betegséget. Sok helyen élelmezési nehézségek is felléptek a zárlat miatt.

A népélelmezésben fontos szerepe volt a káposztának, a köleskásának, a Felvidéken a hajdinakásának. A gyakori marhavész, marhapestis igen megítélte a marhaállományt. A kenyér eleinte — az Alföldet kivéve — mindenütt kölesből készült. A búzakenyér-fogyasztás csak a napóleoni háborúk után lett általános. A kukorica gyakran szerepelt a falusi nép élelmezésében. A krumplici fogyasztása a 18. század második felében terjedt el, a cukorrépa pedig a 19. század elején. A főleg nem búzatermő vidékeken gyakori volt az inség a 18. században, a 19. század első felében. Az 1816—1817-i árvíz következtében országos inség lépett fel.

„A megye paraszti mezőgazdaságáról, élelmezési viszonyairól — az 1820-as évek derekán — összefogó képet nyújt MOCSÁRY Antal. Eszerint a „vármegye alsó és közép tájékán tiszta búza, s leginkább rozs nagymértékben termesztetik, melyből egy mag tízet is ad... a borból, sokféle gyümölcsökből, dohányból, kukoricából és más termesztményekből is hasznokat látják... lakosai. Azonban sok ... helységek a tűzi- és épületfában nagy fogyatkozást szenvednek... Északi része hidegebb éghajlat alatt fészik... s ezért itt leginkább csak borsó, lencse, pohánka, s egyéb főzelékek és ... zab termesztetik. Azonban bővelkedik fával úgy, hogy a lakosok hordókat, szekrényeket, kerekeket, dézsákat és más szükségességeket készítenek, melyeket eladván, az alsó és középtáji lakosoktól szerzik azt meg, amiben szükségést szenvednek.”

Az értékesítés lehetőségeiről így szól: „Minden mezőváros ezen vármegyének, melyben országos és heti vásárok tartatnak... emporiális hely... A vásárokra nézve legnevezetesebb... Losonc. Utána... a két határszéli mezővárosok, Fülek és Balassagyarmat. Ezen helyek, valamint Szécsény mezővárosa is... napról-napra növekednek a kereskedelem által...”³

A táplálkozási hiánybetegségek közül még a 18. században is sűrűn előfordul a skorbut, különösen a börtönök lakói körében, akiket rendszerint „dolgztatással és éheztetéssel büntettek.” Gyakran előfordult még a pellagra, a farkashályog vagy farkasvakság.

Igen elhanyagolt volt a köztisztaság még a 18. században is. Nagyfokú a talajszennyeződés. A városokban a 18. század elejétől voltak emésztőgödörök, de többnyire nem vízhatlanok. A temetőkre, a temetkezésre is csak az 1831-es kolerajárvány után fordítottak nagyobb figyelmet. Sok kívánnivalót hagyott maga után az egyéni tisztaság, különösen a szegényebb népréteg soraiban.

Igen kedvezőtlenek voltak a lakásviszonyok. Még a 18. század első felében is sok volt a földbevájt putri, a polyvás sárból készült parasztház, a vesszőből vagy nádból font paticsfal, nagyobb városokban a faház. Az ablakokra az üveg használata a 18. században terjedt el. Addig olajos papírt, vásznat alkalmaztak.

Az ivóvízellátás különböző módon alakult. Szivattyús kutak, puttonos víz-árusítás; a nagyobb városokban már vízvezeték is volt, de falun leggyakoribb az ásott kút; a 19. században már ártézi kutak fúrásával is próbálkoztak.

Egyre nagyobb mértékű és elterjedtebb a szeszfogyasztás. A 18. század végétől kezdett elterjedni a gabona-, burgonya-, szilvapálinka házi főzése.

A szifilisz, „bujakór” vagy „vénuusz nyavalya” Magyarországon a 18. század második felétől terjedt el nagyobb mértékben. Ebben jelentős szerepe volt az országban állandó császári hadseregnek. Különösen veszélyes volt a szegényeknél (fertőzésveszély, sok beteg, kevés orvos, kórház). A megelőzésről, a betegek nyilvántartásáról, kötelező kezeléséről 1820-ban, 1827-ben, 1835-ben, 1840-ben helytartótanácsi rendelet intézkedett.

Az egészségügyi személyzetről és az orvoslás állapotáról tudnunk kell, hogy még a 18. század végén is elsősorban a javasasszonyok és a kirurgusok voltak a nép orvosai. A sebészetet, szemészetet teljesen a borbélysebészek látták el; sebeket gyógyítottak, fogat húztak, tályogot nyitottak, ereket vágtak stb. A szüléseknel a bábák segítettek. A borbélysebészek is külön szabállyal és kiváltságokkal bíró testületbe, céhekbe tömörültek.⁴ Az országban 1747-ben 168 felesküdt céhbeli borbélysebész működött.

Orvosokat és „bábáskodó borbély”-okat rendszerint még a 18. században is csak akkor vettek igénybe, ha a szülés kapcsán szövödménnyel kellett számolni. A „bábaügy” rendezése a 18. század közepén indult meg. (Ki lehet bába, a bábák díjszabása, feladatai). Helytartótanácsi rendelet intézkedett kötelező alkalmazásukról. Rendszeres oktatásuk 1770-ben kezdődött Nagyszombatban. Azonban „a falusi bábák legnagyobb része a megyei főorvos által 7—10 nap alatt kitanított és „juslevéllel” ellátott nem okleveles bába volt. A falvakban még a 19. században is elsősorban őket találjuk.”

Egy Nógrád megyei adalék a bábákkal kapcsolatban: „...Tart ugyan a vármegye két tanult és fizetést is húzó bábaasszonyt, kik közül az egyik Balassagyarmaton, a másik pedig Gácson lakik. Helyes és szükséges is ez, de a nagy szükséghez képest mérsékelve kevés a kettő. Ezek többnyire csak az uraságok által foglaltatnak el és érdemeik felett is fizettetnek, csak hogy a szükségben megjelenjenek; ellenben a falun lévőket meghagyatnak, sőt elfelejtetnek tudatlanságuk mellett a babonáskodásban. . . Fizetésük is nagyon csekély; két heti gondviselésért, ápolgatásért, álmatlan felvigyázásért mind a lebetegedett asszonynál, mind annak most született tsetsemőjénél 1/4 kila búza és 4 garas a jutalmuk és azt sem kapják meg minden gyermekágyastól. . .”⁵

Nálunk még a 18. században is a füves orvosságok voltak túlsúlyban, sok kézi gyógyszerár volt az orvosok kezében. A 17—18. században szabályozták többször a gyógyszerárak jogviszonyait, a gyógyszerészek képzését, a 19. században a Helytartótanács megtiltotta a „vándorgyógyszerárusok” működését.⁶ A nép jobban bízott a házi orvoszerekben, a népies gyógyeljárásokban, a kevés orvos és patika mellett ez volt a fő oka a házi orvos elterjedésének.⁷

A kuruzslókban való hit virágkorát élte a 18. század elején, A babona, a kuruzslás elleni tudatos felvilágosító munkába főként a papságot igyekezett bevonni Mária Terézia, II. József. Szigorú intézkedéseket hozott a Helytartótanács a házaló gyógyszerárusok vagy olajkárók ellen. A falusi népi orvoslás (főként a bábák által) még a 19. század közepén is virágzott, holott az 1830-as évek végén már 640 orvosdoktor és 1276 sebész működött (1720 körül 39 orvosdoktor és 120 érvágó borbély).

„1839-ben az ausztriai nem magyar tartományban 22 millió lakosra 4127 orvos, 4850 sebész, 93 szemorvos, 11 210 bába és 2640 patika jutott. Ugyanakkor Magyarországon — a katonai vidékekkel együtt — 12.880 406 lakosra jutott 640 orvos, 1276 sebész és 415 gyógyszerész. Nógrád megye 181 844 lakosára ebből 2 orvos, 17 sebész és 8 patika jutott.” Érdemes összevetni az egyes területek egészségügyi ellátottságát:

Ausztriai nem magyar tartományok	5.330,7 lakosra egy orvos
Magyarország	20.125,— ” ” ”
Nógrád megye	90.922,— ” ” ”
Ausztriai nem magyar tartományok	4.536,— ” ” sebész
Magyarország	10.094,— ” ” ”
Nógrád megye	10.696,— ” ” ”
Ausztria nem magyar tartományok	8.333,— ” ” patika
Magyarország	31.037,— ” ” ”
Nógrád megye	22.735,— ” ” ”

Nógrád megye egészségügyi ellátottsága 1850-ben (bár vizsgált korszakunkon túlmutató adat, de az összehasonlítás kedvéért nem lesz érdemtelen lejegyezni):

7 orvos, 18 sebész, 18 szülész, 7 fogász, 19 bába, 7 baromorvos, 7 patika és 3 szemész. De minden lakott helyen nem volt egészségügyi személyzet. Pl.: a sziráki kerület helyettes kormányzójának a Cs. Kir. Megyehatósághoz írt jelentése szerint: „Az egész kerületben egy okleveles szülész sincsen.”⁸

„A tanult orvosi kar zömét 1752 óta a megyei állást viselő orvosok alkották.”, miután az 1752. október 26-i királyi dekrétum kimondta, hogy „minden vármegye legalább egy, közpénzből díjazott orvostudort (és ahol sebészceh nincsen, egy sebészt) alkalmazzon a szegény adózó nép gyógyítására. ...A megyei fizikusi állásokat a vármegyék tanult orvosok hiányában nem igen tudták, de nem is igen akarták betölteni.” A Helytartótanács 1756-ban, 1768-ban, 1773-ban újra szorgalmazta a megyei orvosi állások megszervezését. A megyei, városi orvosok rendszeres fizetést csak 1781 óta kaptak.

A megyei főorvos és a járási orvos 1812-ben a hivatalos kimutatásokban a „szegődött szolgák” között szerepelt. Az 1825. évi 32.687 sz. udvari rendelet a megyei főorvost a magistratualisták közé, a X. fizetési osztályba (mint a szolgabírák, megyei alügyészek), a járásbeli sebészeket pedig a XII. fizetési osztályba sorolta (mint az esküdteket, megyei biztost és hadnagyot).

A megyei főorvosok a Generale normatívm sanitatis (1770) megjelenése óta lettek a népegészségügy igazi őrei. A Helytartótanács 1783. január 2-i körirata elrendelte, hogy a megyei főorvosok fő feladata az egészségügy ápolása. 1785-től lettek valójában egészségügyi közigazgatási tisztviselők, „amikor a szegények gyógyítására járásonként külön járási seborvosi állásokat szerveztek. Rendszerint a megye székhelyén is alkalmaztak egy „központi megyei sebész”-t, hogy a vármegye háza és tömlőce körül... fogatkozás ne legyen, amíg a megyei főorvos vidéken van.”

• Az 1787-es szolgálati utasítás szabályozta a fizikusok hivatali munkakörét.⁹

A megyei főorvosoknak 1786-tól a törvényhatóság közegészségügyi viszonyairól rendszeres 1/4 évi, évi jelentést kellett készíteniük.¹⁰ Az évi jelentésekben egészen 1870-ig első helyet foglaltak el a „légtüneti észleletek”, melyek az időjárásról számoltak be. Ennek az volt a magyarázata, „hogyan az akkori fel fogás szerint az időjárás és a járványok összefüggésben voltak, és az évszakoknak sarkallatos befolyásuk van a betegségek, különösen a népbetegségek jellemére.”

1787 óta csak olyan orvost alkalmazhattak városi és megyei, valamint esküdt sebész gyanánt, aki az egyetemen baromorvostant is hallgatott és erről bizonyítványt szerzett.

„Az állatorvosi teendők ellátására a falusi kovácsokat a baromorvosi tanfolyam elvégzésére kötelezte az 1799-ből és 1801-ből származó helytartótanácsi határozat. Sőt kötelezte a Helytartótanács a városokat és minden járást, hogy 1802-től minden esztendőben egy-egy kovácsot küldjenek fel a pesti Baromorvosi iskolába.” Az 1826. évi 27720. sz. helytartótanácsi rendelet megismétli az előzetes intézkedéseket. „... kovácsmester nem bocsátható a városban és mezővárosban céhbéli mesterségre, ha nem igazolja, hogy a baromorvosi mesterséget az előírt módon megtanulta.”

A kórházügy fejlődése igazán csak a 19. század első évtizedeiben indult meg. A kórház valójában általános jótékonyági intézmény, szegényház, öregek háza volt. Az 1830-as években kb. 56 kórház, 595 kórházi ágy, 1848-ban 92 kórház és 2905 kórházi ágy volt Magyarországon. Ezenkívül volt még több kisebb bányakórház. A kórházak és szegényházak elválasztása az 1820-as évek végén történt meg.”¹¹

Az országos egészségügytörténet — néhány Nógrád megyei adalékkal is kiegészítve — áttekintése után szóljunk Bérczy János orvosi, orvosírói, szépírói tevékenységéről.

Bérczy János apja „Stand László a XVIII. század derekán a Pest megyei Abonyban a Csuzy—Balogh—Tallian-féle közbirtokosság provizora, gazdasztizta volt. Stand László és Horváth Borbála házasságából nyolc gyermek származott; ... a legifjabb az 1776. április 11-én született János.”¹²

A Stand család Svédországból Németországon keresztül származott Magyarországra a hétéves háború idején. 1804-ben a Stand családi, nevet Bérczyre magyarosították. A nem honosodott német nemesi család a névmagyarosítással elvesztette előjogait, a honosodás lehetőségét. (Metternich nem engedélyezte a német nemesi cím átvitelét a magyar névre.) Rokonai közül unokaöccse, Stand-Megyeri Károly (Petőfi által is megénekelt), a színész volt a leghíresebb, akinek apja szintén félpolgári foglalkozást választott: kasznár volt a Károlyi uradalomban, Tótmegyeren. Fiát is annak szánta.¹³

Stand János 1790—1794 között a kegyesrendiek pesti gimnáziumának eminens tanulója volt. Endrődy Jánosnak, az első magyar színháztörténésznek, kiadónak kedvelt tanítványa. Kitűnő tanuló. Katona akart lenni, de végül mégis továbbtanult. Apja barátjának, Stáhly György prof. „orvossebész doktor és szülész-mester”-nek biztatására orvosi pályára lépett. 1802. januárban avatták a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karán.¹⁴

1804-ben Nógrád megyébe, Balassagyarmatra került mint főorvos.¹⁵

1806. július 11-én megnősült. Felesége vajkai Molnár Julianra, Molnár Ferenc vajkai földbirtokos és nádasi és sárosfai Bittó Cecília leánya. Esküvőjük a Komárom megyei Vajkán volt. Három gyermekük született: Anasztázia, Lajos és Károly.¹⁶

Mint nem honosított nemes, a polgárrá válás érdekes és tipikus esete volt Bérczy János Balassagyarmaton. (Fiai ugyan elnyerik a nemességet, de csak „a kiegyezést követő rendjel — csillaghullás során.”) A megyei főorvos „a két életforma hatását hordozza magában és környezetében és örökíti flaira is”, akiket nagy gonddal neveltet; nagyobb, mint általában a korabeli nemesek. A feilődő mezőváros légkörébe — amelyen nagyot lendített a megyegyűléseknek Szügyből Balassagyarmatra történt áthelyezése, a nógrádi Nemzeti Intézet létrehozása, a megyeháza megépítése, a pezsgésnek indult politikai, kulturális élet — a megyei főorvos jól beilleszkedett. Széles körű műveltsége, orvosi, közéleti, irodalmi tevékenysége tiszteletet és megbecsülést ébresztett iránta.¹⁷

1807-ben felvetődött az a gondolat, mivel a megye fekvése és a felső két járásban lakó adófizetők érdeke azt kívánta, hogy Bérczy főorvos költözködjék Losoncra, Kelényi orvos pedig maradjon továbbra is Szécsényben. A balassagyarmati megyei közgyűlésen felváltva vegyenek részt és mindketten a hozzájuk tartozó seborvosokat ellenőrizzék. Bár közgyűlési végzés is jóváhagyta a tervet, végrehajtására nem került sor a későbbi időkben keletkezett dokumentumok bizonyága szerint.¹⁸

Mint megyei főorvosnak rendszeresen járnia kellett a megyét, személyesen kellett ellenőriznie a seborvosok működését, járványok, egyéb rendkívüli események alkalmával a helyszínen kellett intézkednie. 1811-ben azt kérte a megyétől, hogy „az addig neki megengedett szabad forspontozás helyébe két lóra való széna és zabbeli porciók rendeltetnének.” A kérdésnek megvizsgálására kiküldött megyei bizottság feladata volt eldönteni, hogy „vajon egyáltalában minden orvosokra nézve nem hasznosabban rendeltetődhetnének-e az ingyen való forspontozás helyett a kívánt lóporciók?”¹⁹

Ismeretes az általános egészségügyi részből, hogy 1825-ig a megyei főorvos (és a járási orvosok) fizetés szempontjából a „szegődött szolgák” között szerepeltek. 1807-ben a Helytartótanács 100 ft-tal emelte a megyebeli orvosoknak „a fizetését, mely összeget a megyebeli orvosok között osszanak fel.” 1811-ben „minden 100 ftoktul mostani fizetés bérek 50 ftokkal pótolatni rendeltettek.”²⁰

Bérczy főorvos nehéz körülményeit bizonyítja az a közgyűlési jegyzőkönyvi bejegyzés is, amelyben kérte „a csábi erdőből részére 6 öl fának Gyarmatra leendő fuvaroztatását.” A végzés: A „folyamodó” kérése nem teljesíthető. Amíg fát tud szerezni, a várnagy a vármegye fájából adjon kölcsön számára két ölet.²¹

Az 1829-i helytartótanácsi rendelet a megyei főorvosok készpénzfizetését 500, a seborvosokét 150 ft-ban állapította meg. Egyéb jövedelmük volt: a lóporció- és tűzfajuttatás. A közgyűlési jegyzőkönyvek tanúsága szerint a megye változtathatott mind a készpénz, mind az egyéb fizetség mennyiségén.²²

1821-ben az adózó jobbágyság sanyarú körülményeinek vizsgálatára kiküldött bizottságnak tagja Bérczy főorvos is, amelynek feladata volt, hogy „... a gazdálkodás nemesebb módjával megösmekedvén, figyelmeket mindennemű gazdasági cikkelyre terjesszék ki, s azoknak a nemes megye földjéhez és más egyéb természeti tulajdonságaihoz hogyan lehető legmódosabb alkalmaztathatósokról szóló véleményeket időről-időre előterjeszteni fogják.”²³

1835-ben 31 évi becsületes szolgálat után a „Tekintetes Kórok és Rendek”-hez fordult Bérczy János. Kérte, ha ez idő alatt — szerintük is — tett olyat, ami a közjó érdekét szolgálta, annak hasznát ne ő, de legalább a gyermekei élvezhessék. Éppen ezért szolgálatait elősorolva kérte, hogy azokról „bizonyosságlevelet” adjanak számára.²⁴

„Balassagyarmat város házi fundusainak” 1815–20. évi összeírásában szerepelt először mint tulajdonos.²⁵ 1829-ből származik az a „Házi levél”, amely kimond-

ja: „... Bérczy János Úr Tekintetes Nemes Nógrád vármegye főorvosa és táblabírája Balassagyarmaton lakos Kóhn Majer izraelitának ugyanazon mezővárosban a Nagy Tabán nevű utcában lévő házat, ... 630 R. frtkban ... megvette, legyen, — mely háznak bírásában a vevő Bérczy János Úr a méltóságos uradalom által is megerősítették.”²⁶ 1837-ben „Balassagyarmat város házi fundusainak összeírása” a Kis Tabán 148 szám alatt tartja számon, mint tulajdonost.²⁷

Balassagyarmaton halt meg 1839. február 20-án.²⁸

„Az elhunyt Bérczy Jánosban a rendek egy hű szolgának, emberbarátnak, a köz-jó iránt buzgó hazafinak vesztességét mélyen fájlván, s hálás érzéssel emlékeztetvén azon példás szorgalomra s pontosságra, — mellyel a boldogult hosszas szolgálatának egész ideje alatt kötelességeit teljesítette, — azon feláldozásra, mellyel egész életét nem magának s magáéinak, hanem a közönségnek szentelte, — ez iránt való közmegismerés, az érdem iránt tartozó hálás emlékezetül a jegyzőkönyvbe iktattatni rendeltetett.”²⁹

Gyakorló orvosi tevékenysége mellett jelentős orvosírói, szépírói tevékenysége. Szakcikkek írásával, fordításával, magyarázatával, szépirodalommal egyaránt foglalkozott. Tagja volt a jénai társaságnak.

Sokszínű tevékenységét az Országos Széchényi Könyvtárban található munkái (talán könyvritkaságként egy-két műve még magánkönyvtárban is megtalálható), orvosi jelentései és egyéb, főorvosi megbízatásával összefüggő dokumentumok tükrözik.

Nyomtatott és kéziratos orvosi és szépirodalmi munkái időrendben a következők:

— Stand János: Ő királyi hertzezségének Magyar ország nádorispánnyának Jósef értz — hertzegnek neve' napjára ajánlott öröm-évek egy buzgó hazafi által Mártzius XIX. napján. MDCCC. Esztendőben, Pesten, Nyomtatott Trattner Mátyás betűivel.

A tehénhimlőről. Irta frantzia nyelven Doktor Careno. Fordította Doktor Stand, Pester, nyomtat. Trattner Mátyás betűivel 1802.

Stand (Bérczy) János: Okatás a Mentő himlőről és az ellenvetéseknek megcáfolásokról a Nógrádi köznéphez, 1803. Ezen felhívást „ingyen osztotta szét a megyeiek között, s a nép részére ebből oktatóröpiratot bocsájtott közre, ... amit a papok szószékről is felolvastak az egyszerű népnek.”³⁰

Nagyméltóságú Sárovari Felső Vidéki Gróf Széchényi Ferentz Ő exczellentziájának nemzeti könyvházára írt Ének Bérczy János által. Pesten, Nyomtat. Patzko Ferentz József betűivel, 1803.

Bérczy Jánosnak ... tanítása az Oltalmazó Himlő hasznáról. Pesten, Trattner Mátyás betűivel, 1805.

A malagai járvány hideglelésről, s orvosolhatásáról. Irta: Truxilló Péternek... parantsolattýából Dr. Arejula János Emánuel. Magyarázta Bérczy János... Pesten, Trattner Mátyás betűivel 1805.

Az egészség baráttya az öregségben avagy arra való oktatás mikéért lehessen megtartani az egészséget, az életet

meghosszabbítani, s vígan tölteni az öregségben. D. Struve Kerestely Augustt görliczi orvos által. Magyarázta Bérczy János... Pesten, Trattner Mátyás betűivel 1806.

Kesergő versek... Nemes Varbóki idősb Plachy János Urnak ... sírhalmára Mohorán Bőjt elő havának XXII. napján MDCCCXX. Pesten, Trattner Mátyás Tamás betűjével 1820.

Bérczy János: Azon eszközökről, mellyek által az ember életének veszedelmes szénsavanyú levegő ártatlanná tévessék és a pincéből ki is rekesztetik. Kézirat 1825.

Bérczy János: A három aranygyűrű (Kasztíliai Rege a 14-dik Századból. Megjelent az „Uránia”-ban.) Nemzeti almanach újsztendei ajándéku, 1828. Esztergomban, Beimel József betűivel és költségével. A zsebkönyvet Szeder Fábán István szerkesztette.³¹

BÉRCZY JÁNOS, AZ ORVOSÍRÓ

A himlőt a legsúlyosabb járványok egyikeként tartja számon a történelem. Több vaskos kötetet kitevő irodalmából csak a legfontosabbakat emeljük ki.

A himlő a pestishez hasonló súlyos járvány volt. Európa egyetlen országát sem kerülte el a 18. században, bár már ezek nem voltak olyan félelmetesek, mint a korábbi évszázadokban. Európában nem tudtak ellene védekezni évszázadokon át, holott Kínában, a Balkánon már ősidők óta ismerték a védekezést. A bőrön keletkezett hólyagot felszúrták és annak tartalmát tüvel egészséges emberbe oltották. A rövid, könnyű lefolyású megbetegedés védettséget biztosított.

Nálunk az emberi himlővel való védőoltásnak, a variolációnak ez az eljárása a 18. század elejétől ismeretes volt, de elterjedéséről csak kb. 1770-től beszélhetünk. 1799-ben a Helytartótanács is felhívta a hatóságokat, hogy a varioláció hasznáról, eredményéről az orvosokat, sebészeket és a közönséget oktassák ki.

1798-ban került nyilvánosságra Edward Jenner angol orvos felfedezése a tehénhimlővel végzett oltások eredményes voltáról. Néhány évvel később nálunk is meghonosodott, mely sokkal veszélytelenebbnek bizonyult, mint az emberről emberre való oltás. Jenner tapasztalatai nyomán Hell János Sopron megyei, Riegler Zsigmond Békés megyei, id. Lenhossék Mihály Esztergom megyei főorvosok voltak az első alkalmazói. A vaccinatio, a tehénhimlővel történő védőoltás (a tehénhimlő élő vírusát viszik át oltáskor az emberre) igazi elterjesztője Bene Ferenc egyetemi tanár volt. Sok évi kísérletezés után jelentette meg 1802-ben: Rövid oktatás a mentő himlőnek eredetéről, természetéről és beoltásáról című munkáját. Ebben leírja Jenner felfedezésének a lényegét, az oltás módját. (Tehenek tőgyéről, lovak lábán támadt himlős hólyagokról, később a beoltott ember karjából vitték át az oltóanyagot.) Foglalkozik a mentő himlő eredetével, hasznával, elterjedésével.

Bene könyvének és gyakorlati tevékenységének legnagyobb érdeme, hogy megmutatta a lakosságnak, hogyan lehet a himlő veszedelmeit elkerülni.

A védhimlőoltás hatósági megszervezését Schraud Ferenc országorvos vezette.

Miután a nép meglehetősen idegenkedett az oltástól, a falvakban, tanyákon különösen nehéz volt keresztülvinni az évenkénti védőoltást. Ezért felszólították a papokat, hogy a szószékről prédikációkkal segítsék a himlőoltás sikerét.

A Helytartótanács 1815-ben kötelezővé tette a pesti egyetemen a védhimlőoltás gyakorlatának tanítását, és Gebhardt Ferenc egyetemi tanár vezetésével pedig 1824-ben Védhimlő Intézetet létesített Pesten. Ez gondoskodott „a himlőtörzsanyag fenntartásáról és az oltóanyagnak a hatósági orvosokhoz való szétküldéséről...”

1822—23-ban és 1833—34-ben ismét súlyos himlőjárvány keletkezett Magyarországon. Sokan kivonták magukat az oltás alól, sok volt az oltási ártalom a higiénés előírások meg nem tartása miatt. A Helytartótanács rendeletben szabályozta, hogy a beoltottakról, az oltás eredményéről az orvosok számszerű jelentést tegyenek. Id. Lenhossék Mihály mint országos főorvos 1829-ben „himlőügyi szabályzat”-ot adott ki és a himlőoltást kötelezővé tette Magyarországon. Bevezették az oltóorvosok díjazását (6 krajcár személyenként), a legszorgalmasabban oltók jutalmazását. Azonban még így is a beoltottak száma alig egyharmada volt az újszülöttek számának az 1840-es években. Az újabb himlőjárványok (1843-ban) felvetették az újraoltás szükségességének gondolatát.³²

A himlőoltás magyarországi elterjesztésében jelentős szerepe volt Bérczy Jánosnak a gyakorló orvosnak, az orvosírónak.

Careno műve fordításának jelentőségét maga a fordító fogalmazza meg. „E fordítással olyan »orvosságot« adnak a magyar olvasók kezébe, amelynek eddig sokan hírére sem hallották, s amely által sok ártatlan marad életben.” A mű bevezetésében leírja a Jenner-féle védőoltás lényegét, jelentőségét, elterjedését, miután részletesen megismerteti az olvasót Jenner tapasztalataival. Szól az „apró” és a tehénhimlőről, az oltóanyagnyerés módjáról, a tehénhimlőnek az emberbe történő mikéntjéről. Részletesen leírja „a megbetegítés rendes folyamatját”, a himlőoltással kapcsolatos orvosi teendőket.

Bérczy Jánosnak... tanítása az Oltalmazó Himlő hasznáról című művében (doktori disszertációjában) foglalkozik a himlő lényegével, veszélyességével, elterszerével, a tehénhimlővel. Mondanivalóját az alábbi fejezetekben fejtegeti:

I. „Mi legyen a tehénhimlő s honnan származik?”

„A tehénhimlő... apró fekélykék, mellyek... a teheneknek tölgyeiken támadnak, ólom színűek, s körös körül rózsza módra megpirosodnak.” Leírja, hogy a tehenek körül dolgozók, akik a tehénhimlőt elkapták, soha nem kapták el a „közönséges gyermekhimlőt.” Részletesen fejtegeti Jenner Edward angol orvos kísérletét, tapasztalatát: „a tehénhimlő oltalmazó szer a gyermekhimlő ellen” —.

A II. fejezetben arról szól, hogyan kell az embernek a tehénhimlővel élni; vagyis ismerteti a „tehénhimlőoltás” folyamatát, elterjedését (Angliából Bécsbe, onnan Bene Ferenc jóvoltából Pestre került, Balassagyarmatra Müller seb- orvos hozta).

A III. fejezetben kifejti „Mitsoda hasznai vannak a tehénhimlőnek?”: Aki egyszer megkapja, védett lesz a himlő ellen. A tehénhimlőnek semmi kelleni nem következménye nincs. A tehénhimlővel fertőzötteknél semmi szövödmény nem alakul ki. Saját gyakorlatából — számadatok segítségével — bizonyítja a tehénhimlő, a himlőoltás hasznát.

A IV. fejezetben összegzi, melyek azok az „Ellenvetések, amelyek a tehénhimlő ellen tehetők?” S minden ellenvetést a konkrét tapasztalatok alapján

megcáfol. Munkáját kérelemmel zárja. Kéri a szülőket, oltassák gyermekeiket maguk, s gyermekeik érdekében!

A malagai járvány hidegglelésről s orvosolhatóságáról szóló mű bevezetőjében a nemzethez fordul. Kifejti, hogy az volt a célja Arejula munkájának fordításával, hogy honfitársai a betegséget megismerjék, s ezáltal a tőle való félelmük csökkenjen. — Dr. Arejula azon orvosok közé tartozott, aki élete kockáztatásával dolgozott a betegek között, hogy a járvány milyenségéről minél többet megtudjon. — Bérczy fordításának eredményeképpen olvashatunk a „sárga hagymáznyavalya, a sárga hidegglelés” meghatározásáról, jellemző tüneteiről, lefolyásáról, kimeneteléről („halálos a sárga hidegglelés” az új házasságoknak, és az igen kátzér ifjaknak”. Ha a betegség fellépte előtt az illető más betegségben volt, szinte biztos a halál), orvoslási módjáról (konkrét recepteket is közöl), a beteg ételéről, italáról.

Bérczy János nemcsak mint fordító, hanem mint gyakorló orvos is megismerkedett ezzel a betegséggel, amint majd jelentéseiből látni fogjuk.

D. Struve Kerestely Auguszt munkájának a fordítása azért fontos a mi számunkra is, mert olyan hasznos ismereteket, tanácsokat olvashatunk az öregséggel, annak elfogadásával, a helyes életmód kialakításával kapcsolatban, mely követendő lehet mindnyájunk számára. A munka az egészség megtartásának „mesterségét” foglalja magába, de az ember testi-lelki állapotát is tárgyalja az alábbi huszonegy fejezetben:

- „I. Az öregségbeli boldogság
- II. Az öregség érdemei az ifjúság felett
- III. Az öregség leírása
- IV. A lélek minemősége az öregségben
- V. Az embernek a hosszú életre való rendeltetése
- VI. Hasznos munkásság a vénségben
- VII. Az emberi élet hosszúságáról
- VIII. Fő szerek, melyek által az ember megvénül,
a hosszú életnek kecsgetető jeleivel egyetemben
- IX. Különböző módjai az élet és vénség meghosszabbításának
- X. A megvénülés akadályai
- XI. Az élemedett kornak elérésére szolgáló közönséges szabások
- XII. A vénség tekintete és nemzeti örömnapijai
- XIII. Munkásság, mozgás és nyugalom
- XIV. Az álomról
- XV. A melegről
- XVI. A meleg fürdőkről, dörgölésről és kenetekről
- XVII. Tiszta levegővel való élés
- XVIII. Ruházat
- XIX. Étél és ital
- XX. Vig kedv az öregségben, és az indulatoknak
kormányzások
- XXI. Bizonyos élet módgyához való szoktatás
- XXII. Az öreg embereknek nyavalyáikról.”

A ma rohanó embere számára különösen fontosak az elmondottak a helyes életmód, gondolkodás kialakítása szempontjából.

A röpirat — s a kézirat formában írt munkájához nem sikerült hozzájutnunk, így azokról nem tudunk szólni. Mindkettőnek a címéből (Oktatás a Mentő himlőről és az ellenvetéseknek megcáfolásokról a Nógrádi köznéphez és Azon eszközök, melyek által az ember életének veszedelmes szénsavanyú levegő áráthatatlanná tévessék és a pincékből ki is rekesztetik) következtethetünk csupán a tartalmára, s állapíthatjuk meg, hogy ezek a munkák is szívesen beilleszkednek Bérczy Jánosnak a népegészségügyért folytatott tevékenységébe.

BÉRCZY JÁNOS, A FŐORVOS

Gazdag tevékenységét jól dokumentálják a levéltári iratok; a főorvosi jelentések, a közgyűlési jegyzőkönyvek bejegyzései. Viszonylag időrendben, tematikus csoportosításban próbáljuk munkásságát áttekinteni.

Bár az 1826. év 1799. számú helytartótanácsi rendelet írta elő pontosan, hogy az orvosi jelentéseknek, — melyeket a seborvosoknak kellett beadni a főorvoshoz, aki e jelentések alapján készítette el a saját 1/4 évenkénti és évenkénti összegző jelentését, melyet a megyéhez terjesztett be — milyen szempontok szerint kell készülniök, azonban addig is szabályozva volt, hogy egy-egy orvosi jelentésnek mit kell tartalmaznia. Ezen előírások be nem tartása miatt kellett a Helytartótanácsnak többször utasítania a megyei seborvosokat a jelentések pontos és időbeni elkészítésére. Bérczy főorvos is nemegyszer ezért nem tudta összegező jelentését (időben és pontosan) elkészíteni. Sőt olyan seborvos is akadt, aki azt válaszolta neki, hogy intéz levelével nem fogja megijeszteni, — bár alig egy éve volt a megyében: az illető.³³

Hét seborvosi kerülete volt a megyének: (1824-ben az alábbi)

- I. Balassagyarmati kerület, seborvos Höppner Vencel, 33 helység + 12 puszta
- II. Romhányi kerület, seborvos Szabó András, 34 helység + 13 puszta
- III. Vanyarci kerület, seborvos Pauer György, 32 helység + 7 puszta
- IV. Szécsényi kerület, seborvos Maszsza Alajos 33 helység + 15 puszta
- V. Füleki kerület, seborvos Rubint György 32 helység + 13 puszta
- VI. Losonci kerület, seborvos Lanczinger László 43 helység + 10 puszta
- VII. Gácsi kerület, seborvos Karakas István 49 helység³⁴

(Höppner Vencelhez tartozott a balassagyarmati börtön felügyelete.)

1832-ből már némi változásról olvashatunk:

- I. Balassagyarmati kerület, seborvos Höppner Vencel, 33 helység + 17 puszta
- II. Romhányi kerület, seborvos Szabó András, 37 helység + 11 puszta
- III. Vanyarci kerület, seborvos Novák János, 32 helység + 8 puszta
- IV. Szécsényi kerület, seborvos Lovrich István 37 helység + 14 puszta

V. Füleki kerület, seborvos Rubint György, 32 helység + 16 puszta

VI. Losorci kerület, seborvos Lanczinger László 41 helység + 6 puszta

VII. Gácsai kerület, seborvos 47 település³⁵

1831-ben azt jelentette a főorvos, hogy a seborvosi jelentések Pauer és Lovrich szorgalmát tükrözik, Szabó és Lanczinger által elvégzett himlőoltások száma kevesebb, mint a rájuk kiosztott mennyiség. Rubint seborvos egyáltalán be sem küldte a jelentését. Rendszeresen panaszt kellett tennie a megyének ilyen hiányosságok miatt.³⁶

Nézzünk meg egy, az előírás szerinti, nem mindegyik kérdésre felelő főorvosi jelentést;

1.) „Az egészség állapota jelenleg tűrhető. Semmi ragályos és járványbetegség nem uralkodik az emberek között.”

2.) Az 1837 augusztusban a megyében fellépett marhadög vége felé közeledik azon 12 helységben, ahol eddig volt: Szirákon, Szentén, Trásban, Dióvinben, Varbón, Orosziban, Losoncugáron, Gácson teljesen megszűnt. Romhányban 2, Ságújfaluban 3, Törincsen 10, Gergelyfalván 2 marha, összesen 17 betegedett meg augusztus 12-e óta.

A megelőző rendszabályok jók. A ragály tovább nem terjed. De vannak helységek, pl. Romhány, ahol a nép az óvó intézkedéseket nem tartotta be, így a vész nagyobb mértékben terjedt. A gyógyszerekhez sem egyforma a köznép bizodalma, ezért annak sikere sem egyforma.

3.) A mentőhimlő tenyésztése szünet nélkül folyt a megyében. Friss himlőanyag mindig van. Ennek fenntartása itt Balassagyarmaton minden héten két gyermeket oltanak be. Minden orvosnak — kérésének megfelelően — irinnen küldenek oltóanyagot. A himlőoltás eredményéről minden évben táblázatos tudósítást készít [a főorvos].

4.) A megyebeli hét gyógyszerterát meghatározott időben megvizsgálták, s mindent jó karban találtak. A gyógyszereknek az 1829-es törvényes árszabás alapján megállapított árát seholsem hágták át. A kisebb hibák mellőzésére felszólították a gyógyszerészeket.

5. A szegény adózók és rabok számára kiszolgáltatott gyógyszerek ára 1289 pengő ft. 59 xr. „E summából a rabok számára 411 pengő ft. 23 xr. megy le; tehát majd négyszer annyi, mint a múlt évben. A lefolyó évben tudniillik számosabban betegedtek meg a rabok vízi betegségben, rothasztó lázban és sülyben, mint különösen úgynevezett tömlőci nyavalyákban.” Erre az adott alkalmat, hogy a múlt nyáron gyakoriak voltak az esőzések és a börtönök félig földdel feltöltöttek. Ennek következménye volt, hogy a börtön falai kívül-belül felázottak. A rabok a börtönökben a kőpadon, csaknem minden alj nélkül fekszenek.

Kéri a „Tekintetes Karok és Rendek”-et, hogy mind a szegény rabok iránti „szánakozásból”, mind a rájuk jellemző könyörületességből „a tömlőcöknek egyébiránt is már tervbe vett újabb, célszerűbb és minél előbbi felépítését felsőbb helyen kegyesen szorgalmaztatni méltóztassanak.”³⁷

Bérczy János tevékenységének egész ideje alatt főorvosi jelentéseiben és külön, a himlőoltásról készített összegező jelentéseiben foglalkozott a himlővel. Az oltást végző seborvosok helységek szerint 1/4 évenként kötelesek voltak a főorvosnak jelenteni az oltás állását, aki ezeknek a jelentéseknek alapján készítette el a saját, a vármegyének küldendő „tudósítását.”

A levéltári dokumentumok között 1804 és 1839 közötti időből 12 összesítő jelentés adatai olvashatók. Eszerint:

az 1816-ban beoltottak száma	2169
1817-ben " "	285
1821-ben " "	1180
1827-ben " "	2650
1830-ban " "	2642
1831-ben " "	580 (a beoltottak számának alacsonyabb voltában nyilván közrejátszott az a tény, hogy az orvosok elsősorban a kolerajárvánnyal voltak elfoglalva)
1832-ben beoltottak száma	3687
1833-ban " "	3769
1836-ban " "	3972
1837-ben " "	4752
1838-ban " "	4239
1839-ben " "	4166

Összesen: 39091³⁸

Bérczy főorvos, midőn „bizonyosság-levél” kiadásáért fordult a megyéhez, s 31 évi tevékenységét felsorolja, összesen több mint 90 ezer ember beoltását említi.³⁹

A Helytartótanács már 1808-ban foglalkozott a himlőoltás kérdésével, az 1815. június 27-i 18.687 számú rendelkezésével, „... a tehénhimlőoltás tényésztetésének jobb előmozdítására a seborvosoknak az általok beoltandó gyermekektől mértékletes jutalmat meghatározatni enged.” Nógrád megye döntése szerint, aki egy év alatt 100 gyermeket nem olt be, jutalomra (mely kezdetben 16, végül 6 xr személyenként) nem számíthat. Ez az 1815-ben megállapított minimális létszám 1821-ben 200 lett, az 1837. évi főorvosi javaslat szerint pedig „minden kerületi orvos egy évben legalább 600 gyermek oltására felelet terhe alatt köteleztessék.”⁴⁰

A dokumentumok egész sora mutatja, hogy a főorvosnak ezt a „jutalmat”, melyet a honi pénztárból fizettek ki az oltó orvosoknak „a szegény adófizető”-k gyermekeinek beoltásáért, igen sokszor kellett kérnie. Még így is előfordult, hogy — a helytartótanácsi rendelet ellenére — „elmaradt azon serkentő jutalom”, így nem csoda, hogy pl. 1816-ban 2169 személyt oltottak be s 1817-ben csak 285-t.

Ha mindenki teljesítette volna kötelességét, mindegyikük egyforma szorgalommal oltott volna, képesek lettek volna azt az ötezernyi felnőttet, gyermeket beoltani, anélkül, hogy a bábák vagy más segítségét igénybe vették volna. Ehhez viszont valóban az kellett volna, hogy a vármegye is teljesítse kötelességét!⁴¹

Nehezítette az orvosok munkáját a szülők idegenkedése a himlőoltástól. Ez az áldatlan harc, meggyőzés végigkísérte az egész vizsgált időszakot, holott az 1817. évi helytartótanácsi rendelet már arról is intézkedett, hogy az egyházi férfiak 1/2 évenként a beoltott gyermekek lajstromát kötelesek kiadni, s hogy a helységek elöljárói kövessék az oltó orvosokat és szülői ellenkezés esetén a szükséges oltalmat biztosítsák. A szülők makacssága miatt következtet be pl. Szécsényben a be nem oltottak nagymérvű pusztulása, illetve mutatkoztak a himlő jelei 1833-ban Héhalomban, Dengelegen, Erdőtarcsán, Kökényesen.⁴²

A szülők meggyőzése érdekében kérték a lelkipásztoroktól, hogy a szószékről utasítsák a népet a himlőoltás elfogadására. 1820-ban közgyűlési határozat született arról, hogy a lelkipásztorok kötelesek minden évben janu-

ár 2-án az előző évben születettek névsorát megküldeni az illető esperesnek, az pedig a járásbeli főszolgabírónak, akitől a megyei főorvos megkaphatja azt és így nyilván tudják tartani, melyik gyermeket oltották be és melyiket nem. Bérczy főorvos külön is kérte a superintendentiákat, hogy az újszülöttek lajstromát küldjék meg a megyének. (Az 1830-as években vált általánossá a kérés teljesítése).⁴³

Azt a közgyűlési végzést, mely szerint „mindazon személyek, akik a himlőtől szabadon maradtak, a tehénhimlővel magokat be nem oltatták, a házasság által öszve ne adattassanak...” még az esztergomi érsek és a rozsnói püspök is helyteleníti, mondván, hogy a himlőoltás elmulasztása a házasságkötésnek akadálya nem lehet.⁴⁴

A himlőoltáshoz szükséges oltóanyag, a „jóféle himlőmatéria” biztosítása fontos feladat volt a himlő elleni védekezés, megelőzés során, amelynek előállítása nemcsak központilag, hanem a megyén belül is történt. Kézbeartása szintén a megyei főorvos feladata volt.⁴⁵

A himlő mellett jelentős betegség volt a megyében a bujakór vagy venusz nyavalya. Bérczy főorvos 1805-ben Lócson mindössze néhány ház lakóit találta tisztának. Orvosok, kuruzslók gyógyítottak, sőt a betegek önmaguk is gyógyították magukat „gálitzkőből s hájból készített zsírral.” Bérczy javasolta az anispánnak a tertőzes megállítására, hogy a betegeket ki kell választani, kezelni. A szegényeket „a Cassa domestica támogassa... a Helytartótanács 1770, 1788 és 1789-ben ilyen környűállások iránt jött intimatum szerint.” A vizsgálat, az ellenőrzés folyamatos legyen, nehogy esetleg valaki, aki most a vizsgálatból kimaradt, a későbbiekben fertőzhessen. Az 1805-ben kiemelt betegek (17 majd 23 lett) gyógyítására kórház, „ispitály”-forma ház felállítását javasolta, amelyet a vármegye el is fogadott. 21 beteg teljesen meggyógyult. De a lakosságot továbbra is szigorúan ellenőrizték. Néhány hónap alatt megszűnt a kór Ludányban és Szécsényhalászában is. A főorvos jelentéseiben részletesen foglalkozott a betegség eredetével, okával, jellemző sajátágaival, gyógyításának módjával. 1814-ben ültötte fel ismét a fejét ez a betegség Ludányban, Szécsényhalászában, Hugyagon. A már bevált gyógykezelés most is eredményes volt.

A betegség 1824-es ismételt fellépése alkalmával hozott közgyűlési végzés kimondta, hogy a Helytartótanács rendelje el a katonaság gyakori ellenőrzését a főhadi-kormányshék részéről. Az 1826-os helytartótanácsi rendelet (a venusz nyavalya újbóli fellobbanása miatt) kimondta, hogy mivel a betegség a büntetlenül kóborló beteg, szabad személyektől származik, ezek a személyek „szabad mozgásukban gátoltassanak, ellenőrzés alatt tartassanak, ... orvosi kezelés alá kerüljenek s kigyógyulásuk után eredeti helyükre visszakísértessenek.”

A 19. század első felének későbbi éveiből a betegség szórványos előfordulásáról tudósítottak a főorvosi jelentések.⁴⁶

Bérczy főorvos midőn 1835-ben „bizonyosság-levél”-ért a vármegyéhez fordult, maga is említette tevékenységei között, s a dokumentumok sora is mutatja, milyen súlyos gond volt a megye orvosai, a főorvos részére a járványos rothasztó nyavalya vagy járványos hideglelés vagy ragadós hagymáz. (Mint orvosíró is foglalkozott e betegséggel). 1806-ban az austerlitz-i csata után a visszavonuló katonák hozták be a megyébe a betegséget. Különösen súlyos volt a helyzet Nagyoroszában, ahol egy-egy parasztházban kezdetben 2—3 fő is meghalt. A 12 legveszélyeztetettebb házat bezáratta, a betegeket külön — megfigyelés alá helyezve — gyógykezelte a főorvos. Ennek lett az eredménye az, hogy a járvány tovább nem terjedt.

Midőn 1809—1810-ben a napóleoni háborúk során ismét végigvorult a hátráló katonaság a megyén, a betegség újra fellobbant. Mintegy 4000 ember betegedett meg. Különösen súlyos volt a helyzet Patakon (851 lakosból 97 lett beteg), Verőczén (1100 lakosból 130), Kismaroson (291 lakosból 14 lett beteg). Patakon a betegek, „a nyomorultak az ide szállított katonák által tulajdon szobáikból kiszorítatva, hideg kamrákban kénytelenítették heverni.” Újabb nagyobb mértékű megbetegedés is fordult elő Vadkerten (2116 lakos közül 38) és Szátokon (476 lakos közül 34).

Bérczy főorvos a megyének küldött jelentéseiben részletesen leírta a betegség tüneteit, a gyógykezelés módját. Mivel ragadós és halálos volt a kór, sürgős segítségre, állandó felügyeletre volt szükség. Verőczére és Kismarosra Szabó, Vadkertre és Szátokra Müller, Patakra Lovrich seborvost helyezte. A gyors és hathatós közbelépésnek lett az eredménye az, hogy az 1809 őszén kezdődött betegségről az 1810. január 17-i jelentésében az alábbiakat írhatta: „... azon 17 helységeken — Patak, Verőcze, Kismaros, Szátok, Romhány, Ludány, Diósjenő, Tolmács, Rétság, Vadkert, Bánk, Nagyoroszi, Nógrád, Nándor, Hugyag, Kisoroszi, Borsosberénke —, melyeknek népességek 14126 lelkekből áll, 2322 főre megyen a betegeknek számok, ... kik közül 298-an meghaltak (a megbetegedettek 1/8-ad része), 1287-en gyógyultak és még 737-en maradtak betegek. Ennélfogva a gyógyulóknak számok sokkal felülhaladja a betegeknek számokat. Így tehát betegeink tapasztalják körülöttük való forgolódásunknak hasznos sikerét,...

1810 január és április között még újabb három helységben lépett fel a rothasztó nyavalya (Berkenye, Dejtár, Szendehely), olvashattuk az 1810. május 15-i főorvosi jelentésben. A husz helység összlétszáma 16169, kik közül 3673 a megbetegedettek száma, ezek közül meghalt 703 (a megbetegedettek 1/5-öd része), a gyógyultak száma 2970.

1814-ben Tereske és Bercel helységeken jelentkezett kisebb mértékű megbetegedés. Lelküzdeése nagyobb óvintézkedést nem kívánt; de „a megyei orvosoknak szigorúan meghagyatik, hogy járásaikat gyakran és szorgalmasan ellenőrizték” továbbra is.

Az 1816. november 12-i főorvosi jelentésben arról olvashattunk, hogy október 16-a óta Dorogházán tapasztalható ismét a megbetegedés; 600 lakos közül 92 lett beteg, 10 meghalt, a többi lábadozik. A további megbetegedés elkerülésére óvintézkedéseket tett itt, Kisterenyén, Homokterenyén és más szomszédos helységeken.

Az 1820-as, 1830-as években már nem fordult elő a megyében ez a betegség; az 1822-i, 1836-i ismert főorvosi jelentésben már nem olvashattunk róla.⁴⁷

Az egyéb betegségek közül említésre méltó — a főorvosi jelentések alapján — az 1822-ben Dejtáron kiütött vérhas (160 fő betegedett meg és 23 fő halt meg, az 1830-as években a kolera (1831. július 8—október végéig tartotta rettegésben a megyét, 1831-ben különösen Balassagyarmaton, 1836-ban a füleki kerületben szedte áldozatait) és 1839-ben a „petécses forró nyavalya”, Balassagyarmaton a vármegyeházán és a börtön rabjai között volt tapasztalható. Nem volt súlyos, de ragályos, ezért elrendelte a főorvos az óvintézkedéseket.⁴⁸

Mivel Bérczy János főorvosi tevékenysége ideje alatt a himlő, himlőoltás mellett az 1831-es kolerajárvány jelentette a legtöbb gondot, szólnunk kell a koleráról egy kissé bővebben.

Az „epemirigy”, „epekörság”, a kolera nemcsak az orvosoknak jeler-tett gondot, hanem a Helytartótanácsnak, a megyéknek, az egész országnak. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a megyei közgyűlések visszatérő

témája volt a megelőző intézkedések kidolgozása, a kolera elhárítása érdekében hozott rendelkezések áthágóinak szigorú megbüntetése, a határzárak („linea”, „cordon”) felállítás, de ugyanakkor arról gondoskodás, hogy az elzárások miatt egyes helységek élelem nélkül ne maradjanak. Törődtek a „passusok”-nak, úti leveleknek kiadásával, „vesztglő házak” létrehozásával is. Az „elterjedt nyavalya meggátlása eránt rendelkezések tételére küldött-ség nevezetik”,⁴⁹ mely munkájáról szintén a megyegyűléseken számolt be, s intézkedéseik végrehajtására karhatalommal is rendelkeztek.

Balassagyarmaton a különösen erősen pusztító járvány az átlagosnál is nagyobb körültekintést, óvintézkedést, az utasításoknak (orvosi konzultációk tartása, az orvosoknak napibér fizetése, a körülzárt területeken a lakosság élelmezésének biztosítása, a dézsmagabona kiosztása, az arra rászorulóknak kölcsön biztosítása stb.) szigorú betartását követelte meg.

Engedélyezte a Helytartótanács, hogy a betegek a lelkipásztorok meglátogathassák. De azt is elrendelte, hogy azokat a házakat, ahol betegek voltak, 10 napig őrizet alatt kell tartani. Utasították a megyei tisztviselőket, orvosokat, hogy a védekezés érdekében saját nyelvükön forduljanak a köznéphez felvilágosító beszédekkel addig is, míg az oktató felhívások lefordíttatnak. Intézkedett a megye vezetősége arról is, hogy a járvány lezajlása után visszatérjen a normális élet a megyébe (a „cordon” megszüntetése, a kereskedés megindulása, országos vásárok tartásának engedélyezése stb.).⁵⁰

Az általános egészségügy-történettel foglalkozó fejezetben belül elmondottakon túl tudnunk kell azt, hogy már a 18. század végén, a 19. század elején több ízben írta elő helytartótanácsi rendelet a megyei főorvos számára a patikák és a patikaszerekkel kereskedő boltosok rendszeres ellenőrzését. Vizsgálnia kellett a főorvosnak a patikákban uralkodó állapotokat, a gyógyszerek árát, a gyógyszerárak személyzetének összetételét, szaktudásukat, az orvosok és gyógyszerészek kapcsolatát, a rabok és a szegény adózó nép számára kiszolgáltatott gyógyszerek mennyiségét, árát stb.⁵¹

Dokumentumainkban 1811–1812-ből négy gyógyszerterről olvashatunk: a Szécsényben levőről, a losonci „Magyar Király,” gyógyszerterről (tulajdonos Arbitrovics Ignác, a losonci „Fekete Sas” gyógyszerterről (tulajdonos Pokorny Sámuel) és a balassagyarmatiról (tulajdonos Visehezky Antal). 1830-ban szükséges lett volna gyógyszerterr nyitása Szirákon, de egyikük sem volt hajlandó patikáját oda áttenni.⁵²

Többször ejtettünk már szót tanulmányunk során a megye gyógyszer-táraiból a „vármegyebeli rabok” és a „szegény adófizetők” részére kiszolgáltatott gyógyszerekről. Ezek mennyiségéről, minőségéről, a gyógyszerter igénybevevők személyéről, a gyógyszerekért — a honi pénztárból — kifizetett összegről jó kimutatást találunk a megyei közegészségügyi iratokban. Ezekből nézzünk meg néhányat. Adatai jól tükrözik — minden kommentár nélkül — a megye egészségügyi viszonyait:

1835. nov. 1–1836. nov. 1-ig Sramkó József füleki gyógyszerteréből 142 szegényadófizető részére kiadtak 80 ft 58 xr értékű gyógyszert

1836. nov. 1–1837. nov. 2-ig ugyanonnan kiadtak 135 szegény adófizető és 1 sertés részére 46 ft 36 xr értékű gyógyszert

1837. nov. 2–1838. okt. 28-ig ugyanonnan kiadtak 111 szegény adófizető részére 39 ft 20 1/4 xr értékű gyógyszert

1835. nov. 2–1836. nov. 1-ig a balassagyarmati szent Lé-

lek gyógyszerértékből 238 szegény adófizető, 6 marha, 2 ló, 4 sertés számára kiadott Bánóczy Sámuel gyógyszerész 94 ft 07 xr értékű gyógyszer.

1837. nov. 2—1838. okt. 31-ig ugyanonnan 379 személy, 1 sertés, 19 marha számára kiadtak 293 ft 52 xr értékű gyógyszer.

1836. nov. 3—1837. okt. 31-ig a balassagyarmati Magyar Korona gyógyszerértékből 427 szegény adófizető, 19 marha, 3 rühös ló számára kiadott Feistl József gyógyszerész 371 ft 6 xr. értékű gyógyszer.

Még megdöbbentőbb a kép, ha a rabok részére kiszolgáltattott gyógyszerekre vonatkozó kimutatásból nézünk meg néhány adatot:

— 1835. nov. 5—1836. okt. 26-ig a balassagyarmati Szent Lélek gyógyszerértékből 424 rab részére kiadtak 102 ft 39 xr értékű gyógyszer.

— 1836. nov. 2—1837. okt. 31-ig a balassagyarmati Magyar Korona gyógyszerértékből 1125 rab részére kiadtak 368 ft 18 1/4 xr értékű gyógyszer.

— 1837. nov. 3—1838. okt. 28-ig a balassagyarmati Szent Lélek gyógyszerértékből 1031 rab részére kiadtak 263 ft 14 3/4 xr értékű gyógyszer.

(Csak a ft-kat alapul véve, ez személyenként:

1835—36-ban 0,24 ft-t,

1836—37-ben 0,32 ft-t,

1837—38-ban 0,25 ft-t jelent.)

Tartalmazza még ez a kimutatás — a rabok neve mellett — a betegség megnevezését és a kiszolgáltattott gyógyszer nevét. A raboknak a leggyakrabban adott gyógyszerek: porok, labdacskok, teák, tapasz, hashajtó, lágyító por, keserű orvosság, cseppek, „hántató” porok, bevenni való orvosság, keserű víz, mákonyos por, „hántató” ital, különböző kenőcsök stb.⁵³

Szervesen egészítik ki ezt a képet a megye börtönéről, a börtönviszonyokról szóló dokumentumok. — A rabok tömeges megbetegedéséről, a tipikus börtönbetegségekről már más vonatkozásban is történt említés. A skorbut különösen súlyos és gyakori betegség volt a rabok között. Höppner Vercel seborvos több alkalommal tett említést jelentéseiben a börtönben uralkodó zsúfoltságról, embertelen körülményekről, főzőedények hiányáról, stb. Holott „a megyei börtön — a reformkori Nógrádnak a megyeháza mellett leghatalmasabb építészeti alkotása — mint megfélemlítő tényező, a megyeházával együtt mintegy szimbóluma volt a kiváltságos osztály hatalmának. »Falai között« 1831-től 1840-ig, tehát 10 év alatt összesen 2690 volt a rabok száma.” Így nem volt csoda a zsúfoltság, az embertelen körülmények.

A megyében, Bérczy főorvos ideje alatt, előforduló járványos betegségek között már említettük a „petécses forró nyavalyát”, mely 1839 januárjában a rabok között is felütötte fejét. Ekkor jelentette a főorvos a vármegyének, hogy a 19 új beteg állapotát kielégítőnek találta. A többi beteg két kórházba átalakított börtönrészben volt elkülönítve, ahonnan a ragály ki nem törhetett. Védve volt tehát mind a többi rab, mind a vármegye közönsége.⁵⁴

A bábák szerepével, személyével is rendszeresen kellett a megyei főorvosnak foglalkoznia. Az 1814. november 14-i megyei közgyűlésen végzés született arról, hogy szükség szerint az arra alkalmasabb bábákat is tanít-

sák meg az orvosok a himlőoltásra. 1816. január 19-én pedig arról határozott a közgyűlés — főorvosi előterjesztés alapján —, hogy addig az egyes helységek bábát ne fogadjanak, amíg alkalmasságukról a seborvosok meg nem győződtek. 1838-ból arról értesültünk, hogy négy bábát állapított meg a megye számára a Helytartótanács. A négy bába, a négy kerület a következő:

- I. Balassagyarmati, bába Albrecht Anna, hozzá tartozik 86 helység,
- II. Szécsényi, bába Márkus Mária, hozzá tartozik 77 helység,
- III. Losonci, bába Bodonyi Terézia, hozzá tartozik 77 helység,
- IV. Füleki, bába Eberling Alojzia, hozzá tartozik 62 helység.

Összefoglalta Bérczy főorvos a bábák oktatásával, feladataikkal kapcsolatos utasításait. A „rendszerinti” — képzett és a falusi bábák közötti különbségről is tájékoztatta a megyét. Többször szolt a falusi bábák oktatásának fontosságáról.⁵⁵

Intézkedett a megyei főorvos a gyógynövénygyűjtés ügyében is: Mit, mikor, hogyan szedjenek a falusi asszonyok, részben a megyebeli négy patika, részben a pesti tábori patika részére. Ismervén: a gyógynövények szerepét a korabeli gyógykezelésben, természetes, hogy ennek a munkának a hivatalos megszervezését a jegyzőktől kérte a főorvos.⁵⁶

A Helytartótanács több ízben hozott rendeletet az ál orvosok, a gyógyszeres titkos kereskedőinek működése ellen. E rendeletek végrehajtásának ellenőrzése, szükség esetén a rendeleteknek érvényt szerezni szintén a megyei főorvos feladata volt.⁵⁷

Szólnunk kell még arról is, hogy a sebészi eszközök (bonc, szülész) jókarbantartásáról, számuk emeléséről is a főorvosnak kellett gondoskodnia, sőt ezek állapotáról jelentéseiben is szólnia kellett.⁵⁸

A 18—19. század fordulóján, a 19. század első felében igen fontos szerepet játszott az állattartás, az állatgyógyászat a megye életében. Az ismételt helytartótanácsi rendeletek ellenére nagy volt a hiány a képzett „baromorvos kovács”-okban, az állatorvoslással is foglalkozó kovácsmesterekben. Bérczy János főorvos 1830 áprilisában Emberger János balassagyarmati és Varju Imre rappi baromorvos kovács között osztotta fel a vármegye helységeit. Előírta számukra, hogy 1/4 évenként készítsenek körzetük állapotáról jelentést. Ezeknek felhasználásával állította össze ő 1/4 évenként a vármegyének, évenként pedig a Helytartótanácsnak küldendő jelentését. Az egész országban megnyilvánuló állatorvos „baromorvos” hiánnyal is magyarázható — valószínű — a gyakori marhavész.

Nógrádban az 1829-ben fellépő marhavész megfékezésére, a szervezett óvintézkedések kidolgozására és végrehajtására „küldöttséget” hoztak létre. Másodalispán Ebeczky Tihanyi Ferenc „előülése alatt.” A marhavész terjedésének megakadályozásában legfontosabb volt a betegség észlelésének azonnali jelentése, a beteg állat gyógykezelése, az elkülönítés, a vesztégzár, a vásárok szüneteltetése, a fertőtlenítés, az elhullott állat elföldelése, bőrnek elégetése. Ennek ellenére az 1829. november 16-i főorvosi jelentés szerint 16 helységben (Becske, Guta, Palotás, Romhány, Dejtár, Herencsény, Fülek-kovácsi, Ipolynyitra, Szentpéter, Surány, Szklabonya, B.-gyarmat) 2908 marha közül 669 betegedett meg. Ebből meggyógyult 490, elhullott 164, beteg maradt 45.

1829. november 27-én 64 beteg szarvasmarhát jelentett a főorvos. (Balassagyarmat 25, Szklabonya 6, Szentpéter 5, Dejtár 3, Herencsény 9, Varsány 1, Szécsény 2, Ipolynyitra 12, Losonc 1).

1830-ban Diósjenőn és Verőcén fordult elő újabb megbetegedés. A marhavész nemcsak a vásárok elmaradása miatt jelentett nagy kárt a megyének, hanem akadályozta a falvak lakosságát munkájuk végzésében, ami miatt károsodott az egyén, de a falvak közössége is.

1834-ben az 1829, 1830-as esztendőkből uralkodott „ragadós marhadög nyavalyá”-hoz hasonló megbetegedést észlelt Novák János seborvos Kökényes helységben.

1835. júniusban több helységben „ragadós járvány lépfene” néven nevezett „leginkább tüdőgyulladás képében” előforduló megbetegedést jelentett Bérczy főorvos a megyének. „Nyári járványgyullasztó láz”-nak is nevezték, mely tavasszal inkább az ökröket, nyáron inkább a teheneket lepte meg. 11 helységben 1921 állatból megbetegedett 130, ebből elhullott 56, beteg maradt 46.

1838-ban már „a marhavésznek szűnni kezdő dülásairól” ad hírt a főorvosi jelentés, mely minden esetben szólt a „nyavalya mineműségéről, okáról, eredetéről, orvoslásáról és a tett orvosi rendelésekről.”⁵⁹

A SZÉPÍRÓ BÉRCZY JÁNOS

Munkásságának ez a része a teljesség kedvéért fontos számunkra. Egyik alkotása sem nevezhető irodalmi remekműnek sem a tartalom, sem a forma szempontjából. Korának átlagszintjén szólt az átlagolvasókhoz, kora nemesiségéhez. Témaválasztásában tükröződik az író társadalmi helyzete, az 1825-ben és 1835-ben magának és fiainak nemességet kérő „cenzualista” mondanivalója.

1800-ban „egy buzgó hazafi” „öröm-ének”-kel köszönti Magyarországná dorispánját, József herceget. Dicsőíti, hódolattal köszönti a királyi párt, az öröm lakhelyét, a királyi udvart, hol József hercegnek névünnepélyét ülik:

Ó! Szent Nap! mellyen szentelt víg Ünnepet ülvén
Pest, Buda; sőt Jászság, Dátzia, s Pannon örül.
Néked örül József, ...
Néktek örül minden, telj van hanggal az Ország,
Néktek öreg, ifjú Név — napi Verset ereszt.
Férjfiak és Leányok karokon mind öszve — fogódzva,
Tapsolván egygyütt zengenek énekeket.
A víg Föld — mívelő, a Polgár, és Te Nemesség,
Egygyütt vigadtok! (nints az örömben nagyobb.)

A „Nagyméltóságú Sárvári Felső Vidéki Gróf Széchenyi Ferentz”-hez írt versében a nemzeti könyvház alapítóját köszönti. Idézi soraiban a magyar nemzet történetének Mátyás király halála utáni időszakát. Úgy látja, rincek a grászra, könnyre: Úgy tetszik, Pannónia csillaga virrad, a múzsák újra élednek:

Im lásd: az éhes láng, fere fegyver, és
Vakság dühétől meg szabadult Magyar
Múzsáknak olly sok gond, s teherrel
Öszve szedett töredékeikből

...
E nagy Mecénás újólág egy betses
Könyvházat épít;

...
Igy boldogittyák árva Hazájokat
Széchenyi gazdag kintsei, és nemes
Nagy Lelke:

Óhajtja, hogy megmaradjon e kincs; tűz, fegyver kímélje! S emlékezzenek az alapító nevére mindig nagy tisztelettel:

Emellyetek hív szivetekben
Érdemi Oszlopokat nevérek.

Több nemes vármegye táblabírájának, „Nemes Varbóki idősb. Plachy János Urnak” sirhantja felett zeng „Kesergő versek”-et. Dicsőíti az elhunytat, az életet, a természetet, amelyet itthagytott barátja, ki iránt nagy tisztelet és vonzódás élt benne, ki a tudományok, művészetek művelője volt.

Elvesztém, kivel olly gyakran mulattam, örömmel
Pindusnak halmán, s gyakran bejártam Olimpust.

Ifjú özvegye, három árvája, rokonai, barátai siratják, s a nép, a nemeség „Kiknek jussaikat védted, most hamvadat áldják”

Barátja elhunytá kapcsán saját sorsa felett is mereng.

Hát nékem meddig fog még kedvezni az óra,
Melly por testünkből jobb részünk szokta ki hívni?
Meddig látom még, gyönyörű Nap, tiszta világod?
S te kies szellő, még meddig lengedezel rám?”

A Reménységtől várja fájdalma enyhülését; a Hit legyen bölcs vezetője. — kéri, s azt is, hogy ha majd ő is meghal, találkozzanak!

S hol Te Barátom, már bú nélkül nyugszol örökre,
Majd egymást ismét, mint itt, nyájasan öleljük.

A versekből, az idézett sorokból kiolvasható a szerző állásfoglalása, Széchenyi Ferenczel szemben érzett tisztelete, a kultúra, tudomány iránti megbecsülése, természetszeretete, a barátság szép és tiszta érzése.

Műfajában, mondanivalójában egészen más jellegű A három aranygyűrű című, 14. századi verses rege. Hatvankilenc négysoros, fél rímű versszakban a szép Klári szomorú történetét mondja el. Férje, Fernand elment a háborúba. Kisfiával és szüleivel él együtt nagy szomorúságban. Férjét rajongva, szerelemmel szereti, várja vissza, természetes tehát, hogy a csábító lovagot elutasítja.

Nemes Lovag! jobb ha testünk
Hideg s nehéz föld nyomja,
Mint sem itt fenn bűnös lelkünk
Egy vétek is mocskolja.

Ezután a lovag a három aranygyűrűt, mit férjétől kapott Klári, próbálja kölcsönkérni. Tudja, hogy Fernand „hitetlennek” tartaná feleségét, ha ezek a gyűrűk valaha elhagynák a kezét.

Költsön adjam? Ó barátom!
Soha azok míg élek,
Ujamról jó számtamból
Soha le nem menendnek.

A lovag haragjában bosszút forral Klári ellen. Az aranymívessel ugyanolyan gyűrűket csináltat, melyeket megmutat Fernandnak, aki a bajkeverő párbajban megöli, majd fájdalmában, féltékenységeiben halálba kergeti Klárit is.

Széjjel tépve szegény Klári, —
Csak jaj szava hallatik,
S még a pogány mártírjában
Örvendezni látszatik

mielőtt büntetése jogos voltáról meggyőződött volna.

Hol a három arany gyűrű
Hova tetted hitetlen,
Vald meg már most álnok asszony
Így ordít a kegyetlen.

...

Vond le, — mert én már nem bírom —
Kezeimről kesztyűmet.

Ez lehúzza, s rá találván
A keresett zálogra,
Nagyot rikolt, s Klári mellé
Földre terül bódulva.

Midőn tette szörnyűségére rádöbben, ő is meg akar halni. De neki élnie kell — kéri a haldokló, hiszen gyermeküknek szüksége van rá és kell, hogy ártatlanságáról a világnak hírt adjon!

Bérczy János nevével nem találkoztunk a korabeli lapok (Tudományos Gyűjtemény, Auróra, Felsőmagyarországi Minerva) előfizetőinek névsorában.

Megismertük Bérczy Jánost az embert, az orvosíró, az orvost, a szépíró. Talán az emberről, a köz érdekét mindenek elé helyező egyéniségről szólnunk még saját sorainak felhasználásával. Midőn 1835-ben „Bizonyosságlevél” kiadását kérte a megyétől, felsorolta 31 évi szolgálatának főbb eseményeit. Ebből az összeállításból eddig is idéztünk, s az alábbi adatok is innen származnak:

Dár az 1788., 1789-i rendelkezések értelmében az orvost lakásán kívüli ténykedés esetén 2 ft napidíj illeti meg, eddig soha nem vette igénybe. Így kb. 3000 ezüst ft. maradt a honi pénztárban.

A kolera 145 napig tartott a megyében. Erre az időre az orvosokat napi 4 ezüst ft. napidíj illette meg. Ezt az összeget sem vette fel. Ez kb. 460 ft. megtakarítást jelentett a vármegyének.

Szolgálatára egész ideje alatt fizetésjavítás címén semmiféle pénzt nem vett fel a megyétől.

Hivatalos megbízatásán kívül üres óráit mindig a „közjóra” fordította.⁶⁰

E néhány adalék talán még kiegészíti a Bérczy Jánosról eddig szerzett ismereteinket. Lássuk, értékeljük a teljes embert önmagáért, tetteiért s ne elsősorban Bérczy Károly édesapját lássuk benne! Néhány évvel születésének 200. évfordulója után és halálának 140. évfordulóján az legyen a méltó ünneplés számára, hogy kiemeljük az elfelejtett nevezetes nógrádiak sorából!

JEGYZETEK:

1. A mai megvalósulását már nem érthette meg, mert 1778. április 6-án meghalt „a 18. századi magyarországi orvos- és tudománytörténet érdekes egyénisége” — ahogyan Duka Zólyomi Norbert jellemezte az Orvosi Hetilap 1978. április 2-i számában. (119. évfolyam 14. sz.) Tervezetében PERLICY felsorolta a hazai orvosi iskola hiányából eredő bajokat, s azokat az előnyöket, melyekkel létesítése járna. Ismertette az orvosi iskola megszervezésének módját, eszközeit, tárgyi szükségleteit, programjának főbb elveit.

2. A járványok keletkezését sokáig Isten büntetésének, haragos szellemek öldöklő nyilainak tulajdonították. Megszűnésük után ünnepélyekkel istentiszteletekkel, emlékoszlopokkal áldoztak az isteneknek — olvashatjuk GORTVAY György: Az újkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története című könyvében. Fontos szerep jutott a pogánykorban uralkodott, s onnan korunkban is fennmaradt ráolvasásnak „a gyógyászat azon korában, amikor a látható külső okok nélkül keletkezett betegségeket, ... az emberek százezreit elragadó járványokat egyszerűen az isten, vagy istenek csapásának tekintették” — olvashatjuk DEMKÓ Károly: A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézetek fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig című könyvében.
3. Nógrád megye története I. kötet 890—1849. Kiadja a Nógrád megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Salgótarján, 1972. 307—308. old.
4. „Az első magyarországi kirurguscéh az öt száz városban alakult 1550-ben, ...” Legrégibb borbélysebészeti céhlevelünk 1583-ból való, a debreceni céhszabályok.
5. MOCSÁRY Antal: Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése. Pest 1826. IV. kötet 256. old.
6. 1720-ban a gyógyszerárak száma 19, 1747-ben 48, 1830-ban 330, 1844-ben 415. Egy gyógyszerár 1821-ben 34 322 lakos jutott. Gyógyszerész-oklevelet szerzett 1800-ban 12 fő, 1847-ben 48 fő.
7. PERLICZY János Dániel főorvos egyik magyar nyelvű könyvecskéje is tájékoztat azokról a klímáinkhoz és természetünkhöz szabott orvosságokról, melyeknek megléte a házi patikákban szükséges. A mű címe: „Testi békességre vezérő Uti-Társ (Az az A sokféle nyavalyákkal küzdő Testnek szükségére alkalmaztatott Házi és Uti Patikáskának Rövid és summás leírása. 42 lap Buda, 1740”).
8. FÉNYES Elek: Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása. Pest 1857. Az idézetet közli HABONYI Zoltán: A Palócföld egészségének történetéből 1826—1969. Salgótarján 1971., Nógrád megyei Levéltár (továbbiakban NmL): A Nógrádi cs. kir. Megyehatóság iratai 3365/1850. sz.
9. Főfeladatuk a közegészségügyi viszonyok figyelemmel kísérése. Feladatuk még: az egészségügyi személyek felügyelete, törvényszéki orvosi teendők ellátása, a gyógyszerárak rendszeres vizsgálata, a gombák, fűvek ismertetése, a vármegye községeinek minél gyakoribb látogatása, a bábák oktatása, a kuruzslás üldözése, a járványok elleni küzdelem, a kórházak ellenőrzése, az állati járványok elleni küzdelem. Járvány esetén intézkedési jog illeti meg. Közvetlenül levelezhetnek az országorvossal, sőt a királyhoz is tehetnek előterjesztést.
10. Az 1826. évi 1979. számú helytartótanácsi rendelet szerint az évi jelentésnek a következő fejezeteket kell tartalmaznia:
 1. általános egészségügyi helyzet
 2. gyógyszerárak és a helybeli fűszerárak boltjának vizsgálata
 3. veszettség megbetegedések
 4. állati járványok
 5. emberi járványok
 6. gyógyvizek
 7. emberi lépfene
 8. ritkább természeti jelenségek
 9. sebész, baba, boncoló és baromorvosi eszközök állapota
 10. a megyében működő orvosok
 12. törvényszéki orvosi boncolások
 11. megüresedett egészségügyi állások
 13. gyógyintézetek
 14. orvosrendészeti intézkedések
 15. megyei fogházakban levő rabok számára kiszolgáltatott orvosi szerek.

11. A rövid egészségügy-történet, a közölt idézetek, a 4–10. jegyzet alatt írtak forrása GORTVAY György: Az újkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1953.
12. Abonyi róm. kat. plébánia anyakönyve. „Bérczy Károly életéből” Kézirat, Budapest 1930-as évek vége, 5 fol. BALOGH Károlynak, az ismert Madách-kutatónak Bérczy Károllyal foglalkozó kéziratok munkája több adatot tartalmaz apjára, Bérczy Jánosra vonatkozóan. A pontos forrásmegjelölés alapján nem lehet kétségünk az adatok hitelességét illetően. Üzv. dr. Balogh Károlynénak ezúton mondunk köszönetet, hogy a kéziratot rendelkezésünkre bocsátotta.
13. KERÉNYI Ferenc: Tünődés Bérczy Károlyról. Irodalmi Szemle 1971/8. sz. 742–746. old., KOJNOK Nándor: Bérczy Károly. Palócföld 1967/4. sz. 81–86. old., SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Budapest 1891. I. kötet 906. old. BALOGH Károly: Id. mű. 5. fol.
14. BALOGH Károly: Id. mű 6. fol.
15. BALOGH Károly: id. mű 6. fol.
NmL Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének iratal (továbbiakban Nm Kgy) 132/1805. sz., Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai, jegyzőkönyvek (továbbiakban Nm Kgy Jkv) 28/1805. sz., 132/1805. sz.
16. BALOGH K.: Id. mű 7. fol.
Az anyakönyvikivonat- és házasságibizonyítvány-másolat Balogh Károlyné tulajdonában.
17. KERÉNYI F.: Id. mű, KOJNOK Nándor: Id. mű.
18. A továbbiakban, mivel három jelzet kivételével minden jelzet a Nógrád megyei Levéltár (NmL) anyagára utal, nem tartjuk szükségesnek minden esetben a NmL feltüntetését.
Nm Kgy 301/1807. sz., Nm Kgy Jkv 301/1807. sz.
19. Nm Kgy Jkv 979/1811. sz.
20. Nm Kgy Jkv 167/1807. sz., 667/1811. sz.
21. Nm Kgy Jkv 926/1817. sz.
22. Nm Kgy 1259/1830. sz.: 1798-ban pl. az öt seborvosnak járt a 150 Ft-on kívül: az öt ló porciója (6 xr-ral számolva esztendőnként 182 Ft 30 xr), mindegyiknek 9 öl tűzifa (1 Ft 30 xr-ral összesen 67 Ft 30 xr.).
1830-ban hasznosabbnak tartotta a vármegye a természetbeni juttatást is készpénzben kifizetni. Így 200 Ft-t kaptak a seborvosok.
23. Nm Kgy 1053/1821. sz.
24. Nm Kgy 490/1835. sz., Kérelmét a 490/1835. sz. közgyűlési jegyzőkönyvi bejegyzés is megőrökíti: „Bérczy János e megyében 31 esztendő alatt tett hasznos. hív és fáradságos szolgálatjáról. mely szerint nemcsak az egészség fenntartását, való saját java feláldozásával elősegítette, de némely. a közjóra nézve is igen hasznos szolgálatokat tett, az ő általa előterjesztett pontok szerint az arról szóló bizonyáglevél kiadásáért esedezik. Végzés: A Bizonyáglevél kiadatni rendeltetett.” (1835. április 27.)
25. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban OL) P. szekc. Zichy család levéltára 181. fasc. Num. 8/a.
26. OL P. szekc. 181. fasc. Num. 8/a. 325. fol.
27. OL P. szekc. 181. fasc. Num. 8/a. 72. fol.
28. Balassagyarmat róm. kat. plébánia anyakönyve. — Anyakönyvi kivonat Balogh Károlyné tulajdonában.

29. Nm Kgy Jkv 464/1839. sz. (A megüresedett főorvosi állásra többen is pályáztak. A volt II. főorvos, Baintner Ferenc eddigi szolgálati ideje alatt már kitűnt ügyességével, szorgalmával. Megérdemli, hogy elnyerje a főorvosi állást. A helyébe választandó II. főorvosi állásra pályázók személyét egy küldöttség terjessze elő a következő közgyűlésen — olvashatjuk ugyancsak ebben a közgyűlési bejegyzésben.)
30. NIEDERMANN Imrénék, Nógrád vármegye főlevéltárnokának levele Balogh Károlyhoz (1937), melyben az N. VI. 25. jelzetű levéltári irat alapján bemutatja Bérczy János orvosi, írói tevékenységét., BALOGH Károly: Id. mű 6—7. fol.
31. BALOGH Károly: Id. mű 7. fol., Szinnyei József: Id. mű, Az „Uránia” általában a múltat romantikus szemlélettel idéző műveket tartalmazó folyóirat volt.
32. GORTVAY György: Id. mű.
MAGYARY-KOSSA Gyula: Magyar orvosi emlékek I—IV. k. Bp. 1829—1940.
BENE Ferenc: Rövid oktatás a mentő hímlőnek eredetéről, természetéről és beoltásáról. Pest, 1802.
HANN Géza: A magyar egészségügy története. Medicina, Bp., 1960.
RÉTI Endre: Nagy magyar orvosok. Művelt Nép Könyvkiadó Bp., 1954.
A magyar orvosi iskola mesterei. Szerk. Réti Endre. Medicina, Bp., 1969.
MOLNÁR Gyula: Orvostörténeti Közlemények (45). 1968. 85—94. old.
REGÖLY—MÉREI Gyula: Orvostört. Közl. (50) 1969. 57—86. old.
BLÁZY Árpád: Orvostört. Közl. (64—65) 1972. 157—162. old.
Elsősorban Gortvay, Bene, Magyary-Kossa munkái megfelelő fejezetek.
33. Nm Kgy Jkv 109/1809. sz., 1053/1810. sz., 134/1812. sz., 722/1822. sz.
34. Nm Kgy 914/1824. sz.
35. Nm Kgy 2327/1832. sz.
36. Nm Kgy Jkv 279/1831. sz.
37. Nm Kgy 176/1838. sz.
38. Nm Kgy 1974/1817. sz., 887/1817. sz., Nm Kgy Jkv 1513/1821. sz.,
Nm Kgy 447/1827. sz., Nm Kgy Jkv 85/1830. sz., 579/1832. sz.,
Nm Kgy 351/1834. sz., 175/1838. sz., 262/1839. sz.
39. Nm Kgy 490/1835. sz.
40. Nm Kgy Jkv 742/1808. sz., 1707/1815. sz., 1890/1815. sz., 1509/1821. sz.,
1149/1837. sz.
41. Nm Kgy 175/1838. sz.
42. Nm Kgy Jkv 1239/1817. sz., 434/1822. sz., Nm Kgy 351/1834. sz.
43. Nm Kgy Jkv 1015/1817. sz., 1428/1815. sz., Nm Kgy 1170/1822.
Nm Kgy Jkv 188/1831. sz., 2420/1835. sz.: Mivel a Helytartótanács 1833. évi 2132. sz. rendelete ellenére is csak a katolikus újszülöttek lajstromát kapta meg az esztergomi, váci, roznányi egyházmegyéhez tartozó plébánosoktól a megye (és a megyétől a főorvos), s protestáns részről ugyanez még egyszer sem történt meg, kéri a főorvos, hogy a megye mindkét vallás superintendenciáját szólítsa fel a rendelet betartására., Nm Kgy 1542/1838. sz.
44. Nm Kgy Jkv 1104/1814. sz., 653/1822. sz., 926/1822. sz.
45. Nm Kgy Jkv 159/1805. sz., 1104/1814. sz., 1857/1819. sz., 643/1823. sz.
46. Nm Kgy 297/1805. sz., 580/1805. sz., Nm Kgy. Jkv 347/1814. sz.,
Nm Kgy 1807/1814. sz., Nm Kgy. Jkv 190/1824. sz., 1006/1826. sz.
47. Nm Kgy 490/1835. sz., Nm Kgy Jkv 27/1906. sz.,
Nm Kgy 892/1809. sz., 23/1810. sz. Nm Kgy. Jkv 190/1810. sz., 27/1814. sz., 280/1814. sz.,
Nm Kgy 574/1810. sz., 1884/1816. sz.
48. Nm Kgy Jkv 1623/1822. sz., Nm Kgy 490/1835. sz., 1103/1831. sz., 203/1839. sz.
49. Nm Kgy Jkv 1016/1831. sz. A küldöttség sorában található Madách Imre cs. kir. kamarás is.
50. Nm Kgy Jkv 996, 997, 1012, 998, 1000, 1036, 1037, 1068, 1109, 1188, 1255.
1459/1831. sz.
A 996/1831. sz. jegyzőkönyvi bejegyzés különösen részletesen tartalmazza a kolera terjedésének megakadályozására hozott megyei intézkedéseket. Pl.: Miután a szom-

szédes megyékben már pusztít a kolera, elrendelik Nógrád megye teljes elzárását. A megye határaitra a járásbeli főbírák kötelesek szigorú őrséget állítani, akik minden bejövetelt, behozatalt megakadályoznak.

Az őrségnek fizetést biztosítanak.

A megye határához legközelebb eső seborvosok kötelesek a határon szolgálatot teljesíteni.

Nem tarthatók országos vásárok

A heti vásárokon az úti levelek felmutatandók, melyekre minden ellenőrzéskor a „visa” rávezetendő.

Külön szabályozzák, hol, ki adhatja ki a „passus”-okat.

Tilos minden csoportosulás a megyében (a szentkúti búcsú is)!

Az epekörsággal kapcsolatos tudnivalókat Bérczy főorvos dolgozta ki, melynek a köznép körében való elterjesztése a járásbeli főbírák feladata.

Utastítja a megye a gyógyszerészeket a szükséges gyógyszerek beszerzésére.

51. Hiányoztak azonban a vizsgálatok menetére vonatkozó egységes szabályok; ezt maguk a vizsgálatot megbízott orvosok is érezték. Ezért próbálták összefoglalni tapasztalataikat, hogy ezzel mintegy „vezérfonal”-at adjanak az utódok kezébe a gyógyszer-tár-vizsgálatokhoz.

Néhány gondolat ilyen összefoglaló jellegű munkákról:

Torkos Jusztus János pozsonyi főorvos 1754-ben kiadott „Taxa Posoniensis”-ében négy nyelven felsorolta a használatos gyógyanyagokat, azok árait, a gyűjtésükre, beszerzésükre, eltartásukra, kiszolgáltatásukra vonatkozó tudnivalókat.

1807-ben Kolozsváron Nyulas Ferenc, Erdély főorvosa adta ki — tapasztalatait felhasználva — a patikák vizsgálatára vonatkozó munkáját.

„Az 1831-ben megindult Bugát Schedel-féle Orvosi Tár című folyóirat VII. kötetében találjuk Cserszky Antal, Bereg megye tiszti főorvosának és táblabírájának »Ütmutatás« című munkáját a patikavizsgálatokról.” Emeli a munka értékét az, hogy rövid történeti áttekintést is ad a századok folyamán megismert, a patikákra vonatkozó rendelkezésekről; néhány általános szabály után olvasható a munka fő része: a részletes vizsgálat ismertetése három szakaszban: a „Személyzetről”, „Magáról a tárról” és a „Gyógyszerekről”.

1833-ban jelent meg Pekarik András „Examen” című munkája, melynek egyik fejezete a gyógyszer-tárakat vizsgáló orvosok számára felsorolja a jegyzőkönyvbe felveendő kérdéseket.

Az 1840-es évekből származó gyógyszer-tárvizsgálati jegyzőkönyveket Halmi János professzor gyűjtötte össze — olvashatjuk Zboray Bertalan: Az egészségügyi igazgatás és a gyógyszer-tárak ellenőrzése Magyarországon című írásában. Megjelent: História Pharmaceutica — Communicationes de historia artis medicinae —, Budapest, 1977. 69—83. old.

52. Nm Kgy Jkv 502/1807. sz., 85/1808. sz., 317/1808. sz.,

Nm Kgy Jkv 89/1811. sz., 132/1812. sz. 1811-ben sem a szécsényi patikus, sem a losonci „Magyar Király” gyógyszer-tár tulajdonosa nem tartotta az előírt árukat, és utóbbinál még sok más szabálytalanságot is talált a főorvos, 1812-ben már árdrágítást, sem rendetlenséget nem tapasztalt a losonci „Magyar Király”-ban. A losonci 2. patikában, a „Fekete Sas”-ban 1811-ben nemcsak rendetlenséget talált az ellenőrzés, hanem olyan hibákat is, amelyekből könnyen életveszély származhatott volna. Ezért elrendelték, hogy a járási főszolgabíró azonnal zárassa be, s mindaddig zárva tartandó, míg a hiányosságokat a tulajdonos meg nem szünteti. 1812-ben még nagyobb volt a rendetlenség, mint az előző évi vizsgálat alkalmával. Szakmáját értő legénye nem volt, mérgeknek gondját nem viselte, stb. Elrendelték, hogy patikáját — ha ezen hiányosságokat megszünteti — a járási főszolgabírónak jelenlétében az orvosoknak kell megvizsgálni, s csak azok engedélye után nyithatja ki ismét.

1811-ben a balassagyarmati patikust nemcsak a szabott árak pontos betartására utasította az ellenőrzés, hanem arra is, hogy a kártýráról mondjon le, tartózkodjék állandóan a patikában, egyébként patikáját el fogja veszíteni. Erdemben nem sok változást talált 1812-ben Bérczy főorvos 1811-hez viszonyítva, sőt büntetés terhe mellett utasított a mérgek méréséhez szükséges eszközök beszerzésére.

Nm Kgy Jkv 734/1830. sz., 822/1838. sz.

53. Nm Kgy IV. 1. m. (Közegészségügyi iratok) Misc. XXV./1835. 3., 6., 7. füzet, 1836, 1. 6. 7. füzet, 1837. 1. 6. 7. füzet. Balassagyarmaton 1819-től volt két gyógyszerár, ld. Balassagyarmat története 896—1962. Kiadja Balassagyarmat város Tanácsa 1977. 129. old.
54. A börtönbetegségekre ld. 39. jegyzet, Nógrád megye története I. kötet 896—1849. Kiadja a Nógrád megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, Salgótarján 1972. 303. old., Nm Kgy 253/1839. sz.
55. Nm Kgy Jkv 1706/1814. sz., 228/1816., 306/1838., Nm Kgy 1189/1838. sz.
56. Nm Kgy 1384/1817. sz.
57. Nm Kgy Jkv 197/1839. sz., Nm Kgy. 1584/1839. sz.
58. Nm Kgy Jkv 1459/1815. sz., 939/1831. sz., Nm Kgy 1938/1838. sz.
59. Balassagyarmat története. . . 127—128. old., Nm Kgy 556/1830. sz.:
A két körzet megoszlása: Emberger Jánoshoz tartozott 170 helység (Höppner Vencel, Szabó András, Pauer György seborvosok teljes kerülete és Maszsza Alajosé részben),
Varju Imréhez tartozott 175 helység (Lanczinger László, Rubint György seborvosok teljes kerülete és Maszsza Alajosé részben), Nm Kgy 110/1829. sz., 1640/1829. sz., 1937/1829. sz., 22-23/1831. sz., 17/1834. sz., 1310/1835., 1331/1835. sz.,
Nm Kgy Jkv 176/1838. sz.
60. Nm Kgy 490/1835. sz.

Frau LEBLANC geb MÁRIA KELEMEN

Das Leben und die Wirksamkeit von János Bérczy (1776—1839)

Von 1804 bis zu seinem Tode 1839 lebte er in Balassagyarmat, als Oberarzt des Komitats Nógrád. Aus seinen ärztlichen Berichten, anderen archivischen und sonstigen Quellen über die sanitären Verhältnisse des Komitats Nógrád bekommen wir aus der Abhandlung ein fast vollständiges Bild über die damaligen sozialen und sanitären Zustände des Komitats.

Die Publikation gibt Einblick in die charakteristischen Eigenheiten der Lebensverhältnisse der Familie Bérczy, beschreibt die Tätigkeit von János Bérczy als Arztschriftsteller, macht uns kurz mit seinen Werken bekannt und beginnt danach mit dem Hauptteil der Abhandlung, mit der Bekanntmachung der Tätigkeit des János Bérczy als Oberarzt.

Besonderen Wert bekommen darin seine unternommenen Massnahmen im Zusammenhang mit der Verwirklichung der durch die Statthalterei herausgegebenen einzelnen Anordnungen, der Verhinderung der Verbreitung der Pocken — indem er die Pockenimpfung einheimisch werden liess, und der Eindämmung des Wütens der Cholera.

Zum Schluss können wir in der Studie über den Belletristen János Bérczy Lesen.

MÚZEUMAINK ÉLETÉBŐL

Horváth István

A húszéves Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum feladatai napjainkban

Azok a településkeretek, amelyek Salgótarját részben még ma is jellemzik, történetileg a XIX. század közepén alakultak ki. A névtelen kis jobbágyszófalú a szén jelenléte miatt került a meggazdagodást életprogramként és gátlástalanul hirdető kapitalizmus érdeklődésének középpontjába. Úgy tűnt, hogy a program megvalósítására a Medves-fennsík vidékén, a Karancs-hegység lábainál igen jó lehetőség kínálkozott. Az akkori viszonyok szerint értékes fűtőanyag kitermelése nem igényelt — a várható haszon miatt a gründoló kapitalista nem is végzett — nagy tőkebefektetéseket. Minimális anyagi ráfordítás maximális haszon, ez a szabadkapitalista viszonyok között megjelenő tőkésprofit elve, itt a gyakorlatban, és kezdetben akadály nélkül valósult meg.

Nem jelentett gondot a munkaerő sem. A dualista berendezkedésű Osztrák–Magyar Monarchia, az érdekeivel megegyező kapitalista törekvéseknek szabad utat nyitott. Ez a lehetőség elsősorban a nemzetiségi vidékekről — a birodalom északi, déli, nyugati területeiről — folyamatosan biztosította a szükséges mértékben a szakmunkást, a segédmunkást.

Az itt élő uradalmakon dolgozó parasztság, az ide települő, a bányában dolgozó-termelő külföldi munkások létükkel — munkájukkal és verejtékükkel — körvonalazták a település új kontúrjait. A folyamat a bányászkodás fejlődése mellett a vas-, az üvegipar meghonosodásával lépett újabb stádiumába. Ez az időszak, amelyben polgárjogot nyert, és egyre inkább meghonosodott az elkülönültség, amelynek gyakorlati formáit a termelési területenként hivatalosan elkülönítve, féltve őrzött kolóniák igen egyszerű, kevés dimenziójú világga testesítette meg. Ez az időszak amikor a kocsmai verekedésekben — mint cseppben a tenger — nemcsak egy-egy ember vélt, vagy valóságos konfliktusa keresett megnyugvást, hanem megjelent az egész monarchia nemzetiségiéket, népeket elnyomó politikájának konkrét eredménye: az itt dolgozó munkáscsoportok között szított nemzeti ellentét.

Ezeket a körülményeket mesterségesen alakították ki a századforduló tájára. Az az uralkodó érdek, amely létrehozta, fontosnak tartotta fenntartását. Sőt más — termelési, gazdálkodási, szociális — folyamatokra ágyazva arra törekedett, hogy annak lényegét: az elkülönültséget tartósan biztosítsa.

Az itt dolgozó munkás tudatosodási folyamata, öntudatra ébredése azért is volt különösen nehéz, mert a nemzeti-nyelvi korlátok egyben a társadalmi munkamegosztás helyi viszonyaival forrtak össze úgy, hogy sokáig nem ez

utóbbiak látszódtak a bajok fő okának, hanem az előbbieket. A kapitalista rendszer szociális nyomora a kizsákmányolás elleni harc szervezetei ezek miatt is lassabban, és nem kevés gálló körülmény közepette bontakoztak ki.

A társadalmi fejlődést lassító-akadályozó tényezők látszólagos kuszasága is segített ahhoz, hogy a változások itt valóságos forradalmi folyamatként érzékelhetők és konkretizálhatók.

Ezeknek a folyamatoknak az érzékeltetése, nyilvánvalóvá tétele nagyon izgalmas feladat.

Múzeumunk abból az igényből eredően létesült 1959-ben, hogy ennek — a szavakban éppenszak felvillantott — folyamatnak bemutatója, tükre és történetileg is hiteles tolmácsolója legyen. A városban korábban nem volt múzeum. A megye párt- és tanács vezetése 1959 márciusában — a Magyarországi Tanácsköztársaság tiszteletére — határozott a múzeum létesítéséről.

A múzeum első épülete (volt Jankovich-kúria)

Az intézmény a volt Jankovich-kúriában (ma az ún. csillagházak állnak a helyén) kezdte meg tevékenységét. Nem sokáig folyhatott itt a múzeumi munka, mert 1969-ben a volt megyei kórház egyik szárnyépületébe — mostani helyére kellett költöznie a múzeumnak.

A feladat az elindulás pillanatától szép és nagyon nehéz volt. Nehéz volt azért, mert a múzeumnak előzményintézménye nem volt. Gyűjteményeinek kialakítását az akkor élők: Salgótarján lakossága, a telepek, a kolóniák népe, a még élők, a korábban aktívan harcolók segítségével kellett elvégezni.

A külső — társadalmi — segítség jelentős volt. Ennek következtében a sok laikus mozzanatot tartalmazó gyűjtőmunka eredményeképpen ipartörténeti múzeumi tárgyak, visszaemlékezések, életrajzok, fénykép- és archív fotóanyag halmozódott fel az intézményben.

Az indulás bizonytalansága a „gyűjteményalakítás” minőségében érzékelhető volt. A múzeumi tevékenység központi feladata a történeti-tárgyi világ hiteles megjelenítése. A munka pontos — legalábbis szándékaink, ismeretünk szerint legalaposabb — gyűjtőterület kijelölését kívánja. A folyamat kiindulópontja a történeti ismeret, amely a gyakorlatban a tárgygyűjtésben realizálódik, a folyamat során, egy bizonyos ponton túl a tárgyakból eredeztethető

Részlet az egykori kiállításból

újabb történeti ismeret, összefüggést hoz létre, mindez a korábbi történeti ismerettel láncolatot képező egységet tételez fel. E gondolatsor séma, amely a maga valóságában összetetten érvényesül. Felvetésének pusztán az a feladata, hogy jelezze, az egyes — elkülönült — munkafolyamatokat, azok viszonyát, és még inkább azt kívánta megjelölni, hogy a tényleges munkával összevetve hol, milyen ponton támadtak ellentmondások, feszültségek. Az induláskor hiányosságok voltak a történeti ismeret minőségében, amelyet kezdetben a gyűjtőutak sokféle érzelmi ráhatásai, a beérkező tárgyak értékei elfedtek. De abban mutathatók — ma — ki, hogy az egységes gyűjtemény lassan formálódott, tudományos-kutatói bázisként kevésbé funkcionált: egy-egy történeti időszak, esemény, személy, szinte teljesen hiányzott, kevésbé volt dokumentálva. (Töb-

bek között a Magyar Tanácsközlársaság nógrádi eseményeinek pontos feltárása, a karancslejtősi ellenállás mozgó rugóinak az akkor még élő, volt illegális társak visszaemlékezéseinek felvétele stb. nem, vagy alig történt meg.) Így a gyűjteménycsoportok kialakítása a terv szintjén maradt. Nem kevés problémát tartalmazott az a változás, amely a múzeumi feladatokat hangsúlyozottan a nyomtatott vagy kéziratos történeti dokumentáció összegyűjtésében vélte elvégzendőnek. A tevékenység tartalmi irányultsága ugyan munkásmozgalmi jellegű volt, és sok értékes anyag birtokába jutottunk, mégis — úgy vélem — elfogadható e korszak (1963—1970) összefoglaló minősítése abban, ha a múzeumi tevékenységet leszűkítő gyakorlatként jellemezzük azt.¹

A város rekonstrukciójának kibontakozása kapcsán — az 1966-os megyei pártértekezleten — fogalmazódott meg az igény, új múzeumépület építésére. Az esemény történeti hitele is megkívánja, hogy idézzük az ide vonatkozó állásfoglalást: „Feladatként jelentkezik gazdag munkásmozgalmi hagyományaink nagyobb mértékű megbecsülése és méltó ápolása, mely elengedhetetlenül szükségessé teszi Salgótarjánban egy új munkásmozgalmi múzeum ... építését”.²

Végül soron a fenti idézet akkor a politika — vagy pontosabban a művelődéspolitikai — szintjén megfogalmazta a most leírt kifogásainkat. Figyelmet érdemel az akkor, és most párhuzamba állítása. Már csak abból a kérdésfelvetésből kiindulva is, hogyha az ellentmondások nyilvánvalóak voltak, miként került sor ennek gyakorlati megoldására?

A továbblépésre az ellentmondások érzékelésére, felmutatására 1970-ig kellett várnunk. Ekkor került olyan helyzetbe a muzeológusi gyakorlat — mindenekelőtt az irányítás szempontjából —, hogy egy sor aktuális feladatot véglegesen megoldott, másrészt egy sor feladatnak elébe tudott menni.

Az első tíz év eltelte után vált bizonyossá, hogy a korábbi gyakorlat alapos kritikára szorult, és csak válogatva lehetett azokból — a tudományos igényű munka követelményeit figyelembe véve — megtartani.

Lényeges időszak volt ez a múzeum életében azért is, mert ekkor teremtődtek meg a jelenleg működő múzeumi szervezet alapjai, amelynek élére a munkásmozgalmi múzeum, mint megyei intézmény került. A feladatok végzési sorrendje végül soron az idézett politikai döntés következtében alakult ki. Az új múzeum szükségességét a fejlődő város — amely a megye kulturális központjaként akart a továbbiakban funkcionálni — tehát a korszerűbb keret, a forma megteremtésének igénye vetette fel. Ez a várospolitikai inspiráció kultúrpolitikailag valósággal ötvöződve adott lehetőséget egy embrionális állapotú intézmény emberszabású létezésének. A létezés feltételeinek kedvező alakulása intenzívebbé tette a szakmai-muzeológusi-helytörténeti tevékenységet is. A tevékenység fő iránya mentén elvi akadály nélkül folyhatott a gyűjtőmunka, elkezdődhetett a felkészülés a munkásmozgalmi-történeti állandó kiállítás megrendezésére. Abból a szempontból is kiemelendőnek tartjuk a 60-as évek utolsó, az új évtized első éveit, mert az éppen csak kialakuló muzeológusgárdára még egy nagy feladat várt: a megye politikai vezetése Nógrád megye történetének monografikus feldolgozását határozta el. E feladat végrehajtásának jelentős része tevődött intézményünkre.

Ebben az időszakban — a kedvező jelek mellett — a muzeológia néhány területére máig is húzódó árnyék vetődött. A kedvezőtlen hatás abban mutatkozott meg elsősorban, hogy az átszervezési munka, az ún. szakmai-tudományos profil kialakítása a megye múzeumaiban lelassult, nem zárult le. Ez pedig az intézmények együttműködését zavarta. A „külső feladatok” elszaporodása a gyűjtőmunka néhány oldalára kedvezőtlenül hatottak.

Elsősorban a gyűjtés ütemében mutatkozott ez meg, de a gyűjtemények rendszerének kialakulásában, a gyűjtemények karbantartásában sem alakult ki eléggé tisztázottan a gyakorlat. Mindezek ma már elfogadott tények. Amelyek felismerése után tartalmában alaposabb tevékenység, a viszonyokhoz jobban simuló, racionálisabb munkaszervezet kialakítására nyílt lehetőség. Erre annál is inkább szükség volt, mert a 60-as évek vége más, lényegbevágó döntést is eredményezett számunkra: megkezdődött az új Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum tervezése. A munkálatokba az akkori Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztálya mellett, az országos szakfelügyelet is bekapcsolódott. A szakmai vélemények meghallgatása után a tervező — Magyar Géza, állami díjas építész — megfogalmazta a múzeum végleges terveit. A döntések értelmében 1981-ben a közönség előtt is megnyílhat az intézmény úgy, hogy létesítése előtt az ahhoz szükséges szakmai-előkészítő feladatokat is maradéktalanul elvégezhetjük.

Az elhatározásaink szerint a kiállítások részére fenntartott területből 640 m²-en munkásmozgalmotörténeti állandó, a fennmaradó területen iparművészeti (320 m²) és képzőművészeti (110 m²) kiállítást rendezünk.

Érdemes a figyelemre a múzeumi tevékenységhez nélkülözhetetlen személyi feltételek alakulása is. A témakörnél — mint a múzeológia más ágazatainál — a túlzások elkerülésére egy-egy adat, számszerűség megítélésekor jelenlevő veszélyek kikerülésére intenünk kell magunkat. A létszám egyenesvonalú fejlődése, vagy stagnálása, a szakmai felkészültség nem körültekintő mérlegre tétele különösen sok szubjektív baj forrása lehet.

Megállapításaink során a lehető legszükségesebb információra korlátozzuk mondanivalónkat a helyzet valóságos megértése érdekében. Az alapítás és napjaink számadatai vajmi kevés érdemi összevetésre adnak lehetőséget. Mégis el kell mondanunk, hogy 1959-ben 2 főfoglalkozású szakalkalmazott (igazgató és muzeológus) és 1 fő hivatalsegéd kezdte meg a múzeumi munkát. 1974-ben már 11 fő dolgozott a múzeumban. Közülük öten voltak szakalkalmazottak. Jelenlegi létszámunk 21 fő. Ebből a szakalkalmazottak (muzeológus, népművelő) száma tizennégy fő. A teljes munkatársi névsor helyett jegyezzük föl a múzeumvezetőket kronologikus sorrend szerint; dr. Gajzágó Aladár (1959—1962); dr. Belitzky János (1963—1969); dr. Molnár Pál (1970—1975) között és dr. Horváth István 1975 óta áll az intézmény élén.

A személyi feltételeket úgy igyekeztünk alakítani, hogy az a lehető legszorosabb összhangban legyen a múzeumi követelményekkel. Természetesnek tartjuk, hogy egy sor olyan feladatot, munkakört „önállósítottunk”, amelyet korábban valamelyik munkatársnak kellett végeznie. Elsősorban az ún. segédmunkakörök kialakítására törekedtünk. Közülük lényegesnek tartjuk: hogy a könyvtári terület szakembert kapott; létrejött a dekorációs részlegünk; a művészettörténeti tevékenység szakmai irányultsága biztosított; külön fotóst alkalmaztunk.

A történeti muzeológia szakemberállománya egy fővel bővült, és gyűjteménykezelői munkakört alakítottunk ki. Jelentős előrelépés, hogy közművelődési csoportot hoztunk létre Salgótarjában két fővel.

Mindezek jelzik azt a folyamatot, amelynek lényege abban foglalható össze: 1981-re, a múzeum épületének átadásáig kialakítjuk azokat a munkaköröket, amelyek lényegében átfogják a ránk bízott új- és legújabb kori múzeumi terület, a múzeumi közművelődés minden lényeges korszakát és területét; a mun-

kaköröket szakképzett munkaerővel töltjük be, akikből — ha nem akarunk túlzásba esni — elfogadhatóan együttdolgozó közösséget formáljunk; munkatársainkat felkészítjük arra, hogy a közönség sokoldalú érdeklődésének eleget tudjanak tenni.

A kitűzött feladat teljesítéséhez — nyilvánvalóan — optimistán fogtunk hozzá. (Noha nem akarjuk fejünket a hibák elől a homokba dugni most sem.) Optimizmusunk alapja, hogy végül is a közeljövőben „belépő” új múzeumépület „kedvcsináló” az új munkatársak számára, és a már itt dolgozók „összekovácsolására” is kedvezően hat; munkatársaink túlnyomó többsége fiatal, akiknek intézményünk az első, második munkahelye. Azt kérjük tőlük amire a tanulás éve alatt felkészültek: igényes, színvonalas muzeológusi munkát. Szakalkalmazottaink végzettsége megfelel a követelményeknek. Néhányan, akik főiskolát végeztek vállalták-vállalják az egyetemi kiegészítő szak elvégzését is. Múzeumunkból évek óta nem távozott el a szakalkalmazottak közül senki. Tehát viszonylag stabil munkatársi gárda dolgozik már több éve együtt, és ez a közművelődés más területein észlelhető „vándorlást” figyelembe véve nem is kis eredmény.

Ma még azonban itt sem szólhatunk véglegesen kialakult körülményekről, helyzetről. Nagyon fontosnak tartjuk fenti célkitűzéseink megvalósítását. Amihez azt is hozzáteesszük, hogy a tudományos tevékenység szervezettebb működését az ehhez szükséges általános és speciális feltételek megjavítását igen lényegesnek tartjuk.

Amint már arról szó esett a 70-es évek elején a Nógrád megyei múzeumi szervezetben — így a salgótarjáni múzeumban is — a munkakörülmények jelentősen tovább javultak. A kedvező jelenségek elsősorban a határozottabb szakmai irányításban, a történeti muzeológia igényeit szem előtt tartó cselekvésben körvonalazhatók.

A munka elindítása olyannyira sikeres volt, hogy arra továbbra is építeni lehetett. Ennek következtében több éven át egyirányban ható irányító-szervező munka gyakorlata honosodhatott meg, amelynek központi gondolata volt és maradt: a történeti muzeológia fejlesztése Salgótarjánban, a gyűjteményrendszerek kialakítása, stabilizálása, a munkásmódot történetét bemutató múzeumi kiállítás előkészítése és megrendezése. Törekvéseink találtak munkatársaink egyetértésével. Így közös akaratból, talán egy kissé a korábbinál is nagyobb hittel és lelkesedéssel kezdődött el az a sokirányú munka, amelynek jelenleg a kellős közepén vagyunk, és amelyből azt érdemes megvizsgálnunk, hogy lehetséges-e egy konkrét feladatra való felkészülést — a történeti kiállítást — hosszabb távú feladatsorba beiktatnunk, úgy, hogy a praktikus cél megvalósításával egyidőben értelmes, azaz tudományos igényű cselekvés honosodjon meg intézményünkben. Másrészt azt — a fenténél kevésbé összetett, de nem lényegtelenebb feladatot — kellett elvégeznünk, az volt a törekvésünk, hogy gyűjteményeinket a tudományos munka követelményei szerint alakítsuk át.

A kiállítás előkészületeihez is segítséget jelentettek a Kulturális Minisztérium irányelvei az új- és legújabb kori történeti, technika- és termeléstörténeti gyűjtemények fejlesztéséről. Az a központi elképzelés elvileg és gyakorlatilag is segítséget jelentett, amely egyes társadalmi csoportok — elsősorban a munkásság — élet- és munkakörülményeinek vizsgálatára, mint hosszú távú feladatra hívott fel. Végül, mint számunkra is jelentős tényezőt tartjuk számon azokat a munkálatokat, amelyek a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum

új, állandó történeti kiállításának rendezésével indultak el. A munka pillanatnyi helyzetéről rendszeres és folyamatos tájékoztatást kapunk a publikációk, a szakfelügyelet és közvetlen munkatársi kapcsolatok révén.

Mindezek — a szempontunkból objektívnek is nevezhető — tényezők alapjaiban befolyásolták elképzeléseinket, jelen voltak mindennapi munkánkban, amelynek lényeges vonása volt az, hogy a központi törekvések és — a korábban érzékeltetett — helyi sajátosságok szinkronját valósítsuk meg.

Arról határoztunk, hogy lehetőségeinket figyelembe véve, a legnagyobb intenzitással kapcsolódjunk, ahhoz az országos tudományos programhoz, amely a **munkásosztály munka- és életkörülményeinek** történeti vizsgálatára szólított fel. A feladat elvégzésekor természetesen alapoztunk a múzeumi gyűjtőmunka korábbi eredményeire, azt a lehető legkonkrétabb elméleti munkával strukturáltuk, azaz „gondolatban” gyűjteményeink elemzését végeztük el, amelynek során a kor történeti tényeit gyűjteményeinkkel vetettük össze. E munkától azt vártuk és várjuk, hogy megmutatja azokat a kritikus pontokat, ahol gyűjteményeink fejlesztését intenzívebben kell végeznünk. A „túlgyűjtések” aránytalanságaira utalást kaphatunk.

A feladat szorosan kapcsolódott — és ma is így kapcsolódik — újabb szakterületekhez; újabb módszerek kialakítására ösztönzött bennünket.

A feladatunk első vonalába állítottuk azt a **célgyűjtésen** — tehát terepmunkán: irat, fénykép, mozgalmi emlék, visszaemlékezés, tárgy felkutatásán — alapuló múzeumi tevékenységet, amely révén a salgótarjáni iparmedencében élt, dolgozott bányászság viszonyait különböző időmetszetekben vesszük vizsgálat alá. Az időmetszetek kapcsolódtak, vagy megegyeztek a kor történeti korszakváltásaival: így a XIX. század ötvenes éveitől; a századfordulótól; 1918—1919; a Horthy-korszak és 1944—45 történeti-muzeológiai szempontú vizsgálódásának vágtunk neki. Az eddigi történeti kutatások igazolták, hogy Salgótarján közelében Etes és környéke: Baglyasalja—Gusztáv-akna—Etes-bányatelep—Karancsalja által határolt területen a XIX. század második felétől, gyakorlatilag napjainkig folyó bányaművelés jó lehetőséget biztosít a termelési-technikai viszonyok feltárására, a fejlődési folyamat bemutatására: a kialakult bányatelepek, a kolóniák, a hagyományos paraszti tevékenységet folytató falu közelsége érdekes hatásrendszerek — pld. a kétlakiság problematikáját a korábbi-nál alaposabb vizsgálódását — is lehetővé teszi.

A megjelölt terület egyben a bányászok politikai küzdelmeinek is jelentős, művelődési szempontból érdekes színhelye. Korábbi történeti ismeret alapján tudtuk, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság megdöntése után az illegális kommunista sejtek itt kezdték meg legelőször a megyében tevékenységüket. Ismerjük azt, hogy a két világháború közötti időben Baglyasalján dolgozott a KMP kerületi bizottsága. Sok visszaemlékezés, dokumentum egybehangzóan igazolta ezt. Viszonylag kevés tárgyi anyag volt birtokunkban; pontosítanunk kellett — általában a helyszínen — az illegális **összejövetelek színhelyét**, az illegális kiadványok elrejtésének körülményeit és egyéb lényeges politikai-szervezeti módszereket is fel kellett gyűjtenünk. Nem kevésbé fontos volt a bányatelepről származó lakásbelsők, berendezési tárgyak begyűjtése. Ezek a tárgyak, enteriőrök nem „egyszerűen” a családi élet színterei voltak, hanem egyben — mivel megfelelő forrásból sikerült a gyűjtés — egy-egy illegális találkozó színhelyét is rekonstruálni tudtuk általuk.

A gyűjtőmunkában kialakult ilyen jellegű felfogásunkat ki kell terjesztenünk a megjelölt terület további telepeire is: Etesre, Karancsaljára.

A baglyasaljai kommunista bányászok tevékenysége az illegalitás éveiben ismeretes, és itt volt a legjelentősebb antifasiszta munkásmegmozdulás 1944

novemberében. Mindezek kiegészítve könyvészeti, geológiai vizsgálatokkal — külső szakemberekkel — a történeti muzeológiai tapasztalatainkat, gyűjteményeinket gazdagítják.

A célgyűjtések — továbbfejlesztett — bővítésre a vas- és üvegipar területén is gazdag lehetőség adódik. Mindaddig, amíg erre sor nem kerülhet, a salgótarjáni üzemekkel eddig megkötött szocialista szerződéseink biztosítják, hogy a selejtezésre érett, muzeológiaiilag értékes gépek, géprészek birtokunkba kerüljenek.

Az évente középiskolás fiatalok részvételével megrendezett honismereti táboraink, az úttörők bevonásával meghirdetett múzeumi tárgy- és dokumentumgyűjtő mozgalom ahhoz adott segítséget, hogy tovább gyarapodjanak gyűjteményeink. Ez utóbbiak már a múzeumi közművelődés jellegzetes területei, de úgy érezzük, hogy ezek és ehhez hasonló lehetőségek felhasználása — a korábbiakra épülve — jól beillenek gyűjteménygyarapítási törekvéseinkbe is.

Gyűjteményeink rendszere természetszerűleg épült tevékenységünkre, ugyanakkor a személyi feltételek rendezésénél figyelembe kellett vennünk néhány változó mozzanatot. Ennek megfelelően kisebb korrekciókat is végrehajtottunk a gyűjteménystruktúrán, illetve az új múzeum lehetőségeit is tekintetbe véve a hátralevő időben kell elvégeznünk néhány feladatot az általunk véglegesnek tartott rendszer meghonosodása érdekében.

Mai viszonyaink között a gyűjteményeink belső egységeit, azok számszerű adatait a következőkkel jellemezhetjük.

történeti tárgy:	6324 db
történeti dokumentáció:	8005 db
adattári gyűjtemény:	2255 db
képzőművészeti gyűjtemény:	1128 db
művelődéstörténeti gyűjtemény:	2248 db
könyvtári egység:	8405 db
fotótár:	15 726 db

A begyűjtött és a múzeumunkban elhelyezett tárgyak — értelemszerűen — és feladatkörünkől következően új- és legújabb kori eredetűek. A legújabb kori egységek fejlesztésére — a korábbi elmaradás pótlására — az utóbbiakban különös gondot fordítottunk. Múzeumi sajátosságainkat figyelembe véve legjelentősebb a **tárgyi gyűjteményünk**. A fenti adatokhoz hozzá kell tennünk, hogy ez a múzeumi egység magában foglalja az ipartörténeti gazdag anyagot, a politikai szervezetek, a lakás, a viselet tárgyi világát is. E gyűjteményrészhez szorosan és sok szálon kapcsolódik a **művelődéstörténeti** egységünk. Tekintettel arra, hogy a kapitalista ipar kialakulásának korai időszakától fogva megjelent a termeléshez kapcsolódó üzemi kulturális (olvasókörök, ún. bányakaszinók stb.) tevékenység, és ez sok jellegzetességet tartalmazott; valamint az a tény, hogy egyes nagyobb ipari vállalkozások (a Rimamurány Rt, az SKBRT) a munkások kapitalista felfogású — nevelése érdekében speciális az ún. társulati iskolákat is létrehoztak, mindezek miatt tartottuk indokoltnak e gyűjteményegység önálló létrehozását. Ahol is ezeknek az intézményeknek speciális tárgyait, felszereléseit őrizzük meg. Ezek között a keretek között tartjuk nyilván a megye irdalomtörténeti életére, hagyományaira utaló tárgyakat, más dokumentumokat is.

Eddigi gyakorlatunkat tovább folytatva indokoltnak tartjuk a **dokumentációs gyűjtemény** megtartását, amely az iratok, az igazolványok, a képeslapok,

a plakátok, a térképek összességét öleli fel. **Fénykép- és fotótárunkban** a városfejlődésre, egyes intézmények, üzemek működésére vonatkozó pozitív és negatív felvételek mellett nagy értékű történeti fotóanyagunkat tartjuk, amelyek a munkásmozgalom megyei személyiségeiről, politikai eseményeiről készültek. Az **adattár** különböző forrásdokumentációt (írásos visszaemlékezés, életrajz stb.) tartalmaz. Az elkészült múzeumi kiállítások forgatókönyvei itt találhatók. Ide szándékozunk besorolni a közművelődési és múzeumtörténeti szempontból jelentős anyagokat is. A **könyvtár** napjainkban nyeri el végleges formáját. Elsősorban munkásmozgalom-történeti és történeti muzeológiai, intézményi szak-könyvtárként funkcionál. A múzeumi tevékenységhez kapcsolódóan a megye történetére vonatkozó szakirodalom teljes körét gyűjti, így tartalmazza a megyében megjelent, a megyéről szóló irodalom jelentős részét is. (Noha ez utóbbiban még igen csak kiegészítésre szorul.) Részletesebben szólunk a múzeum szervezetébe tartozó, ugyanakkor más funkciókat is ellátó **művészettörténeti gyűjteményünkről**, amely elsősorban a megyei galéria követelményei szerint látja el feladatát. Képzőművészeti gyűjteményünk három forrásból táplálkozik. Elsőként vállaltuk azt, hogy a megyében a művészettörténetileg értékes alkotásokat összegyűjtjük. Mindenekelőtt a XIX–XX. századi megyében élt, megyei vonatkozásokkal bíró alkotók művészeti hagyatékát kívánjuk összegyűjteni, jól tudva azt, hogy ez a legnehezebb feladat. Úgy véljük erről a feladatról a meglevő nehézségek ellenére nem mondhatunk le. Másrészt gyűjteményünk nagyobb hányadát a kortárs képzőművészek alkotásai teszik ki. Ezen belül is az észak-magyarországi — elsősorban nógrádi — alkotók műveit gyűjtjük. Összetételében vegyes tehát; táblakép, grafika, szobor és egyéb kompozíció is bekerülhet a gyűjteményünkbe. Így emiatt rokonságot mutat az elsőként vázolt egységünkkel. Harmadrészt a kortárs művészetek közül hangsúlyozottan az egyedi rajz gyűjtését szorgalmazzuk, országos jelleggel. A gyűjteményünket jó alapokkal segítette a megyei tanács által megvásárolt Mihályfi-hagyaték, amelyben több klasszikus alkotás is látható. De a gyűjtést segíti — a tanácsi támogatással — a múzeum által működtetett nemzeti közép-zőművésztelep is, amely tematikáját ez utóbbi két feladatkörnek megfelelően alakította ki.³

A gyűjtemények léte megköveteli, a rend velejárója a megfelelő kezelő-személyzet — adminisztráció és felügyelő — kialakítása. Ez napjaink egyik legfontosabb feladata, ezért különös gondot fordítunk arra, hogy ezen a téren is előrelépjünk, így gyűjteményeinket alkalmassá tegyük a múzeumi kutatás számára. E tekintetben az egyes gyűjtemények nyilvántartása, kartonozása ma még rendkívül eltérő.

A múzeumi tevékenység — beágyazva a művelődési folyamatba — szorosan és természetesen kapcsolódik a közönség ismeretének tudatos gyarapításához, mai szóhasználattal élve a közművelődési gyakorlathoz.

Napjainkban általában is olyan terület ez, ahol még a nagy hagyomány-bíró intézmények is a próbálkozás stádiumában vannak. A kísérletezés alapja az, hogy a múzeumban meglevő ismeret aktívan jelen legyen, beépül-jön a látogatók tudatába, műveltségé, magatartássá váljék. Ha azt írjuk le, hogy erre a sokoldalú — pszichológiai, szociológiai, pedagógiai — ismeretet igénylő tevékenységre még a legfelszereltebb intézmények is kevésbé vannak felkészülve, akkor közismert tényről rögzítünk pusztán. De a tény ettől még tény

marad. Az elindulás pillanatait éljük — a különbség „csupán” annyi az intézmények között — ahol is általános vonása a tevékenységünknek, hogy nagy erőfeszítéseket teszünk a múzeumi közművelődés tárgyi, személyi feltételeinek biztosítására. Hol jutottunk az extenzív fejlődésben előbbre. Ebben az intézmény vonzásának, hírnevének és egyéb más szubjektív összetevőnek van szerepe, meg annak a csábmondatnak, hogy meg lehet alapozni a múzeumi közművelődést. És melyik valamire való szakember — a kevesek közül — ne vállalkozna ilyen jellegű munkára?

Mert — amíg fentebb a különbségről szóltunk, most az azonosságról is kell — abban azonosak vagyunk, hogy hiányzik az empirikus anyag, kevésbé valósult meg a tapasztalat egyedi elemzése, még inkább elhanyagolt terület a tapasztalat tudományos rendszerbe foglalt elemzése.

Így aztán ma még általánosan jellemző, hogy az újonnan érkező szakemberek is a szervezés, a programok, a különböző foglalkozások, a különböző intézmények értelmes kapcsolatainak lehetőségeit kutatják, azaz a tapasztalatot gyűjtik, amelynek eredményeképp kialakulhat — a sokféleségében is egy-séges — múzeumi közművelődési munka.

Jogosan tesszük — teszi fel bárki is — a kérdést: olyan helyen — ahol „nincs” — múzeum, hogyan is történik mindez? Hogy a kérdés ránk, a salgótarjáni múzeum — jelenlegi — helyzetére vonatkozik az nem vitás. Hiszen mi igen korlátozottan — vagy sehogy — sem élhetünk a városban és a múzeumon belül a hagyományos közművelődési formával — és tartalommal — az állandó, vagy időszaki kiállítással. Úgy gondolom mégsem haszontalan, ha végigtekintünk az ezen a téren érzékelhető gyakorlatunkon.

A közművelődési igény 1962 után vetődött fel — írta a múzeumi munkáról készült tanulmány. Ez akkor elsősorban az írásos ismeretterjesztő publikációt jelentette. Mértékére eredményességére utalva átfogóan azt kellett leszűrnie, hogy a múzeum „nem kapcsolódott eléggé a megye tudományos, szellemi, de legfőképpen közművelődési tevékenységéhez”.⁴

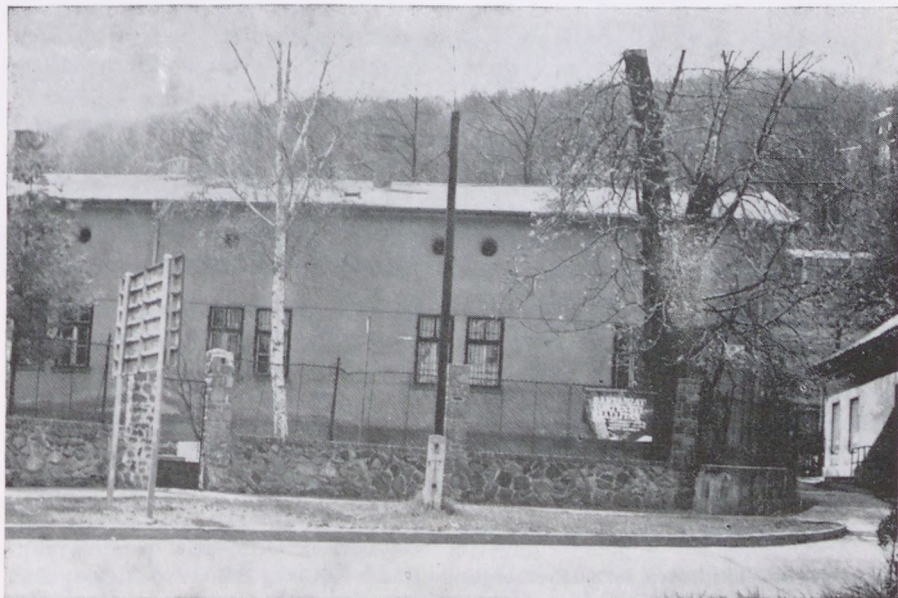
A publikációs-ismeretterjesztő jellegű közművelődési gondolat a 70-es évek kezdetén is dominált. Új elemként — a jelentős költségű — a vándorkiállítások jelentkeztek tömegesen, amelyekhez egyéb — a tartalmat, a megértést segítő, kiegészítő felvilágosítás nem kapcsolódott.⁵ Legfőbb gondot a tapasztalat hiánya jelentette. Ez lett az oka a nehezen kibontakozó tevékenységnek.

Újabb kezdeményezésnek minősítjük, hogy elsősorban az országos tapasztalatokra orientált tanulmányok kísérelték meg, hogy segítőkészségükkel túlendítsenek az indulás ellentmondásain.⁶

A mostani helyzetünkben sem hagyhatjuk figyelmen kívül az előzménytörekvéseket. Ezekre ügyelve, és a lehetőségek pontos számba vétele, elemzése adhatja meg a cselekvésünk vezérfonalát.

A feladatvégzésünk alapja — ezen a téren is —, hogy a mai, „múzeum nélküli” állapotot ideiglenes helyzetként fogjuk fel. Az a fő törekvésünk, hogy az átmenetiséget is annak szolgálatába állítsuk, hogy az új múzeumépület elfoglalására és teljes körű üzemelésére felkészüljünk. E célkitűzés megvalósítása érdekében differenciált kapcsolatot építettünk ki az iskolákkal. (A meglévő bányászattörténeti kiállításunkat a szűk hely miatt csak korlátozottan alkalmazhatjuk múzeumi órák tartására.) Az általános iskolásokkal elsősorban a játékos, a ve-

télkedős, az egyedi múzeumi tárgyakhoz, az iskolai kiállításokhoz kötött formákat igyekeztünk széles körben alkalmazni. A középiskolás tanulókkal a néprajzi, a helytörténeti pályázatokra szóló felhívás, a felkészítés, az ösztönzés-segítés múzeumi feladatait vállaltuk, amelyhez igen jó alkalom — mintegy kiegészítő formának bizonyult — a nyaranta megrendezett tíznapos honismereti tábor. Jó lehetőségnek tartjuk, hogy az általunk legjobbnak minősített ifjúsági pályázók ún. tudományos konferencia (amelynek inkább a meghívott és jelenlevő diákhallgatósággal, a történelemtanárokkal lefolytatott tapasztalatcsere-megbeszélés adja a tartalmát) keretében dolgozatuk egy-egy fejezetét felolvassák.

A múzeum jelenlegi épülete (volt Bánya-kórház)

A helyi sajtó tudósítása, a jelenlevő hallgatóság előtti szereplés ösztönző siker-élményt jelent a dolgozatok készítőinek. Nagyon lényegesnek tartjuk, hogy a téma kiválasztásától kezdődően a felolvasásig, vagy a pályamű elkészítéséig a muzeológus jelen legyen: segítőkészségével, tanácsával.

Természetszerűen nem mondtunk le az időszaki, vagy a vándorkiállításokról sem. Ez utóbbiak számát a szükséges szintre csökkentettük, és így értékesebbé is tettük azok anyagát. A hangsúlyt a város művelődési házainak kiállítási lehetőségeinek jobb kihasználására tettük. A művelődési intézményekkel történő előzetes megbeszélés alapján minimálisan három hétre előre lekötjük a termet, ahol már majdnem múzeumi körülmények között rendezhetjük meg a tárlatainkat. Az ide irányuló — általunk is szervezett — érdeklődést ma még kevésbé ismerjük. A látogatói kör — az üzemi szocialista brigádok tagjai — véleményének megismerése pedig hallatlanul izgalmas, és mítosz felszámolására is lehetőséget nyújt.

A fő célkitűzés megvalósulása: a múzeumi jelenlét a város közművelődésében már eddig sok elismerést hozott számunkra. Ezen túlmenően igen sok új

formát alkalmaztunk — ami természetesen csak nálunk új —, olyan tapasztalatok birtokába jutottunk, amelynek figyelése, elemzése is szükséges, és az életünk gazdagodásának velejárója.

Úgy gondoljuk a húsz év vázlatos áttekintése után — a jelenlegi helyzet ismeretében természetesen vetődik fel: mit hoz a jövő? A jövőt, mi múzeológusok értelemszerűen összekapcsoljuk a várva várt új múzeum épületének átadásával. Érdemes tehát az intézmény adta objektív körülményeket részletebben is számba vennünk.

Az épület — figyelembe véve az intézmény megyei funkcióját is — úgy véljük alkalmas arra, hogy benne múzeumi feladatainkat hosszabb távon, saját erőből el tudjuk látni.

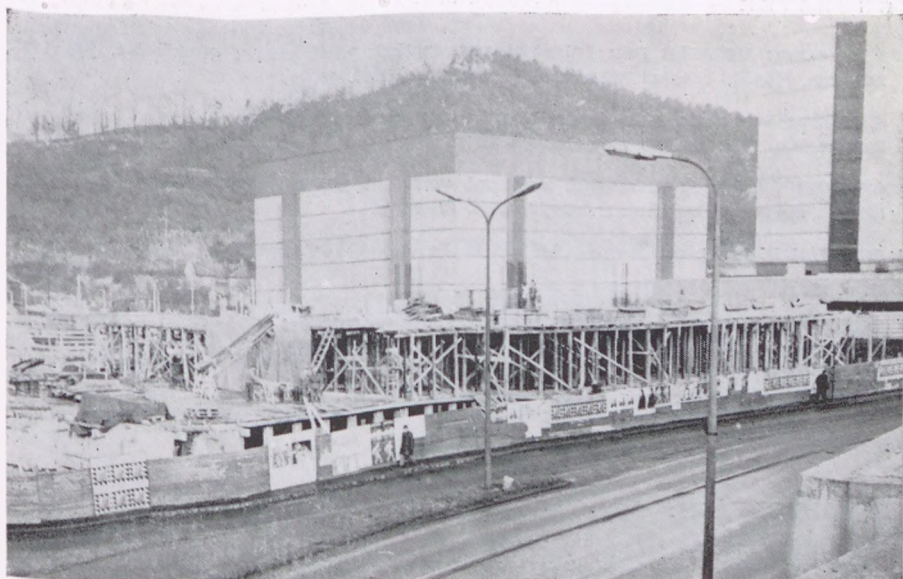
Szakmai célú raktári területe összesen közel 700 m², amely célszerű — tehát korszerű berendezéssel jó raktári körülmények kialakítását teszi lehetővé. Egyes gyűjteményeinket jól elkülöníthetjük: tárgyi, dokumentációs gyűjtemény, a művészettörténeti anyag, az adattár külön helyiséget kap. Szakmai-intézményi könyvtár (75 m²) részére biztosított területet nem tartalmazza a fenti adat.

Az intézmény megyei jellegéből következően több tevékenység központi munkahelyét is itt szervezzük meg. Így: a restaurátor (3 fős), a dekorációs csoport (2 fős), fotólabor (1 fő) is itt kap helyet. Számukra külön raktári feltételek adottak. A működésünk szempontjából is igen fontos, hogy szakmunkásműhely (karbantartó-, szerelőmunkákra) létesítésére is van lehetőségünk. Az épület szolgáltatófunkciójának jobb végzését — más szempontok mellett — is segíti a mostani lakásviszonyokat tekintve a viszonylag nagyméretű (78 m²) gondnoki-szolgálati lakás.

A munkatársak munkakörülményei biztosítottak. Egy-, illetve kétfős munkaszobák kialakítására lesz lehetőségünk. Belső életünk, munkakörülményeink, — a mostanihoz képest — minőségi javuláson mennek át.

De mit kap a közönség? A legfontosabbal kezdem: kiállítóterként összesen: 1070 m² áll rendelkezésünkre. Ezt úgy kívánjuk hasznosítani, hogy 640 m²-en az állandó munkásmozgalom-történeti kiállítást rendezzük meg, 320 m²-t az időszakos kiállítás számára biztosítunk, és 110 m²-en a megyei galéria — amely a múzeum szervezetébe tartozik — rendezi képzőművészeti kiállításait. Ezen túlmenően előadóterem-klubterem lehetőségeink is adottak. (Tehát akár zárt összefüggésű, akár klubfoglalkozás, akár filmvetítés is rendezhető.) Kutatási célokra is biztosítunk szobát. Ez utóbbi feltételekhez természetesen párosulni kell megfelelő tárgyi felszereléseknek is. (Dianézőnek, írásvetítőnek, mikrofilm-leolvasónak). Az épületben tartózkodó közönség kiszolgálását látják el a már hagyományosnak nevezhető ruhatári, büféegységek is.

A múzeum külső körülményei kedvezőek. A jól ismert mai városközpont közelében helyezkedik el az intézmény. Ha egyik pólusnak a megyei tanácsot és környékét, másiknak a Karancs Szálló előtti Tanácsköztársaság teret vesszük, a kettő közötti középpontban leljük meg az új múzeumot: fő út mentén, forgalmas területen. Közvetlen környezetében a városi November 7. Filmszínház található, és itt fog felépülni az új városi tanácsház, amelynek épületében több társadalmi szervezet (HNF, MTESZ stb.) is fog működni.

Az épülő új múzeum (1978)

A használatot az épület funkcionálisan is jól tagolt szintjei megkönnyítik. A látogatók a földszinten és az emeleten találják meg a kiállító- és előadó-termeket, illetve a földszinten a szolgáltató- (ruhatár, büfé) bázist, tehát élet-kortól függetlenül elérhetők mindenki számára a múzeumi programok is.

A munkatér — természetszerűen — mind a három szinten megtalálható. Az alagsorban a raktárak, a dekorációs műhely, a földszinten az irodák, a galéria, a restaurátorműhely, a könyvtár, a fotólabor és a gondnoki lakás található. Az emelet kizárólag a kiállítás céljait szolgálja.

Ez a rövid értekezés abból az alkalomból született, hogy húsz éve kezdte meg működését intézményünk. Nem akart önmagunk köszöntője lenni, csupán az, hogy számunkra és a muzeológia, a munkánk iránt érdeklődők számára áttekintést nyújtunk a végzett és végzendő feladatainkról. Külön öröm számunkra, hogy az ez évi évkönyvben több olyan dolgozat is napvilágot láthat, amely azt is igazolja, hogy fiatal munkatársaink tehetséggel felvértezve dolgoznak a muzeológiai szaktevékenység fejlesztésén, amely munkájuk szorosan kapcsolódik a megye és Salgótarján város haladó történeti hagyományainak ápolásához.

Az itt leírtakból látható, hogy sem az induláskor meglevő, sem a mostani igényeknek eleget tennünk nem jelent könnyű feladatot. Sok még a gondunk. Emellett sem titkoljuk: bizakodóak vagyunk. Ezt az érzésünket és felfogásunkat az új épület és mindaz táplálja, amiről talán bőségesen szoltunk, s az, hogy jó légkörben, környezetünk támogatását élvezve vághatunk az újabb — mondható az is múzeumibb — tudományos, közművelődési feladatok megoldásának.

J E G Y Z E T E K

1. Mindezekre: MOLNÁR Pál: Múzeumi szervezetünk történetének áttekintése, jelenlegi helyzete, Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, 1975. 10. p.
2. A Magyar Szocialista Munkáspárt Nógrád megyei párttervezete. Salgótarján, 1966. Szóbeli előterjesztés 35. p.
3. BEREZKY Lóránd: A megyei múzeumi szervezet képzőművészeti gyűjteménye. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1975. 65—68. p.
4. MOLNÁR P. im. 8. p.
5. U. o. 15. p.
6. DOMONKOS Alajos: A múzeumi közművelődés eredményei és problémái Nógrád megyében. Nógrád megyei múzeumi Közlemények 1974. 269—280. p.
DRAVEZKY Balázs: Gondolatok a múzeumi közművelődésről
Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1975. 243—254. p.

ISTVÁN HORVÁTH:

Die Aufgaben des zwanzigjährigen Museums der Arbeiterbewegung von Salgótarján in unseren Tagen

Im März 1959 haben sich die Partei- und Staatsorgane des Bezirks Nógrád entschlossen, dass in Salgótarján — zur Pflege und Aufbewahrung der bedeutenden Traditionen der Arbeiterbewegung — ein Museum eingerichtet werden sollte.

Die kurze geschichtliche Zusammenfassung beschäftigt sich mit den Ereignissen, Erfolglosigkeiten, gelösten und ungelösten Aufgaben der Museologie der zwanzig Jahre. Es wird die bedeutende Entwicklung erwähnt, nach der — mit dem Aufbau des neuen Museumgebäudes — auf die Mitarbeiter des Museums ein reiches, zu verwirklichendes Program wartet, dessen Durchführung gleichzeitig und endgültig die Erfüllung des wissenschaftlichen Programms in der Perspektive absichert.

Ebenfalls wird die Ertüchtigung der sich darauf aufbauenden kulturellen Aufgaben abgesichert.

Az ipartörténeti-muzeológiai kutatás módszertani problémái, különös tekintettel a bányászattörténeti kutatásra Nógrád megyében

A történeti múzeumokkal, a történészekkel, s természetesen az új- és legújabb kori történeti muzeológiával szemben támasztott követelmények befolyásolják annak struktúráját, periódushatárait, de legfőképpen a témaválasztását.

A történeti muzeológia tehát nem ok nélkül fordul új gyűjtési területek felé, melyek nem választhatók el az adott régió társadalmi, politikai fejlődésétől. Így feladatai közé tartozik a gazdasági, a társadalmi élet minden területének, s ezen belül is az ipar történetének kutatása, fellárása. A magyar gazdaságtörténeti kutatás terén elvégzett munka napjainkra megteremtette az alapját — a gazdaság egy részének —, az ipar fejlődéstörténeti feltárásához is. A magyarországi iparfejlődés ugyanis nagy, átfogó szintézisekkel rendelkezik a kisebb, lokális jellegű tanulmányok mellett.

A történeti muzeológia feladatai a témaválasztást tekintve — ipartörténeti vonatkozásban — át kell, hogy fogják a manufaktúráis ipartól a céhes és a kisipar történetén keresztül, az újkori társadalom életében gyökeres változást jelentő kapitalista korszak, az iparszerűség, az ipari termelés technicizálódásának időszakát.

Az utóbbi években a hazai történelmi szakirodalom több tanulmányban tárgyalta az újkori muzeológia feladatait. Irányelvek jelentek meg a Kulturális Minisztérium kiadásában, melyekben megfogalmazódtak a muzeológia általános és legfontosabb kérdései. A fenti dokumentumokkal állásfoglalásokkal, útmutatásokkal összhangban, a jelen dolgozat nem azt tekintette feladatának, hogy a helyi sajátosságokat figyelembe véve a szakirodalom valamiféle összefoglalására törekedjek, hanem a konkrét kérdéskörökre lebontva az említett dokumentumok tematikáját továbbgondolja az azokban feltett kérdéseket.¹

A címben vázolt téma áttekintése előtt szükséges néhány fogalom tisztázása.² A termelési mód gyors változása következtében a manufaktúrákat a gyáripar váltotta fel. Az ipar korai időszakának tárgyi emlékei gyorsan megsemmisülnek, mert a rekonstrukciók következtében évszázados, vagy más esetben több évtizedes múlttal rendelkező gépi és kézi szerszámok kerülnek ki a használatból. Ennek a felgyorsult időszaknak természetesen jelentkeznie kell a muzeológiában, pontosabban együtt kell haladniuk. Így lesz feladat a nagyipar kialakulásának, fejlődésének történeti tárgyi és dokumen-

tációs emlékeinek az összegyűjtése, megőrzése. Ebben a folyamatban jelentkező **technikatörténet** a klasszikus értelemben a munkaeszközök és munkafolyamatok fejlődését vizsgálja, azaz a munkaeszközök fejlődésének társadalmi hatását és annak a technikára gyakorolt visszahatását. A kutatás természetesen komplex módon, technikai és történelmi ismeretek birtokában történhet. A technikatörténet önálló szaktudomány, s mint a műszaki fejlődés történetnek tanulmányozója fő alkotó része az üzemtörténetnek. Itt nemcsak a gépekről, berendezésekről, felszerelésekről, számszámokról esik szó, hanem a telephely kiválasztásáról, s termelési terveiről, a munkások munka- és életkörülményeinek alakulásáról is. A ma iparának első jellemző termékei és eszközei szintén nemcsak a technikatörténet témakörébe tartoznak, hanem helytörténeti értéke és jelentősége van a meghonosodó új iparágak, üzemek első tárgyi emlékeinek is. Az **ipartörténet** a technikatörténet módszereivel dolgozik. Szerves tartozéka a konkrét gazdaságtörténeti elemzés. Ezért az ipartörténeti gyűjtőmunkának irányulnia kell egyrészt az **iparágtörténetre**: pl. amikor a szénbányászat fejlődését vizsgálja egy országon belül, s természetesen annak a tárgyi emlékeit gyűjti. Itt a technológiai összefüggések feltárása az elsődleges cél. Az ipartörténeti gyűjtőmunka irányul másrészt a **helyi ipartörténetre** is, amikor egy területi egység (a megye, ipari körzet, város) ipari fejlődését vizsgálja, annak az illető területre gyakorolt társadalmi hatásával együtt. A tárgyak itt nem a technikai fejlődést, hanem a fejlődés hatásának a bemutatását szolgálják. Munkaeszközök és a velük gyártott termékek gyűjtése lehet a feladat, tekintettel a helytörténeti összefüggésekre. Ugyanis, a helytörténet nemcsak illusztrációja az általános fejlődésnek, hanem éppen a regionális anyagon keresztül dokumentálja az általános fejlődést. Minden olyan tárgy, vagy ipari alkotás, amely az emberi termelőmunka történetét képes dokumentálni, vagy éppen az alkotó folyamat kialakulását szemlélteti a technikatörténet értékeihez is tartozik, s vele együtt szerves része az ipartörténetnek.

Regionális ipartörténeti szintézisre van tehát szükség, hiszen egy terület ipartörténete, a sajátos és általános jelenségeket összegzi, az ipar struktúráját jellemző üzemek kutatásán keresztül. Az ipartörténeti kutatás során a történeti fejlődés, a terület ipari struktúrája, a hitelviszonyok, az infrastruktúrális viszonyok mellett a technikai, technológiai fejlődés történetének a vizsgálata is szükséges. A kapitalizmus kori ipartelemek kialakulásának kutatásánál a legfontosabb figyelembe venni, hogy miért létesülhettek azon a helyen bányá- és gyártelepek, ezért ismernünk kell — a döntő társadalmi tényező mellett — a terület helyi és helyzeti energiáját. Azaz a földrajzi környezet, a nyersanyag- és energiaigényben és a közlekedési viszonyokban beállott változások mennyire változtatják a telephely korábbi előnyös tulajdonságait. Ma már egyedül az üzem (gyár) ipari helyét sem determinálná a szén, mint energiahordozó közelsége. A közlekedési lehetőségek (munkaerő, szállítás) a forgalmi helyzet szerepet játszik egy telephely kialakulásában, de a megszűnésében is.

A legfontosabb elv tehát azt vizsgálni, hogy a természet-földrajzi környezet és a társadalom egymásra hatásának változásán, a társadalmi termelés és társadalmi viszonyok különböző fejlettségi fokán hogyan hatnak ugyanazok a tényezők. Az ipartörténeti kutatás harmadik iránya az **üzem- vagy gyártörténet**. Ez a nevéből következően is magának a gyárnak a működésével és emlékeivel foglalkozik.

A modern ipartörténeti kutatás — üzemtörténeti kutatás — a gazdaságtörténet, technikatörténet és társadalomtörténet módszereinek együttes alkalmazásával vizsgálja a kapitalista, illetve szocialista vállalat fejlődését. De ter-

mészetesen sokféle tényező hatására végbement történelmi fejlődés nem eredményezhetett a szocialista társadalom körülményei között a mai technológiai és közlekedési viszonyok mellett ésszerűnek tartott területi munkamegosztást.

Az üzemtörténetben szó esik a műszaki problémákról, üzleti kapcsolatokról, a gazdasági helyzet elemzéséről, tulajdonviszony változásáról, a munkás-ság helyzetéről, szervezkedéséről, mozgalmairól. A legfontosabb pedig az, hogy magát az üzemet a földrajzi, társadalmi környezettel való kölcsönhatásában vizsgáljuk, mert az üzem és környezete, az ipari táj, az ipartörténet és hely-történet kapcsolata így lesz csak világos és érthető.

Az ipartörténeti kutatás során tehát technikáról van szó, de nem technikatörténet, hanem ipartörténeti szempontból. A technikát működés közben az üzemben tárgyalja, az alapvető két belső tényezőnek a technikának és a munkaerőnek, s a közöttük fennálló viszonyok tudományos analízise során, amely nem nélkülözheti a külső tényezők vizsgálatát sem. Az ipartörténet összességében tehát több mint üzemtörténet, az utóbbi alapja és kiindulópontja az előbbinek. A helytörténeten belül van a helye, s ott is csak olyan mértékben, amennyire a helytörténetben szerepet játszik.

Az ipartörténeti gyűjtőtevékenység múltja és jelenlegi helyzete Nógrád megyében.

Mint ismeretes a megye, az országos méreteket messze túlszárnyaló ipari fejlődését elsősorban a szénbányászat megindulása mellett az azzal párhuzamosan kibontakozó vasgyártásnak köszönhetette.

Az abszolutizmus éveiben a meginduló ipari fejlődés hatására alakult át a későbbiekben döntően a megyeképe, s a nógrádi ember élete. A salgótarjáni medence az ország egyik számottevő ipari területe lett. Földrajzi elhelyezkedése, természeti kincsei, energiaforrásai fontos tényezők iparának fejlődésében. Az országos — 1873—79-es évek közötti — hanyatlás, illetőleg az egy helyben való topogás után az ipar technikai forradalmasodásának széles körű kibontakozására az 1880-as évektől kezdve került sor, az állami ipartámogatás megindulása után. Az iparmedence iparában a szén, a XIX. sz. közepétől, de még inkább annak végétől, mint döntő energiaforrás nemcsak az ipari fejlődést forradalmasította, hanem ezen keresztül a társadalom életét is. A gazdasági, társadalmi és technikai forradalom természetesen egész sor olyan technológiát, technikát szüntetett meg, amelyeknek termelőfunkciója volt. A gyors technikai változások hatásaként az ipartörténeti muzeológiában is új utak keresése lett jellemző. Ugyanis az ipartörténet terén végzett feldolgozó munka, az egyes üzemek történetének monografikus elemzése hiányos. A komplexitást a technikai, gazdasági, társadalmi tényezők együttes elemzését, mint fontos rendszerező elvet a terület iparfejlődésének vizsgálatát nem lehet szem elől téveszteni. A múzeum célkitűzései és adottságai folytán igyekezett egy tájegység sokoldalú bemutatására, a termelési mód megváltozása eredményeként a közelmúlt kiveszőben levő tárgyainak a gyűjtőmunkáiban való előlérbe helyezésére, egyszóval az ipartörténeti emlékek gyűjtésére.

Nógrád megyében az ipartörténeti múzeumi tevékenység nem tekint vissza hosszú időre. Ez a múzeumi hálózatból származó örökségre vezethető vissza.

A kapitalizmus és szocializmus korszakával foglalkozó muzeológia kifejlesztése az 1960-as évek elején kezdődött meg. Az új- és legújabb kori muzeológia egyenrangú múzeumi szakággá válásához a történelmi ismeret és tartalmi tevékenység sokoldalú továbbfejlesztésére volt szükség. Így a gyűjtő-

munka tudományos alapokra helyezése elsőrangú feladat lett. A múzeumban kezdetben az általános gyűjtés volt a jellemző az összehangolt gyűjtőtevékenység hiánya miatt. Ehhez járult az is, hogy az üzemek, vállalatok keretében is folytak és folynak napjainkban is gyűjtések. A múzeumi szervezet az így létrehozott üzemi időszak kiállításokból nem tudott tárgyakat kapni. A múzeumban 1959-től 1962-ig fejlődött ugyan számszerűen a gyűjtés, de összetételében az anyag igencsak heterogén volt. Nem tükrözi a megye történetének, gazdasági és társadalmi struktúrájának sajátosságait. Túlnyomórészt inkább dokumentumokból állnak és kevesebb a tárgyi anyag. Ezen a gyűjtési koncepción változtatni kellett.

1970-ben új gyűjtési terv alakult ki a múzeumban, és ezzel egyidőben a gyűjtőmunka újult erővel indult meg. Jelenleg a bányászat és ipar tárgyi emlékeinek és dokumentumainak a gyűjtése folyik, mert a gazdasági, társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszában különösen ez a fontos, mivel a gyűjtőterületen alapvető technikai és termelési átalakulás játszódik le. Az ipartörténeti emlékek kutatásának egyik jellegzetes mozzanata lett, hogy a nagyobb üzemek, gyárak történetének kutatói, írói az üzemtörténet-írás keretében gyűjtöttek is.

Jelenleg a múzeum minden jelentős gyárral munkakapcsolatot alakított ki, amelyben azok vezetői, vagy személyes megbízottuk segíti a gyűjtőmunkát. A gyárakkal való együttműködés az ipartörténeti emlékeknek a legegyszerűbb és a leggyorsabb gyűjtési formája, mely célszerűen szolgálja a múzeumi gyűjtemények tudományos igényű fejlesztését. Olyan tárgyak, dokumentumok gyűjtését kell szorgalmazni, melyek hatást gyakoroltak és gyakorolnak a megye iparának a fejlődésére, a munkásság élet- és munkakörülményeinek, mozgalmainak alakulására.

Az ipartörténeti kutatás továbblépésének lehetősége és feladatai

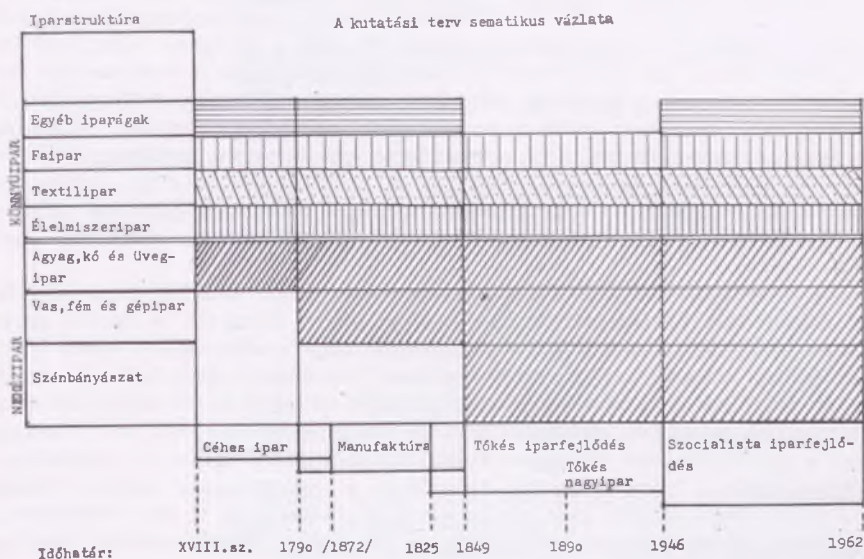
Nógrád megye az országos viszonyokat tekintve jelentős iparral rendelkező megye, a szénbányászat, vas- és acélgyártás és az üvegipar a domináló. Indokolt tehát különösen ezeknek az iparágaknak történeti gyűjteményét a múzeum keretében kialakítani, a XVIII. sz. elejétől napjainkig terjedő időszakból. A manufaktúrák felderítésével és emléktanyagának — akár a régészeti módszerekkel való — feltárásában is. Példaként megemlíthető a Mátraalmáson (Szuha-huta) végzett üvegmanufaktúra megásása, amely jelentős üveganyaggal (töredék) gyarapította a korszak tárgyi emlékeit. A kapitalista ipar kialakulásával és fejlődésével, valamint a szocialista ipar kialakulásával és fejlődésével kell a munka keretében továbbá foglalkozni. A kialakuló gyűjteménynek rendelkeznie kell a különböző termelési ágazatok és szakmák fejlődését reprezentáló tárgyegyüttesekkel, a helyi gazdasági termelési struktúrát leginkább meghatározó iparágak, termelési szerkezetek dokumentumaival.

A kutatás tudományos igénye két, a fejlődés szakaszaival összefüggő gyűjtési vonal megtervezését teszi szükségessé.

1. Horizontálisan: a céhes, illetve manufaktúrák ipar kialakulásától a modern értelemben vett gyáriparon keresztül a szocialista ipar megteremtéséig. Időhatára a XVII—XVIII. sz.-tól napjainkig.
2. Vertikálisan: a modern értelemben vett gyáripar struktúrája és a szocialista iparosodás eredményei.

Arról van szó, hogy elsősorban azok az iparágak fejlődtek, amelyek nyers- és alapanyagok kitermelésével, elsődleges feldolgozásával foglalkoztak. Tényleges ipari agglomeráció a szénvagyonra települt szalgótarjáni járásban alakult csak ki. A megye többi részén ugyanakkor a feudális mezőgazdasági jelleg

dominált. Az ipar túlzott centralizációja mellett, ebben az időben, a megye gyáriparát a könnyű- és élelmiszeripar szinte teljes hiánya jellemezte, de a nehézipari ágazat is egyoldalú volt, mivel a kitermelő- és alapanyagipar mellett a fejlődés lehetőségét biztosító feldolgozóipar nagyrészt hiányzott. A

kutatás során a bányászattal, vas-, fém- és gépiparral, valamint a kő-, föld- agyagipar mellett, szintén a nehéziparhoz sorolt, üvegiparral kell foglalkoznia.

Az ún. könnyűipari ágak közül — hagyományosan — a faipar, textilipar (gyapjúfeldolgozás) és malomipar rendelkezik céhes időszakig visszanyúló hagyományokkal. Ezek történeti vizsgálata is feladata az ipartörténetnek.

Az ipartörténeti gyűjtemények tárgyi és dokumentációs anyaga, a történeti jellegű muzeális emlékek típusába tartozik. Ezért a tárgyak tudományos értékét bizonyos fokig a kombinációra alkalmasságuk is befolyásolja, vagyis, hogy a történeti-tematikus koncepcióba beépíthető-e. A termelési eszközöket tehát nem technikátörténeti alapon gyűjti a múzeum. Nem a vasgyárás, az üveggyártás, a bányászat szerszámainak hiánytalan összegyűjtése a cél, hanem a különböző korszakok bemutatása, a rájuk legjellemzőbb eszközökkel, azaz a tipikus munkaeszközökkel. Így szemléltetik a termelőerők fejlődését, a munkakörülmények és az életforma változásait a történeti dokumentumokkal.

A gyűjtendő emlékanyagnak fel kell ölelnie a termelés folyamatos eszközeit (gépek, berendezések), a terület iparának jellemző termékeit, az iparág működése során keletkezett tárgyi emlékeket. A történeti, tárgyi anyag mellett, a történeti dokumentumanyag, az úgynevezett archivális anyagnak — a kiállításon betöltött magyarázó és kiegészítő szerepének megváltozása miatt — gyűjtése szintén elsőrendű feladat lett. Meg kell őrizni a múlt műszaki tevékenységét bizonyító dokumentumokat is. Ez az archivális dokumentumgyűjtemény jellegénél fogva szorosan kapcsolódik a tárgyi anyaghoz, alapvető forrást képezve. Ezért a múlt tárgyi és írásos emlékeinek gyűjtése során a múzeumnak archívum-, dokumentációsgyűjtemény kialakítására is gondolnia kell az ipartörténet keretén belül. De témájánál és jellegénél fogva szükséges magát az archivális anyagot is csoportokra bontani pl.: térkép, műszaki rajz, műszaki fotó, irattári eredetű anyag, amely ipartörténeti érde-

kessége miatt került a múzeumba. Ezek gyűjtése és őrzése az ipartörténeti kutatás, másfelől az eredményes munka egyik feltétele.

Ipartörténeti gyűjtőtevékenység és a bányásztörténeti kutatás kapcsolata

Nógrád megyében százados múltja van a szénbányák művelésének. A helybeli és az ide bevándorolt lakosság jó része aszénmedencében nemzedékeken keresztül javarészt bányamunkából élt. Így a területen jelentkező legfontosabb téma, az ipartörténeti kutatás szempontjából a miocén kori barnaköszén-medencében kialakult bányászat részletes feltárása, feldolgozása. Az ipartörténeti kutatáson most a technikatörténet elemeivel művelt gazdaságtörténeti elemzést értem, ami a bányászat egy bizonyos területre gyakorolt társadalmi hatását, fejlődését vizsgálja. A gazdaságilag és nem utolsósorban társadalmi szempontból nagy kihatású iparág történetének feltárása nélkül a terület ipartörténetének összefoglalását, területi-ipartörténeti szintézisét nem lehet elvégezni.

A bányászat hatását a társadalomra a szén kitermeléséből folyó két üzemi tulajdonság határozza meg, az, hogy a bánya fluktuáló, s egyben periodikus üzem. A fluktuáló jelleg azt jelenti, hogy a szénvagyon egyes helyeken idővel kimerül, a bányatelep befejezi működését, elköltözik. A másik üzemi tulajdonság: a bánya periodikus üzem —, vagyis az év egyes hónapjaiban megnő, másokban csökken a termelés mennyisége. Az őszi, téli hónapokban a munkáslétszám is megemelkedik a termeléssel együtt. A fluktuálás a bányászatnak a tájra gyakorolt hatásában, a periodikusság pedig a bányamunkások tagolásában, azaz a telepített munkásság és a téli hónapokra a falvakból felvett időszakai munkásság, a két réteg egymás melletti életében mutatkozik meg.³

Ezért az ipartörténeti kutatás során a bányászat gazdaságföldrajzi vonatkozásait is figyelembe kell venni. Ugyanis a gazdaságföldrajzot érdeklő iparitelephely-választás problémái az üzemek termelési jellegének megváltoztatásánál is jól hasznosíthatók. Az ipartörténeti vizsgálat tárgyát — a bányatelepet, a bányaterületet — gazdasági, technikai, társadalmi és politikai tényezők didaktikus egységeként, komplexen kell felfogni és feldolgozni. Az ipartörténeti kutatás során nemcsak a bányaműveléssel, bányateleptéssel, hanem a bányászok életmódjával is kell foglalkoznunk.

A muzeológusnak a gyűjtés megtervezése és kiválasztása céljából előzetesen tisztáznia kell azokat a tényezőket, amelyek meghatározóak lehetnek gyűjtőtevékenységére. A téma ismeretében a forrásoknak is ismerője kell, hogy legyen.

Az elméleti rész után tekintsünk át egy gyűjtési tervet, amely — bemutatott téma alapján — megkönnyítheti módszeres gyűjtőmunkánkat.

1. A fő téma kiválasztásának módja:

Nógrád megye területén a bányászatnak évszázados múltja van. A terület bányászata a magyarországi szénbányászat történetének harmadik, nagy korszakához kapcsolható, amely 1867. után kezdődött. Az eredetileg naggyobbrészt külföldről telepített bányamunkásréteghez, bányászatunk fejlődése során, nagy számban csatlakoztak a földműves lakosság köréből is. A bányatelepeken és környékén sajátos, ún.: kétlaki bányamunkásréteg alakult ki.

A kutatás témáját az általános helytörténetből kell kiválasztani. Az így kiválasztott témát fel kell bontani, s eldönteni, hogy folyamatos gyűjtésről van-e szó, vagy csak egy adott időszak feladat megoldásáról.

2. Terepismeret, lelőhelyismeret:

A kutatás megkezdése előtt topográfiai előtanulmányokra, térképek beszerzésére van szükség. A terepbejárás után forráskatasztort és forrástopográfia-t kell készíteni, valamint munkatérképet.

3. Forráscsoport összeállítása:

A forrásokat is fel kell bontani és a legjellemzőbbeket ki kell választani.

- termelőerőkre jellemző tárgyi források: tipikus munkaeszközök, melyek a lényegét a legjobban kifejezik.
- termelési viszonyokra jellemző tárgyi és dokumentumforrások,
- bányamunkás-mozgalomra jellemző tárgyi és dokumentációs források.

Ezeket a főbb csoportokat a gyűjtés során további alcsoportokra lehet bontani.

A feladat tisztázása után a gyakorlati munka és a levéltári kutatás után hozzáláthatunk a feldolgozáshoz. Ennek menetéhez szeretnénk néhány módszertani segítséget adni.

Szempontok:

1. A szénterület földrajzi fekvése, a széntelepek geológiai kora, a széntelepek részletes leírása. A bányavidék történeti előzményei, a helyi és helyzeti energiák tanulmányozása (a bányászat környezeti feltételei). A földrajzi környezet és forgalmi helyzet szerepet játszik a bányák keletkezésében és megszűnésében, és a termékek értékesítési szempontjainál.
2. A bánya létrejöttének körülményei (a bányászat társadalmi és történeti feltételei).
A magánvállalkozásokból az egységes központosított bányavállalat tevékenységébe való átnövés.
3. A bányák technikai fejlődése: 1867 után új korszak kezdődött a szénbányászatban. A fapályákat a vasból készített szállítópálya, az állati erővel történő szállítást a gőzerővel, majd a villamos erővel történő szállítás váltotta fel. Fejlődtek a szerszámok és a vele végzett munkaeljárások is.
 - a termelés technológiája: a bányászok munkaeljárásai és munkaeszközei egy adott bányatelepen. A termelés szervezete, a bányatelep termékei, szénfajták. (Darabosszén, kockaszén, aknaszén, diószén, apró-, vagy daraszén).
 - szénosztályozás, szénkereskedelem, szénfeldolgozás: koks- és brikettgyárak,
 - fejtő-, vagy termelőeljárások: gépi és kézi technika,
 - a széntelepek fejtési módja: táró- és aknaüzem,
 - a szénfejtés módjai: külszíni fejtés, fejtés tömedékelés nélkül, pillérfejtés, omlasztóművelet, fejtés teljes, vagy részleges tömedékeléssel, talppásztafejtés, főtépásztafejtés, keresztpántfejtés.
 - a szállítás fajtái: külszíni szállítás (rendes nyomatú vasút, keskenyvágányú gőz-, ill. villamosvasút, lóvasút, függőpálya). Bányaszállítás tárószállítás (emberi erő, lóvontatás, villamos erő), siklószállítás (kettős kötél két dobbal, kettős kötél egy dobbal, végtelen kötélű). Aknaszállítás.
 - a széntermelés alakulása: iparstatisztika.

- bányaeépítmények: akna, táróácsolatok, épületek,
 - vízelelés eszközei.
 - a légelvezetés eszközei.
- (Ezek mind forrásai a munkások élet- és munkakörülményeinek tanulmányozásának. Informálnak a tőkés-üzem fejlettségéről is.)

4. A munkássá válás folyamata (szakmai csoportok), a tőkések és munkások kapcsolata.
5. A bányatelepek (kolóniák) keletkezése. Épületkataszteri felmérés.
6. A munkafeltételek vizsgálata: munkavédelem, foglalkozási betegségek, üzemi balesetek, társláda, betegpénztárak, egészségügy.

Úgy véljük, hogy a leírtakat a XIX—XX. sz. fordulóján és a későbbi években létesült bányák, bányatelepek termékenységeinek, a munkások élet- és munkakörülményeinek vizsgálatához, a gyűjtőtűt és feldolgozási munka megtervezéséhez és kidolgozásához hasznosítani lehet.

Szvircsek Ferenc

J E G Y Z E T

1. A tanulmány elméleti részéhez a következő forrásokat használtuk fel.
Tanulmányok az új- és legújabb kori történeti muzeológia kérdéseiről.
MMMf. Bp. 1972. 2. sz.
Irányelvek a kapitalizmus és a szocializmus korszakával foglalkozó történeti muzeológiai fejlesztéshez. Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztálya Bp. 1973.
SZABADVÁRI Ferenc: Az ipartörténeti gyűjtőtevékenység fejlesztéséről.
Múzeumi Közlemények 1973/1. sz.
MOLNÁR Pál: Az ipartörténeti gyűjtőtevékenység jelenlegi helyzete és továbbfejlesztésének feladatai Nógrád megyében. NmMM Közlemények 1974/20. sz.
Irányelvek a múzeumok néprajzi, és új- és legújabb kori történeti, technikai és természet történeti gyűjteményei fejlesztéséhez. Kulturális Minisztérium Múzeumi Főosztálya Bp. 1976.
A magyar múzeumok V. ötéves terve KMMF. Bp. 1976.
SZITA László: az ipartörténeti kutatások és az ipartörténet-írás néhány problémája Baranya megyében. Honismeret. 1978/5—6. sz.
STIER Miklós—SZÁSZ Zoltán, Új- és legújabb kori helytörténetírásunk módszertani kérdéseiről. Somogy megye múltjából. 1978. Levéltári évkönyv; 9. Kaposvár.
2. SZABADVÁRI Ferenc készített összefoglalást az ipartörténeti gyűjtőtevékenység továbbfejlesztésének feladatáról. Múzeumi Közlemények 1973/1. sz.
MAKKAI László: A magyarországi ipartörténeti kutatások problémái és feladatai. Az 1972. szept. 29-én és 30-án Veszprémben megtartott kézműves-ipartörténeti szimpozion. Veszprém, 1973.
Az üzem két alapvető belső tényezője: 1. A belső technika, a gyár gépi berendezése, együttese adott időpontban. 2. A munkaerő, a dolgozó ember a maga technikai tudásával. Az ipartörténeti kutatás szempontjából itt fontos a munkaerő technikai képzettségének, és a munkához való hozzáállásának a kérdése. A külső tényezők az éppen uralkodó tulajdonviszonyok, munkaerőkölcs, közmuveltség, társadalmi szükségletek, piaci kapcsolatok. Ezek bemutatása nélkül irreális képet kaphatunk csak az üzemből, gyárról.
ANDREICS János: Magyar kőszénbányaviszonyok rövid ismertetése. Bányászati és Kohászati Lapok. 1909. 1. sz.
3. SZABÓ Zoltán: Cifra nyomorúság. é. n. (1938)
4. FANCSOVICS György: A legújabb kori történeti muzeológia alapelveiről és követelményeiről: MMMf Bp. 1972/2. sz. 63—82 p.

A Nógrád megyei középrétegek a feudalizmus kései és a kapitalizmus korai szakaszában

(Kutatási tervezet)

A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum Nógrád megye „legfiatalabb” múzeuma. Feladata a megye régészeti emlékeinek kutatása, feltárása, feldolgozása. Továbbá Nógrád megye középkorának tanulmányozása, tárgyi emlékeinek gyűjtése, a korszak eseményeinek, történetének kutatása.

Ez utóbbi feladat keretén belül kell foglalkoznunk a megyei középrétegek kutatásával is. A téma ezen túlmenően sem ötletszerű kezdeményezés szülötte. Szerepel a múzeumi szervezet ötéves középtávú tervében a kutatás megindítása, folyamatos végzése, tehát a múzeum jövőbeni tudományos tevékenységének fő területe ez lesz.

Mindezen indokok alapján vittük a múzeumi szervezet tudományos fóruma elé a kutatási tervezetet az elmúlt esztendőben. A vitában elhangzottakat, a javaslatokat figyelembe véve alakult ki ez a módosított változat. Jelenlegi formájában még kevésbé támaszkodik önálló kutatásokra, inkább elméleti bevezető céljaként készült. Megpróbáltuk témánkat az országos folyamatban elhelyezni, s közben illusztrálni a megyei eseményekkel, egy-két esetben bővebben is tárgyalva a helyi vonatkozásokat. Mindezeket túl egyes érintett kérdésekben megjelöltük azokat a területeket is, ahová kutatásunknak ki kell terjednie.

A tudományos tanácskozás egyik legfontosabb következménye az volt, hogy meghatároztuk az elvégzendő feladatok sorrendjét. A középrétegek közül első lépésként

a köznemesség kutatása

került előtérbe. Mielőtt megindokolnánk e választás jogosságát, érdemes szót ejtenünk néhány fogalmi kérdésről, problémáról, amelyről az elméleti konferencián vita folyt.

Az első ilyen kérdés a középosztály és a középréteg szóhasználat látszólag morfológiai különbségének tisztázása, amely végső soron hozzájárult az előbb említett témarevidiáláshoz. E két fogalom használatának történelmi előzményei (amelyek ellentmondásosak) és történelmi következményei vannak (amelyek ugyancsak ellentmondásosak).

A középosztály kifejezést időzjelben kell használnunk. A marxista osztályfogalom értelmében középosztály nincs. Csakis középrétegekről beszél-

hetünk, amelyek általában eltérő társadalmi helyzetűek, jelentős vagyoni különbségek mutathatók ki közöttük, eredetük is heterogén. Mégis, honnan akkor a szó máig élő gyakori használata, a valóságtól eltérő tartalmi jelentése?

Az európai kapitalista fejlődésben valóban szerepet játszik a középosztály („middle class”), amelybe a burzsoázia elemei tartoznak. Éspedig azon elemei, amelyek az ipari forradalom után léptek a történelem porondjára, s gazdasági megerősödésüket hamarosan követte politikai tekintélyük növekedése is. (Elsősorban Angliáról van szó.)

Magyarországon ilyen „középosztály” nem volt a polgári átalakulás korában. A feudalista rend átalakítását éppen a feudalista eredetű nemesség vállalta, s ezzel meghatározva ennek a folyamatnak ellentmondásos jellegét. Mocsáry Lajos így látta ezt: „Ez osztályról (mármint a nemességről — P. M.) szólanı majdnem annyit tesz, mint szólanı az egész magyar nemzetről, mert tagadhatatlan, hogy e nagyszámú osztály képezi nemzetünknek valódi magvát... Polgári osztályunk — fájdalom — igen csekély, nagy része idegen, a magyar rész annyira oda szimult a táblabírói tömeghez, hogy vele jóformán együtt vehető”. Pulyszky Ferenc visszatekintése szintén ezt emeli ki, mint a magyar társadalomfejlődés egyik sarkalatos pontját.¹ (A nemességnek erről a szerepéről később bővebben beszélünk.)

A középosztály fogalom gyakori használata a dualizmus korában lett jellemző. Bár akadtak olyan kortársi tartalmi meghatározások is, amelyek az eredeti jelentéshez álltak közel „...magában foglalja azon munkás és munkáltatókat, kik az országos vagyon előteremtésén fáradoznak és kiket producens névvel lehet ismertetni”², az általános szóhasználatban egyértelműen a nemességet, annak is a dzsentrirétegét értették alatta.

A magyar kapitalista fejlődés során a volt nemesség a kialakuló társadalmi osztályok között helyezkedett el, nem lépett be a polgárosodás folyamatába, sőt bizonyos része annak ellenzőjévé vált. A középosztály magva, központi eleme a középbirtokos nemesség, a dzsentri maradt. „Felülről” ide tartoztak még az „ezerholdasok”, „lentől” pedig csatlakoztak hozzájuk a kispolgári, gazdagparaszti csoportok. A századforduló idejére a középosztály, amelyet most már nyugodtan nevezhetünk középrétegeknek, igen bonyolult struktúrájú volt. Soraiban találjuk a vagyoniilag erőteljes középburzsoáziát (malombérlők, téglagyárosok, építési vállalkozók, szállodások, járadékból élők) éppúgy, mint a régi városi polgárság leszármazottait, akik a hagyományos városi és városközi kereskedelmet folytatják, mint elődeik. A középosztály legjelentősebb csoportját az értelmiségi foglalkozásúak (papok, tanárok, köztisztviselők, tudósok, orvosok, ügyvédek, vállalati tisztviselők) alkották. Ezt a megállapítást támasztja alá egy megyei cikkíró is: „...a középosztály alatt nem csupán az úgynevezett lateiner osztályt — a tisztviselőket és középbirtokosokat, hanem a kisbirtokosokat, a kis- és középkereskedőket, valamint minden egy-két segéddel dolgozó iparost értünk”³. E heterogén jelleg következtében is váltak a középrétegek egyes csoportjai „süllyedő tendenciájúvá”, a fejlődés gátjává.

Az első világháború után a „középosztály” teljesen és véglegesen „felhígult” polgári elemekkel. Eszmei azonosságot már nem lehet találni közöttük, összefűző erejük a politikai struktúrában játszott és játszható, mégha oly’ minimális szerep is. Erőteljes rétegződés indult meg az „osztályon” belül, amelynek meghatározója — leszámítva a nemesi származás adta összetartást — a vagyoni tagozódás. A középrétegek egyre inkább az ellenforradalmi rendszer társadalmi-politikai bázisává váltak, amelyen hálás talajra találtak a nagyburzsoázia és a nagybirtokosság nacionalista, antiszemita eszméi.⁴

■ Ebből a bonyolult, történetiségében is rendkívül szövegményes társadalmi alakulatból választottuk ki vizsgálatunk céljául a köznemességet.

Először nézzük meg, mi volt

a köznemesség szerepe

a magyar társadalom fejlődésében s milyen szerepet játszott ebben a Nógrád megyei nemesség.

Kutatási időszakunk kezdő dátuma, a 18. század eleje. Ez az a kor, amely a megyében is észrevehetően a változások időszaka. A török uralom — mely a megye nagy részét érintette —, majd a Rákóczi-szabadságharc eseményei és következményei után ezekre az évtizedekre esik a megye nemességének megerősödése. A birtokviszonyok rendezése, a feudális struktúra végleges kialakulása a század húszas éveitől kezdődik. Kutatási feladatainkat is ez határozza meg: a jelentős vérvesztések után hogyan tudott megerősödni a megyei köznemesség, milyen formában, milyen eszközökkel tudta vagyonát gyarapítani, milyen lehetőségek álltak előtte a feudális árutermelésben való fokozott részvételre. S nem járunk messze az igazságtól ha azt állítjuk: ebben a korban gyökerezik a nógrádi köznemesség egy része liberális gondolkodásmódja. De ugyanígy fontos a megyében a majorsági gazdálkodás elterjedése ütemének és hatásának a vizsgálata. E majorsági gazdálkodásnak egyik alapvető következménye még a nemesség differenciálódása. A század végére, a 19. század elejére ez a tagozódás még erősebbé válik, éppen a konjunkturális évek hatására. A megnövekedett piaci kereslet, a viszonylag magas árak a század elején rózsaszínű jövőt varázsoltak a nemesi birtokok látóhatára. Ez látszódtott a megyében is. Fellendült a gabonatermesztés, a nagyobb jövedelmek jóvoltából egyeseknek sikerült az elzálogosított birtokokat visszaváltani (pl. Szilassy Józsefnek losonc-tugári birtokát), mások az örökölt elhanyagolt gazdaságból szívós munkával nagy jövedelmű birtokot alakítottak ki (pl. Jankovich Miklós Salgótarjánban). Kezdetet teret hódítani a juhtenyésztés, a belterjes gazdálkodás, a szőlőművelés.⁵

Ez az a kor, amelyben a nemesség — legalábbis vagyonosabb része — igyekszik csinosítani lakását, külső környezetét, kulturáltabb külsőt kíván kelteni. Ennek látható jelei pl. az úrilakokat körülvevő kertek. Mocsáry Lajos megyemonográfiájában külön is felsorolja ezeket. Szécsény, Varbó, Kisterenye, Alsó-Sztrégova, Rap, Videfalva, Karancsság, Salgótarján, Lipta-Gerge, Surány települések birtokosai rendelkeznek jelentősebb kertekkel, parkokkal. Az alsó-sztrégovai Madách-birtok díszkertjéről ezt írja: „nagy kiterjedésű, s benne erdő, szőlő, rét, ferdő ház és egyéb hasznos szépségek látszanak”.

Sokkal szerényebb a lista akkor, amikor a megyei nemesség tudományos érdeklődésének eredményeit, a gyűjteményeket veszi sorra. Szécsényben a Forgáchok csiga- és pénzgyűjteménye, Pilinyben, Videfalván a Kubinyiak pénz-, madártojás-, kőzetgyűjteménye érdemel említést. Ugyancsak hasznos támpont a század eleji nemesség életmódjának kutatásához a könyvtárak helyzete is. Mocsáry felsorolása itt sem túl terjedelmes. Gróf Forgách József, báró Prónay Lajos és a köznemesek közül Kubinyi András, Baloghy Lajos, Szentiványi Márk, Szontágh István, Madách Imre, Katskovits János neve szerepel. Mocsáry már a tudására büszke nemes hangján szólal meg, amikor azt írja, hogy vannak még ugyan kisebb könyvtárak egyes nemeseknél, de azok nem érdemelnek említést, mert azokban a felesleges és céltalan könyvek vannak: „Románok, Utazások, Vig és Szomorú játékok...” ezek nem könyvtárak, csak azok, ahol tudományos, bölcselkedésre való könyvek sorakoznak a szekrényben, mert „ki tsupán tsak a mulatságot keresi az olvasásban, és nem a tudományt —, az nagyon eltéveszti az igazi tztelt”.

Fülöp Géza a falun élő közép- és kisnemesség olvasási kultúráját elemezve kimutatja, hogy olvasmányaik közül hiányzott a hasznos és tudományos könyv, elsősorban a kalendáriumot forgatták, esetleg jogi műveket, bibliát vettek a kezükbe. A tanulmányában közölt nemesi könyvtár elemzések; a zalai Skublics Imréé, a Somogy megyei Csépán Istváné és Sárközy Istváné hasznos összevetést adhatnak az ilyen jellegű megyei adatokhoz. Ezek egyike például Madách Imre (a drámaíró apja) könyvtára.⁶

Erdemes részletesen is szemügyre vennünk a nemesség lakóházát, mely a század elejére, éppen a gazdasági megerősödés következtében jelentősen megváltozik. A XVII—XVIII. században alakultak ki az erődítmény-lakóhelyek helyett az immár védelmi célt nem szolgáló lakóépületek, a téglalap alakú, egy szoba soros alaprajzú, fedett tornácos házak, amelyek még vályogból, néha fából is készültek. A XVIII. század végén — a XIX. század elején jön létre ebből a nemesi kúria. A szakirodalom egyértelműen az első évtizedek termékének mondja a klasszicista stílusban épülő kúriákat. (Ezek azonban nemcsak lakóházak, hanem a nemesi birtok gazdasági székhelyei is.) A nemesség tagolódásának megfelelően ezek az épületek sem egyformák.

A megyei kutatások sorában egyik induló feladatunk a két életstípus megyei értelmezésének tisztázása. Jól láthatók ezek a megyében egyes nemesi típusoknál. A főnemesi, mágnási lakóházra, a kastélyra példa a szécsényi Forgách-kastély, amelyet az 1839-es összeírás így ír le: „Kényelmes, egy emeletű grófi lak, melly áll 34 szobából, mellette az Udvarban Két oldalról konyha, élés és mosó ház, Fészerek. A Kastély alatt mintegy 20 hold nagyságú Anglus kert, három üvegházakkal, a Kastély mellett harminc lóra való Istálló”. A vagyonosabb középbirtokos Szentiványi Medárd varbói lakóházát is kastélynak nevezi az 1837-es leírás, de mint látjuk, jelentősen különbözik a Forgáchétól: „a belső funduson egy Kastély 44 öl, egészen kőből építve, sindellel fedve, találatnak benne 1 konyha, 1 tseléd szoba, 1 nagy ebédlő-terem, 8 mellékszobával és 1 ambitus...” (A leírás azért is érdekes, mert ezt az épületet azóta már lebontották.) Plachy Sámuel háza Kornán 1830-ban hasonló felépítésű „Residentionalis ház, melly áll hét szobából, három kamorából és konyhából, kőből építve, sindellyel befedve, jó karban”. Baloghy Antal Berki-pusztán levő kúriája 1844-ben már kisebb: „...áll négy szobából, egy konyhából, két tseléd szobából, egy Pitvarból, egy élés Kamarából... Kőfundamentumra vályokból épült. Zsuppal fedve...” Prónay Gábor kúriájának leírása — nem véletlenül — már sokkal szűkszavúbb: „residentionalis lakó ház sindellel fedve jó állapotba”.

A felsorolásból is kitűnik, milyen eltérések vannak a lakóépületek között méretüket, beosztásukat, építési anyagukat tekintve. Hasonló szerkezetű lakóházat ír le Pulszky Ferenc is, az ország más részében, aki gyermekkorában Komlós-Keresztesen nagyanyjánál gyakorta töltötte a nyarat. Konyha, kamra, cselédszoba, ebédlő, „egy kisebb szögletszoba nyílt az ebédlőből, hol nagy anyám kerevete, ágya, s íróasztala állt, ahonnét mind az istállóra, mind a pajtára láthatott. A harmadik, nagyobb szoba a kertre nyílt...” S, hogy a ház a gazdaság középpontja is volt, az egyúttal jelzi a kúria nem éppen eszményi állapotát, amit Széchenyi maró gúnnyal így jellemzett: „Homloka az utcára, s háta az udvarnak, s emögött kert, gazdasági épület. Por, kocsizörgés, gulya, nyáj, sertés, kutya stb. egy oldalról; liba, kacsa, megint kutya és a gazdaság minden fertelme más oldalról...”⁷

Elkészítettük a megyei nemesek lakóházának kimutatását, egyelőre még csak könyvészeti források alapján. (Mocsáry: Nógrád megye esmértetése; Borovszky: Nógrád megye monográfiája 1911; Genthon: Nógrád megye műemlékei 1954.)

62 kastély volt a megyében. (A megye egyrészt jelenti a történelmi Nógrád megyét, valamint az 1950 után kialakult mai Nógrád megyét.) Ezek megoszlása a következő:

XV—XVII. sz.	XVIII. sz.	1800—1850.	1850—1900.	Bizonytalan idejű
10	21	17	5	1

A kúriák száma már ennél jóval több. A megye 141 településén 226 kúriát lehetett kimutatni. Ezek építési ideje a következő:

1720—1800	48
XIX. sz. eleje	113
1800—1810	3
1810—1820	1
1820—1830	9
1830—1840	9
1840—1850	7
1850—1880	20
1880—1900	12
1900—1920	4
Bizonytalan idejű	16

Néhány megjegyzést kell fűznünk a táblázathoz. Nagyon nehéz megállapítani először is azt, hogy valóban kúriáról van-e szó, nem pedig egy általános, jelentéktelen nemesi lakóépületről. Mocsáry például ilyen terminusokat használ az épületek felsorolásánál: „úrilak; kedves lakhely; residentionalis lakhely; két emeletű kő épület; tsendes úri lakás; residentionalis kőépület; szép kinézésű ékes lakhely; régi curia”. stb. Ezekből csak az adatok összevetése során lehetett megállapítani, mit is jelentenek valójában. Az építési évszámok csak ritkán fordulnak elő, ezért is tűnik kevésnek például az 1820—1830. között épített nemesi lakóépületek száma. De, ha hozzáadjuk az évszám nélküli, de stílusa, anyaga stb. után kétségtávol a század elejére datálható kúriák számát, akkor bizonyított az a tény, hogy a megyében is a kúriaépítést aranykorának a XIX. század első évtizedei tekinthetők. (Több mint 50 százalékos az arány!) Ha ezt a táblázatot a későbbiek során kiegészítjük, véglegesítjük, levéltári források alapján egyértelművé tesszük, majd térképre kivetítjük, újabb érdekes következtetéseket vonhatunk le: a megye mely területén vannak sűrűbben a nemesi lakóházak, egyes településeken mennyi található belőlük stb. Egyébként is érdemes, sőt szükséges ezen kúriák kataszterének összeállítása — akár műemléki szempontból is —, hogy jelen pillanatban milyen állapotban vannak, mire használják őket, mi az ami még felkutatható egykori berendezésükből stb.

E kitérő után térjünk vissza a köznemesség politikai szerepének alakulásához. Említettük már korábban, hogy a polgári átalakulás feladatát a köznemesség vállalta, bár ezt a vállalást a történelmi szükségszerűség szülte. A reformmozgalom az erőtlén polgári osztály miatt nemesi vezetésű lett. A magyar nemesség elsősorban a mezőgazdasági árutermelésben volt érdekelt, ezért a polgári átalakulásnak „agrárkapitalista” vonásai váltak döntővé. A másik jelentős tényező ebben a korban a nemesség rendkívül magas aránya a lakosság számához viszonyítva. Továbbá a nemesség differenciáltsága ettől az időtől válik egyre erőteljesebbé, ami gazdasági helyzetüktől függött és politikai kapcsolataikra hatott vissza.

Nézzük meg közelebbről ezt a kérdést megyei példákkal illusztrálva. Ami a nemesség számát illeti, egyértelmű az álláspont, hogy a magyar nemesség

aránya a teljes lakosság számához viszonyítva Európában — Lengyelországot kivéve — a legmagasabb volt. 1787-ben 155 519 nemes férfit írtak össze Magyarországon, ez a horvátországi és erdélyi nemesekkel és családtagjaikkal együtt csaknem 400 000 ember, ami a népességnek több mint 4 százaléka.⁸ Ez az arány a későbbiekben sem csökkent. Az 1840-es évekre a magyar nemesség létszáma már elérte a 600 000 főt, így gyakorlatilag minden 20 nem nemesre 1 nemesi származású lakos jutott. Ezzel Európában továbbra is az első helyen álltunk. Franciaországban ez az arány 108:1, Ausztriában 350:1, Csehországban 828:1, s a legmegközelítőbb arány Galíciában látható, de ott is 68 nem nemesi származású emberre jut 1 nemesi származású.

Nógrád megyében ez az arány megfelel az országosnak. Az 1754—55. évi nemesi összeírás adatait pusztán az érdekesség kedvéért említjük meg. Felhasználhatósági értékük minimális, hiszen az összeírás körülményei, a helyenként másként értelmezett szabályok következtében nem lehet megállapítani a nemesek pontos számát. (Pl. az összeírás nem terjedt ki „a közismert és birtokjogon nemes családokra”.) Így aztán a megyében kb. 800 nemes férfi nevét tartalmazza a névsor.

Annál pontosabb adataink vannak viszont az 1785. évi összeírásról. A megye lakossága ekkor 147 035 fő volt, melyből 3154 a nemesi származású férfilakos. A nőkkel és családtagokkal együtt — ez Fényes Elek szerint 6324 fő —, arányuk eléri a 4—5 százalékot. A környező megyékkel összehasonlítva számukat, az alábbi eredményt kapjuk:

1785	Nógrád	Pest	Heves	Gömör
Népesség	147 035	263 529	163 721	110 648
Nemesek	3 154	2 871	5 638	4 430
Polgárok	718	2 241	606	919

A táblázatból egyértelműen kiolvasható, hogy a nemesek aránya Gömörben a legnagyobb, de közismert, hogy itt a köznemesség száma az országos átlag felett volt. Pest megyében ez a szám a legalacsonyabb, viszont ott a legerősebb a polgárság, ami elsősorban a főváros társadalmi összetételéből adódik. A megye ezekben az adatokban a középszinten mozog, az átlagtól jelentős eltérést nem mutatnak a számok.

A megyei nemesség nagy része egy-egy településen élt, tehát aránylag kevésbé elszórtan. 1785-ben 37 olyan falut írtak össze, ahol a nemesek száma a falu férfilakosainak 10 százalékát tette ki. Ezekben összesen 1761 férfinemes lakott a megyei nemeseknek több mint 55 százaléka. Ennek politikai jelentőségére Belitzky János is rámutatott: „Ez a 37 település volt elsősorban az, amelynek nemes lakossága, mint tömeg, a reformkori megyei tisztújításokon és követválasztásokon a szemben álló felek választási bázisát alkotta”.

Fényes Elek statisztikájában nem közöl adatokat a megyei nemesség létszámára vonatkozóan. Névsort ad közre, amelyben felsorolja az uradalmak birtokosait, majd a „nevezetesebb birtokosokat”, vagyis akiket a köznemesség felső rétegéhez sorolhatunk. Ezeknek a családoknak a száma mindössze 122 a lista szerint, tehát kimutatásként nem használható. Érdekessége, hogy az 1775-ben összeírt nemesi családok közül 72-nek a neve még itt is szerepel.⁹

A nemesség hatalmas száma ellentétes összetételű osztályt takart. Rendkívül nagy volt a differenciáltság. Ez a nagyszámú nemesség természetesen nem ősi jogon bírta vagyonát. A XVII—XVIII. században tömegesen lépnek

be közéjük a pénzért kutyabőrt szerzett nemesek: egykori jobbágyok, városi polgárok, kereskedők, iparosok stb., akik kiváltságait birtokadomány nélkül kapják.

Mágnás nagybirtokos, középbirtokos nemes, kisnemes, armalista, értelmiségi —, mind ennek az osztálynak a tagjai. A mágnásság oly annyira különbözik a nemességtől, hogy szinte semmi sem közös már bennük, tán csak kiváltságaik ősi joga. „Nemesség, főnemesség egy törzsnek kétféle hajtása... annyira eltávolodtak, hogy közös törzsökük, gyökérük tudata is elhomályosult, sőt valami közös néven sem említettnek”. (Mocsáry leegyszerűsíti ezt a kérdést, amikor a mágnás és nemes közötti ellentétet oda vezeti vissza, hogy míg az utóbbi magyar, előbbi már elnémetesedett.) A gazdasági megosztottság miatt ilyen élesen külön álló réteget további kutatómunkánkban nem érintjük. Figyelmünket egyedül csak a köznemességre fordítjuk, amely azonban még további rétegekre tagozódott.

A birtokos nemes, Szekfű szóhasználatával a „bene possessionati” a vármegye irányításában vesz részt, helyzetében, szemléletében inkább „felfelé” húz, mintsem lefelé. Ez kb. harmincezer családot, 120—150 ezer embert jelentett, birtoknagyságuk átlag 500—3000 hektár föld. Átlagjövedelmük évente 500—3000 Ft. A kismemesség és a hétszilvafás nemesség nemesi birtokon élt és gazdálkodott. Életmódja, szemlélete, görcsös ragaszkodása a néha a jobbágyénál sem nagyobb gazdaságához, kiegyensúlyozatlanná tette életét. Évi jövedelme nem több 180 Ft-nál. Harc ez a nincstelenség, politikai elmerülés viharában, fuldoklóként kapaszkodva az ősi szabadság és kiváltságok menthető roncsaiba. Ők tették ki a nemesi rend kétharmadát, számuk családtagokkal együtt 4—500 ezer fő.

A birtoktalan bocskoros nemesek már csak emlékeiknek, visszaszerzendő vagyonuk ábrándjainak élnek. Életmódjuk semmit sem különbözött a jobbágyokétól. Nem véletlen, hogy ők vesztették el először legféléltettebb jogukat, az adómentességet. Az armalisták, az újdonsült nemesek a nemesi társadalom „számkivetettjei”. Betolakodóknak, felkapaszkodóknak tekintik őket, akiknek a címeres levélén kívül semmi más kapcsuk nincs osztályuk többi csoportjához. Bizonyos értelemben ide sorolhatók a nemesi származású értelmiségiek is. A helyzetét felismerni kész, a múlttal szakítani tudó családok gyermekei polgári hivatást választottak: ügyvédek, orvosok, mérnökök, tanítók, papok lettek.¹⁰

Egyértelmű, hogy ennek a nagyméretű tagolódásnak a gazdasági alapjai a meghatározók. Hogyan, miként tudta átmenteni birtokát a megváltozott körülményeknek megfelelően, mennyiben tudott korszerűsíteni, piacot keresni terményeinek. Különösen érdekes ez a megyében, ahol jól elkülöníthető gazdálkodás folyt: a déli részen a mezőgazdasági termelés nagyobb arányú, közelebb vannak az országos kereskedelmi utakhoz. A megye északi, főleg a szlovákok lakta részein már sokkal mostohábbak voltak a mezőgazdasági termelés körülményei, ezért ez az itt élő nemesség életkörülményein is meglátsozott. (Tehát a megyén belül is kieleződtek az ellentétek.)

A gazdasági tevékenységben egyre jelentősebb szerepet kapott az állattenyésztés, ezen belül is a juhtenyésztés. A megyében is vannak erre adataink, egyelőre még csak az uradalmak gazdaságairól. Itt is nyomon lehet követni ennek az alakulását a század első esztendeitől a negyvenes években jelentkező hanyatlásig, ami elsősorban a konkurrenciának tudható be. S a jelentős kérdés: a hitelügy. Honnan, miként és mennyiben tudta kielégíteni egyre növekvő hiteligényét a magyar középbirtokos, s ezen belül a megyei nemes? Ki kell terjednie a kutatásnak többek között az árutermelés szintjének vizsgálatára, egyes birtokosok majorsági és úrbéres jövedelmének alakulására,

arányára. Általában elmondható, hogy a köznemesség kutatása során a legtöbb figyelmet a gazdálkodás alakulásának részletes feltárására kell fordítanunk. Összehasonlításul több országos monográfia eredményeire támaszkodhatunk a későbbiek során.¹¹

Nem mellékes kérdés, mennyiben tudott a megyei nemesség bekapcsolódni a helyi ipari fejlődésbe. Pillanatnyilag csak a gácsi posztómanufaktúráról vannak adatok, amely a XVIII. század végétől részvénytársasági alapon működött, de kérdés, hogy ebben érdekelve voltak-e köznemesek.

Mindezek alapvetően meghatározták a köznemesség életmódját is. Számos leírással rendelkezünk, amelyekből szemléletes kép rajzolódik elénk a XIX. század első fele nemesinek életéről. Életmódjuk alapvetően egyszerű, hiszen más nem is lehetett: az enni- és innivaló meglegyen, a gazdaság úgyahogy menjen. Bútorzat, ruházat tartós, olcsó, szegényes és igénytelen. A kisnemes életmódja alig különbözött a jobbágyétól. Rendkívül szemléletesen mutatja ezt be a megyében született Kármán József: „... az a kis darab föld amelyen lakik... az ő egész horizontja. Nem tudja mi történik a faluján kívül... ez alatt egész világ... nem értenek egyebet, hanem legfeljebb a vármegyét, amelyben élnek. Sivatag, üresség uralkodik az ily fejekben. A gondolatok kiapadnak az ily koponyákban, melyeket az aszály megcsapott, úgy stagnálnak mint mocsárban a poshadt víz... A mások tekintete és felősbbsége az a rabszif, mely őket oroknál fogva hurcolja...”.

A megye a köznemesség vagyonosabb rétegének az igazi élettere. Itt tekintélye volt, szavának súlya, esetleges megyei tisztsége irigyletté tette — nem is a jövedelem miatt — társai szemében. Hatalmat, befolyást tudott is szerezni, „valaki” lett belőle. A megye a legfontosabb politikai fóruma. Nőgrádban is így volt. Érdemes lesz végigkövetnünk a megyei köznemesség szerepét a reformkor küzdelmeiben megyei szinten, majd kilépve az országos politikába is. Kubinyi Ágoston és Ferenc, Sréter János, Szontágh Pál, Madách Imre, Repetzky Ferenc, Veres Pál, s az 1846 óta megyei lakos Pulszky Ferenc stb. szerepe, az országgyűlési követek politikai magatartása tükrözi a megyei nemesség politikai fejlettségi szintjét, gondolkodásmódjának erejét. (Nem véletlen, hogy 1848—49-ben több országos szerepet játszó politikus került ki a megye köznemesei közül.)

Visszatérve az életmódra, az „üres koponyák” egyik okának az is tekinthető, hogy utazni, világot látni, külföldet bejárni nemigen vállalkozott a nemes. (Ritka kivétel Pulszky Ferenc, vagy a megyebeli Mócsány András, Préndy István.) Nemcsak az útviszonyok miatt, hanem mert a számára idegen környezetben már nem tud természetesen mozogni. Így aztán érdeklődési köre, tudása beszűkül, provinciálissá válik. A vendéget viszont szívesen fogadták. A vendégfogadás, ellátás bőkezűsége feledtetni kívánta a lyukas csúrt, a düledező istállót, a krajcáros gondokat. Pulszky Ferenc így emlékezik vissza otthonára és apjára: „...háza minden barátinak és atyafiának nyitva állt, mert atyám, takarékosága mellett, vendégeket szívesen látott, szerette, ha meglátogatták, háromszor, négyszer egy esztendőben nagyobb ebédet adott... Károly napján pedig rendszeresen nagy ünnep volt a háznál az egész vármegye eljött boldog névnapot kívánni...” A névnapokon túl alkalmas összejövetelei okok voltak: lakodalom, keresztemelő, temetés, vásár, gyűlések, főispáni beiktatások stb. Ivás, kártya, sekély szintű beszélgetés, ez a sémája rendszerint egy ilyen találkozásnak. Ahogy Pulszky mondja: „...fényűzés és vendégeskedés, táncvigalmak és kártyázás dívott a megyében, pedig nem egy ilyen régi család merült el pénzzavarokban...”.

S ezzel már érintettük is a korabeli nemesség egyik legnagyobb hibáját, a „fényűzési kórságot”. Sokan ebben látták a nemesség elszegényedésének fő

okát, pedig hát ez csak a következmények egyike. „Nincs sajnálatra méltóbb osztálya nemzetünknek, mint az elszegényedett megrongált kisenemesség — írja Mocsáry — hozzá szokva a régi kiváltságok emlékeihez, a henyé és korhely korteszületekhez, eladósodva, nyomva minden oldalról, a legnyomorultabb és sajnálatra gerjesztőbb életmódot folytatják”. A Pesti Hírlap cikkírója mindezekhez hozzászól: „míg a megyei hivatalok lépcsőin, pénzen vett kortes erőre támaszkodva, fokonsint emelkedik a hamis fényben vakult, öncsinálta tömjéngőzben bódult tekintetes úr — vagyon állapota ellenkező arányban süllyed”. A kisbirtokos utánozni kívánja életmódban a több ezer holdas nemest. Az eredmény a nyomor, a látszatszillogás.

Neveltetésében sincs sok köszönet. Milyen sors várt egy ifjúra? Úgy nevelkedik, mint a pusztára kivetett növendék állat, nemigen törődnek vele, mondja Mocsáry éles szavakkal. Ha iskolába el is jutnak, hazatérve visszaesőppennek a megszokott életmódba, szinte mindent elfelejtene. „A könyvtárat fegyverek töltik ki, a széptudományokat a vadkergetés, az elmélkedés az agarászat”. Pulszky maga is ettől félt: a család vagyona kevés, így legfeljebb szerény hivatalnok lehetne valahol belőle, „az aurea mediocritas várt reám, gazdálkodva jószágomon mint több tekintetes vármegyéék előkelő táblabírájára, s a protestáns egyház egyik felügyelőjére. Ez volt apámnak s környezetének nézete gyermekségem és első ifjúkorom óta”. A neveltetés hiányosságait elfedte az úri póz, s a „négy szép ló szívesen elfogadtatik a jó nevelés kellékeinek kárpótlásául”.

Wesselényi keserűen panaszkodik, hogy a nemes lebecsüli a kétkezi munkát, „van aki inkább sanyarog, gyakran éheznek, hogysem mesterségre adja magát”. S ahelyett, hogy lenne jó mesterember, „lesz rossz pap. bárdolatlan kántor, vagy pervesztő prókátor...” A polgári szellem és gondolkodásmód íratja le a Pesti Hírlap cikkírójával, hogy a kétkezi munkát vállaló nemesség „a hazának leghasznosabb, legtiszteltelemértőbb osztálya, a népnek magva, a haza szilárd jövőjének alapja”.¹²

A szabadságharcot követő esztendőkből származó kortársi leírások siralmas képet adnak a nemesség helyzetéről. „Vannak egész vidékek, hol a közep vagyonú osztály tönkre van jutva... egy-két dúsgazdag ember mellett tönkrement kaputos emberből fog —, ha így megy — mihamar állani némely megyei intelligencia”. Keleti Károly leírásából még szemléletesebben bontakozik ki előttünk a hanyatló nemesi gazdaság képe: „...látjuk a düledező juhaklot, a boglyas kazalt, a csenevész gulyát, a trágyázatlan földet, a szerbtövis borította legelőt...” Végső megállapítása: „egészségtelen társadalmi viszonyok közt élünk”.

De hát mi az oka ennek a pusztulásnak? A kortársak is keresték rá a választ: „...a jelen viszonyok elenyésző hatása; a vendégszeretet túlajtása; a gyermeknek adott célszerűtlen nevelés”. Asbóth még kiegészíti a politikai okokkal is (halálós ítéletek, börtönbüntetések, a számkivetettség meggyengítette a nemességet, itthoni birtokai pusztultak). A Magyar Sajtó névtelen cikkírója az orvoslást is megadja: országos intézkedés kell, a hitel helyreállítása, a lelki erő összegyűjtése (!), hogy a szakadék széléről is vissza tudjanak fordulni, a nők járjanak egyszerűbb ruhában, a gyermekéből neveljen iparost, kereskedőt stb. a nemesség.

A helyzet azonban jóval bonyolultabb, mint azt akkoriban megítélték. A tőkés gazdasági fejlődés hatása a Habsburg-birodalom egyes országaiban másként érvényesült. A Magyarországot érintő gazdaságpolitika igazi haszonélvezői az osztrák és magyar nagybirtokosok voltak. A köznemesség alapvető problémáját a jobbágyszabadítás jelentette. De ez őket sem érintette egyformán. A nagyobb majorsági birtokkal rendelkező nemes könnyeb-

ben vészelte át az első esztendőket, mint az, aki úrbéres birtokát, s így megélhetésének egyetlen forrását veszítette el. Ugyancsak nem elhanyagolható körülmény az árutermelés növekedése sem, amely —, mint Szabad György írja — nemcsak a parasztság „hanem a nemesség bomlásának is alapvető mozzanata”.

Az egyes nemesi rétegek helyzete lényegesen megváltozott. A köznemesség Európában a legszegényebbek közé tartozott. A birtokviszonyok megoszlása az 1860-as évek végén a következő volt:

100— 200 hold között	11 365 birtokos
200—1000 hold között	13 748 birtokos
1000—5000 hold között	4 700 birtokos

A kisnemések sorsa az asszimilálódás volt, inkább a parasztság irányában, mint volt nemesi társaik vagyonosabb rétegeibe. Ezek jelentős része a 200—1000 holdasok közé tartozott, a 100—200 holdas földbirtokosok között már nemcsak nemések szerepelnek, hanem egykori jobbágyok, parasztok is. Az 1000—5000 holdas nagybirtokosok között elsősorban az arisztokráciát találjuk s minimális számú köznemest. Az elszegényedett nemések maradék földjeiket bérbe adták, kárpótlási kötvényeiken idejekorán túladtak. A nemesi középbirtok területe egyre kisebb lett. A kapitalista fejlődéshez szükséges modernizálás, a technikai eszközök beszerzése ilyen területű, jövedelmű birtok mellett lehetetlennek bizonyult. A megszűnt nemesi kiváltságok, a robot elvesztése, a növekvő földforgalom több mint kritikus helyzetet teremtett a nemesség számára. A megyében mindmáig feltáratlan az úrbérrendezés me-
nete, fejleményei, a perlekedések eredményei. Azt tudjuk —, s ez némileg jellemző is — országosan az utolsók között fejezték be az úrbérrendezést.

S nemcsak az elszegényedett nemesi értelmiségi rétegnek, de a köznemesség nagy részének is utolsó mentsvára volt az államhatalomban játszható szerep, ami a megélhetés egyetlen forrásának látszott. Ezt pedig a kiegyezés hozta meg számukra.^[1] Rendkívül érdekes lesz végigkövetni a megyei nemesség útját az önkényuralom korától a kiegyezésig. Hogyan jutnak el az emigrációban élő Pulszkyt követték választó köznemések a kiegyezés feltétlen híveivé, milyen a gazdasági háttere ennek.

A köznemesség alapvető érdekévé vált a dualista rendszer létrehozása, életben tartása. Mit kapott cserébe a nemzeti függetlenségről való lemondásért? Piacot árúja elhelyezéséhez, munkaerőt (ha meg tudta fizetni), s hivatalt, ha már más megélhetési lehetőség nem maradt számára. Így gyakorlatilag az „állam lett a létalap”. Az államot szolgálta, az államnak volt kiszolgáltatva. Egykori rebellissége, ellenzéki, függetlenségi álláspontja, törekvése eltűnt már a reális közelségbe kerülő nyomorszülte félelemben. Mindezek helyett maradtak az illúziók és a hétszilvafás összetartás.

S ezzel máris elérkeztünk a korszak alapvető kérdéséhez: a dzsentri-problémához. A kifejezés angol eredetű, vidéki birtokosok jelölésére szolgált. Ezt Magyarországon kezdetben a vagyontalanná váló nemések megjelölésére használták. Később aztán tartalma jelentősen kibővült. A teljesen vagyontalan nemések is idetartoztak már, majd polgári származású elemekkel bővült a kategória. Lényege tehát, hogy e csoport nem vagyoni tagozódás szerint formálódott ki, tagjait nem az azonos vagyoni szint hozta össze.

Maga a szóhasználat a XIX. század közepén a köznemesség szót hivatott helyettesíteni, azzal a céllal, hogy mintegy jelezze: az úri osztály ezzel is elszakad a múlttól, nagyúri gesztussal utolsó kiváltságáról, a névről is lemond. Mindezekkel együtt: „...a hanyatló köznemesség utolsó kétségbeesett

kísérlete ez, hogy az anyagi romlásból mentse ami menthető, azt mire jobb időben keveset adott: a külső dísz és ennek feltételét, az osztályöntudatot. A gentrység is illúzió tehát...¹⁴

Am ennek a felismeréséig még hosszú az út és nem is mindenkinek sikerült. A dzsentri legfontosabb feladata ekkor: minél nagyobb jövedelmű hivatalt szerezzen magának. Új egzisztencia kell neki és ezt a megyei és az állami hivatalban találja meg. Ez azonban nem egyszerű hivatal — olyan foglalkozás volt, amely a legalkalmasabbnak látszott az úri életmód fenntartásához. Ehhez hozzásegítette az egész apparátust átszövő rokoni láncolat, az egymást segítő, bejuttató, támogató érdeklánc. „Országosan a megyei hivatalok kétharmadát, a központi állami vezető hivatalok egyharmadát a dzsentri foglalta el.” (Különösen így volt ez Mikszáth hazájában! S, ha már említettük az író nevét, azt is figyelembe kell vennünk a kutatás során, milyen nógrádi vonatkozásai vannak Mikszáth korabeli dzsentri, nemesi ábrázolásának.) Egyre természetesebbnek látszott, hogy a hivatal és a dzsentri elválaszthatatlan egymástól. Úgy nézett ki, hogy „az úri lét egyedüli formája a földbirtoklás és hivatalviselés, a társadalmi értékrendszer mértékegységei a föld, rang és származás”. (Ehhez megyei illusztrálásként felhasználható pl. egy tisztújítási névsor, összevetve egy nemesi összeírással a neveket.) A megyei nemesi hivatalnoki rendszert jellemzi a Losoncon megjelent Riadó egyik írása is: „Dolgozni? Az öregapám sem dolgozott! Ami jön, azt a hajdúm beiktatja (ha gyermekhimbálás után ráér) a segédem (mert nagy munkám mellett ilyet is ad a megye) expedálja (ha a vadászat után ráér.) Persze én, a főszolgabíró dolgozni is fogok! Hát van elég nagybácsim, van elég nagy taném van nekem, akik nagy urak és nagy asszonyok, hogy protegaljanak?”

„Túl estünk a nehezen” — sóhajt fel boldogan és megkönnyebbülten 1881-ben egy a dzsentriért aggódó író, de voltak, akik kritikusan nézték a Tisza-korszak látszólagos kiegyensúlyozottságát. Mint pl. Pulszky Ferenc is, aki egyik írásában elemezve a birtokosság helyzetét csak ezt tudja tanácsolni: „Ne tarokkozzanak, ne ferblizzenek, ne vendégeskedjenek, ne queterkázzanak, főleg pedig ne akarjanak képviselőnek megválasztani; húzzák meg magukat, s lássanak gazdaságuk után, főleg pedig ne költsenek többet, mint amennyit bevesznek”.¹⁵

Szükség volt a jó tanácsra, mert a gazdálkodás egyre nehezebb körülmények között folyt. A mezőgazdasági termelés maradt továbbra is fő gazdálkodási területe a köznemességnek. (A megyében is!) A Monarchia közös vám- és piacterület elsősorban a kapitalista fejlődéssel haladni tudó nagybirtokosság számára volt kifizetődő. A többség képtelen volt nemhogy a vagyonszerzésre, de úri életformájának fenntartására is. A kisbirtokosok az ország földjének csaknem tizedével rendelkeztek még „de gazdálkodásuk elmaradott volt, elmaradt a gazdag parasztság jórészenek színvonalától is”. Ráadásul az ebből a helyzetből adódó kiszolgáltatottsági érzése egyre inkább jobbra fordította ideológiailag. (Amikor a köznemesség gazdasági fejlettségi színvonalát vizsgáljuk a megyében, külön ki kell térnünk azokra a kezdeményezésekre, amelyek a birtok mentése céljából szerveződtek, pl. a Nógrád vármegyei Gazdasági Egylet.)

A köznemesség gazdasági helyzetének rosszabbodása folyamatosan haladt az ötvenes évektől gyorsuló ütemben. A jobbágyfelszabadítási kártalanítás lassúsága, kiszámíthatatlansága, a tőke- és hitelhiány, az ebből eredő adósságok egyre reménytelenebbé tették a birtok jövőjét. Hitelforrásai korlátozottak voltak, s ha kapott is, magas kamatra, uzsorára adtak kölcsönt, amit természetesen képtelen volt beruházni, maximum adósságait tudta úgyahogy rendezni. Pedig gazdasági üzem módja katasztrofális volt. Egyes sta-

tisztikák szerint a 7 q-ás termés már ritkaságnak számított. Örült, ha az évet haszon nélkül zárta és nem deficittel. S mindezekhez jött a hetvenes évek gazdasági válsága. Most vált tragikussá a köznemesség modern gazdálkodási alkalmatlansága, alkalmazkodási képességének hiánya, birtokának technikai elavultsága, gazdasági módszereinek elmaradottsága. A romláshoz vezető egyik lépcső a jelzalog volt, vagyis a földjáradék elzálogosítása. A századforduló idejére 1 kat. hold gabona művelési költsége átlagosan 35—40 ft, 7 q-ás átlagos terméshozam esetén. „Ebben az esetben azonban alig marad fenn néhány forint haszon, illetve földjáradék, melyből a közterheket fizetni kell.” Egyre gyakoribbá, mindennaposá váltak a köznemési birtokok árverései. (Ez nyomon követhető a megye hivatalos hírlőjéből, értesítőjéből.)

Jól lehet ezt jellemezni néhány számadattal. 1848-ban 30 ezer középbirtokossal számolhatunk, ez a szám 1867-ben már csak 15 ezer, a századforduló idejére 7—10 ezer. Ezen túlmenően az országos statisztika 1895-ben az alábbi tagozódást mutatta ki:

5 h alatti gazdaság

(a gazdaságok 53,6 százaléka) a megművelt földterület

5,8 százalékra terjed ki

100 h alatti	(99 százalék)	52,3 százalék
100 h feletti	(1 százalék)	47,4 százalék
1000 h feletti	(0,2 százalék)	32,2 százalék

1870-ben a megyének 198 262 lakosa volt. Ebből 65 320 foglalkozott földműveléssel. A családtagokkal, eltartottakkal együtt ez a szám már megközelíti a teljes létszámot! A megye területe 716 513 k. hold, amiből 673 450 kh. volt művelhető. Ebből még le kell számítanunk 36 602 h-t, amit 192 község, mint közös legelőterületet használt. A fennmaradó 636 461 k. hold volt a gazdálkodási terület. 38 137 birtokossal lehet számolnunk. Ezek megoszlása a következő:

Birtok (hold):	Birtokosok száma:
5 holdnál kisebb	22 810
5— 15 hold	9 135
15— 30 hold	3 547
30— 50 hold	1 168
50— 100 hold	619
100— 200 hold	306
200— 500 hold	313
500—1000 hold	152
1000— felett	87

Általános nézet, hogy a nagybirtok túlsúlyban volt a megyében, nem volt ritka az 5000 holdas uradalom sem. 1870-től kezdődően a birtokosok száma egyre csökken, 1895-re már több mint ötezerrel kevesebben vannak (32 930) s 1912-re mindössze 21 152-en maradnak. Ezen belül a középbirtokok pusztulása elérte az 50 százalékot. Ha a családok számát nézzük, a század első esztendeiben már csak 245 családot tudnak megemlíteni, mint jelentős

köznemesi birtoktulajdonost. (Létszámuk ennél természetesen több volt.) Az adatok összevetéséből kiderül, hogy milyen jelentős volt az 500 holdon aluli birtokosok száma, márpedig kb. ez az a határ, amely alatt lehetetlenség átérni a tőkés gazdálkodásra!¹⁶

A köznemesség életmódja is átalakul. A falun élők átépítik kúriájukat, divatos berendezést vásárolnak, egyre több hivalkodó tárgy kerül a szobákba, jelezvén a tulajdonos előkelőségét. Sokan költöznek városba, bizonyos fokig átmentve korábbi életmódjukat, életmódjuk hagyományos elemeit. S, hozzák magukkal a soha meg nem szűnő előítéletet, lenézést a városi polgárosztállyal szemben. E megváltozott életmód vizsgálatát különösen jól lehet Balassagyarmaton végezni, ahol még ma is állnak a XIX. század második felében emelt nemesi lakóházak, nem egy esetben a berendezés maradék darabjaiban is őrizve a múlt emlékeit.

A századforduló után a köznemesség helyzete reménytelenné vált. Soraitól nem tudta már távol tartani a felfelé törekvő, a hozzá asszimilálódni kívánó kispolgári elemeket, „nem tudja kasztját úgy elzárni, hogy egyesek ne hulljanak ki belőle, s nem tudja megakadályozni a további deklasszálódást”. Életmódjára jellemző Szekfű egy mondata: „...szegény hivatalnoknemes külsőleg él, hogy lássák”. Ez a szociológus vizsgálata alapján már így hangzik: A parasztnak, iparosnak az a fontos, hogy legyen pénze, földje, vagyona és „inkább ne látszódjék: itt a nemesi világ külső formáinak a megtartásában az a lényeg, hogy a birtoklás látszata legyen meg, ha már valósága nincs is”.

Ebben az időben megsaporodnak azok a cikkek, amelyek a „középosztály”, köznemesség megmentéséért emeltek szót. Panaszkodnak a megyei sajtóban is: „...a középosztály bőre az, amit nem hétszer, hanem számtalanszor le lehet nyúzni...”. Pusztul a középosztály, olvashatjuk más helyen. A kiút csak abban van, „ha törekszik gazdaságát a haladó kor igényeinek megfelelően berendezni és az üzemet modern szellemben vezetni”. Szinte kísértetiesen hangzik itt Pulszky Ferenc évtizedekkel korábban leírt jóslata: „A polgárság gyarapszik vagyonban, mert az ipar és kereskedés mindinkább fejlődik, melyvel pedig a gentry nem foglalkozik. Érezni kezdjük mindnyájan, hogy a jövő nem a földművelésé, hanem az iparé, nem a kastélyé, hanem a gyáré”. Ezért is hat anakronisztikusnak a szerző, aki a köznemesség „nyugalmát” energiagyűjtő időszaknak tekinti, amely után aztán teljes erővel részt vesz a „döntő végküzdelemben”, s átalakítja a maga képére a közéletet. Inkább annak van igaza, aki keserű eszmefuttatás után méla rezignációval jegyezte meg: „A gentry érzelem, fogalom is, de nem actio”.¹⁷

Az áttekintés után

néhány gondolatot még meg kell említenünk. A kutatási feladatok sokrétűségére utaltunk tárgyalás közben, sok esetben kimondva, többször érzékeltetve azt. Végső soron Nógrád megyében a politikai élet irányításában, a társadalmi küzdelmekben a köznemességnek elsődleges szerepe volt, talán még hangsúlyozottabban, mint az ország más megyéiben. Ipari tevékenység csak a múlt század utolsó évtizedeiben kezd erőteljesen kialakulni, addig egy-két manufaktúra és néhány, jelentőségében egyre csökkenő cég jelzi az ipari burzsoázia meglétét, illetve fejlődését. Számottevő erejük nem volt, éppúgy, mint az alig jelenlevő polgárságnak. A megyében igazi várost nem találunk, a század második felében Losonc az első sorban, ahol a polgári életmód, gondolkodás érzékelhetővé válik majd, de még így sem tudja megközelíteni a

helyi nemesség erejét, hatalmát, befolyását. (Példa erre az 1890-es székhelyvita, ahol a losonci polgárok vereséget szenvedtek a balassagyarmati, a megyei nemeseiktől.)

A nemesség vizsgálatának befejezése után szélesebb összehasonlítási alapon lesz az egyes középrétegek viszonyának, kapcsolatának megállapítására, további kutatására. A vizsgált időszakot három részre bontjuk az alábbi periodizációban: 1711—1790; 1790—1849; 1849—1900.

Végso soron azonban a kutatást a huszadik század első évtizedeiben zárjuk le, mert mint említettük, ekkorra válik teljesen heterogénné, s veszíti el nemesi meghatározottságát a megyében is.

A felhasználható források alapbázisa a Nógrád megyei Levéltár, ahol számos iratanyag áll rendelkezésünkre: közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok; nemességi, urbéri akták; gazdasági vonatkozású források be- és kitáblázási jegyzőkönyvek, örökösödési, birtokperes iratok stb.; országos összeírások felvételi lapjai. Az egyes családokra vonatkozóan szórványanyagokra vagyunk utalva, mint pl. Bory—Madách, Balázs, Géczy, Schrecker család iratai. Mindezen túl az Országos Levéltár anyagának megyei vonatkozásai is szükségesek.

Fontosak a megye köznemeseinek korabeli írásai is: Sréter János alispáni jelentése, Madách Imre cikkei, Pulszky Ferenc visszaemlékezése, később Bodnár István, Nagy Iván leírásai stb.

A század második felétől egyre nagyobb jelentősége lesz a helyi sajtónak, noha az abban közöltek csak az egyéb adatokkal való összevetés után lehet felhasználni.

A könyvészeti források közül külön meg kell említeni a megyei monográfiákat (Mocsáry, Borovszky, a „4 kötetes”), valamint a múzeumi tudományos kiadványokban megjelent tanulmányokat; a múlt század végétől a különböző gazdacimtarakat, statisztikai összeállításokat stb.

A kutatás nem elszigetelten folyik, az egyes részterületeken szükség lesz a néprajzi, művészettörténeti osztály és a múzeumi könyvtár kutató, feltáró és előkészítő segítségére is.

Praznovszky Mihály

JEGYZETEK

1. MOCSÁRY Lajos: A magyar társasélet. Pest. 1856. 107. p.
Ide felhasználtuk még HANÁK Péter tanulmányát: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. = Valóság. 1962. 3. sz. 23—39. p. Továbbá SZEKFÜ Gyula: Három nemzedék. Bp. 1922. 126. p. — PULSZKY Ferenc: Ipar és földbirtok. — Publikistikai dolgozatok. Győr. 1888. 52—57. p.
2. CSEGEZY Mihály: Ki és mi a középosztály? — Korunk. 1866. febr. 4.
3. HANÁK Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. = Magyarország a Monarchiában. Bp. 1975. 360. p. — GERGELY András—SZASZ Zoltán: Kiegyezés után. Bp. 1978. 87. p. — BEREND T. Iván—SZUHAY Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon. Bp. 1973. 142. p.
4. Ez az időszak már nem tartozik vizsgálódásunk időhatárához, a viszonyítható adatok miatt felhasználtuk ide a következő műveket: PANDI Ilona: A magyar „középosztály” kérdéséhez. = Századok 1965. 1—2. sz. 132—151. p. — LACZKO Miklós: Társadalmi viszonyok — Uralmi struktúra. = Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. Bp. 1971. 68—69. p. — KOSÁRY Domokos felszólalása. = Uo. 136. p.

5. UNGÁR László: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848. előtt.
= Századok. 1935. 39–40. p. — Nógrád megye története 1. k. Salgótarján 1973. 281–282. p.
6. MOCSÁRY: Nemes Nógrád vármegye ... Pest. 1826. 2. k. 5–7. p., 10–21. p. — FÜLÖP Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. 195–230. p. — Ugyancsak jó összehasonlítási alap lesz még SZÜTS Adolf győri nemes könyvtárának leltára is, amelyet VÖRÖS Károly elemzett a magyar Könyvszemle 1955. 1–2. számában. — KERÉNYI Ferenc: Új források a Madách-család történetében. = Madách tanulmányok. Bp. 1978. 314–318. p.
7. GRÜNWARD Béla: Kastélyok, kúriák, villák. Bp. 1974. 27–29. p. — Nógrád megyei Levéltár: h. nemesi iratok / Misc. IV. — PULSZKY Ferenc: Életem és korom. Bp. 1958. 47–48. p. — Idézi LACZKO Mihály: Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1978. 39–40. p.
8. BARTA András: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. = Történelmi Szemle. 1963. 3–4. sz. 325. p. — SZABAD György felszólalása: Vita Magyarország ... 90–91 p. — BENDA Kálmán: Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján = Emberbarát vagy hazafi? Bp. 1978. 23. p.
9. SZEKFÜ: im. 127. p. — DÜMERTH Dezső: Mária Terézia és a magyar nemesség = Irodalom és felvilágosodás. Bp. 64–68. p. — Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás. Bp. 1902. 64–68. p. — Nógrád megye története 1. k. 236., 265. p. — FÉNYES Elek: Magyarország ... statisztikája Pest. 1837. 2. k. 210–211. p.
10. LACZKO: I. m. 36–37. p. — CONCHA Győző: A gentry — Budapesti Szemle. 1910. 4–5. sz. 1. p. — Szekfü: i. m. 129–131. p. — GRÜNWARD Béla: i. m. 119. p. — MÁLYUSZ Elemér: A reformkor nemzedéke. Századok. 1923. 43–44. p. — DÜMERTH: i. m. 387. p. — BEREND T. Iván—SZUHAY Miklós: i. m. 144. p. — DIÓSZEGI István: A magyar nemesség a XIX. század első felében. = Magyar Nemzet, 1978. febr. 19.
11. UNGÁR: i. m. 41–47. p. — T. MEREY Klára: Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében. = Agrártörténeti Szemle. 1966. 8. évf. 3. sz. 332–362. p.
12. GRÜNWARD: i. m. 108. 11–112, 123. p. — KÁRMÁN József: A nemzet csinosodása. = Válogatott művei. 1955. 81., 79. p. — MOCSÁRY: i. m. 111., 122., 114., p. A megyei nemesség politikai szerepéhez lásd: SZABÓ Béla: Madách politikai tevékenysége Nógrád megyében. = Madách tanulmányok. Bp. 1978. 279–303.; HORVÁTH István: Sréter János. = Nógrád megyei múzeumok évkönyve. 1977. 289–304. p. — Nógrád megye története 2. k. 315 p. — PULSZKY: Életem és korom. 44., 117., 43. p. — PUBLICOLA: A középosztályiak. = Pesti Hírlap. 1846. október 23–25. — WESSELENYI: Balítéletekről. Bukarest. 1974. 112. p.
13. Korkérdések. = Magyar Sajtó. 1862. 157–160. sz. — Idézi: SÁNDOR Pál: Parasztágunk a Habsburg önkényuralom korában. Bp. 23. p. — ASBÓTH János: A magyar birtokos osztály hanyatlása = Budapesti Szemle. 1881. 409–429. p. — GALÁNTAI József: Az 1867-es kiegyezés. Bp. 1967. 48–49. p. — SZABAD György: A társadalmi szerkezet átalakulásának kérdése az abszolutizmus korában. = Történelmi Szemle 1958. 1–2. sz. 258–259. p. — Uő: A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon. = Valóság. 1976. 5. sz. 3–4. p.
14. BALÁZS Béla: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Bp. 1958. 43. p. — SZABOLCS Ottó: A modern értelmiség kialakulásának történetéhez Magyarországon. = Századok. 1968. 598. p. — GERGELY—SZASZ: i. m. 89. p. — HANÁK: Vázlatok a századelő ... 363. p. — SZEKFÜ: i. m. 445. p.
15. HANÁK: Vázlatok a századelő ... 362, 366. p. — BEREND T. Iván—SZUHAY Miklós: i. m. 142. p. — ASBÓTH: i. m. 426 p. — PULSZKY: Ipar és földbirtok = Publ. dolg. 57. p. — Riadó. 1880. 1. sz.

16. HANÁK: Vázlatok a századelő... 361—366. p. — SÁNDOR Pál: A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Bp. 1958. 148., 155. p. — BEREND T. Iván—RÁNKI György: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 85—87. p. — GALÁNTAI: i. m. 139—140. p. — Nógrád megye története 2. k. Salgótarján. 1969. 104. 117. p. — SZABÓ Béla: Társadalmi, gazdasági viszonyok a Mikszáth-korabeli Nógrád megyében. = Nógrád megyei Múzeumi Közlemények. 1972. 18., 88. p. — Nógrád megye monográfiája. Bp. 1911. 568. p.
17. Az életmód vizsgálatához jó kiindulási alap a már idézett GERGELY—SZÁSZ mű, valamint GERGELY András: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. = Történelmi Szemle. 1971. 3—4. sz. 406—437. p. — LOSONCI Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Bp. 1977. 110. p. — SZEKFÜ: i. m. 442. p. — LOSONCZI: i. m. 109. p. — Nógrádi és Honti Híradó. 1912. dec. 18. — Losonc. 1911. jún. 28.; — Losonc és Vidéke 1911. okt. 29. — PULSZKY: Gentry és polgárság. = Publ. dolg. 33. p. — CONCHA: i. m. 188. p.

A Nógrád megyei múzeumok könyvtárainak gyűjtőköri tervezete*

AZ ELŐTERJESZTÉS TÉMÁJA — A GYŰJTŐKÖR FOGALMA

Az előterjesztés készítésekor abból a meghatározásból indultam ki, hogy a könyvtár a legáltalánosabban véve: használat céljára szervezett gyűjtemény.¹ Ebben az értelemben pedig a múzeumi könyvtár — mivel jellegét tekintve tudományos szakkönyvtár — tudományos munka céljára szervezett szakgyűjtemény. Vagyis egy múzeumi könyvtár állománya mindig egy adott szaktudomány segédgyűjteménye, amely úgyszólván alakított, gondozott és feltárt (katalógusok), hogy a tudományos kutatómunka segítője legyen.

E meghatározás legalább három összefüggő kritériumot állít fel a tudományos szakkönyvtárral szemben:

- a gyűjteményre,
- annak hozzáférhetőségére,
- lényegében a könyvtár egész működésére vonatkozóan.

A Nógrád megyei múzeumi szervezet könyvtárainak helyzetéről megállapítható, hogy ilyen értelemben egyik sem kelti egy tudományos szakgyűjtemény benyomását.

Amikor arra törekszünk, hogy megfeleljenek a fenti elvnek, igénynek, felvetődnek a könyvtár egészét érintő kérdések is. Olyanok, amelyeket már csak a könyvtári tevékenységet átfogó és irányító (így a gyűjtőköri szabályzatot is magába foglaló) majdani *működési szabályzat* válaszolhat meg véglegesen.²

A múzeumi könyvtárak működésének fő elvei meghatározottak:

- A művelődésügyi miniszter 136/1965. (M.K. 12.) MM. sz. utasítása (a múzeumok ügyrendjéről) IX. fejezetében részletekbe menően intézkedik a múzeumi könyvtárak működéséről.

*A tervezet megvitatása után jelent meg: a kulturális miniszter 5/1978. (XII. 12.) KM számú rendelete a könyvtári rendszer szervezetéről és működéséről. Ez a rendelet amely a múzeumi könyvtári hálózat felépítését és működését is szabályozza, tehát a tervezet második fejezetét érinti, de lényegében nem módosítja azt. (Szerk.)

- A művelődésügyi miniszter 153/1966. (M.K. 14.) sz. utasítása (a múzeumok nyilvántartási szabályzatának kiadásáról) XV. fejezetében pedig a szakkönyvtári anyag nyilvántartását (leltározását) határozza meg. Kimondja, hogy azt a közkönyvtárakra vonatkozó érvényes jogszabályok szerint kell végezni.

E szabályozottság keretein belül egyes területeken (katalógusok felépítése, raktári rend kialakítása) szerepe lehet a helyi, egyéni megfontolásoknak is. Ezek eldöntéséhez azonban szükséges az egységes könyvtári munka érdekében végzendő feladatok tisztázása. Legelőször is megvitatása, ezután pedig végleges formába rögzítése annak, hogy milyen elvek alapján mit szerezzünk be könyvtárainkba. Ezt tartalmazza a *gyűjtőköri szabályzat* —, amely felsorolja azokat a szakterületeket, ahonnan a könyvtár anyagát válogatja, vagyis meghatározza azoknak a műveknek a körét (tételszerűen és részletesen), amelyek az állományba elvszerűen beletartoznak.³

Az előterjesztésben arra vállalkozom, hogy a Nógrád megyei múzeumi szervezet könyvtárainak gyűjtőkörét körvonalazzam. Nem kész szabályzatot, hanem annak éppen csak formálódó, alakuló tervezetét adom közre. Remélve, hogy a mai tanácskozás hasznos állomás lesz a gyűjtőkör egészé, teljessé alakulásának folyamatában.

A GYŰJTŐKÖRI INDOKLÁS — A GYŰJTŐKÖRT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK:

1. A múzeumi könyvtárak kapcsolatrendszere

A szabályzat átgondolásakor figyelembe vettem, hogy a múzeumi könyvtárak feladataikat nem elszigetelten, hanem egy rendszer tagjaként, meghatározott könyvtári környezetben teljesítik.

Egy múzeumi szakkönyvtár mindenekelőtt a kialakulóban levő *múzeumi könyvtári hálózat tagja*.⁴ E hálózat könyvtárait hat országos (MRMK, Központi Régészeti, Magyar Nemzeti Galéria, Iparművészeti Múzeum, Munkásmozgalmi Múzeum, Természettudományi Múzeum könyvtára) és minden megyében egy, a múzeumi szervezet központi könyvtára irányítja. Ez utóbbinak „alközponti szerepet kell betöltenie, egyeztetve és irányítva a táj- és helytörténeti múzeumok könyvtári gyarapítását is” — mondja ki a múzeumi könyvtárakra vonatkozó (Kulturális Minisztérium megbízásából készülő) irányelvtervezet.⁵

A múzeumi könyvtáraknak (országos és megyei szinten is) tehát együttműködve, egymás állományát ismerve és felhasználva, a párhuzamos gyűjtést elkerülve kell a szakirodalmi igényeket kielégíteni. Az együttműködés alapja: a gyűjtőköri kooperáció lenne. Mindebből az következik, hogy az egységes szemlélet érvényesítésére, a gyűjtőkörök összehangolására — legalábbis egyelőre megyei szinten — törekedni kell.

A másik kapcsolatrendszere — a területi elhelyezkedésből adódó múzeumi könyvtárainknak: Nógrád megye *közművelődési könyvtári hálózata*. Első-

sorban ennek irányítójával, a Balassi Bálint megyei Könyvtárral lehetséges együttműködés. Annak ellenére, hogy ez általános gyűjtőkörű közművelődési könyvtár, tehát nem a tudományos kutatás, hanem a tájékoztatás igényeinek megfelelően válogat a szakkönyvekből. Viszont helyismereti különgyűjteményével — ami a Nógrád megyére vonatkozó teljes anyagot gyűjti — elengedhetetlen és lehetséges is az együttműködés, annál is inkább, mert ott is megfogalmazódott ez az igény.⁶

2. A múzeumi könyvtárak feladatai

Azokból az általános érvényű előírásokból indultam ki, amelyek a szakkönyvtárak feladatait és ebből a gyűjtőkörré vonatkozó következtetéseket tartalmazzák.

Két ilyen alapvető dokumentum:

- Az 1976-os könyvtári törvényerejű rendelet szerint a szakkönyvtárak feladata a fenntartó által meghatározott szakirodalmi igények kielégítése.
- Ezzel összhangban, de már a múzeumi könyvtár sajátosságát is figyelembe véve a már idézett ügyrendi utasítás IX. fejezete a következő eligazítást adja: „...a múzeumok a szaktevékenységükhöz kapcsolódó irodalmat a teljesség igényével, a külföldi szakirodalmat a kutató- és ismeretterjesztő munkájuk során jelentkező igények szerint gyűjtik”.

A gyűjtőkör kialakításában tehát végül is a Nógrád megyei múzeumok szakjellege, gyűjtőterülete, a középtávú és éves tudományos és közművelődési tervekben rögzített feladatrendszere a döntő.

A Nógrád megyei múzeumok tudományos kutatómunkája átfogja Nógrád megye történelmét a kezdetektől 1962-ig (napjainkig), de ezt az egyes múzeumok profiljából eredően más-más szempontból közelítik.

Szécsény	— Nógrád megye régészeti emlékeit, őskori-középkori történetét, a középrétegek életmódját,
Balassagyarmat	— néprajzát: a parasztság hagyományos kultúráját, műveltségét és ennek megnyilatkozásait (tárgy, viselet, gazdálkodási eszközök, szellemi termékek, szokások),
Salgótarján	— új- és legújabb kori történetét, művészet-, irodalom- és művelődéstörténetét, a munkásszféra mozgalmát, életmódját helyezi vizsgálatának középpontjába.

A GYŰJTŐKÖRI TERVEZET FELÉPÍTÉSE

A múzeumok munkájának ebből a fenti egységből és különbségéből következő az, hogy:

- Először is érintem az állományalakítás közös, mindhárom könyvtárban érvényes elveit, kérdéseit, problémáit.

- Ezután különválasztva meghatározom az egyes könyvtárak *főgyűjtőkörét* —, ami a múzeum alapvető feladatával van összefüggésben. Ezt részletezve felsorolom, hogy milyen *témájú* műveket szerzünk be. (A főgyűjtőkörbe tartozó anyagot a teljesség igényével gyűjtjük.)
- A főgyűjtőkör tematikus részletezése közben jelölöm a *határeseteket*, *segédtudományokat*; utalok arra, hogy milyen ismeretág felé kell még a gyűjtést kiterjeszteni. Ezeknek a legtöbbször csak vázlatos utalásoknak a részletezéséhez és pontosításához szükséges a helyi egyéni igények ismerete. (A határterületek anyagából válogatva gyűjtünk.)

A gyűjtőköri tervezetben a szakterületek számbavétele tehát nem a tudományok, hanem a múzeumok feladatrendszerét követi. Pontosan azért, hogy látható és közösen továbbgondolható legyen: a múzeumokban folyó tudományos és közművelődési tevékenység milyen szakirodalmi, könyvészeti hátterét, alapját kell a múzeumok könyvgyűjteményének biztosítani.

AZ ÁLLOMÁNYALKÍTÁS KÖZÖS ELVEI

A Nógrád megyei múzeumok könyvtári gyarapításának közös elvei abból következnek, hogy központosított múzeumi könyvtári szervezetet tételezünk, igényelünk és ennek kialakítására törekszünk. Vagyis a három múzeum könyvtárát egynek fogjuk fel, hisz együtt adják a múzeumi szervezet könyvtári állományát. Amit egységesen, közös elvek alapján kell alakítanunk úgy, hogy megfelelően ki tudja elégíteni a múzeumi munka igényeit. Az állományalakításban ez azt jelenti, hogy az egyes múzeumokban elsősorban az ott folyó tudományos kutatómunkához szorosan kapcsolódó szakanyagot gyűjtjük, könyvtáraiknak eltérő szakjellege tehát ebből a különbségből adódik.

Vannak azonban olyan közös szakterületek, amelyek irodalmára mindhárom múzeumban szükség lehet. Ezeket beszerezzük a múzeumi szervezet könyvtári állományába, és biztosítva a hozzáférhetőséget, a központi könyvtárban helyezük el.

Ilyenek:

- Az általános társadalomtudományi jellegű segéd- és kézikönyvek, enciklopédiák, lexikonok, névtárak, címtárak.
- Múzeumok (szervezeti, irányítási kérdései, múzeumtörténet, szervezés, ismertetés), muzeológia, múzeumi könyvtárak.
- Az alapvető közművelődési kézikönyvek: a múzeumok közművelődési tevékenységével, a kiállításokkal és múzeumpedagógiával foglalkozó, vagy kapcsolatos módszertani kiadványok.
- A műtárgyvédelem-restaurálás teljes irodalma.

— Műemlékvédelem — Nógrád megye műemlékeit érintő tárgyaló összes művek.

— Fényképezés-technikai szakkönyvek.

Az állományalakítás további közös elvei a múzeumi könyvtárak jellegéből következnek, abból, hogy tudományos szakkönyvtár, és mint ilyen zárt.

— Egy szakkönyvtárban elengedhetetlen a legújabb hazai és külföldi kutatási eredményekről értesülni. Ez a leggyorsabban a szakfolyóiratokban jelenik meg, amelyekre szintén érvényes a gyűjtőköri elhatárolás. Elsősorban tehát a főgyűjtőkörnek megfelelő szakfolyóiratokat szerezünk be.

— Tervezzük megfelelő pontosítás után külföldi szaklapok, és az érdekelt tudományterületekről idegen nyelvű könyvek gyűjtését is.

— Zárt, azaz nem kölcsönző könyvtár, ebből adódóan a beszerzés kiadványonként egy példány lesz, néhány esetben (pl. közművelődési cél) eltérünk ettől.

MUNKÁSMOZGALMI MÚZEUM KÖNYVTÁRA

Főgyűjtőköre:

Nógrád megye új- és legújabb kori történelmét feldolgozó TÖRTÉNET-TUDOMÁNY. Ezen belül azt az elvet érvényesítjük, hogy: az 1848—1962-ig tartó időszakra vonatkozó irodalmat kötelező érvénnyel, az 1962 utániból pedig válogatva a legfontosabbakat gyűjtjük.

E területről beszerezünk:

— a történettudományi irodalomban eligazító, a tájékoztatót segítő bibliográfiákat, katalógusokat;

— az *egyetemes* történelemből az összefoglaló, enciklopédikus érvényű műveket; a tanulmányok közül válogatva elsősorban azokat, amelyek a magyar és nemzetközi kapcsolatokat érintik;

— a *magyar* történelmet áttekintő; az adott történelmi időszakot átfogó, az országos eseményeket (— különös tekintettel a nagy történelmi sorsfordulókra —) tárgyaló könyveket.

— A teljesség igényével gyűjtjük az új- és legújabb kori Nógrád megye történeti irodalmát.

Ez az elv vonatkozik a segédtudományok területére is:

- *földrajz,*
- *statisztika,*
- *demográfia.*

A gyűjtés a művek témáját tekintve kiterjed tehát a megye: (— ezen belül is megkülönböztetett figyelemmel a munkásosztály életmódjára —)

- gazdasági helyzetére — *ipartörténet,*
- politikai eseményeire,
harcaira — *munkásmozgalomtörténet,*
- művelődési, kulturális
viszonyaira — *művelődéstörténet.*

Az IPARTÖRTÉNET irodalmából:

- a magyarországi manufakturális, kapitalista és szocialista ipar kialakulását és fejlődését áttekintő,
- a megyei sajátosságok miatt pedig részletekbe menően a szénbányászat, vas- és üvegipar fejlődését feldolgozókat szerezzük be.
- *gazdaságföldrajz,*
- a legfontosabb *szénbányászati, vas- és üvegipari* kézikönyveket.

MUNKÁSMOZGALOM- TÖRTÉNET

- A *nemzetközi* munkásmozgalomtörténeti anyagból válogatva az összefoglaló jellegű, vagy egy-egy nagyobb történelmi jelentőségű, olyan eseményekhez kapcsolódó irodalmat, amelynek magyar vonatkozása is van.
- Hasonló a válogatás szempontja (összefoglaló, áttekintő, vagy országos jelentőségű — ilyen értelemben van megyei vonatkozása) a *magyar* munkásmozgalomtörténeti anyagból is.
- Kiemelten, a teljesség igényével gyűjtjük Nógrád megye munkásmozgalmát feldolgozó és érintő anyagot.

E művek témája átfogja:

- a munkásság egész életmódját (élet- és munkakörülmények, kulturális helyzet... stb.),

— *szociológia*

- a társadalmi, párt- és szakszervezetek (bányász, vasas, építő és üveges), az ifjúsági és nőmozgalom történetét,
- a munkásmozgalom kiemelkedő személyiségeinek, ideológusainak munkásságát is (műveit, életrajzeit).

— *marxista filozófia*

- A megye munkásmozgalmával kapcsolatos régi illegális és az indexen levő kiadványokat is beszerezzük.

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

- A szakbibliográfiákon kívül az egyetemes és magyar művészettörténeti irodalomból a korszakolással, műfaji kérdésekkel, stílusokkal és irányzatokkal kapcsolatos, de elsősorban a modern kortárs művészettel és művészeti élettel foglalkozó művek tartoznak gyűjtőkörünkbe.
- A múzeumban folyó művészettörténeti munka jellegéből és irányából következik, hogy a *képzőművészet* területéről a teljesség igényével
 - a megyei képzőművészetről,
 - a kortárs észak-magyarországi grafikáról,
 - és az egyedi rajzról megjelenő minden művet beszerzünk.

Az *iparművészeti* anyagból pedig a zománc- és üveg-művészeti témájú könyveket gyűjtjük.

- Az elemzések mellett a fenti területekről az albumokat, katalógusokat is beszerezzük.

A múzeumi közművelődési munka szempontjából is fontos kapcsolatok:

- *művészetelmélet,*
- *művészetszociológia,*
- *művészeti nevelés,*
- *vizuális kultúra alakítása.*

IRODALOMTÖRTÉNET

Az *irodalomtörténeti* könyvanyagot úgy válogatjuk, hogy a megyei írók munkásságáról tájékoztasson.

- Beszerezzük ezért a rájuk vonatkozó monografikus feldolgozások a részelemzések mellett az adott kor irodalmában eligazító összefoglaló műveket is.
- A megyei írók munkái (amit szintén beszerzünk) a művelődéstörténeti gyűjtemény könyvészeti anyagába, a könyvtárba kerülnek.

— *irodalomelmélet, esztétika, nyelvészet*

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

— *művelődésselmélet — politika*

A múzeumban folyó művelődéstörténeti kutatómunka középpontjában az oktatástörténet áll, tehát elsősorban ennek szakirodalmi hátterét kell megteremteni.

A *közoktatás-, iskolatörténeti* témakörből

- A XIX. század közepétől napjainkig a magyar oktatás tartalmával, kereteivel... stb. foglalkozó műveket,
- és a megyében született, élt, tevékenykedett pedagógusokra vonatkozó anyagot szerezzük be.

— *oktatás, nevelés*

PALÓC MŰZEUM KÖNYVTÁRA

Főgyűjtőköre: Nógrád megyére és a palóc etnikum településeire vonatkozóan a parasztság hagyományos műveltségét, életmódját... stb. és ezek megnyilatkozásait vizsgáló NÉPRAJZ.

Az *általános* néprajz területéről, más népek etnográfijából erősen válogatva, az áttekintő, eligazító műveket gyűjtjük.

A *magyar* néprajz irodalmából beszerezzük:

- a néprajzi bibliográfiákat, lexikonokat, atlaszokat az átfogó;
- a néprajzi kutatás módszertanával foglalkozó,
- és a néprajztudomány történetével kapcsolatos (a kiemelkedő néprajzi kutatásokra vonatkozó) irodalmat.
- A különböző etnikai csoportokkal foglalkozó feldolgozások közül válogatva az igények szerint; és azokat, amelyek a palócság etnikus kapcsolatai és módszertani szempontból jelentősek.

- *antropológia*
- *szociológia*
- *szociográfia*

Nógrád megyét és a palóc etnikumot (a palóckutatás eredményeit tartalmazó) érintő minden néprajzi feldolgozást beszerzünk.

A segédtudományok közül is be kell szerezni tehát Nógrád megye

- *földrajzi* (és *gazdaságföldrajzi*) viszonyait leíró,
- *történelmét* bemutató,
- *statisztikai* és
- *demográfiai* adatait tartalmazó könyveket.

A beszerzendő művek témái átfogják a

tárgyi (építkezés — viselet — gazdálkodás — használati tárgyak — stb.) és a szellemi (népköltészet — zene — tánc — szokások — hitvilág — stb.) néprajz egészét.

Ez a tematikus gazdagság igényel bizonyos szakirodalmi háttérrel az alábbi területekről:

- a *mezőgazdaság, agrártörténet, ipartörténet* irodalmából — a megyei vonatkozás; hagyományos paraszti gazdálkodás, kismesterségek szempontjából válogatunk.
- a teljes megyei (palóc) vonatkozású *népművészeti* (beleértve: a népi építő- és díszítőművészet, népköltészet, zene, tánc) tárgyú művek alapjául
- a *művészettörténeti* és *elméleti* irodalomból beszerezzük az összefoglaló műveket, lexikonokat, a tájékozódást segítő bibliográfiákat
- A *nyelvészet* területéről — a nyelvtörténeti, nyelvjárásokkal, a nyelvészeti kutatásokkal (módszerekkel) foglalkozó anyagból kell válogatni
- *Vallás* — magyar ősvallással foglalkozó művek szükségesei

KUBINYI FERENC MÚZEUM KÖNYVTÁRA

Főgyűjtőköre: Nógrád megye történelmét a kezdetektől a feudális kor kései periódusáig átfogó TÖRTÉNETTUDOMÁNY.

- Itt is szükséges tehát (mint a Munkásmozgalmi Múzeumban) a történettudomány irodalmában eligazító bibliográfiák; történelmi kronológiák, az egyetemes és magyar történelmet áttekintő, összefoglaló művek, és a forráskiadványok beszerzése.
- A magyar történeti irodalomból az adott időszakot átfogó, a feldolgozások közül pedig elsősorban azokat válogatva, amelyek témája országos jelentőségű (így van megyei vonatkozása).
- Teljességre törekvően gyűjtjük Nógrád megye adott történelmi időszakára vonatkozó (feldolgozó, érintő) műveket.

Ez az elv érvényes a kapcsolódó területeken is:

- földrajz
- jog
- statisztika
- demográfia

Ezen belül a feudális kor kései periódusát tekintve megkülönböztetett figyelemmel kell lenni a középrétegek életmódjára, szerepére a megye:

gazdasági — (agrártörténet, ipartörténet — a nagyipari termelés előzményei)

politikai és művelődési, kulturális életében.

Kiemelt gyűjtőterület a RÉGÉSZETTUDOMÁNY, amely beszerzendő irodalmával az őskori és középkori Nógrád tárgyi emlékeinek tudományos feltárását kell segíteni.

- geológia
- antropológia
- agrártörténet

A régészeti szakirodalomból ezért beszerezzük:

- a bibliográfiákat, a kézikönyv jellegű, monografikus igényű kiadványokat; Magyarország régészeti topográfiáit és azokat a szakkönyveket, amelyek régészeti módszerekkel (eszközökkel — ásítás — konzerválás — kormeghatározás) foglalkoznak.
- A résztanulmányok (pl. feltárásokat bemutatók) közül
 - a teljesség igényével gyűjtjük a magyar ős- és középkori témájú anyagot; (figyelembe véve azt, hogy régészeti szempontból területi egységnek a Kárpát-medence tekinthető.)
 - válogatva az igények szerint a külföldi feltárások közül a jelentősebbeket és azokat, amelyek módszertani szempontból hasznosak lehetnek.

A Munkásmozgalmi Múzeum könyvtárában — Salgótarján; a Palóc Múzeumában — Balassagyarmat; a Kubinyi Ferenc Múzeumában — Szécsény történetére vonatkozó irodalmat a teljesség igényével gyűjtjük. Elsősorban azokat, amelyek a város, község történelmi múltját és jelenét átfogóan, vagy valamit kiemelten elemeznek. Az országos összefoglalók közül azokat, amelyeknek valamely lényeges vonatkozása van. Ezzel a helytörténeti kutatás szakirodalmát biztosítjuk.

Salgótarján, 1978. szeptember

Kovács Anna

1. A könyvtári fogalmakat SALLAI István—SEBESTYÉN Géza: A könyvtáros kézikönyve (1965. Gondolat) értelmében használom.
2. SALLAI István—SEBESTYÉN Géza: i. m. 678—679. p.
A tudományos könyvtárak működéséről még:
Az általános tudományos könyvtárak és szakkönyvtárak működésének néhány kérdése. Bp. 1962.
FREY Tamásné: Tájékoztató szolgálat a tudományos és szakkönyvtárakban. 1970. NPI.
Munkateljesítmény-normák a tudományos és szakkönyvtárakban. 1971. NPI.
ROVETESTAD, V. M.: Szabadpolc — zárt polc a tudományos könyvtárakban. = Könyvtári Figyelő, 1977. 5—6. sz. 536—543. p.
3. A gyűjtőköri szabályzatról:
SALLAI István—SEBESTYÉN Géza: i. m. 678—679. p.
Szakirodalmi kalauz (Tudományos és szakkönyvtárak gyűjtőköri kódexe). 1969. NPI.
4. A múzeumi könyvtári hálózat működéséről, a múzeumi könyvtárak szerepéről:
HARASZTHY Gyula: A múzeumi könyvtárak szakfelügyeletének módszertani problémái. = Módszertani szolgáltatások a tudományos és szakkönyvtári hálózatokban. 1966. OSZK—KMK—NPI. 141—158. p.
KARÁCSONYI Rózsa: A múzeumi könyvtárak napjainkban. = Könyvtáros, 1975. 2. sz. 87—89. p.
KÁROLYI Ágnes: A múzeumi könyvtár és a társadalomtudományi információs rendszer. = Könyvtári Figyelő, 1976. 3. sz. 260—265. p.
Múzeumi Könyvtárosok Értekezlete. = Tájékoztató, 1974. 1. sz. 63—89. p.
NAGY Ernő. B.: Múzeumi könyvtáraink funkcióváltozása és lehetőségei. = Könyvtári Figyelő, 1972. 4. sz. 385—501. p.
5. FOGARASSY Miklós: A múzeumi könyvtárak fejlesztésének irányelvtervezete. = Könyvtáros, 1976. 4. sz. 213—215 p.
6. A közgyűjtemények együttműködési lehetőségeiről:
FOGARASSY Miklós: Könyvtárak, levéltárak, múzeumok és a helyismereti kiadványügy = Könyvtári Figyelő, 1971. 4. sz. 278—287. p.
GÖNYEI Antal: A közgyűjtemények együttműködése = Könyvtáros. 1977. 8. sz. 443—444. p.
A gyűjtőköri együttműködés kérdései. 1971. NPI
KONDOR Istvánné: A közgyűjteményi együttműködés felé. = Könyvtári Figyelő, 1971. 4. sz. 271—273. p.
LOVAS Henrik—PACSAI László: Közös érdek — együttes cselekvés = Könyvtáros, 1977. 8. sz. 444—446. p.
SZABÓ Ferenc: A megyei könyvtárak, levéltárak és múzeumok együttműködési lehetőségei a történeti szakirodalom gyűjtésében és feltárásában. = Könyvtári Figyelő, 1971. 4. sz. 274—278. p.
TÖRÖK Sára: Tudományos és szakkönyvtárak együttműködése = Könyvtári Figyelő, 1973. 2. sz. 213—215. p., 5—6. sz. 639—644. p.

A múzeumi szervezet kiadványai

A tudományos konferenciák sorában — elhatározásainknak megfelelően — most kiadványainkkal kapcsolatos problémáinkat, feladatainkat vitatjuk meg.

A felkészülés során szerzett ismereteim alapján nyugodtan állíthatom, hogy mai megbeszélésünk is úttörő jellegűnek számítható, tekintettel arra, hogy múzeumi kiadványokban, könyvészeti munkákban nem találtam utalást sem hasonló kezdeményezésre.

Előzményként felfogható a néprajzos muzeológusok továbbképzésére készített vitaanyag. Ez azonban — kizárólagosan — a néprajzi cikkeket vizsgálta a különféle múzeumi kiadványokban, országos szinten. Ide sorolható az MRMK, ill. a Déri Múzeum könyvtárának bibliográfiai tevékenysége. Végül a legutóbbi Levéltári Közleményekben Ember Győző tollából jelent meg egy cikk Levéltári Kiadványok címmel, amelynek elvi és formai vonatkozásai adaptálhatók a nálunk megjelenő kiadványokra. (A cikk ismertetésétől eltekintek, de megjegyzem, hogy az anyag készítésekor figyelembe vettem a tartalmát.)

Tekintettel az előzményekre ezt az előterjesztést VITAANYAG-nak számom, remélve, hogy a szükséges javításokat, módosításokat végrehajtva meghatározhatjuk a múzeumi szervezet kiadványpolitikáját.

A tájékoztatóban nem kívánok szólni kiadványaink bibliográfiai adatairól, mivel Praznovszky Mihály ezek repertóriumát elkészítette. (Megjelent a 23/77. sz. évkönyvünkben.) Nem kívánok kitérni a meglevő nyomdai problémákra sem.

Bevezetőben feltétlenül vázolni szükséges, vagy legalábbis utalni kell a múzeumi szervezet történetére. Köztudott, hogy a múzeumok 1962-ben (nálunk 1963-ban) kerültek tanácsi kezelésbe. Ettől az időponttól vette kezdetét a múzeumi szervezet kiépítése. Az induláskor minimális személyi és tárgyi feltétellel rendelkezünk. Mindössze két múzeum (Salgótarján, Balassagyarmat) és egy kiállítóhely (Horpács) funkcionált a megyében.

Ennek megfelelő volt a költségvetés összege és a múzeumi dolgozók létszáma is. (Alig 500 mft, ill. 7 fő.) A gyűjtemények kezelése sem lehetett mintaszerű, hiszen pl. a néprajzos muzeológusok foglalkoztak a közben létesített más jellegű kiállítóhelyekkel is.

A rövid visszapillantás utal a napjainkig ívelő fejlődés folyamatára, a feltetelek jelentős javulására is figyelemmel.

Ezt követően nézzük meg kiadványaink jellegét, tematikáját. A kiadvány: kiadott, közzétett sajtótermék (M. Úrtelmező Kéziszótár), tehát ebben az anyagban valamennyi kiadványunkkal foglalkozunk.

Véleményem szerint alaposabban kell szemügyre vennünk az évkönyvet és előzményeit, mert erre építve határozhatjuk meg helyesen (túl a tudományos tevékenység jelenlegi szintjén) a jövő esztendőök feladatait.

Lássuk tehát a kiadványokat.

1. *Propagandakiadványok*

- katalógusok, leporellók,
- programfüzetek,
- plakátok,
- meghívók,
- múzeumi levlap

2. *Kiállításvezetők*

3. *Forráskiadványok*

- életrajzok,
- dokumentumkötetek;

4. *Tanulmánykötetek*

- Múzeumi Füzetek (1—17)
- Múzeumi Közlemények (18—20)
- évkönyvek (21—)

5. *Egyéb, önálló kiadványok* (ezekkel nem foglalkozom)

A salgótarjáni iparvidék;

Nincs előbb holtjainknál;

Tanulmányok, dokumentumok a felszabadult Nógrád megye 30 éves fejlődéséről;

dalosfüzetek (eddig 3 jelent meg);

s idetartozónak érzem a monográfiát is.

Propagandakiadványaink kettős célt szolgálnak

1. figyelem- és érdeklődéskeltés
2. múzeumi dokumentáció,

Formátumuk és tartalmuk mindkét célnak megfelel: esztétikusak, pontosak, jól tájékoztatják az érdekelteket. Az utóbbi néhány évben differenciáltan tervezzük meg kiadásukat: a rendezvény jellegétől függő esztétikummal és terjedelemben jutnak el a közönséghez. Igen jónak mondhatók a Nemzeti Galéria kiállításaihoz készült *katalógusok*, amelyek művekről és alkotóikról megfelelő ismereteket közvetítenek.

Hasonló jellegű, szinte valamennyi képzőművészeti katalógusunk — a differenciálás elveinek megfelelően. Ezt a színvonalat tudjuk és kell tartanunk a jövőben is.

Plakátjaink kiadása lehetne gyakoribb. Eddig mindössze 4 plakátunk jelent meg. (Id. Szabó, Lóránt, Czinke és az 1976. évi múzeumi hónap.) Hasznossága azt hiszem nem lehet vitatéma, bár eredményességüket nem vizsgálhattuk. A Kartográfiai Vállalat által készített múzeumi *levlap* jó propagandát teremt múzeumainknak. Szükségesnek látom azonban megvizsgálni, hogy mennyiben lenne lehetséges belépőjegyként árusítani, mert igazi célját akkor érné el.

A *kiállításvezetők* igen hasznos segítséget nyújtanak a látogatónak az anyag jobb megismeréséhez. Ezek — sajnos — elfogytak a salgótarjáni kivételével. Újranyomásuk elengedhetetlen, sőt, ha kisebb terjedelemben is, de azokról az állandó kiállításokról is kell készíttetni, amelyekről ez idáig nem volt. (Pl. Hollókó, Bánk). Törekedni kell arra is, hogy készüljön több nyelven összefoglaló ezekbe a kiadványokba. (Indokolt lenne német vagy francia, orosz és szlovák.)

A kiállításvezetők propagandisztikus jelentőségét növeli a tudományosság. Az olvasó nemcsak a kiállításban egyébként is látható tárgyak, dokumentumok leírását kapja, hanem az adott korszak eseményeire, társadalmi, gazdasági helyzetéről szerezhet széles körű információkat.

Nagyon helyesnek és továbbra is követendőnek tartom, hogy időszaki politikai kiállításainkhoz készítsünk ismertetőket. (Pl. KMP 60. évfordulója; Emberek, gyárak, házak) Így — ugyanis — teljesebbé válik saját tevékenységük. Erre vonatkozó kezdeményezés a kiállítást rendező muzeológustól eredhet.

Forráskiadványaink közül jelentősek a dokumentumkötetek. A forrásközlést — ebben a formájában igen fontos és hasznos kiadványnak tartom. Jól szerkesztett, áttekinthető rendszerben (időrend, tematika) sorakoztatja fel a dokumentumokat. Azt a célját maximálisan elérte, hogy a növekvő helytörténetésztaóbor igényeit kielégíti, és az oktatásban is felhasználható. Eljuttattuk minden olyan intézménynek, szervnek, melyről feltételeztük, hogy hatókörében foglalkozik az adott témával. Itt kell említést tenni az *életrajzokról*, amelyek célja — elsődlegesen —, hogy a szoc. brigádoknak adjunk újabb ismereteket névadóikról. Eddig három életrajzot jelentettünk meg. (Nógrádi Sándor, Furák Teréz, Lovász József) Elmondhatom, hogy örömmel fogadták a brigádok. Amennyiben lehetőségünk adódik, kíváncsok lesz folytatni ezt a sorozatot is.

Végül, de nem utolsósorban, tevékenységünk tudományos összefoglalóiról, a *tanulmánykötetekről* kell szót ejtenünk.

Ezeknek fejlődési íve nagyon szépen megrajzolható az első múzeumi füzetből a legutóbb megjelent évkönyvig. A *múzeumi füzetek* (1—17-ig) ekletikuságuk ellenére jó ügyet szolgáltak: első lépésként alapot teremtettek több vonatkozásban jelenlegi kiadói munkánkhoz. Figyelembe véve az akkori lehetőségeket, feltételeket, mindenképpen dicsérhető elődeink igyekezete. Ugyanakkor sommásan megállapítható, hogy tartalmilag esetlegesekek, véletlenszerűen kerültek egymás mellé, egymás után a tanulmányok, ill. a kiadás, a kötet szükségességét, jellegét az elkészült szerzői tanulmányok határozták meg.

Ezt a sorozatot követte a *Közlemények*, melyből 3 számot jelentettünk meg. Ebből kettő évfordulókhoz kötődött (Mikszáth, Madách), az utolsó pedig, mintegy közvetlen előzményt szolgáltatott az évkönyvhöz.

Az évkönyvsorozatot hármas cél megvalósítása érdekében indítottuk:

1. Számot adni, beszámolni a múzeumi szervezet tevékenységéről, s ezen keresztül is kapcsolódni az országos feladatokhoz.

2. Lehetőséget kívántunk teremteni a muzeológusok és a megye helytörténetészei számára, hogy tudományos feldolgozásait megjelentethessék, szerepet vállalva ezzel a tudáspolitikai irányelvek, a közművelődési határozat megvalósításából.

3. Végezetül olyan, a megyéről készült tudományos dolgozatok közlésére vállalkozott az évkönyv, melyeket az ország különböző területein dolgozó szerzők ajánlanak fel, vagy készítenek felkérésünkre.

Előjáróban is megállapítható, hogy ezeket a célokat sikerült megvalósítanunk. (Bizonyos támpontot adnak ennek igazolására a mellékletben szereplő adatok.) Az évkönyvek szerkesztési koncepcióját elsősorban a középtávú országos és megyei tervek határozzák meg, s ebből következik, hogy tartalmukban is követniük kell az előbbieken megjelölt célokat. Úgy gondolom, hogy a kutatások egészéhez csak abban az esetben járulhatunk hozzá, ha a megyénkben folyó kutatások eredményeit publikáljuk, s éppen ezért nem leszünk provinciálisak.

A szakági bontás (1. táblázat) is jól példázza tevékenységünket, a múzeumi szervezet eddigi munkáját. A történeti és a néprajzi dolgozatok vezetnek a darabszámban, terjedelemben viszont a történelmi tárgyúak. Feltűnő a régészeti dolgozatok alacsony száma, és a közművelődési témából is lehetne több. (A táblázat elemzésével nem kívánok részletesen foglalkozni.)

Nézzük meg végezetül a kiadói tevékenység néhány szervezeti, szervezési problémáját a tanulmánykötetekkel kapcsolatosan.

— Amint már említettem is, a témák a középtávú tervből adódnak. Ez feltételezi, hogy a szerzők számíthatnak, számítanak a publikálás lehetőségére. Ebből természetesen adódna, hogy az éves tervek alapján határidőre elkészülnek a dolgozatok. Jó néhány esetben előfordul viszont csúszás, ami erősen zavarja a nyomdai előkészítést. (Pl. kézírathibák javítása, tipografizálás stb.) Kevesebb probléma jelentkezik — ebben a vonatkozásban — a külső szerzőknél. A megfelelő előkészítéssel pedig sok későbbi probléma kivédhető 'enne!

— A lektorálással nincs különösebb gondunk. Tapasztalatom az, hogy felkérésünkre szívesen vállal bárki lektorálást részünkre. A szerzők, ez idáig figyelembe vették ezeket a véleményeket, s ennek megfelelően javítottak a dolgozatokon. Itt is csak az idő, ami szorít!

— A terjesztés — végső soron — megoldott: részben cserekiadványként eljutnak az évkönyvek az országos múzeumokhoz és a megyei múzeumi szervezetekhez. Árúsításra — általában — 350—400 kötet marad. Ezeket a múzeumokban árúsítjuk. Az eladás üteme, úgy hiszem, nem lehet mércéje az érdeklődésnek, de feltétlenül indokolt lenne, hogy tárlatvezetőink „szorgalmasabban” kínálnák az évkönyveket. Az egyértelműen megállapítható viszont, hogy a példányszám növelése nem indokolt.

— A kiadói tevékenységünk gazdaságilag nem rentábilis, és senki nem várja, hogy az legyen. Más múzeumi szervezetek tapasztalataira is alapozva, nálunk viszonylag olcsó a megjelentetés. (Egy kötet bekerülési költség cca 250—300 Ft, másutt 350—500 Ft.) Úgy gondolom tehát, hogy a viszonylag elfogadható formában megjelenő évkönyv költségeinek növelése nem szükséges, de nem kell csökkenteni sem terjedelmi, sem formai okok alapján.

— Nem lehetünk elégedettek a reflexiókkal: csupán néhány ismertetés, recenzió látott napvilágot más lapokban, de összefüggő bírálattal, értékeléssel még nem találkozhattunk. Az ismertetések főleg a NÓGRÁD-ban és a PALÓC-FÖLD-ben jelentek meg. Legtöbb cikk, s ezt inkább propagandának foghatjuk föl, üdvözli a megjelenést, csak a Palócföldben megjelent recenziók kifogásolják általában — a nyomdahibákat. A megyei folyóirat — ugyanakkor és legtöbbször — azonos szerzőktől közöl azonos témákat, ami — végső soron — elfogadható, sőt szükséges is.

Az anyag készítése során meggyőződtem róla, hogy kiadványpolitikánk nem marad el sem színvonalában, sem formájában más múzeumi szervezetek kiadványaitól. Lehet, hogy másutt színes katalógusokat adnak ki, lehet, hogy az évkönyvekben több „neves” szerző szerepel, de ezek nem lényegi eltérések. Végső soron számunkra irányadó, amit a Kulturális Minisztérium illetékesei hangoztatnak: a Nógrád megyei igazgatóság kiadványai hasznosak, jól kapcsolódnak az országos kutatási programhoz, és formailag is megütik a kívánt szintet.

Úgy gondolom, hogy éppen ezért szükséges a továbblépés lehetőségeiről elgondolkodni, számba venni ennek feladatait.

1. *Propagandakiadványok:*

— szükségesnek tartom az utcai plakátok kiadási számának növelését. Ennek részkérdéseit az éves terv készítésekor kell eldönteni.

— aprónyomtatványok készítéséhez szükségesnek tartok saját sokszorosító „üzem” létrehozását. Bizonyos esetekben olcsóbb is, de főleg a praktikussága miatt lenne indokolt megszervezése.

— a jövőben meg kell vizsgálnunk, hogy a térképes levlapból hogyan lehet belépőjegyet „csinálni”. Véleményem szerint, ha minden fizető látogató ezt kapná — érné el a célját.

— a kiállításvezetők újranyomása is indokolt. A legtöbb helyen elfogyott — és igen sokan keresik. A kiadás részleteit az éves tervek rögzíthetik.

— meg kell terveznünk és elő kell készítenünk az új múzeum propagandakiadványait.

— végül az ilyen jellegű kiadványainkat is struktúrába kell foglalnunk, ezen belül tartalmi és formai differenciálást kell végrehajtanunk. Kezdeményező lehet a program szervezője, a kiállítás rendezője, a kivitelezést a közművelődési csoport végzi.

2. *Tanulmánykötetek, tudományos kiadványok*

— az évkönyv fenntartása, további kiadása szükséges, nagyjában-egészen a jelenlegi színvonalon.

— az évkönyv mellett — úgy tűnik — minden feltétel adott, hogy önálló sorozatot is megjelentessünk. A sorozat feladata, s egyben célja is az lenne, hogy a részkutatások eredményei közölhetők legyenek. A cí-

me: Nógrádi Közlemények, vagy Tanulmányok a nógrádi múzeumok életéből. Ugyanakkor az évkönyv — azonos témában — összefoglaló, szintetizáló dolgozatokat közölne. A sorozat — általában — egyszerűs, s terjedelme igen változó. Ezek kiadásának gondozása tartozhatna az egyes osztályokhoz, vagy intézményekhez, ill. a szerkesztő bizottsághoz. — szükségesnek látszik egy múzeumi híradó megjelentetése, min. évi két alkalommal. Ebben kaphatna helyet az apróhír (most az évkönyvben szerepel), egy-egy friss lelet rövid leírása, a múzeumbárátkörök életének eseményei stb. A címe lehetne: Nógrádi múzeumbárátok híradója, vagy: Nógrádi múzeumok híradója. Természetesen: a címnek megfelelő tartalommal jelenne meg, rotaeljárással.

A kiadványok létrehozásával összefüggő, szerteágazó feladatok végrehajtására szükséges egy szerkesztő bizottság létrehozása, működtetése. Ennek elsődleges feladata, hogy gondoskodjon a célnak megfelelő (az előbbieken részletezett) tanulmányok „beszerzéséről”, gondozza a szakterülettel kapcsolatos teendőket, kialakítsa és egyeztesse a sorozatok témáit, ill. koordinálja a tanulmányok kiadását stb. A részletes ügyrendet — természetesen — kidolgozzuk a későbbiekben. Tagjai lehetnének az egyes osztályok vezetői, tehát helyet kapna az újkor, a középkor és a néprajz, adott esetben egyes szakágak képviselői (pl. képzőművészet), vezetője pedig a mindenkori felelős szerkesztő, aki egyben gondoskodna a bizottság működtetéséről is.

Ennyiben kívántam tájékoztatni a konferencia résztvevőit kiadványainkról. Az anyagból kiderül, hogy a múzeumi szervezet fejlődésével együtt kiadványaink is jelentős mértékben javultak mind tartalmilag, mind formailag. Véleményem szerint — nem lebecsülve a jelenlegi színvonalat — ez volt a könnyebb. Szinten tartani, sőt előre lépni — nehezebb. Az eddigieknél intenzívebb, szervezettebb, tudatosabb munkát igényel mindnyájunktól. Úgy gondolom, hogy csak így tudunk megfelelni a velünk szemben támasztott elvárásoknak.

Salgótarján, 1978. november

Domonkos Alajos

A tanulmánykötetek adatai

Szakág	szerzők							
	tanulmány db	tanulmány %	terjedelem oldal	terjedelem %	saját	megyei	más múz.	egyéb
Történelem	24	22	634	33,6	12	5	1	5
Néprajz	31	28,5	411	21,8	13	—	5	13
Régészet	4	3,7	74	3,9	1	—	1	2
Irodalom, művelődés	14	12,8	206	10,8	2	7	—	5
Múzeum	14	12,8	158	8,3	13	1	—	—
Közművelődés	5	4,5	74	3,9	2	2	—	1
Egyéb	4	3,7	104	5,5	—	—	2	2
Arcképcsarnok	13	12	225	12,2	5	5	3	—
Összesen:	109	100	1886	100	48	20	12	29

Régészeti kutatások Nógrád megyében (1976—1978)

Paleolitikum

Nógrádmegyer—Homokbánya

Molnár József tanácselnök ajándéka nyomán került a múzeumba egy mamutfogtöredék. Lelőhelye a tsz négy évvel ezelőtt lezárt homokbányája (a Magyargécre vezető út mellett), ahol a találó szerint 4 m mélységben, vékony sóderrétegből került elő.

Pösténypusztá—Homokbánya

Bizonytalan korú, szórvány szilánkok, vakaró.

Neolitikum

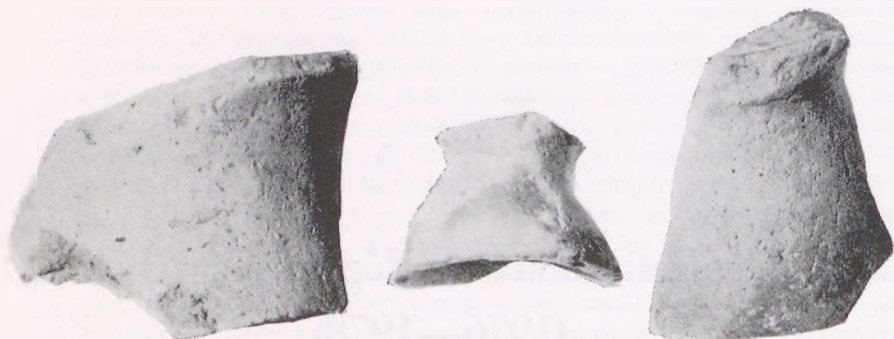
A megye területéről — a rendszeres kutatások hiányát figyelembe véve is — egyelőre megmagyarázhatatlanul kevés az ilyen korú lelet. PATAY Pál összefoglalása óta¹ sem szaporodott jelentősen a lelőhelyek száma², a legújabbak egyike viszont már nem tekinthető szórványosnak.

Hugyag—Aranyos

Terepjárás során szántásból gyűjtöttek egy, a lengyeli kultúrában jellegzetes edényfültöredéket kovapengék és szilánkok társaságában.

Szécsény—Ültetéstető

A Nagylóca vezető országút bal oldalán, a községtől mintegy 3 km-re, a Ke-rekdombbal átellenben található a hosszú, keskeny plató. Jelenleg a helyi Rákóczi Tsz által művelt terület, ahol a rendszeres mélyszántás folyamatosan és nagy mennyiségben forgatta ki a leleteket³. A plató teljes hosszában — és talán a kevésbé meredeken futó északi lejtőjén — a zselizi kultúrának — a felszínre került anyag alapján igen gazdag —, nagy kiterjedésű telepe húzódik. A kultúra fiatalabb szakaszába tartozó díszítésű⁴ cserepek (I—III. tábla, IV. t. 1—5.) mellett feltűnően nagy az ép és töredékes kőeszközök (különböző méretű trapéz alakú balták, vésők) és őrlőkövek (2. kép) száma.⁵ Hasonló eredményre jutottunk a lelőhely azonosításakor végzett terepbejárás során is: a jellegzetes díszítésű edénytöredékek (túlnyomórészt félgömbös formájú, ill. csőtálpak töredékei: 1. kép) tovább bővült az obszidiáneszközök és kőbalták száma (IV. t. 6—12). Ez alkalommal két, a bükki csoport készítményeként meghatározható kis töredéket is sikerült gyűjtenünk (III. t. 4—5). Két antropomorf-töredékről is tudunk, az egyik lábat ábrázol (III. t. 1.).

1. kép: Szécsény — Ültetéstető (3:5)

Sajnos, a leletmennyiség egyúttal azt is jelenti, hogy a mélyszántás jócskán megbolygatta a települési réteget. (AK)

Kísérő leletek hiányában feltételelesen neolitikus korúnak határozhatjuk meg a következő leletet:

Zagyvaróna

BOBÁL János (Sallai u. 42.) háza mögött támfal építéséhez vágta le a domboldalt és 3 m mélyen, átfúrt kőbaltát talált. A bejelentést követő helyszíni szemlén még láthattuk a lelet pontos helyét: a mintegy 20 m szélességben függőlegesre faragott falban semmiféle, beásásra utaló elszíneződést nem tapasztaltunk. A találó emlékezett egy-két cserépre, ezek azonban elkallódtak, mert jelentéktelennek tartotta.⁶

A cserepekkel keltezhető lelőhelyek anyaga azt a korábbi, az elterjedési területek alapján logikus elméleti felvetést igazolja, hogy a megye területén ebben az időszakban elsősorban a zselizi kultúra és a bükkői csoport megtelepedésével számolhatunk.⁷

2. kép: Szécsény — Ültetéstető (1:4)

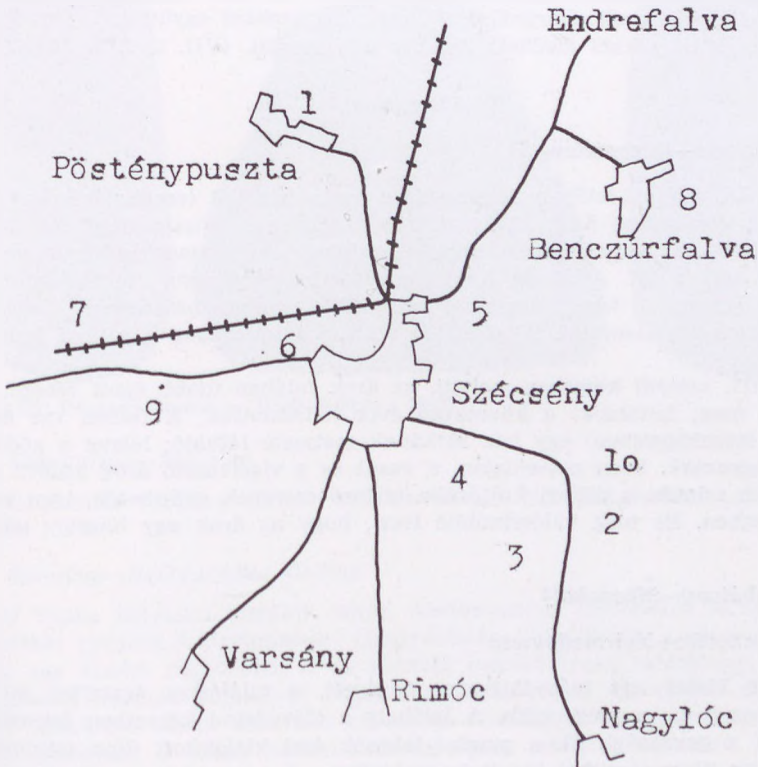
Rézkor

Nagybátony—Maconka

Az épülő lakótelep területén, nagyszabású gépi földmunkák során a badeni kultúra települési objektumait tüntették el. OROSZ Gábor (Vörösmarty u. 8.) bejelentésére a községi tanács nem reagált, így a hír késve, a MNM adattárától jött vissza a szécsényi múzeumhoz. Az ezt követő helyszíni szemlén már csak a leletek előkerülési helyét rögzíthettük hozzávetőlegesen, mivel a föld kitermelése már túlhaladt a kultúrrétegen. Itt-ott még paticstörredékes-hamus kisebb foltok mutatták a valószínű kiterjedést, de ezek már nem tartalmaztak leleteket. A bejelentő által összegyűjtött és átadott anyag alapján állapíthattuk meg a telep korát, valamint azt, hogy a leletek kerek alaprajzú hulladékgödrökből származhatnak.⁸

Pösténypusztá—Homokbánya

Az elpusztított későbronzkori telep területéről — szórványként — egy kis méretű töredék származik a bodrogkeresztúri kultúra jellegzetes díszítésével. (AK)

Szécsény—Rakottyás

A Nagylóc felé vezető országút jobb oldalán, a községtől 1,5 km-re, enyhe emelkedőn kerültek felszínre szántás alkalmával a badeni kultúrához tartozó leletek (V—VI. t.). A lelőhely azonosítását terepbejárásra nem alkalmas időpontban végeztük; ez alkalommal csak nagyon szórványosan, jellegtelen töredéket gyűjthettünk. (AK)

Szügy—Vasútállomás

A lelőhely a vasútállomással szemben a Feketevíz nevű patak mentén húzódó kiemelkedésen van. Terepbejárása során Hegedüs Katalin gyűjtött jellegtelen házikerámiával együtt bodrogkeresztúri díszítésű töredékeket.⁹

Korabronzkor

Hugyag—Aranyos

Szántásból gyűjtöttek vastag falú fazéktöredékeket, jellegtelen orsógombot, amelyeket a velük együtt talált állatfigura (VI. t. 6.) alapján a hatvani kultúrához sorolhatunk. (AK)

Szécsény—Dögtér (Újhegy)

Textildíszes cserepek társaságában (VII. t. 2, 4.) korabronzkori jellegű, bütykös peremű csuprok, fazekak töredékei voltak a felszínen. A lelőhely két szempontból is érdekes; egyrészt újabb adat a hatvani kultúra sok esetben szórványos környékbeli elterjedésére¹⁰, másrészt ezekkel együtt két, körbepon- tozott hegyes bütyökkel díszített töredék is előkerült. (VII. t. 1, 3) (AK).

Későbronzkor

Kisterenye—Bányatelep

A VIII.—IX. századi lelőhely leletmentése során ismételt terepbejárásokat végeztünk a vízelvezető árok környékén. A telepen túl (Vizslás felé), az árokban kis földgátat hagytak meg. Ennek oldalában egy hulladékgödörnek mintegy felét tártuk föl. A sárga, homokos altalajban intenzív fekete kitöltése volt; felső része a laza humusszal keveredett, emiatt beásásának szintjét nem tudtuk megállapítani. A gödörből származó leletanyag a pilinyi kultúra hagyatéka.

A XIII. századi kemence mellett, az árok falában újabb égett réteget figyeltünk meg; feltárását a következő évre halasztottuk. A falban (az égett réteggel összefüggésben) egy ház sarkának metszete látható; leletei a gödörrel megegyeznek. Ezen a területen, a vasút és a vízelvezető árok közötti kukoricásban szintén a pilinyi kultúrába tartozó cserepek gyűjthetők, igen nagy mennyiségben. Ez még valószínűbbé teszi, hogy az árok egy házat vágott át.¹¹

Nagybátony—Maconka¹²

Mátranovák—Nyírmedpuszta

KOLLÁR József egy másodlagosan megégett, a találáskor összetört pilinyi edényt hozott be a múzeumba. A lelőhely a tájvédelmi körzetben fekszik; a községtől a gazdasági, ill. a pusztai lakosok által kialakított úton mintegy 3 km-re, egy vízmósásokkal tagolt hegyoldalban. A hegyoldalt — sétaút kiala-

kításához — egyengető munkások találták, csaknem közvetlenül a humuszréteg alatt. A helyszíni szemle során megállapítottuk, hogy a lelőhely közvetlen környékén és a hegyoldalnak a lelőhelyre néző platóján terepbejárás, ill. próbaásatás javasolt. Feltehetően a hegyi telepek sora bővült. Temető feltételezése nem valószínű, az edényen látható égésnyomok ellenére sem: biztos, hogy sem benne, sem pedig körülötte nem volt semmi.

Pösténypusztá—Homokbánya

A bánya művelésével az évek folyamán nagy kiterjedésű, a pilinyi, ill. a Kyjatice-kultúrába tartozó telepet pusztítottak el. Ennek esetleges elválasztása a jövő feladata: több gödörből rendelkezünk leletekkel, ezek közül a 2. és 3. gödör egy-egy edénye kifejezetten Kyjatice-jellegű (VIII. t. 6., IX. t. 1.), vagy korú (IX. t. 2., X. t. 3.). Sajnos azonban rendkívül sok a másodlagos fekvésű anyag (gépi kitermelés), és a nagy mennyiségű, jellegtelen házikéramia (VIII. t. 1—4, X. t. 1—2, XI. t.) sem könnyíti meg a megkülönböztetést. A telepre — a szórványos begyűjtés ellenére is — jellemző az őrlőkövek, csiszolókövek viszonylag nagy száma. Ezen kívül 22 db csonkagúla alakú agyagnehezék került elő, egy csomóban. Téglalapalapjuk, az égésnyomok hiánya, háromsoros elhelyezkedésük, azonos dőlési irányuk alapján hálónhezékek lehetnek, feltehetően felszerelt állapotban (3. kép) (AK).

A Kassai u. 87. sz. telek még a telep területéhez tartozott.¹³

3. kép: Pösténypusztá — Homokbánya (1:3)

Salgótarján—Patyolat

A leletmentés során a pilinyi kultúra három hulladékgödrének alsó részét tártuk föl.¹⁴

Szécsény—Benczúrfalva, Csiliny

HÉJJ Csaba helyszíni szemléje során későbronzkori cserepeket és egy sarlótöredéket gyűjtött.¹⁵ Ugyaninnen, tárgyvásárlás útján került a múzeum birtokába egy kisebb raktárlelet: 4 db hasonló méretű bronz nyakperec; a kerek átmetszetű huzalok ellaposodó végei bepödröttek, 2—2 db azonos díszítéssel: külső oldalukon sűrűn bekarcolt vízszintes vonalak és fenyőágminta egymást váltó sávokban, a másik kettőnek pedig egész felületét bekarcolt vízszintes vonalak borítják; 2 db bronzgyűrű.¹⁶

Szécsény—Benczúrfalva, Majorhegy

1977. júniusában PAULUSZ Lajos (Orgona u. 2.) telkén, gyümölcsfa kiásása-kor Au-csüngőt talált.¹⁷ A MNM megbízásából STANCZIK Ilona vezetett hi-telesítő ásátást a területen. A telek — a hegy nyugati lábánál — közvetlenül szomszédos a Veszelovszky-féle telekkel, ahol PATAY Pál végzett kisebb le-etmentő ásátásokat az 50-es évek első felében.¹⁸

Terepbejárásokkal megpróbáltuk tisztázni a településszerkezetet, NOVÁ-KI Gyula, és SÁNDORFI György elvégezték a telep felmérését. Mind a szerkezet, mind pedig az esetleges erősítés kérdésére csak további ásátások adhatnak választ.¹⁹

Szécsény—ÉPSZÖV

Az épület előtt földmunkák során a pilinyi kultúrába tartozó edénytöredékek kerültek elő.²⁰

Szécsény—Homokbánya

Nagy kiterjedésű pilinyi telep pusztult el a művelés folyamán. A gyűjtő rö-g-zítette a kör alaprajzú hulladékgyödröket, a leleteket is eszerint különítette el. A kisebb, kiegészítő edények mellett (XII., t.) nagyméretű, vastag falú fa-zekak, tárolóedények adják a leletanyag zömét. (AK)

Szécsény—Sóderbánya

Az előbbivel azonos korú, hasonló módon elpusztult telep, házikerámiával.

Vaskor

Pösténypuszta—Homokbánya

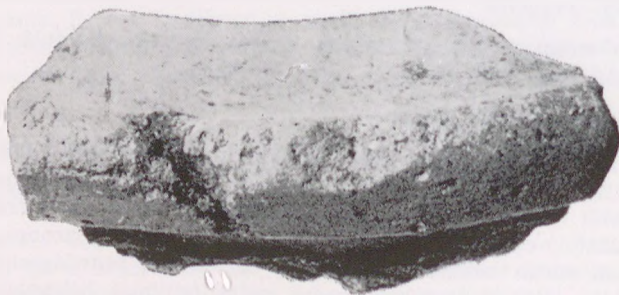
A későbronzkori telep területén egy szórvány duzzadt peremű, grafitos, a LT-korszakba tartozó töredék is előkerült. (AK)

Császárkor

Szécsény—Rakottyás

A Nagylóc felé vezető országút jobb oldalán, a községtől 1,5 km-re (a badeni leletekkel azonos területen) a következő leletanyag származik a szántásból: II. századi import szürke, besímített díszű és vörös, lekopott festésű perem- és fültöredékek; nagy homokbányák peremtöredékei. (4. kép)²¹ (AK)

Ezzel a lelőhellyel tovább bővült a balassagyarmati járás területéről is-mert hasonló korú lelőhelyek elterjedési területe.²²

4. kép: Szécsény — Rakottyás (1:2)

Kisterenye—Bányatelep

A készülő víztározóval kapcsolatos munkák során a Nagybátony—Salgótarján vasútvonallal megközelítően párhuzamosan futó vízelvezető árkot ástak. Terepbejárás során az árok falában mintegy 400—500 m hosszan VIII.—IX. századi cserepeket gyűjtöttünk. Az árok két oldalán (a földmunkák miatt korlátozott, keskeny sávban) leletmentő ásatást folytattunk. Első szakaszában egy vastagon hulladékkal borított, összefüggő felületet tártunk föl, nagyon sok állatcsonttal. Az árok másik oldalán húzott kutatóárkok leletanyaga megegyezik, de csak szórványosan kerültek elő, települési nyom nélkül. Feltétlenül szükségesek a további kutatások, e pillanatban a kerámiaanyag sem egyértelmű. Az mindenképpen igazolt, hogy a 4—500 méteres kiterjedést nem a gépek okozták: a leletek —, ha nem is egyenletes mennyiségben — a bolygatlan részekben is jelentkeznek.²³

Ennek a „telep”-nek szélén a talajviszonyok megváltoznak. A hulladékos felület 75—100 cm között jelentkezett; a humusz alatt tömör, kemény eróziós talaj volt. A VIII—IX. századi cserepek megszűntével a vékony humuszréteg alatt az árok falában laza homok következett, amelyben 80 cm mélyen tűzhelyre mutató égett réteg volt. Feltáráskor kiderült, hogy szerencsés módon az árok egy kemencének csak egyik sarkát vágta el (alja laza homokban feküdt). A kemencén belül és közvetlenül mellette nem voltak leletek; az árok azt a részét vágta át, ahol az előtere, ill. tüzelőgödre lehetett. Ebben az irányban, a kemence szintjében és fölötte XIII. századi kerámiát találtunk.²⁴

Romhány

HÉJJ Csaba leletmentő ásatása.²⁵

Szécsény—Homokbánya

A későbronzkori telep területén a 14. gödörből — XI. századi fazéktörödékek kerültek elő. (XIII. t. 5—6, XIV. t.)

Szécsény—Káprásalja

Terepbejárás alkalmával X—XI. századi fazéktörödékeket, fenékö töredékét gyűjtötték. (XIII. t. 1—4.) (AK).

Szécsény—Szentgyörgymező

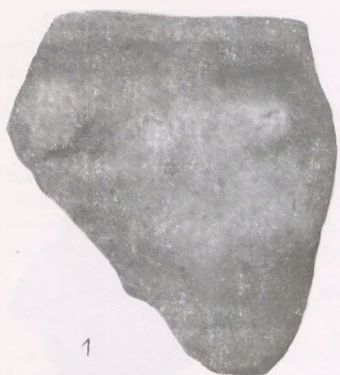
A Nagylóc felé vezető országút bal oldalán, a községtől mintegy 2,5 km-re számos, XIII—XIV. századi edénytörödéket gyűjtöttünk.

Soós Virág
régész

1. PATAY P.: Nógrád megye régészeti emlékei (Nógrád megye műcmélekei.) Bp. 1954. X. 14.
2. HÉJJ Cs.: Harminc év régészeti kutatásai Nógrád megyében (1945—1975.) NMÉ 22/1976. 246.
3. ANTAL Károly szécsényi lakos kísérté figyelemmel a környék művelt területeit és a földmunkákat. Az így létrejött gyűjteményét 1978 októberében a Szécsényi Helytörténeti Múzeumnak ajándékozta. A továbbiakban (AK)-val jelöljük azokat a leletegyűtéseket, amelyek a gyűjteményhez tartoznak.
4. J. PAVÜK: Die Chronologie der Zeliezovce—Gruppe SLA XVII—2,1969.
5. Újabban VELENCEI János (Szécsény, Dózsa Gy. u. 16.) szállított be innen egy szép, a hosszú használattól erősen homorúra kopott példányt.
6. Szécsény, Helytört. Múzeum (továbbiakban: SzHM); ltsz. 78. 1.
7. PATAY, i. m. 14.
8. SzHM, ltsz. 78. 8.
9. HEGEDÜS Katalin: A balassagyarmati járás őskori településtörténete. Kézirat. SzHM Adattár 37—73.
10. MAKKAY J.: Adatok őskori állatplasztikánk déli kapcsolataihoz. AÉ 86/1959/124. 15—17; Dolyán
BÓNA I.: Clay models... AAH 12/1960/92., 20.: Benczúrfalva
KALICZ N.: Die frühe Bronzezeit der Nordost—Ungarn. Bp. 1968., 122.: 81—89. sz. lelőhelyek
11. SzHM Adattár 91—78.
12. NMÉ 22/1976. 355.
13. uott.
14. NMÉ 24/1978. 331—333.
15. SzHM, ltsz. 77. 21.
16. SzHM. ltsz. 76. 1. 1—6.
17. A leletet a Magyar Nemzeti Múzeum vásárolta meg.
18. AÉ 81/1954/74., ill. AÉ 83/1956/97.
19. Az ásatások anyaga közöletlen. A felmérési rajzot, ill.: a lelőhelyre vonatkozó összefoglalást ld. SOÓS V.: Későbronzkori telep (Benczúrfalva—Majorhegy) ... Egy. szakdolg. SzHM Adattár, 92—78.
20. SzHM, ltsz. 77. 32. 1—32.
21. A leletek meghatározásáért VADAY Andreának tartozom köszönettel.
22. HEGEDÜS K., i. m.
23. SzHM Adattár 91—78.
24. uott.
25. AÉ 104/1977/271.; SzHM. ltsz. 77. 1.

I. tábla: Szécsény — Ültetéstető (2:3)

1

2

3

4

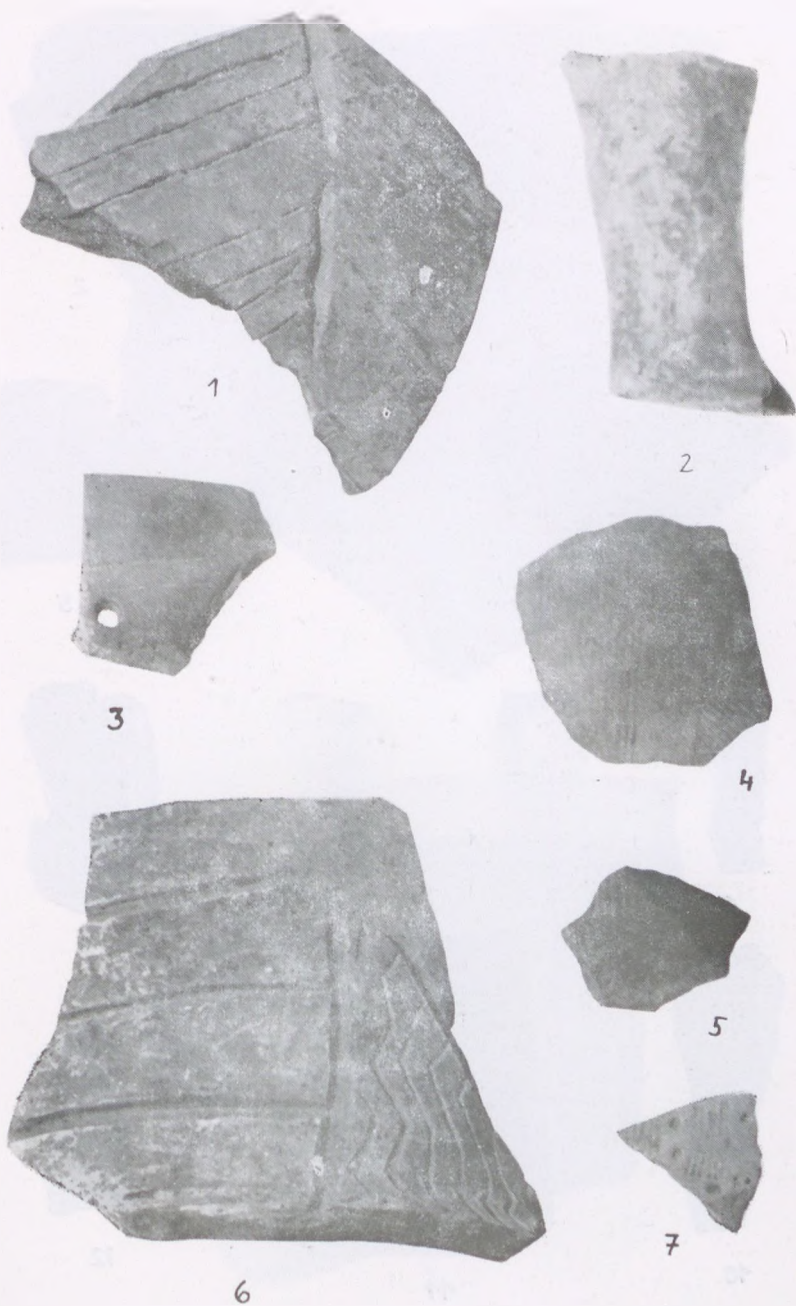

5

6

II. tábla 1—6: Szécsény — Ültetéstető (2:3)

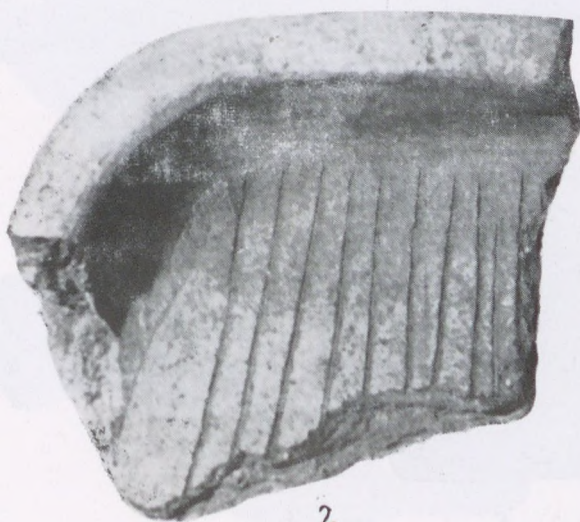
III. tábla 1—7: Szécsény — Ültetéstető (2:3)

IV. tábla, 1—12: Szécsény — Ültetéstető (2:3)

1

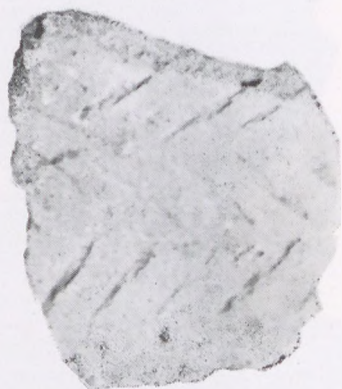

2

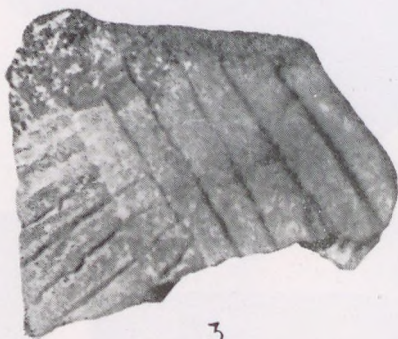
V. tábla. 1—2: Szécsény — Rakottlyás (2:3)

1

2

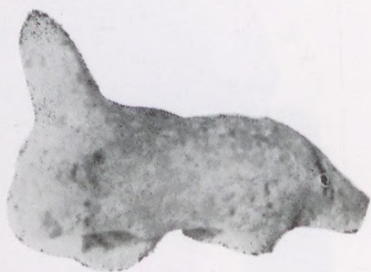
3

4

5

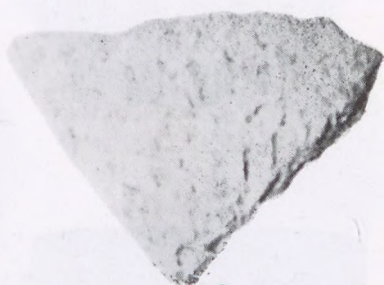

6

VI. tábla 1—4: Szécsény — Rakottyás
5—6: Húgyag — Aranyos (2:3)

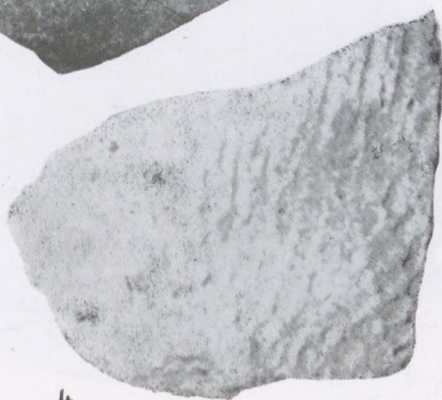
1

2

3

4

VIII. tábla Pösténypusztá — Homokbánya

1—2: 1. gödör

3—6: 2. gödör (1, 4=1:4; 2, 5—6=1:5; 3=1:3)

1

2

3

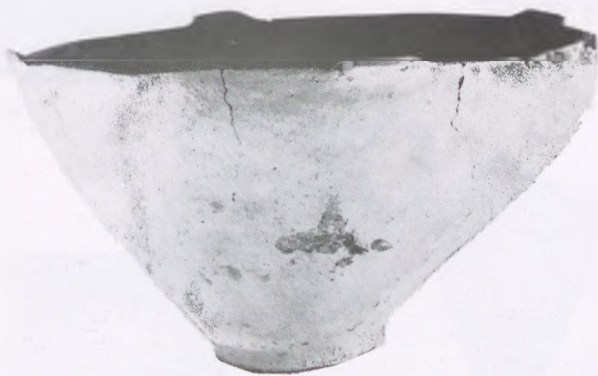
IX. tábla · Pösténypuszta — Homokbánya

1; 3. gödör (1:6)

2—5; 5. gödör (2:3, 1:2)

X. tábla: Pösténypusztá — Homokbánya; 2:4 gödör (1:5)

1

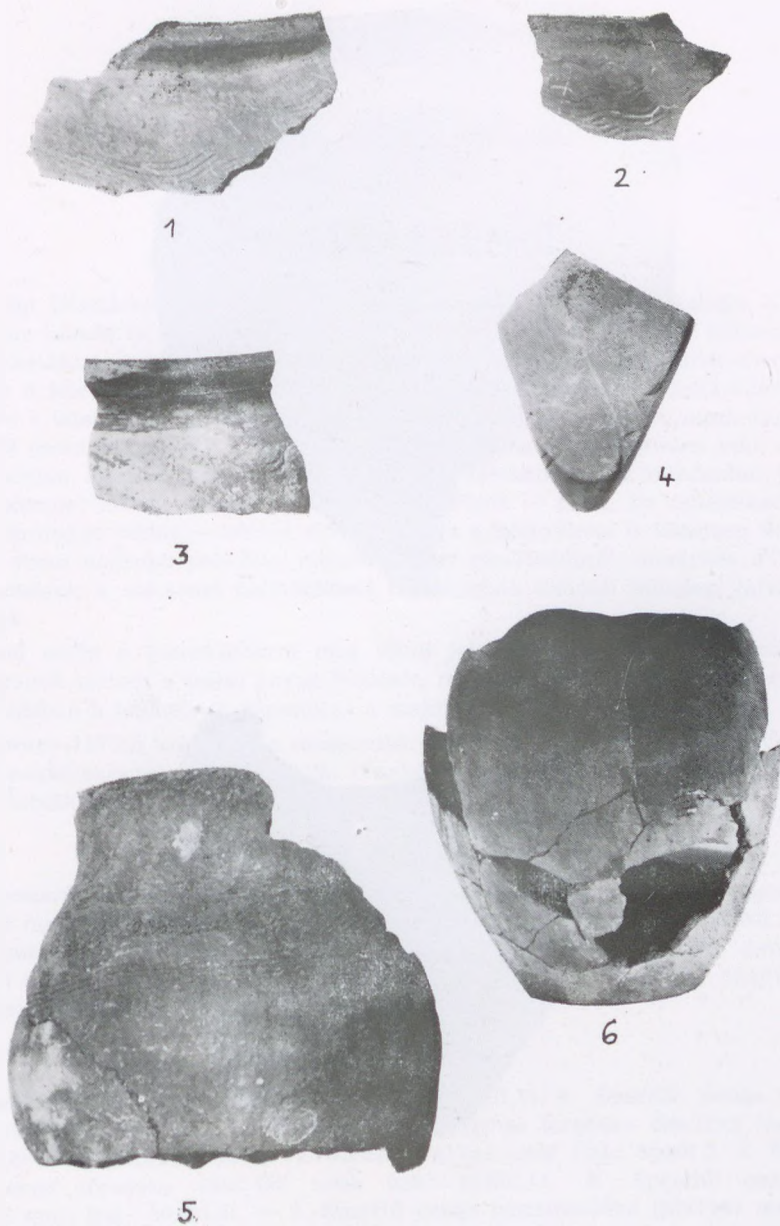

2

XI. tábla 1—2: Pösténypusztá — Homokbánya (1:6)

XII. tábla 1—7: Szécsény — Homokbánya (1=1:5, 2=1:1, 3—6=1:2, 7=2:3)

XIII. tábla 1—4: Szécsény — Káprásalja (1:2)

5—6: Szécsény — Homokbánya 14. gödör (1:2, 1:5)

XIV. tábla: 1—2: Szécsény — Homokbánya, 14. gödör (1=1:2, 2=1:3)

Kőeszközök Litkéről

A régi lelettárkönyv tanúsága szerint a század első felében Kondor Vilmos Litke község területéről kőeszközöket vitt be a balassagyarmati múzeumba. A lelettározás során az eszközöket a neolitikumba sorolták be annak ellenére, hogy a leletgyűttesben kerámia nem szerepelt. Mivel sem a lelettárkönyvben, sem a leletek mellett nem volt a lelőhelyet illetően közelebbi meghatározás, 1978 őszén kimentünk a községbe. A terepbejárás eredménytelen volt. Az Ipoly partján elterülő község morfológiai felépítésében a lösz mindenhol jelentős szerepet játszik. Ennek alapján a kőeszközök — főleg, ha feltételezzük azok mezolitikus voltát — bárhol előkerülhettek a környéken. A közelben nem tudunk olyan nagyobb paleolit-, mezolit-, vagy neolitikumról, amelyhez a leletek, amelyek a szécsényi helytörténeti múzeumban vannak jelenleg, tartozhatnának.

Mivel eddig a kőeszközökről még rövid jelentés sem jelent meg, ezért szükségesnek tartom a teljes anyag közlését, már csak azért is, mert ebben a vonatkozásban a lelőhely is ismeretlen a szakirodalomban.

Összesen 117 kő került be a múzeumba. Ebből 35 darab gyártási hulladék, illetve magkőmaradék. Ezeket a 10., fényképes táblán mutatom be. A többi 77 kő a táblák szerint a következő:

1. tábla

1. Pengeszerű szilánk (39x15x7 mm) ltsz.: 50.606.29. — 2. Épszelű penge (40x11x3 mm) ltsz.: 50.601.36. — 3. Épszelű penge (35x12x5 mm) ltsz.: 50.601.30. — 4. Épszelű penge (42x17x5 mm) ltsz.: 10.601.28. — 5. Épszelű penge (42x16x4 mm) ltsz.: 50.601.33. — 6. Épszelű penge (27x20x5 mm) ltsz.: 50.601.8. — 7. Épszelű penge töredéke (27x21x6 mm) ltsz.: 50.606.51.

2. tábla

1. Épszelű penge töredéke (28x13x3 mm) ltsz.: 50.601.14. 2. Épszelű penge töredéke (26x9x3 mm) ltsz.: 50.601.26. 3. Épszelű penge töredéke (24x11x3 mm) ltsz.: 50.601.22 4. Épszelű penge töredéke (30x17x4 mm) ltsz.: 50.601.2. 5. Épszelű penge töredéke (30x14x6 mm) ltsz.: 50.601.11. 6. Épszelű penge (25x10x3 mm) ltsz.: 50.601.21. — 7. Épszelű penge bázistöredéke (26x15x4 mm) ltsz.: 10.601.23 — 8. Épszelű penge bázistöredéke (29x15x4 mm) ltsz.: 50.601.45. — 9. Pengetöredék (64x25x8 mm) ltsz.: 50.602.1.

3. tábla

1. Vékonyított szilánk (32x16x7 mm) ltsz.: 50.606.54. 2. Épszelű penge bázistöredéke (25x16x4 mm) ltsz.: 50.602.2. — 3. Épszelű penge bázistöredéke (28x18x9 mm) ltsz.: 50.606.37. — 4. Penge bázistöredéke (27x23x7 mm) ltsz.: 50.606.35.

— 5. Épszélű penge töredéke (26x23x7 mm) ltsz.: 50.606.41. — 6. Épszélű penge bázistöredéke (26x15x5 mm) ltsz.: 50.601.13. — 7. Épszélű penge töredéke (21x14x6 mm) ltsz.: 50.606.24. — 8. Épszélű penge (41x17x6 mm) ltsz.: 50.601.24. — 9. Épszélű penge töredéke (19x9x2 mm) ltsz.: 50.601.9. — 10. Épszélű penge töredéke (14x12x4 mm) ltsz.: 50.601.15. — 11. Pengetöredék (18x14x5 mm) ltsz.: 50.601.27. — 12. Épszélű, hegyes penge (30x14x5 mm) ltsz.: 50.606.32. — 13. Épszélű penge (28x14x3 mm) ltsz.: 50.606.23.

4. tábla

1. Kaparó (49x28x10 mm) ltsz.: 50.606.49. — 2. Retusált szilánk (31x21x8 mm) ltsz.: 50.606.50. — 3. Retusált szilánk (53x22x10 mm) ltsz.: 50.606.20. — 4. Retusált szilánk (40x22x8 mm) ltsz.: 50.606.8. — 5. Retusált szilánk (35x27x9 mm) ltsz.: 50.606.26. — 6. Nyeles, retusált eszköz (45x24x8 mm) ltsz.: 50.606.15. — 7. Retusált szilánk (40x30x7 mm) ltsz.: 50.606.12.

5. tábla

1. Retusált szilánk (40x37x11 mm) ltsz.: 50.606.11. — 2. Retusált szilánk töredéke (28x25x7 mm) ltsz.: 50.606.10. — 3. Retusált szilánk (51x20x8 mm) ltsz.: 50.601.35. — 4. Csonkított penge (46x16x7 mm) ltsz.: 50.601.4. — 5. Retusált penge (44x17x5 mm) ltsz.: 50.601.40. — 6. Retusált penge (44x19x6 mm) ltsz.: 50.601.3.

6. tábla

1. Retusált penge (32x14x6 mm) ltsz.: 50.601.38. — 2. Retusált penge (32x15x5 mm) ltsz.: 50.601.37. — 3. Retusált penge bázistöredéke (35x19x5 mm) ltsz.: 50.606.55. — 4. Retusált penge (29x12x3 mm) ltsz.: 50.601.19. — 5. Pengeszerű völgyelt szilánk (33x19x4 mm) ltsz.: 50.601.17. — 6. Retusált penge (30x17x5 mm) ltsz.: 50.601.10. — 7. Retusált szilánk (23x20x5 mm) ltsz.: 50.606.36. — 8. Retusált penge (25x13x3 mm) ltsz.: 50.601.16. — 9. Retusált hegyes penge (29x11x3 mm) ltsz.: 50.601.5.

7. tábla

1. Retusált szilánk (31x14x4 mm) ltsz.: 50.602.3. — 2. Retusált penge töredéke (20x13x4 mm) ltsz.: 50.601.39. — 3. Csonkított mikrolitpenge (20x10x2 mm) ltsz.: 50.601.29. — 4. Csonkított penge töredéke (17x11x2 mm) ltsz.: 50.601.31. — 5. Retusált csonkított penge (33x17x4 mm) ltsz.: 50.601.18. — 6. Csonkított penge (29x11x3 mm) ltsz.: 50.601.20. — 7. Épszélű nyeles penge (26x13x5 mm) ltsz.: 50.606.56. — 8. Nyeles penge (35x17x7 mm) ltsz.: 50.601.25. — 9. Gravett-hegy töredéke (31x9x5 mm) ltsz.: 50.601.46. — 10. Tompított hátú hegy (28x14x4 mm) ltsz.: 50.601.42. — 11. Árvéső (36x17x6 mm) ltsz.: 50.601.7. — 12. Árvéső (26x11x4 mm) ltsz.: 50.601.41.

8. tábla

1. Véső (33x14x5 mm) ltsz.: 50.601.34. — 2. Kettős fúró (27x26x5 mm) ltsz.: 50.606.48. — 3. Pengevakaró (32x16x5 mm) ltsz.: 50.604.1. — 4. Vakaró (39x31x8 mm) ltsz.: 50.605. — 5. Vakaró (37x19x8 mm) ltsz.: 50.601.44. — 6. Atipikus vakaró vagy csonkított szilánk (31x19x7 mm) ltsz.: 50.601.32. — 7. Négyzögletes vakaró (25x21x4 mm) ltsz.: 50.604.2. — 8. Körberetusált szilánk (24x24x11 mm) ltsz.: 50.606.52.

9. tábla

1. Vakaró (27x23x7 mm) ltsz.: 50.607.3. — 2. Retusált szilánk (30x24x10 mm) ltsz.: 50.606.39. — 3. Körberetusált szilánk (29x19x7 mm) ltsz.: 50.606.53. — 4. Hátlapon kialakított vakaró (28x32x11 mm) ltsz.: 50.606.4. — 5. Hátlapon kialakított vakaró (22x35x7 mm) ltsz.: 50.606.19. — 6. Magkő (39x41x17 mm) ltsz.: 50.606.47.

A rajzos táblákon az eszközök $M=1:1$ arányban, a fényképes táblán $M=1:2$ arányban szerepelnek.

A kövek nyersanyagát tekintve általában helyidegen anyagot használtak. A 112 kő közül 100-nak az anyaga valamilyen kovafajta (tűzkő, jáspis, opál), 4-nek az anyaga hidrokvareit, a fennmaradó 8-é pedig obszidián. Többségében tömbből nyerték a szilánkokat és a pengéket, mindössze 21 darabon látszik, hogy az alapanyag kavics volt. A 77 eszköz alapformája szerint a következőképpen oszlik meg: 51 darab pengén készült vagy penge alakban is maradt, míg a többit szilánkból készítették. Van néhány olyan forma, amely annak ellenére, hogy szilánk, közelít a pengeformához. Az eszköztípusokat — kivéve az épszelű pengéket, retusált pengéket és szilánkokat — nem lehet vagy csak a szilánkalapformához, vagy csak a pengealapformához besorolni. Nincs, vagy alig van kombinált típus — egy eszköz, minden valószínűség szerint, csak egyféle funkciót látott el.

A típusok a következőképpen oszlanak meg:

Épszelű penge	26 db
Retusált penge	11 db
Retusált szilánk	11 db
Nyeles eszköz	3 db
Csonkított penge	5 db
Völgyelt eszköz	1 db
Gravett-hegy	1 db
Tompított hátú hegy	1 db
Véső	3 db
Vakaró	7 db
Fűrő	1 db
Kaparó	1 db
Magkő	1 db
Egyéb	5 db
Össz:	77 db

Tehát az eszközöknek csaknem a fele penge, jelentős számú még az anyag egészéhez viszonyítva a retusált szilánk és a vakaró. A típusok megoszlása egészében fiatal iparra utal. A korszak meghatározása azonban problematikus. A típusok többsége általános, nem jellemző sem korra, sem kultúrára. Így például a pengéket gyakorlatilag szinte a középső paleolitikum végétől a neolitikum végéig fellelhetjük a különböző kultúrák eszközei között. A vésők és a vakarók sem idegenek egyik korszakban sem. Van azonban néhány darab, amely némi eligazítást ad. Így a mezolitikumra utal a hátlapra futó retus

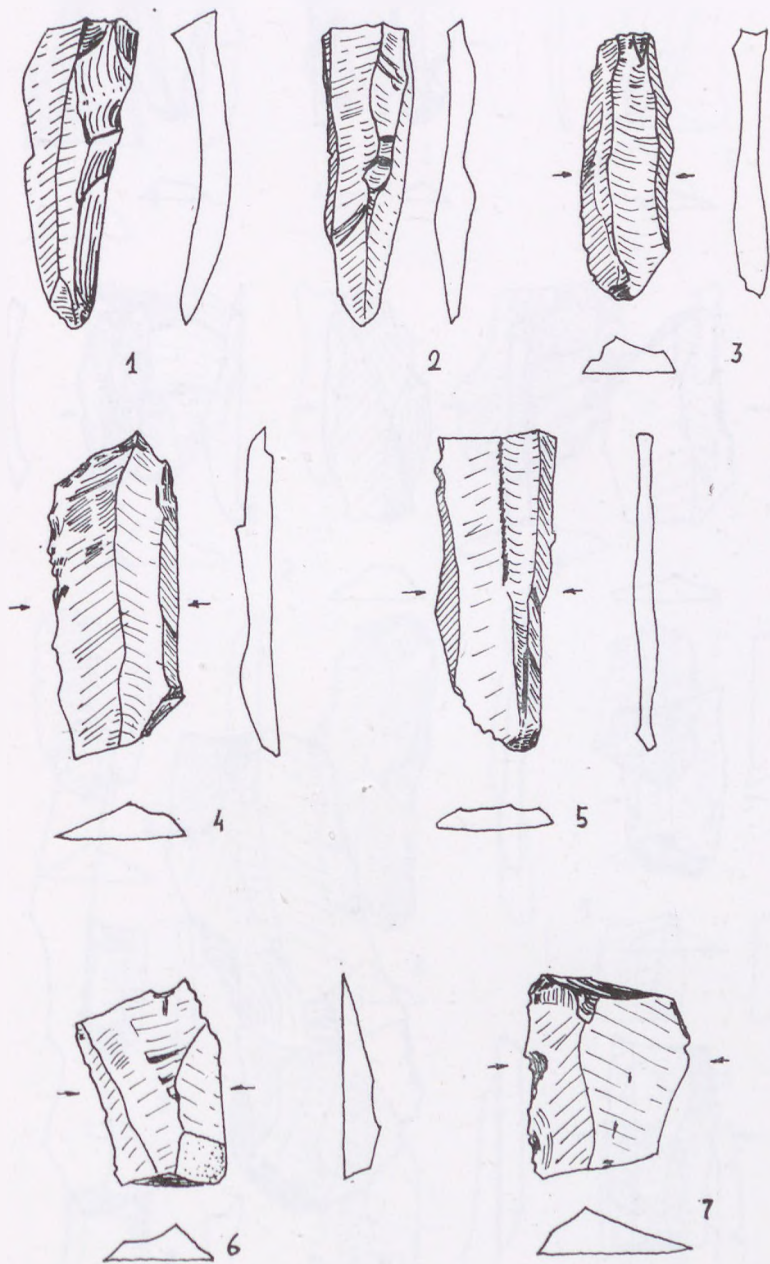
(6.t.4.; 8.t.1. és 6.) és a szögletes vakaró (8.t.7.). Gravetti hagyományokra utal a Gravett-hegy (7.t.9.), a tompított hátú hegy (7.t.10.) és esetleg a nyeles eszközök, valamint a csonkított pengék. E két csoport alapján gondolhatnánk egy gravetti hagyományú epipaleolit-mezolit együttesre, de zavarja a képet néhány egyedi típus: a hátlapon kialakított vakarók (9.t.4. és 5.), a szép kidolgozású fűrő (8.t.2.), valamint az a három kő (8.t.8.; 9.t.2. és 3.), amelyek akár kovás puskák kovái is lehetnek.

Felmerül a kérdés, hogy azok az eszközök, amelyek egy bizonyos kultúrára jellemzőek feltétlenül azt a kultúrát, illetve korszakot jelölik-e? Minden bizonytalanságot el kell hagyni bizonyos típusok továbbélésére, mint ahogyan ez már elfogadott a vésők, pengék és néhány hasonló forma esetében. Ezeket a „túlélő” formákat nyilván addig használták, míg jobbat nem tudtak előállítani. Elsősorban a fémek megjelenésekor kell ezzel számolni, hiszen akkor lényegesen csökken a kőnek, mint eszköznyersanyagnak a szerepe. Ilyen továbbélés lehetséges ennél az anyagnál is, de most a kerámia hiánya zavaró. Szé lehetne még műhelyről is, de ehhez képest kevés hulladékanyag (35 db) és a magkő (1 db). Az eszközök elsősorban gazdasági eszközök és csak egy, esetleg két fegyverjellegű kő van köztük. Ez az összeállítás telepet jelez. Nem szabad azonban szem elől vesztenünk, hogy nem teljes leletgyűjtéssel van dolgunk, hanem gyűjtés eredményével, így az összeállítás, a lelőhely teljes anyagához képest, hamis is lehet.

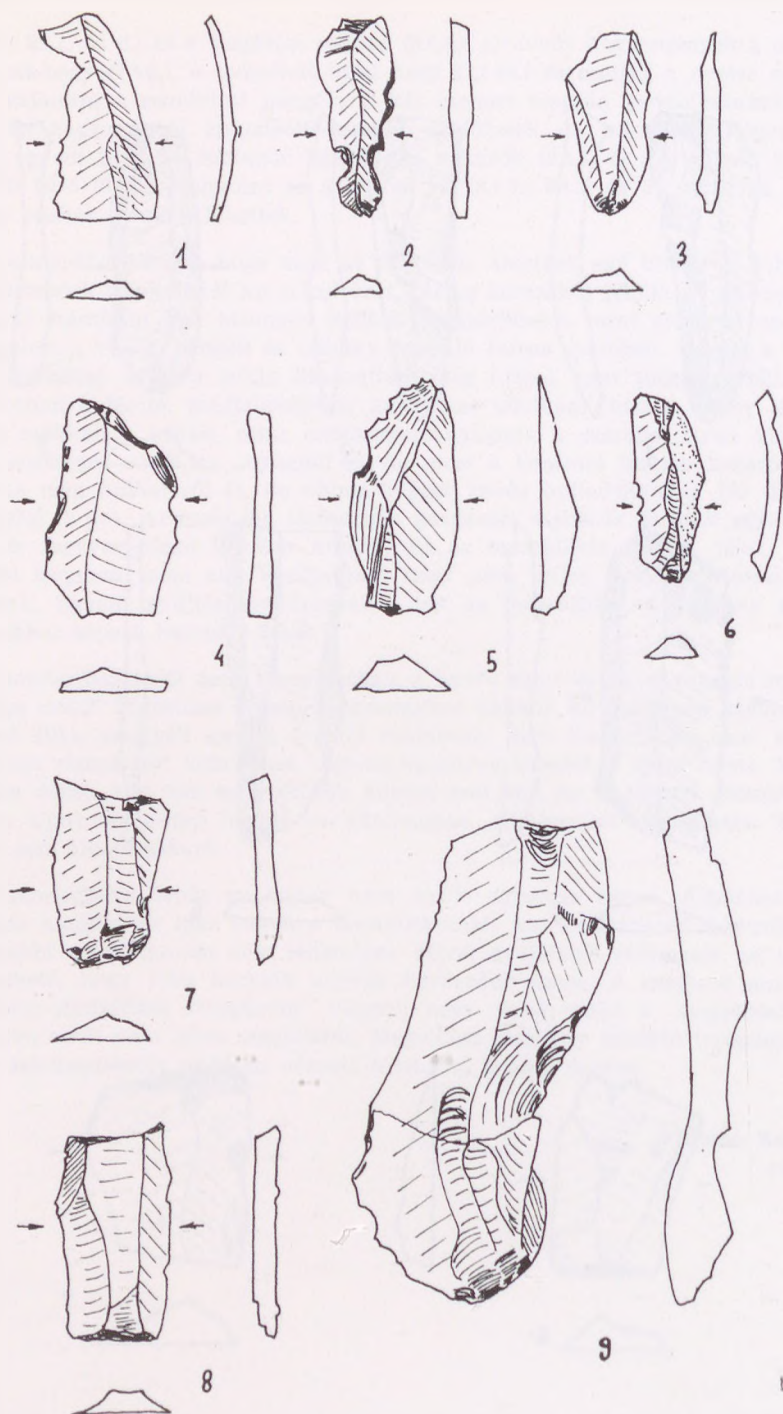
Standardizációról nem beszélhetünk a kevés típus és az anyag kis mennyisége miatt. Figyelmet érdemel ugyanakkor néhány kő (hátlapon kialakított vakaró stb.), amelyek azonos formát mutatnak. Sem statisztikai, sem egyéb metrikus vizsgálatot nem lehet végezni az anyag töredékes volta miatt. Mivel tipikus darab alig van az eszközök között, ami van az is jórészt szélsőséges, egyedi típus, az eddig bevált és általánosan alkalmazott típuslisták közül egyik sem alkalmazható.

Összefoglalva tehát az anyag nem nyújt egységes képet. Általános benyomás alapján az ipar fiatal, a mezolitikumtól kezdve bárhová besorolható. Közelebbi meghatározás nem lehetséges. Mivel gyűjtésből származik, az is elképzelhető, hogy több korszak anyaga keveredett össze. A meglevő anyagon metrikus-statisztikai vizsgálatot végezni nem lehet, ezért a megoldást az anyagon belül nem lehet megtalálni. Megoldást csak egy későbbi terepbejárás, vagy leletbejelentés nyomán végzett hitelesítő ásatás hozhat.

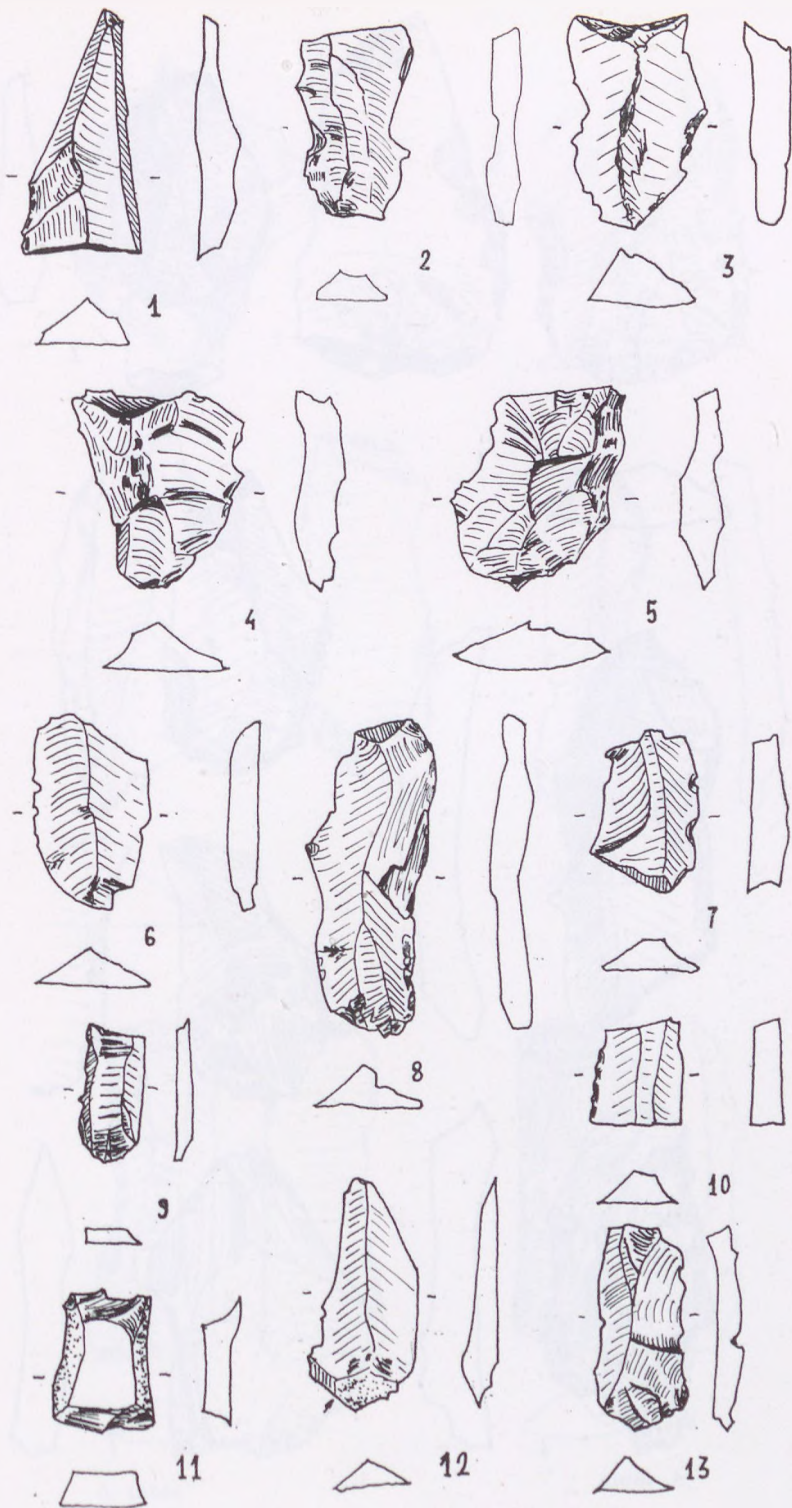
Simán Katalin
régész

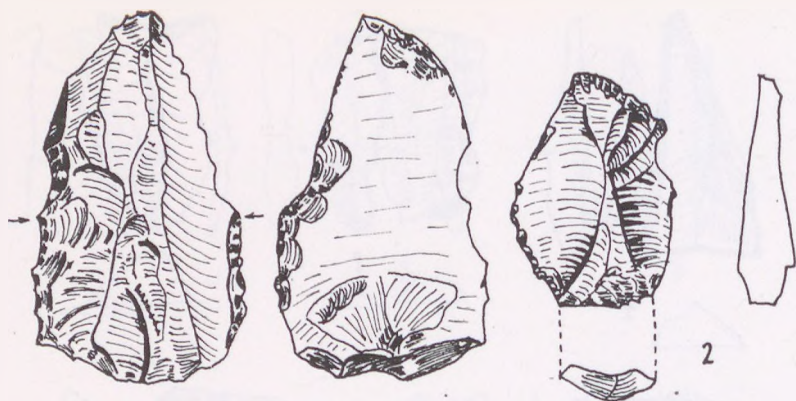

1. tábla

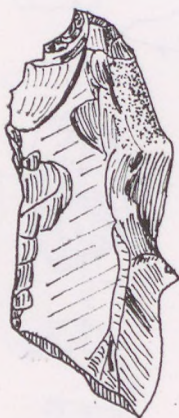

2. tábla

1

3

4

5

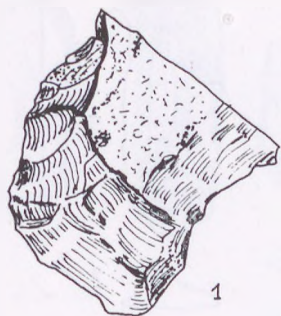
6

7

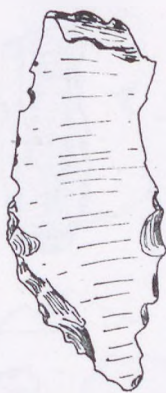
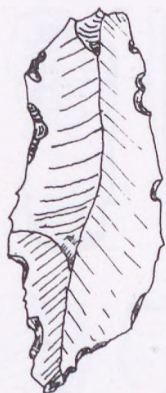
4. tábla

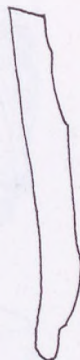
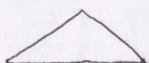
1

2

3

4

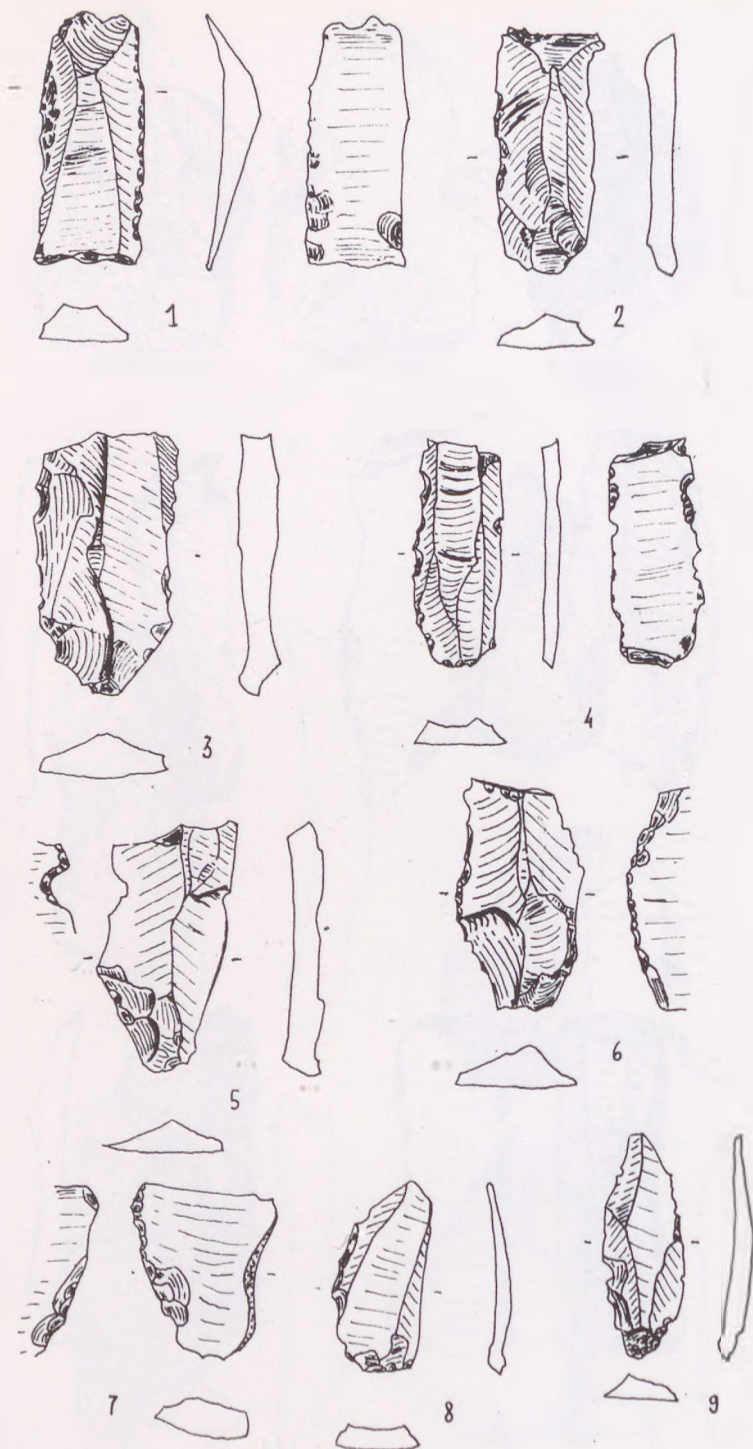
5

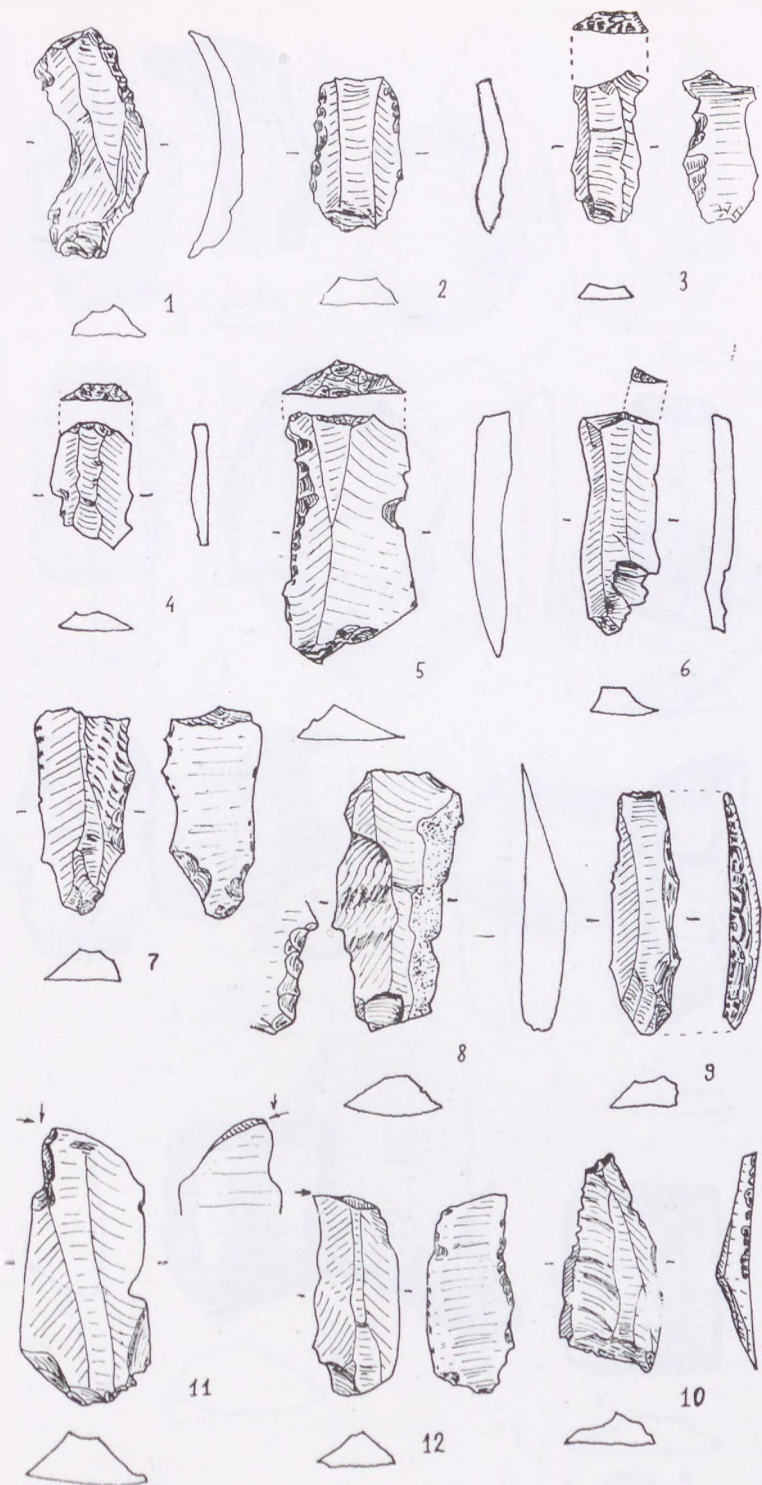
6

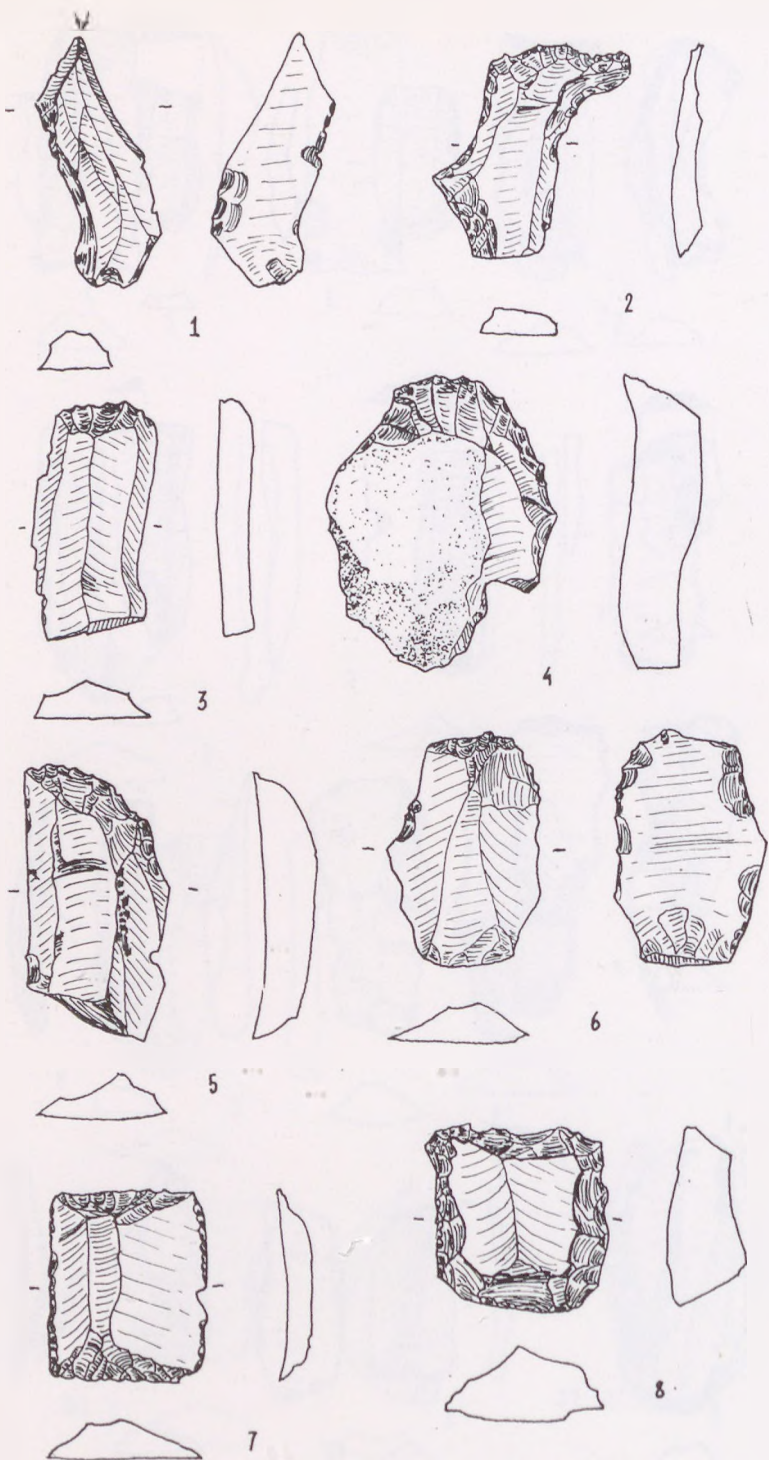
5. tábla

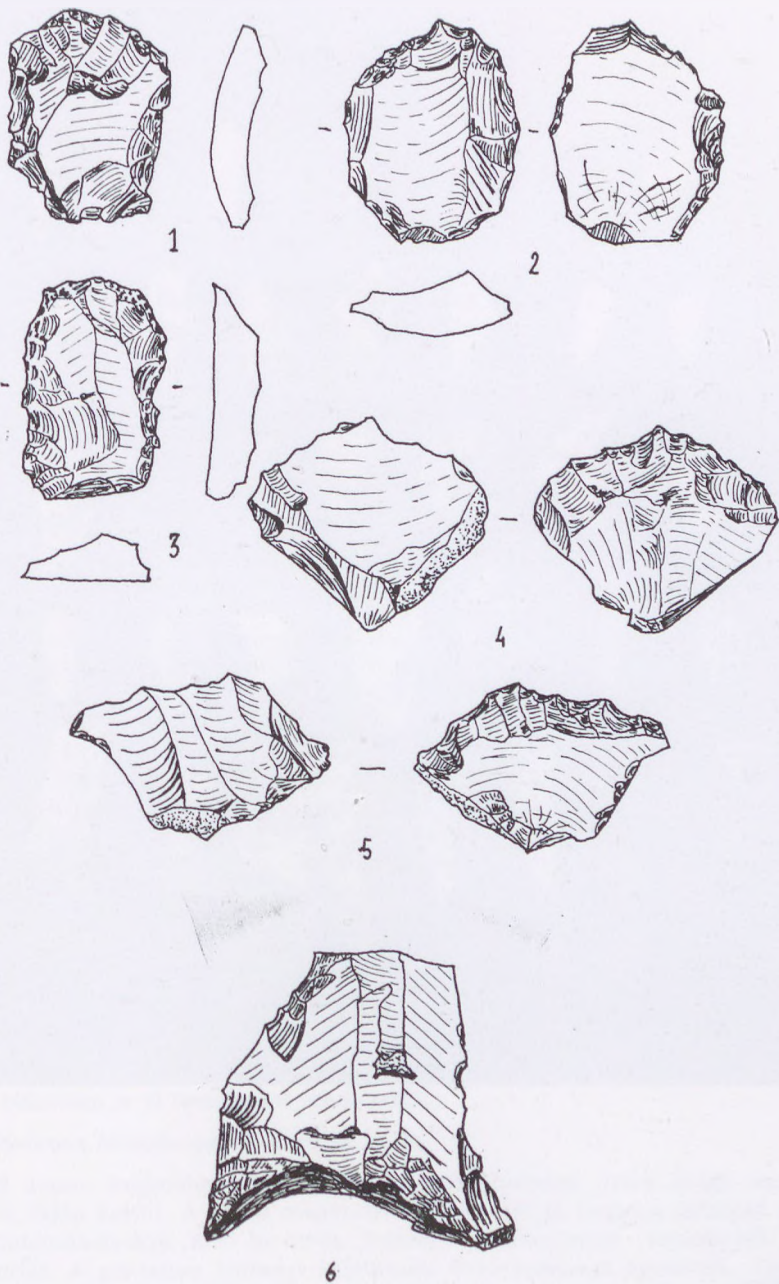
6. tábla

7. tabla

3. tábla

10. tábla

Egy bronztál restaurálása

A tál anyaga az egyik legrégebben ismert ötvözet, a bronz. Kora a XV—XVI. századra tehető, valószínűleg gyümölcsöstálként használták. 1971-ben, ajándékként került a szécsényi helytörténeti múzeum birtokába. Lelőhelye a szécsényi vár. Jelenleg raktári anyagként tartjuk számon.

A tárgy további korrodálásának megakadályozásához és kiállíthatóvá tételéhez szükséges a tárgy restaurálása. Ennek a munkának fázisait fogom a következőkben ismertetni.

Mielőtt megkezdeném a bronztárgy restaurálásának leírását, szóljunk ennek állapotáról. Mint említettem, a tál földből került elő. Felületén egyenlőtlen korrózió figyelhető meg (I. kép). Nemes patina sehol sem fedí. Két helyen található nagyobb hiány, és több helyen apró horpadások. (II—III.) kép. Ezek valamilyen külső hatás következményei (akkor rongálódhatott meg, amikor még a magángyűjtő birtokában volt).

Térjünk rá a *korróziós rétegek* analizálására.

Egy- és kétértékű vörös színű rézoxid található rajta. Ezen kívül rézszulfátok és rézoxidok is jelen vannak a tárgyon. Ezek a világoszöld színtől a sötétig terjednek. Brochantit és antlerit nevű ásványokkal azonos összetételűek. A rézklorid tartozik még a tárgyat borító korróziós rétegek közé. A legnagyobb veszélyt ez jelenti a bronztárgyakra. A rézklorid nedvesség hatására rézoxiddá alakul, és a klór felszabadulva ismét reakcióba lép a fém felületén levő rézionokkal. Ha oxigén is jelen van, akkor részben bázikus rézklorid képződik, részben a felszabaduló klorodion tovább folytatja a megkezdett reakciósorozatot. Tehát ez jelenti a legkárosabb folyamatot a múzeumi bronztárgyak között. Ennek megakadályozása az elsőrendű feladat.

A bronztárgyon ezek a korróziós termékek vannak jelen. Ezen kívül néhány helyen mechanikai szennyeződés fedí. A tárgy jó megtartású, már szemmel láthatóan is jó fémmaggal rendelkezik.

A bronz *ötvözőanyagai*: a réz és az ón.

A hazai öntőműhelyekbe a cipó, piskóta formájú nyers bronz kereskedelem útján került. A bronz megmunkálásának két fő formája jellemző a hazai öntőműhelyekre. Első az öntés, második a szétkalapált lemezekből való előállítás. A pontatlan öntésnél keletkezett öntővarratokat csiszolták. Vésővel, poncoló árral ütögették a sima felületbe a díszítést.

A lemezből kalapált bronzból edényeket, ékszereket készítettek, felhúzással, domborítással. Felületüket poncolt, trébelt, vagy véssett motívumokkal díszítették.

Az előbbieken ismertetett bronztál is felhúzással készült, pereme kissé kihajló. Közepén két párhuzamos vésett kördíszítés található.

Elősorban a lehetséges *tisztítási eljárásokat* szeretném ismertetni. A korróziótermékek figyelembevételével két részre oszthatjuk ezek kezelését:

1/ teljesen vagy részlegesen nemes patinával borított

2/ nemes patina nélküli tárgyak kezelésére.

A tárgyat nem fedi nemes patina, ezért a 2. módszer alkalmazását kell választani.

A tisztítást minden esetben zsíralkoholszulfátos, vizes mosással célszerű kezdeni. Ezután megint két módszer között lehet választani: elektrokémiai, vagy kémiai tisztítás. Ehhez azonban előbb meg kell vizsgálni a tárgyunk állapotát. Csak jó állapotban levő tárgyat lehet elektrokémiai módszerrel tisztítani. Ezen belül lehetséges külső áramforrás nélkül és külső áramforrással. A külső áramforrás nélküli eljárás azért nem tanácsos ebben az esetben, mert a tárgyat problémás lenne alumínium vagy cinkfóliával körbetekerni. Van még egy hátránya, mégpedig az, hogy a tárgyon fekete lerakódás képződik, amit csak erős mechanikus beavatkozással lehet eltávolítani. A külső áramforrással történő tisztítást szintén nem találtam megfelelőnek, mivel nem ismeretes a tárgy pontos összetétele, azaz, hogy mennyi ólmot tartalmaz. Ugyanis a nagy ólomtartalmú bronzok elektrolikus tisztítás közben lyukacsossá válhatnak. Ezen eljárások kiszűrésével a kémiai tisztítás maradt.

A tárgy kezelését zsíralkoholszulfátos vizes mosással kezdtem. A mechanikai szennyeződések nagy része az első mosás alkalmával leoldódott. Ezután egy egyhébb kezelést alkalmaztam.

A bronztálat 10 %-os nátrium-hexametafoszfát oldatba tettem. Ebben 2 % felületaktíválót (zsíralkoholszulfátot) oldottam. Az oldatot melegen használtam, kb. 60–70 °C-on. Ennek eredményeképpen a színes rézvegyületek nagy része leoldódott a tárgyról.

Mivel a tárgyon még a vörösrézoxid-vegyületek maradtak, a tárgyat tovább kellett tisztítani; ehhez 10 %-os EDTE-oldatot választottam. Előtte azonban a tárgyat alaposan leöblítettem desztillált vízben. Ezután elkészítettem az oldatot, amely 300 g EDTE- Na_2 -ot és kevés zsíralkoholszulfátot tartalmazott desztillált vízben oldva, majd 3000 ml-re egészítettem. Ezt az oldatot is melegen használtam. A mechanikai szennyeződések, ásványi lerakódásokat, az egyértékű rézoxidot és rézsulfidot egyaránt oldja.

A mechanikai tisztítást mindegyik eljárás közben alkalmaztam. Ezt többszöri kefélgézés, szörkefével és a nagyobb, laza korrodált részek sauberral való lepattintásából állt. A mechanikai tisztítást a kémiai tisztítással felváltva használtam.

Így is nagyon jó eredményt lehetett elérni. A kezelés után a tárgy barnás színt kapott. Ezt követően többszöri desztilláltvízes főzést végeztem. Ezután következett a szárítás, 100–120 °C-on, szárítószekrényben. A megfelelő tisztítás, desztilláltvízes főzés, azaz klordmentesítés eredményét úgy ellenőriztem, hogy a mosófolyadékából ml-t üveghengerbe öntöttem, 2 csepp salétromsavval savanyítottam, ezután 2 %-os ezüstnitrátot csepegtettem bele. Az oldat tiszta maradt, nem volt zavaros, így a tárgy klordmentessé vált, és a szárítás megtörtént. Következett a párákampróba.

Mivel exikátorral nem rendelkezünk, egy nagyobb műanyag edényt választottam erre a célra. Aljába vizet öntöttem, fölé helyeztem a tárgyat úgy, hogy az ne érjen a vízbe. Ezután műanyag fóliával légmentesen lezártam. 24 óra elteltével azt tapasztaltam, hogy még mindig van aktív korrózió a tárgyon. A tisztítást meg kell ismételni. Ennek céljából újra 10 %-os EDTE-t választottam. A kezelést helyileg alkalmaztam. A kezelésre nem szoruló részeket pvb-vel vontam be, EDTE-vel átitatott vattával fedtem a tisztítandó részeket. Többszöri mechanikai tisztítás után a „kivirágzás” megszűnt. A pvb-védőréteget leoldottam.

Újabb kloridmentesítés és szárítás következett. A pára kamraprobát újból elvégeztem, amelyből meggyőződhettem, hogy a tárgy már nem tartalmaz aktív korróziót. (IV. kép.)

A tál kiegészítéséhez megfelelő anyagot kellett választani. Erre a célra Epoxi műgyantát használtam. Jó kötőképesége és megfelelő szilárdsága készített erre a választásra. Először próbaöntést végeztem a megfelelő szín eléréséhez. Színezőanyagként oxid-festéket használtam. A kívánt szín elérése után következhetett a kiegészítés. Negatívnak szilokongumit öntöttem. A műgyantához 10:1 arányban kevertem a térhálósítót, és azután színeztem. A hiányzó részek pótlása után infralámpa alatt gyorsítottam a műgyantakötés idejét. Ezután a kiegészítést a megfelelő szintbe kellett hozni. Ehhez ostor nyeles fogorvosi fúró-t használtam, vigyázva, hogy a tárgyat meg ne sértse. Dörzspapírral finomítottam a felületet.

Ezzel megtörtént a bronztárgy kiegészítése. Színe az utólagos kezelések következtében nem volt mindenütt megfelelő, ezért kénmájoldattal sötétítettem, amely vékony szulfidréteget alkotott a felületen. Többszöri ecseteléssel és kefélgéssel értem el a megfelelő szintet.

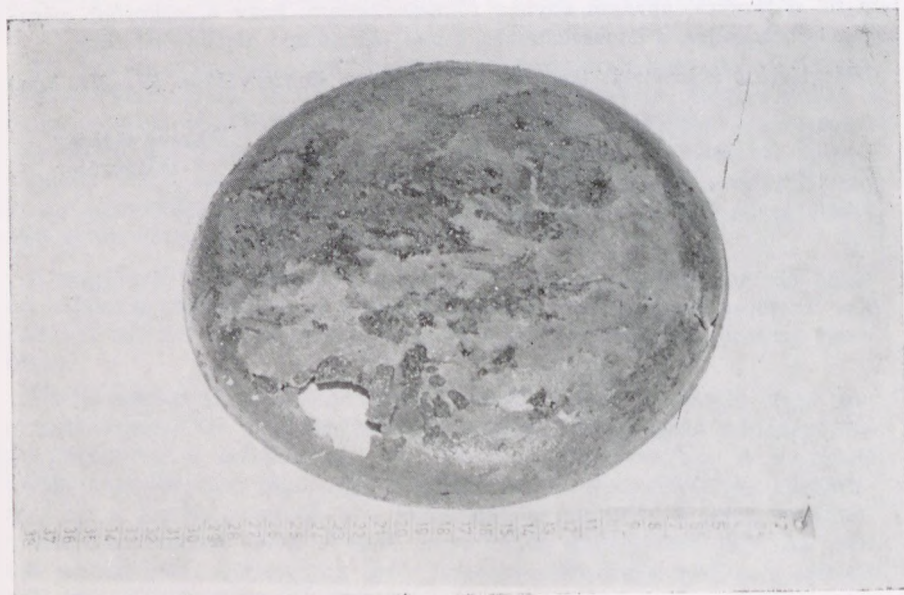
A munka utolsó fázisa a konzerválás. Műanyag védőbevonatnak Akrilant használtam. A megfelelő mennyiséget acetonnal hígítottam. Ezt merítéssel vittem föl a tárgyra, amelyet enyhén fölmelegítettem, hogy a legapróbb pórusokba is behatoljon a konzerválószer. Ismét infralámpa alatt szárítottam.

Megtörtént a bronztál tisztítása, kiegészítése, konzerválása. (V.—VI. kép.)

Veres György
restaurátor

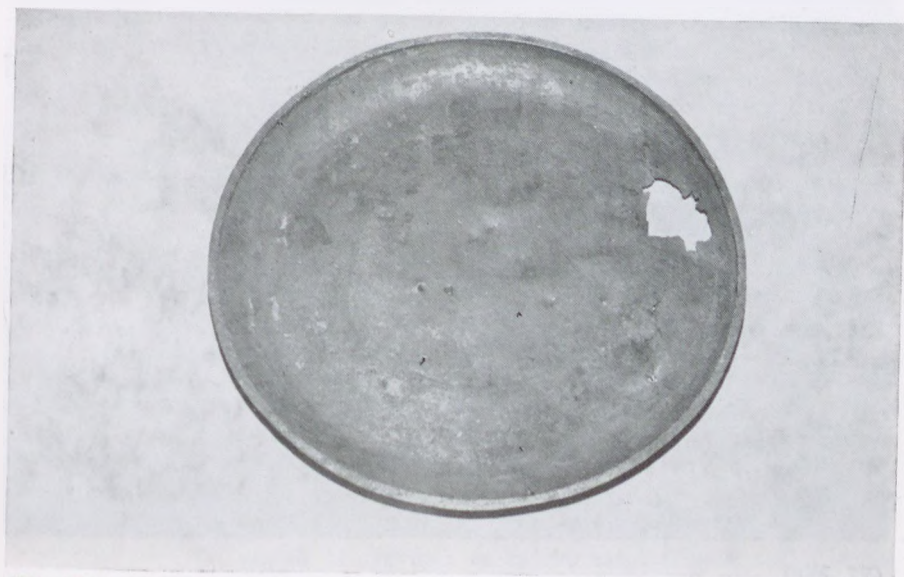
(I. kép)

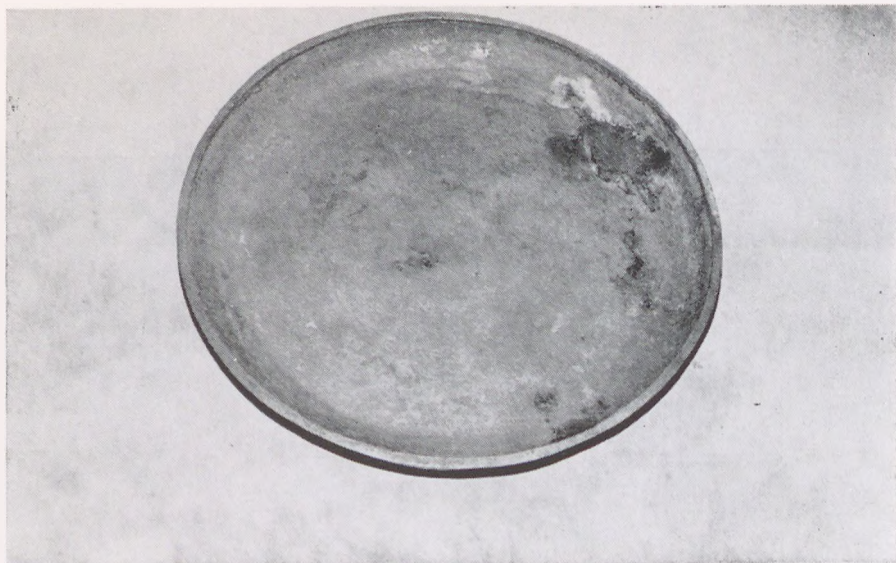
(II. kép)

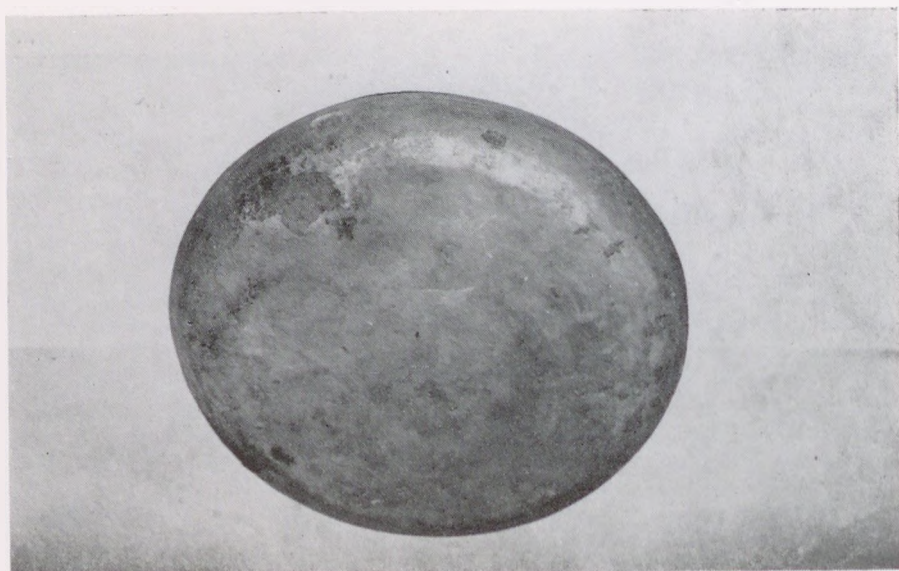
(III. kép)

(IV. kép)

(V. kép)

(VI. kép)

Beszámoló a Nógrád megyei múzeumok tevékenységéről az 1978. évben

1978-ban munkánkat az elfogadott középtávú tervünkre épült, éves lebontott terv alapján végeztük. Feladataink közösségi irányultságát azok a politikai döntések biztosították, amelyek a közművelődési párthatározatokban, a közművelődési törvényben szintetizáltan megfogalmazódtak és a múzeumaink számára is konkrét munkát biztosítottak.

Megítélésünk szerint a művelődéspolitikai, elvi célkitűzések időarányos részét a múzeumi munkatervünkben foglaltak alapján — lényegében a bevezettek szerint eredményesen — valósítottuk meg.

A múzeumi feladatok végrehajtásában intézményeink tovább folytatták a középtávú terv korábbi éveiben meghonosult gyakorlatot. Ez alapvetően helyes, új, kedvező jelenségeket eredményezett, amelyek megfigyelhetők abban, hogy:

1. Sokoldalúan fejlődött a **tudományos munka** intézményeinkben.

Tovább folytattuk — gyakorlatilag a múzeumi szervezetben dolgozó munkatársaink bevonásával — az új salgótarjáni múzeum *állandó kiállításának* tématervi munkálatait. Ez a feladat határozta meg gyűjtőmunkánkat is; *számunkra új múzeumi területek* (a művészettörténet, a könyvtár) szakirányú munkálatai kezdődtek el ez évben; a *tudományos ismeret bővítésére*, munkatársaink képzési formáinak bővítésére, negyedévenként szakmai-tudományos konferenciákat rendeztünk, amelyek témái szorosan kapcsolódtak a múzeumok, a muzeológusok munkájához. (Pl.: az ipartörténeti muzeológia feladatai Salgótarjában; a középrétegek életének múzeumi kutatása Szécsényben; a múzeumi szervezet egységes könyvtári gyakorlata; a múzeumi kiadványok rendszere c. témák megbeszélése). Az általunk meghatározott irányban, tartalomban és szerkezetben fejlődött *múzeumi évkönyvünk*. A közölt tanulmányok igazolják munkatársaink szakmai fejlődését, valamint azt, hogy kiadványunk fokozatosan és egyre jobban betölti a tudományos fórum szervező funkcióját is.

2. A **közművelődési** csoportunk munkájának folyamatos kibontakozásával egyidőben lebonyolítottuk a salgótarjáni úttörők részvételével a „*Keresd meg! Kutasd fel!*” elnevezésű tárgygyűjtő és múzeumnépszerűsítő akciót, amelyet a városi művelődésügyi osztállyal, az úttörőelnök-

séggel közösen — 1977-ben hirdettünk meg, és 1978. októberében fejeztünk be. Az — elsősorban muzeológusokat, népművelőket igénybe vevő — akciósor irányításán túl, eredményesen szerveztük meg a *III. Honismereti táborunkat* középiskolások részvételével Rétságán; valamint a *múzeumi hónap* megyei eseményeit.

Jól működtek a *múzeumbarátkörök* (Szécsényben, Balassagyarmaton).

Időszaki kiállításainkat alapján a terveinknek, céljainknak megfelelően rendeztük meg.

Múzeumaink a sajátosságaikra építve hasznos tevékenységet végeztek a salgótarjáni munkáskulturális hetek programjának végrehajtásában. A szocialista brigádok ez alkalommal többször keresték fel intézményeinket, ahol nemcsak a kiállítási kalauzok, hanem a raktárban tett látogatások is nagy élményt jelentettek számukra.

A kiállítások, a rendezvények összehangoltabbá tétele érdekében hasznosnak tartjuk a bevezetett és alkalmazott *feladatlap-rendszert*.

3. A salgótarjáni új múzeum lassú kivitelezése ellenére, jelentősen javultak **tárgyi feltételeink**. Az éves munkatervben rögzített gazdasági feladataink megvalósultak, s emellett lehetőség nyílt korszerűbb technikai eszközök, felszerelések biztosítására és az ellátottsági színvonal javítására is.

Intézményeink zavartalan üzemeltetéséhez szükséges anyagok, eszközök biztosításáról, a szükséges karbantartási, fenntartási feladatok megoldásáról a legtöbb esetben időben gondoskodtunk.

Kiemelt feladatként kezeltük a szécsényi melléképület felújításának befejezését, az udvar tereprendezését, parkosítását, a nyugati bástya felújításának beindítását, valamint a bánki kiállítóhely épületének tatarozását, átalakítását, a kiállítás átrendezését, felújítását. A melléképület felújítása megtörtént, befejeződött, a kivitelező a hiánypótlási munkákat is elvégezte.

Különböző szervek által biztosított anyagi támogatás nagymértékben hozzájárult szakfeladataink színvonalasabb megoldásához. A közművelődési alapból 160/m Ft juttatásban részesültünk, melyet a célnak megfelelően klubok kialakítására, berendezésére teljes egészében felhasználtunk. A honismereti tábor megrendezéséhez, lebonyolításához a megyei KISZ-bizottság és a megyei Hazafias Népfront egyaránt 5—5 ezer Ft-tal járult hozzá. A támogatást a célnak megfelelően teljes egészében felhasználtuk. A Képzőművészeti Szövetség 8 ezer Ft-tal járult hozzá a nemzetközi képzőművészeti telep megrendezéséhez.

Feladataink megvalósításánál mindenkor figyelemmel voltunk a takarékosági lehetőségek kihasználására. A legtöbb kiállításunknál a már meglevő installációt használtuk fel. Balassagyarmaton megoldottuk a kiállítóhelyiségek, vitri-

nek szakaszos világítását. A rendszeres megelőző karbantartáson keresztül igyekszünk a nagyobb károsodások bekövetkezésének elkerülésére.

Gondjaink természetesen továbbra is vannak, még növekedtek is. Az elmúlt évben átvettük a Mihályfi-hagyatékot megőrzésre, feldolgozásra. E hagyaték értéke szinte felbecsülhetetlen. A feldolgozásához, hasznosításához nem áll rendelkezésünkre a szükséges anyagi eszköz, saját erőnkből e célra nagyon keveset fogunk tudni fordítani.

Egyre nagyobb gondot okoz a gyarapodó és értékben növekvő műtárgyak biztonságos elhelyezése, védelme. A legegyszerűbb biztonsági és védőberendezések beszerzésére, felszereltetésére sincs módunk a felügyeleti szervek segítségével nélkül.

A múzeumi feladatoknak megfelelően gyarapodott *létszámunk*. Lehetőséget kaptunk könyvtárosi állás (1 fő) létesítésére a múzeumi szervezet egészére, Salgótarjánban (1 fő), Szécsényben (1 fő) gyűjteménykezelői állást hoztunk létre. A múzeumi szervezetben több éve stabil, felkészült szakemberek dolgoznak. A személyi változások — céljainknak megfelelően — tovább javították körülményeinket. Fia-
tal régész került a szécsényi múzeumba, tapasztalt népművelő Salgótarjánba, katonáskodó munkatársunkat szerződéses keretek között is pótolni tudtuk.

4. Elhatározásaink szellemében fejlesztettük az irányítói, *igazgatási* munkát. Rendszeresen tartott vezetői megbeszélések (havonta), a munkát értékelő negyedéves megbeszélések, a munkatársaink negyedévi írásos programjai, az elhatározások számonkérése biztonságosabb feltételeket teremtett a múzeumainkban végzett munkának.

Felsőbb, irányító párt- és tanácsi szervek 1978-ban is figyelemmel kísérték a múzeumok életét. Augusztusban az MSZMP Nógrád megyei Bizottsága mellett működő agitációs és propaganda munkabizottság megvitatta és elfogadta az általunk előterjesztett javaslatot a salgótarjáni munkásmozgalmi múzeum új kiállításainak programjára, a közművelődési munka fejlesztésére. Novemberben a Balassagyarmati városi Tanács vezetői megbeszélése kért tájékoztatót a Palóc Múzeum tevékenységéről.

Az általános megítéléseken, tendenciákon túl a múzeumi szakágakban végzett munkát a következők jellemzik:

1. Tudományos munka, gyűjtemények fejlődése

- a) Feladataink között kiemelten kezeltük *állandó kiállításainkkal* összefüggő tennivalóinkat. Különösképpen a salgótarjáni *új állandó kiállítás munkáira* összpontosítottunk.

A muzeológusok együttese elkészítette és rögzítette a tématerv első variációját. Ezen túlmenően Balázs László muzeológus megfogalmazta a Szécsényben megnyíló iskolatörténeti kiállítás tématervét, és november végéig elkészült a kiállítás forgatókönyvével is.

- b) E két feladat meghatározta a *gyűjtemények gyarapodását* is, amelyet a következő számszerű adatok jellemeznek:

régészet:	172 db	(egyedi tárgy)
	9100 db	(töredék)
néprajz:	127 db	
történeti tárgy:	1947 db	(Szécsény + S.-tarján)
adattár:	166 db	
történeti dok.:	539 db	(+ közel 2000 db ipartörténeti do- kumentum az SKÜ által letétként adott anyagból)
képzőművészet:	51 db	
könyvtár:	824 kötet	
fotó:	3574 kocka	
művelődéstörténet:	232 db	

Az egyes szakágazatok legfontosabb jellemvonásai:

- a *régész* tevékenységében az a tény meghatározó, hogy ez évben kezdte meg munkáját. Így érthető, hogy az ismerkedésen túl elsősorban a leletmentések, a bejelentés után megkezdett ásatások (Kisterenye közelében) ajándék és vásárlás útján gyarapodott a gyűjtemény. Munkája alapján bizakodunk, hogy a régészeti tevékenység is felzárkózik a többi múzeumi szakterülethez;
- a *néprajzi* gyűjtőmunka a tervezéshez képest kissé lemaradva valósult meg. A gyarapodás eredményeképp múzeumunkba került Rimócról egy teljes ünnepi menyecskeöltözet, az 1900-as évekből; illetve Bánkról, Szügyből mezőgazdasági eszközök és lakóház-berendezési tárgyak (Terény, Szügy).

Jelentős gyarapodásnak tekinthetjük a terényi katólikus és egy evangélikus vallású menyecske öltözetét is; valamint a szendehelyi német viseletegyütteseket;

- a *történeti* tárgyi gyűjtemény jelentős darabjai a *kismesterségek* körülményeire utaló tárgyak (kovács, kenderfeldolgozó). Fontosnak tekintjük a múlt század második feléből, a XX. század elejéről való céh jelzésű zászlók megszerzését. Jelentős gyarapodás a mintegy 2000 db *ipartörténeti* jellegű dokumentum, amely az SKÜ-ből került a múzeum gyűjteményébe.

A *munkásmozgalom* jeles személyiségeinek hagyatéka került hozzánk: Sukarek Lajos, Fazekas Sándor, Mada-

rász Ferenc családtagjaitól; jelentős a Komjáthy örökösöktől vásárolt néhány, a költőre vonatkozó relikvia, ugyancsak jelentős darabja gyűjteményünknek az év utolsó napjaiban megvásárolt, Mikszáth tulajdonát is képező ún. barokk Szontágh-szekrény;

- *Képzőművészeti* gyűjteményünket is a kitűzött céljainknak megfelelően gyarapítottuk. Profilunknak megfelelően, elsősorban *egyedi rajzot* vásároltunk, illetve északmagyarországi grafikákat: Czinke Ferenc, Lóránt János, Jánossy Ferenc, Feledy Gyula, Bálványos Huba, Szemethy Imre lapjain túl, Somogyi Győző és Raszler Károly, Rékassy Csaba stb. egy-egy lapját tartjuk különösen számon. A gyarapodás szempontjából is jelentős a Salgótarjánban évente megrendezett *nemzetközi grafikai művésztelep*, amelyen elsősorban a szocialista országokból meghívott művészek vesznek részt.

1978 márciusában a megyei tanács vásárlása révén a Mihályfi-hagyaték egy részének birtokosai lettünk. A 700 db-os hagyatékban 650 grafika és egyedi rajz található, közte Uitz Béla, Nemes Lampérth József, Szalay Lajos, Derkovits Gyula stb. alkotásai.

- A *könyvtári* munka szakszerű végzése a múzeumi szervezet egészében elkezdődött és folyamatosan halad.
- Tematikus tudományos munkánkban — a bányászattörténeti kutatásban — megkezdődtek a munkálatok. Elsősorban Etes állattartásával kapcsolatos adatgyűjtést kell említünk, valamint a bányaművelésre, a lakóhelyre stb. vonatkozó problémakör, a levéltári iratanyag ki-gyűjtésének elvégzését.

- c) Gyűjteményeink *gondozásában, nyilvántartási rendjében* valamelyest sikerült előbbre lépni. A gyűjteménykezelők munkáját is dicséri, hogy a nyilvántartásokban, a kartonozásokban nagy lemaradások nincsenek. Kivételt képez — a korábbi okok miatt — a régészeti terület; illetve pontosabbá kell tenni a képzőművészeti nyilvántartásokat is. Egyes esetekben karton, leltárkönyv hiánya akadályozta a munkát.

Folyamatosan végeztük műtárgyvédelmi munkánkat is. A restaurátorcsoportunk 4978 fa-, fém-, textil-, kerámia-anyag tisztítását, konzerválását, kiegészítését végezte el. Ezen túlmenően a banki, a karancsberényi stb. állandó kiállítás tárgyait is megtisztították.

A felszerelt védőrácsok (Nógrádgárdony, Benczúrfa) és biztonsági záruk felszerelésével valamelyest előre léptünk a múzeumok vagyon- és biztonságvédelmében is.

- d) Tudományos továbbképzés keretében Szivircsek Ferenc elkészítette egyetemi doktori disszertációját, letette szigorlatait, további két munkatársunk (Kaprocs Márta, Balázs László) folytatta az ugyanilyen célú munkáját. Be-

fejezte egyetemi tanulmányait Krunák Emese, Soós Virág, Praznovszky Mihály; a szakrestaurátor-tanfolyamot Veres György, a politikai főiskolán végzett tanulmányait Horváth István.

Az ELTE történelem kiegészítő szakon elkezdte a tanulmányi munkát Kriskó Lajosné, ugyanitt a magyar kiegészítő szakon tanul Kovács Anna könyvtáros.

Az idén bevezetett — negyedévenként lebonyolított — tudományos konferenciák rendszere segítette az ismeret bővítését, a múzeumi területek egymás közti munkáját.

Muzeológusaink részt vettek az országos intézmények által szervezett továbbképzéseken. Az új- és legújabb koros muzeológusok áprilisi összejövetelén Horváth István előadást tartott a munkásmozgalmi muzeológia salgótarjáni tapasztalatairól. Zólyomi József a néprajzosok szentendrei találkozóján az állandókiállítás-készítés tapasztalatairól számolt be.

Jelentősebb előadást tartott Vonsik Ilona, a KMP 60. évfordulójának alkalmából, valamint Horváth István a karancslejtői bányászellenállásról a Magyar Partizán Szövetség, a Magyar Történelmi Társulat országos tanácskozása alkalmából.

Szerencsésnek tartjuk, hogy a Kulturális Minisztérium múzeumi osztálya két munkatársunk ismereteinek bővítését segítette külföldi tanulmányúttal. Kapros Márta 1 hónapos szlovákiai tapasztalatcserén, Domonkos Alajos 10 napos bulgáriai úton vett részt.

Évkönyvünkben munkatársaink nagy kedvvel publikálnak. Az 1975 óta évente megjelenő kiadványunk tükrözi a folyó évben végzett munkát. Az 1978-as évkönyv belső arányai is jól illusztrálják ezt a megállapítást.

A továbbfejlesztés kisebb és nagyobb tennivalói mellett, a néprajz, a közművelődés feldolgozásainak, tapasztalatainak közrebocsátását szorgalmazzuk.

2. A közművelődési tevékenységünk vonásai

a) időszaki kiállítások

Kiállításaink számát a melléklet mutatja. Megrendezésüknél fő törekvéseink voltak:

- megemlékezzünk az irodalmi évfordulókról (Krúdy, Madách, Ady, Komjáthy J.). E kiállítási sorból különösen a Komjáthy Jenő-emlékkiállítás anyaggazdagsága, közművelődési szempontú rendezése és a hozzá kapcsolódó rendezvények (tárlatvezetés, ismeretterjesztő előadások) miatt emelkedik ki;
- felidézünk az ószirózsás forradalom és a KMP megalakulásának 60. évvel ezelőtti történeti eseményeit. (Kommunista kiadványok c. kiállítással), amelyet igényesen és vándoroltatható formában készítettünk el.

A kiállításához szorosan kapcsolódott az a konferencia, amelyet a TIT történelmi szakosztályával, az oktatási igazgatósággal együttesen rendeztünk ez alkalmából;

- a salgótarjáni múzeum képzőművészeti gyűjtőkörét, az intézmény jellegét figyelembe vevő kiállításokat rendeztünk, amelyhez kapcsolódtak a balassagyarmati, szécsényi tárlatok.

Három irányban folytattuk tevékenységünket:

- megismertessük látogatóinkkal az országos gyűjtemények egy-egy teljes egységét, (Zsolnay, kínai porcelán, reformkor művészete.) A kiállításokat az Iparművészeti Múzeum, az MNG rendezte;
- bemutassuk az országban, a Nógrádban élő képzőművészek egy-egy kiemelkedő alakját (Czinke Ferenc, Réti Zoltán, Czóbel Béla), a rendezést a lehetőség szerint együtt végezzük más megyei intézményekkel;
- több művész közös alkotásait bemutató tárlataink. (A Mihályfi-hagyaték egy kis hányadának bemutatása; a nemzetközi művésztelep kiállításai.)

Kiállításainkhoz különböző terjedelmű ismertetőket készítettünk: katalógusokat, leporellókat, amelyek népszerűsége nagy.

- b) A *honismereti mozgalomhoz* eredményesen kapcsolódtunk. Az általunk Rétságán megrendezett (aug. 1–10.) honismereti táborban középiskolás fiatalok vettek részt (25 fő), amelyek közül többen pályázóként indultak az országos helytörténeti, néprajzi és munkásmozgalom-történeti pályázaton. Ez utóbbi munkának kiemelkedő eredménye, hogy két második, két harmadik helyezést értünk el az 1977-ben megírt pályaművekkel.

Számunkra jellegében és tartalmában is új feladatot jelentett a már említett „Keresd meg! Kutasd fel!” *úttörőmozgalom* Salgótarjában. Jelentőségét abban látjuk egyrészt, hogy felmértük a kapcsolatfelvétel lehetőségét a salgótarjáni iskolákkal, az úttörőcsapatok vezetőivel, a történelemtanárokkal. Az érintett intézmények, a szakemberek közös munkája igen gazdag tapasztalatot hozott számunkra, amelyből részben további tartós együttműködés lehetőségei is körvonalazódtak; másrészt intézményünk és a városi művelődésügyi osztály, a városi úttörőelnökség közötti — eddig halovány — kapcsolat az akcióban tovább erősödött; harmadrészt a salgótarjáni munkásmozgalmi múzeum minden dolgozóját — tehát nemcsak a népművelőt — igénybe vette az akció lebonyolítása, ez a közös munkavégzés, az intézményen belüli kapcsolatok tényleges helyzetét, eredményeit és hiányait, jól mutatta.

Jelentős eredményeket értünk el — mindenekelőtt Szécsényben és Balassagyarmaton — a közművelődési orientá-

ciójú *múzeumbarátkörök* kiépítésében, működtetésében. A közösségi keretek folyamatosan erősödtek. A körök tevékenysége a múzeumi tárgyak gyűjtésében, a múzeumi előadások, rendezvények, hangversenyek látogatásában, különösképp pedig a szécsényi helytörténeti múzeum helyreállítása körüli társadalmi munkában körvonalazható elsősorban. Eredményeinknek örülünk, noha jól tudjuk — ezen a téren is sok tennivalóink van.

Propagandamunkánkban a rendezvények, a kiállítások és általában a múzeumok ismertetésére törekedtünk. E hagyományos célkitűzést elsősorban úgy valósítottuk meg, hogy az eseményekhez kapcsolódó kiadvány — (katalógus, leporelló, szórólap) plakát — formát állandósítottuk, kiállításaink installációját színvonalasabbá, szebbé tettük.

Új vonása munkánknak, hogy elkészültek az új múzeumjelző KRESZ-táblák, amelyek kihelyezése megkezdődött, és ezt a KPM megyei igazgatósága folyamatosan végzi.

Ez irányú munkánk fejlődésében nagy szerepe van dekoratőreink körültekintő, ötletgazdag, a múzeumi munkát sok oldalról segítő tevékenységének. Munkájukat kedvező irányban segítette fotósunk.

Munkánkat — az egyes intézmények szerint differenciáltan — jól segítette a *NÓGRÁD* (tudósításaival, cikkeivel), az MTI, a rádió és a tv is. Több országos lapban megjelent cikkünk, rólunk szóló hírek — közlését kedvezőnek tartjuk.

A betervezett feladatok közül nem valósult meg a Vankóné-féle kiállítás, a Gömör népművészetét bemutató tárlat, a rendező — partnerintézmény — utólagos visszalépése miatt. Nem rendezhettük meg a Hábán kerámia bemutatását Salgótarjánban. Kiállítási feltételeinket a rendező nem tartotta biztonságosnak.

Közművelődési munkánk általános jellemzésénél azt tartom kiemelkedőnek, hogy a múzeumi szakterületen dolgozó munkatársak és a népművelők együttműködése tovább fejlődött és valamelyest javult a munka szervezettsége is. Tevékenységünk fő irányát — a munkások, az ifjúság felé orientált gyakorlatot — a közművelődésben is meghonosítottuk. Ezen a területen azonban az üzemekkel kötött szocialista szerződéseinket még kevésbé használtuk ki.

3. Figyelemre méltó egyenletességgel javultak személyi feltételeink. 1978-ban munkatársaink a következők:

1. Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága

Megyei igazgató: dr. Horváth István.

Megyei igazgatóhelyettes (a múzeumi közművelődés irányítója): Domonkos Alajos.

Gazdasági igazgató: Krätschmer József.

Gazdasági csoport: Czene Gyuláné, Pásztor Barnabásné,
Lakatos Gyula, Wojtarek Gábor.

Dekorációs csoport: Presits Antal, Szujó Zoltán.

Fotós: Buda László.

Restaurátorcsoport: Gellén Sándor. Kmetty Lajosné, Veres György.

2. a) Salgótarjáni munkásmozgalmi múzeum

Igazgató: dr. Horváth István.

Legújabb kori történeti csoport: Balázs László, Vonsik Ilona, Kriskó Lajosné, dr. Szvircsek Ferenc.

Művészettörténész: Krunák Emese.

Könyvtáros: Kovács Anna.

Népművelő: Bagyinszky Istvánné.

Tárlatvezető: Molnár Mariann, Végh Béla.

Hivatalsegéd: Nagy Béláné.

Adminisztrátor: Winkler Józsefné.

Gyűjteménykezelő: Szabó Ágnes.

b) Nógrádi Partizán Emlékmúzeum Karancsberény.

Gondnok: Lieszkovszky László.

Madách-emlékház, Csesztve. Gondnok: Guth Pálné.

Mikszáth Kálmán-emlékmúzeum. Horpács, Gondnok: Vitéz Veronika.

3. a) Balassagyarmat Palóc Múzeum

Igazgató: dr. Zólyomi József.

Néprajzos: Kapros Márta.

Népművelő: Szolnoki Csabáné.

Adminisztrátor-kisegítő: Kasuba Livia.

Takarító: Mák Boldizsárné.

Teremőrök: Gajdár Istvánné, Galambos Miklósné, Kecskeméty Károlyné, Lehoczky Valér, Madarász Pálné, Varga Gyuláné, Varga Ilona.

b) Falumúzeum Hollókő. Gondnok: Fábián Istvánné.

Allandó szlovák kiállítóhely, Bánk. Gondnok: Hriagyel János.

4. a) Helytörténeti múzeum, Szécsény

Igazgató: Praznovszky Mihály.

Régész: Soós Virág.

Népművelő: Mlinárik Jánosné.

Gyűjteménykezelő: dr. Balykó Barnabásné.

Adminisztrátor: Horváth Béláné.

Teremőrök: Szabó Jenő, Szabó Jenőné, Szarka Miklós.

Hivatalsegéd-takarító: Géczy Pálné, Kiss Vincéné.

Ruhatáros: Vilimi Józsefné.

Fűtő-gondnok: Géczy Pál.

b) Pásztó, helytörténeti múzeum. Gondnok: Bogácsi Istvánné.

Múzeumvezető: Pintér Nándor.

Munkatársaink munkáját a felügyeleti szerveink is elismerik. Ez évben Szocialista Kultúráért kitüntetést Vonsik Ilona muzeológus, Kiváló Munkáért kitüntetést Géczy Pálné hivatalsegéd és Pásztor Barnabásné könyvelő kapott.

Salgótarján, 1979. január

Dr. Horváth István
megyei múzeumigazgató

Időszaki kiállítások

1. Zsolnay-porcelán	(febr. 27-ig)	Szécsény
2. Mészáros E. textilművész	(jan. 30-ig)	Szécsény
3. Megtöretés	(jan. 30-ig)	Szécsény
4. Új képzőművészeti szerzemények	(febr. 3—ápr. 17.)	Szécsény
5. Komjáthy Jenő	(febr. 2—ápr. 17.)	Szécsény
6. Kínai porcelán	(márc. 4—máj. 29.)	B.-gyarmat
7. Czóbel Béla	(ápr. 21—jún. 2.)	Szécsény
8. Réti Zoltán	(jún. 2—szept. 3.)	B.-gyarmat
9. Reformkor művészete	(jún. 9—aug. 29.)	Szécsény
10. Mihályfi-hagyaték	(szept. 3—okt. 3.)	Palotás
11. Művésztelep I.	(júl. 14—aug. 11.)	St. Bolyai
12. Művésztelep II.	(aug. 11—szept. 12.)	St. Bolyai
13. Művésztelep III.	(szept. 30—dec. 31.)	Szécsény
14. Szlovák—magyar egyedi rajz	(jún. 10—júl. 10.)	St. MMK
15. Hamza Erzsébet üvegtervező kiállítása	(szept. 9—okt. 31.)	B.-gyarmat
16. Czinke Ferenc gyűjteményes tárlata	(szept. 16—okt. 30.)	St. MMK
17. Emberek, gyarak...	(okt. 2—okt. 18.)	St. SKÜ
18. Emberek, gyarak...	(nov. 3—dec. 17.)	B.-gyarmat
19. A KMP 60. évfordulója	(okt. 27—nov. 20.)	St. Bányász
20. A KMP 60. évfordulója	(nov. 27—dec. 11.)	St. MSZMP
21. A KMP 60. évfordulója.	(dec. 6—dec. 27.)	Bgy. Fémip. V.
22. Sinka István balladái (illusztrációk)	(okt. 4—okt. 31.)	Pásztó
23. Krúdy Gyula szül. 100. évf.	(okt. 10—okt. 23.)	St. Madách
24. Krúdy Gyula szül. 100. évf.	(okt. 23—	Szécsény Szk.
25. Madách-émlékkiállítás	(jan. 20—febr. 3.)	St. TIT
26. Ady-émlékkiállítás	(jan. 2—jan. 18.)	St. TIT
27. A megyei könyvtárban rendezett bemutatók (Komjáthy J., Múzeumaink, Ünnepi könyvhét, Krúdy Gy., Madách-rekvizitumok)		
28. Antal Károly régészeti adománva	(szept. 30—	Szécsény

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK:

Horváth István	
Az 1918—1919-es forradalmak nógrádi eseményei a visszaemlékezések tükrében	5
Vonsik Ilona	
A forradalmak időszakának írott és tárgyi emlékei a Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeumban	25
Szviresek Ferenc	
Nógrád megye vasúthálózatának kiépülése (1867—1939)	53
Balázs László	
Adatok és összefüggések a Rimamurány—Salgótarjáni vasmű Részvénytársaság salgótarjáni (acélgyári) nép(elemi) iskolájának történetéhez. (1920—1948)	117
Krunák Emese	
Kondor Béla grafikai munkássága	139
Kerényi Ferenc	
A Madách-család osztályegyezsége	181
Zólyomi József	
A Mailáth-uradalom cselédeinek viselete a két világháború között	199
Praznovszky Mihály	
Nógrád megye sajtója a XIX. században	227

ARCKÉPCSARNOK

Leblancné Kelemen Mária	
Bérczy János élete és munkássága	265

MÚZEUMAINK ÉLETÉBŐL

Horváth István	
A húszéves Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum feladatai napjainkban	293
Szviresek Ferenc	
Az ipartörténet-muzeológiai kutatás módszertani problémái, különös tekintettel a bányászattörténeti kutatásra Nógrád megyében	307
Praznovszky Mihály	
A Nógrád megyei középrétegek a feudalizmus kései és a kapitalizmus korai szakaszában (kutatási tervzet)	315
Kovács Anna	
A Nógrád megyei múzeumok könyvtárainak gyűjtőköri tervezete	331
Domonkos Alajos	
A múzeumi szervezet kiadványai	341
Soós Virág	
Régészeti kutatások Nógrád megyében (1976—1978)	347
Simán Katalin	
Köszközők Litkéről	369
Veres György	
Egy bronztál restaurálása	383
Horváth István	
Beszámoló a Nógrád megyei múzeumok tevékenységéről az 1978. évben.	389

MTA Könyvtára
Periodika I. 28/3609 n.

317.031

Nógrád
Megye
Műz.
Közl.

5
1977
25

MTA